

Filozofska sastavnica *Zrcala duhovnog* (1614) Mavra Orbina

IVICA MARTINOVIĆ

Dubrovnik

ivicamartinovic082@gmail.com

UDK 1:2-05Orbini, M.
1(091)"15/16"
141.319.8

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 20. 11. 2021.

Prihvaćen: 6. 12. 2021.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.47.2\(94\).1](https://doi.org/10.52685/pihfb.47.2(94).1)

Sažetak

Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga (1614) Mavra Orbina, prijevod djela *Specchio spirituale del principio et fine della vita humana* milanskoga franjevca Angela Ellija, jedina je knjiga koju je glasoviti dubrovački benediktinac napisao na hrvatskom. Nastala je i objavljena zalaganjem naručitelja i mecene Rade Sladojevića, prevoditelja Mavra Orbina i priređivača Bartola Kašića: Orbin je posvetu Sladojeviću potpisao 20. travnja 1606. dok je bio opat samostana sv. Mihajla u Pakljenoj na otoku Šipanu; 20. kolovoza 1613, gotovo tri godine nakon Orbinove smrti, zamolio je Sladojević isusovca Kašića da se u Rimu pobrine za tiskanje Orbinova prijevoda, a Kašić je u studenom iste godine napisao crkvenu cenzuru i priredio tekst Orbinova rukopisa prema vlastitoj slovopisnoj uputi; posljednje što je Pažanin priložio izdanju bila je pjesma *Čitvnikom (Čitateljima)*, njegova prva tiskana autorska pjesma, opremljena nadnevkom 25. ožujka 1614.

Orbin je, kako je ovdje dokazano, prijevod izradio prema izdanju Ellijeva djela iz 1601. godine, koje je bitno prošireno i dotjerano u odnosu na izdanje iz 1600. godine.

Orbinovo *Zrcalo duhovno* ima tri žanrovska lika: 1. niz dijaloga; 2. zbirka teoloških svaštica; 3. asketski priručnik o »prvim i posljednjim stvarima«. Zbog ove treće žanrovske odrednice Elli i njegov hrvatski prevoditelj često upućuju na drugu i četvrtu knjigu *Sentencijā* Petra Lombardskoga.

Na filozofski sloj u *Zrcalu duhovnom* čitatelja prvo upozorava kazalo »vrijednijeh pisalaca« na početku izdanja. Na njegovu se popisu nalaze dva filozofa Aristotel i Seneka, liječnik Avicena, ali i prvaci visoke skolastike koji su svi odreda i teolozi i filozofi, niz franjevačkih komentatora *Sentencija* Petra Lombardskoga: od Aleksandra Haleškoga do Ivana Duns Škota. Ali prisutnost filozofskih tema u punini otkriva tek poredbeno proučavanje Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda.

Prvi razgovor, u kojem se raspravljaju dvojbe o stvaranju svijeta, nudi temeljne filozofske uvide o Bogu, svijetu i čovjeku. Osobit je i po tome što je u njem raspravljeno pitanje: »Što je žena?«, a da prethodno nije raspravljeno pitanje: »Što je muškarac?« ili »Što je čovjek?«, pri čem se Orbin priklanja mizoginijskoj tradiciji u kršćanstvu sraslu s aristotelizmom. Drugi razgovor, posvećen prvom grijehu praroditelja, usredotočuje se na četiri 'definicije' smrti: 1. »jedno ništa«; 2. »lišenost od života«, pri čem se očito oslanja na jedno od triju počela fizičkoga tijela iz Aristotelove *Fizike: privatio*, u Ellijevo izvorniku *privatione*; 3. »razlučenje duše od tijela«; 4. »posljednja od svih strašnih stvari« u Aristotelovu smislu, prema šestom poglavlju o hrabrosti u trećoj knjizi *Nikomahove etike*. U središtu rasprave trećega razgovora jest poimanje života (*vita brevis*). Četvrti razgovor izlaže glavnu tezu kršćanske antropologije: »Ljudska je duša neumrla«, a potom uz temu čovjekove smrtnosti raspravlja o boli i strahu. Time je ujedno zaključena rasprava o »prvim stvarima«.

Peti razgovor nudi topografiju »posljednjih stvari« iz perspektive kartografa Giuseppea Rosaccia. U šestom i sedmom razgovoru raspravljene su dvije gnoseološke teme: oćućenje kao obilježje čovjekova spoznanja i usporedba između znanja »na ovom svijetu« i znanja »onđi«, gdje borave osuđene duše, pri čem Orbin u svom prijevodu izostavlja dragocjeno Ellijevo razjašnjenje o čovjekovoj spoznaji: *per mezzo de fantasmi*. Osmi razgovor tvrdi tjelesnost ognja i istodobno nastoji opravdati razliku između ognja u svijetu i ognja paklenoga, dakle provodi se uz prirodnofilozofsko predznanje o procesu gorenja. Uz poimanje muke paklene u razgovor se upleće želja za nepostojanjem, za koje Orbin kuje nazivak 'nebitje'. Deveti razgovor o odnosu između Boga i čovjeka, tj. o slobodi i milosti, milosrđu i pravednosti oslanja se i na filozofske uvide o Bogu i čovjeku, a Orbin tom prilikom kuje nazivak 'slobodna vlast' za Ellijevo *libero arbitrio*.

Rasprava o svršetku svijeta u desetom razgovoru oslanja se na aristotelovsku prirodnu filozofiju, što uključuje tvrdnju da 'hođenje od nebesa' ima svoj naravni uzrok. U jedanaestom razgovoru, koji raspravlja o uskrsnuću mrtvih, pretežu teme iz socijalne i prirodne filozofije onovremenosti. Augustin protiv Aristotela – to je raspra, koja vodi zaključku u prilog ontičkom statusu žene u uskrsnuću: žena uskrsuje kao žena. Drugo žarište ovoga razgovora nebeska su događanja na kraju vremena, koja se promatraju i iz perspektive prirodne filozofije. U dvanaestom i trinaestom razgovoru obrađuju se dvije teme s filozofskom pozadinom: poimanje božanske pravde i Aristotelova slika svijeta nakon Suda. Četrnaesti razgovor, posvećen u cijelosti razumijevanju raja, propituje četiri teme koje pretpostavljaju filozofsko promišljanje: osjete, blaženstvo, (ne)jednakost i prijateljstvo. Petnaesti razgovor nudi eshatološku antropologiju gradeći na trima pojmovima: prćije duše, prćije tijela i djela od slave, čime se po analogiji s onovremenom filozofskom antropologijom uvode obilježja duše, tijela i djelovanja za stanovnike raja, odnosno izgrađuje cjelovita onovremena filozofska antropologija.

Orbinovo *Zrcalo duhovno* odlikuje se dakle opsežnom i vrlo razvedenom filozofskom sastavnicom, što dakako duguje svom predlošku – djelu *Specchio spirituale* Angela Ellija, ali i Orbinovoj osposobljenosti da takvo djelo prevede na hrvatski. U

nastojanju da složena pitanja približi hrvatskom čitateljstvu dubrovački je benediktinac često pojednostavnjivao Ellijev tekst, ponekad izostavljao rečenice ili čak odlomke, a tek iznimno dodavao u odnosu na svoj talijanski predložak. Filozofsku vrijednost svoga prijevoda Orbin je zacijelo umanjio kad je izostavio 'geometrijsku' definiciju Boga iz *Liber XXIV philosophorum*, Aviceninog gledište o srcu, Augustinovu definiciju žene: »Žena je narav.«, Ellijevu uputnicu na Aristotelovo djelo *De anima* i Ellijevo aristotelovsko razjašnjenje o spoznaji *per mezzo de fantasmi*.

Za potrebe svoga prijevoda dubrovački je benediktinac redovito oblikovao hrvatske nazivke za mnoge filozofske i teološke pojmove. Služio se temeljnim metafizičkim nazivcima: 'bitje' za *essentia* i *existentia*, 'nebitje', 'narav', 'stvoren'je', 'stvorom' za ozbiljenje (*actu*). Pri izlaganju nauka o Trojedinomu Bogu uveo je istoznačnice 'sobstvo' i 'kip' za pojam osobe. Pri izlaganju o stvaranju svijeta služio se brojnim prirodnofilozofskim nazivcima: 'djelo od razlučenja' za *opus distinctionis*, 'prva materija' za *materia prima*, 'tvrdina' za *firmamentum*, 'četiri elementi' za Aristotelove elemente, 'razčinjen'je' za *corruptio*, 'naredba' za *ordo*. Pri opisu čovjekove slobodne volje uveo je nazivak 'slobodna vlast' za *liberum arbitrium*. Pri izlaganju heremenutike poslužio se nazivkom 'zlamenito' da bi opisao alegorijsko značenje. Za tri Ellijeva talijanska nazivka koja opisuju ljubav Adama i Eve: *amore*, *concupiscenza* i *amicitia* uspješno je smislio tri hrvatska: 'ljubav', 'požuda' i 'prijazan'. Aristotelov pojam *philia* prevodio je pak dvama nazivcima: 'prijateljstvo' i 'prijazan'.

Poredbeno istraživanje Ellijeva djela i Orbinova prijevoda urodilo je još dvama važnim plodovima. Izuzmu li se Aristotel i Toma Akvinski, identificirano je 36 djela i 26 njihovih autora na koja se Elli poziva, što je kontekstualizirano u tekstu i dokumentirano u odsjeku bibliografije naslovljenom »Ellijeva (i Orbinova) vrela«. K tomu milanski franjevac upućuje na šest Aristotelovih djela: *Nikomahovu etiku*, *O nastanku životinja*, *O duši*, *O nebu*, *Politiku* i, uz posredovanje Pierozzija, na *Fiziku*, kao i na tri djela Tome Akvinskoga: *Quodlibet tertium*, *Scriptum super Sententiis Petri Lombardi* i *Summa theologiae*. Da bi se razjasnio utjecaj Antonina Pierozzija na Ellija i posredno na Orbina, proučeni su izvori kojima se Pierozzi služio sastavljajući poglavlje »De diversis vitiis mulierum«, napose definicija žene u *Liber Secundi philosophi* i Ciceronova *Paradoxa*.

Iako prijevod, Orbinovo *Zrcalo duhovno* prva je zbirka teoloških svaštica (*quaestiones quodlibetales*) tiskana na hrvatskom. K tomu ono je i prvi asketski priručnik »o prvim i posljednjim stvarima« na hrvatskom, jer je prvo izdanje Orbinova *Zrcala* tiskano četrnaest godina prije *Četiri posljednja človiaka t. j. od smarti, suda, pakla i kraljestva nebeskoga* (1628) Franje Glavinića. S pomoću četiri izdanja (1614, 1621, 1628, 1703) Bartolomeo Zanetti, Marco Ginammi i Bartolo Occhi, jedan rimski i dva mletačka tiskara, osigurala su stoljetni vijek Orbinovu prevoditeljskom naporu i tako omogućila da se zahtjevnije hrvatsko čitateljstvo upozna s kršćanskim naukom o »prvim i posljednjim stvarima« čovjeka u vrlo razvijenom obliku, da se susretne s nosivim tvrdnjama Augustina i Tome Akvinskoga, kao i s višestoljetnom tradicijom komentiranja *Sentencija* Petra Lombardskoga, da se susretne sa 'slikama svijeta' mletačkoga kasnorenesansnoga kozmografa Giuseppea Rosaccia i ptolemejevca

Aḥmada al-Farghānija iz 9. stoljeća, da predloži ili odabere mnoge nove hrvatske nazivke iz filozofije i teologije, da u tumačenjima biblijske poruke prepozna kako se katolička teologija srodila s aristotelizmom, napose s Aristotelovom slikom svijeta i Aristotelovim poimanjem žene. Čitajući Orbinovo *Zrcalo duhovno*, hrvatski je čitatelj mogao i sâm sazrijevati u metodološkom pogledu, primjerice mogao je naučiti: kako se postavlja pitanje, a što mora sadržavati odgovor; kako se odnosi pitanje i potpitanje; kako se zauzima stav kad se mišljenja autoriteta razilaze. Pojava i stoljetno trajanje Orbinova *Zrcala duhovnog* za hrvatsku su pisanu riječ utoliko važniji, jer se to djelo bitno razlikuje od ostale produkcije religioznoga štiva pretežito namijenjenoga najširim slojevima hrvatskoga naroda radi svladavanja kratkoga kršćanskoga nauka. Četiri izdanja *Zrcala duhovnoga* od 1614. do 1703. godine dokazuju da je knjiga s vrlo sofisticiranim filozofsko-teološkim aparatom, uobličena u 150 pitanja ili dvojba, mogla tijekom 17. stoljeća postati uspješnicom među hrvatskim čitateljima, napose dubrovačkim.

Orbinovo *Zrcalo duhovno* pripada dakle hrvatskoj filozofskoj baštini pod različitim vidicima:

1. ono upoznaje hrvatsko čitateljstvo s nosivim temama iz raznih filozofskih disciplina, ponajviše iz prirodne i socijalne filozofije, ali također iz metafizike, filozofske teologije, filozofske antropologije, etike i gnoseologije;
2. u ruhu hrvatskoga jezika otkriva trajan utjecaj Aristotelovih gledišta na tumačenje kršćanskoga nauka;
3. ostvaruje ranu recepciju klasikā kršćanske filozofije na hrvatskom, napose Augustina, Tome Akvinskoga, Bonaventure i Rikarda iz Mediasville;
4. zrcali filozofske teme unutar razvoja franjevačke škole od Aleksandra Haleškoga do Ivana Duns Škota;
5. ostvaruje ranu recepciju renesansne teološke sume Antonina Pierozzija na hrvatskom;
6. poučava o metodi za provođenje filozofske rasprave;
7. očituje prevoditeljev sustavan napor za razvijanjem hrvatskoga filozofskog nazivlja.

Ključne riječi: Mavro Orbin/Mauro Orbini, Rade Sladojević, Bartol Kašić; Aristotel, Augustin, *quaestiones quodlibetales*, *Sententiae* Petra Lombardskoga, Aleksandar Haleški/Alexander de Ales, Bonaventura, Toma Akvinski, Ricardus de Mediasvilla/Richard de Menneville, François de Meyronnes, Antonino Pierozzi; Giuseppe Rosaccio, Aḥmad al-Farghāni; prirodna filozofija, socijalna filozofija, filozofska teologija (*theologia naturalis*), filozofska antropologija, etika, gnoseologija; Bog, slika svijeta, žena; *Liber Secundi philosophi*, *Liber XXIV philosophorum*.

Dubrovčanin Mavro Orbin, benediktinac iz Mljetske kongregacije sve do 1610. godine, pisac je burne biografije i nejasne bibliografije. Njegovu životnu stazu najiscrpnije je istražio Miroslav Pantić, prebirući po nizovima arhivske građe u Državnom arhivu u Dubrovniku.¹ Prvu pak Orbinovu bibliografiju zabilježio je Mariano Armellini u bibliografiji benediktinaca pripadnika Montecassinske kongregacije,² a uvrštenje Orbina u svoju bibliografiju obrazložio je ovako:

»Napokon, iako je Orbin uvijek bio mljetski monah, budući da je duže živio u našim samostanima, na naš način, kao jedan od nas, i budući da je većinu svojih djela u nas ili sastavio ili ostavio, nije nezasluzeno što prisvaja sebi časno mjesto u ovoj *Knjižnici montecasinskih pisaca*.«³

Koliko je dosad poznato, sačuvala su se samo tri Orbinova djela, prvo napisano na latinskom, drugo na talijanskom, a treće na hrvatskom jeziku. Promotre li se ta djela po slijedu nastanka, prvo je Orbinovo djelo rukopis *De ultimo fine humanae vitae vel summo bono*, danas pohranjen u Biblioteca Universitaria di Padova, sa signaturom M₅ 1239, datiran u 1590. godinu, što ga je kulturnoj javnosti prvi prikazao Pantić u svojoj studiji o Mavru Orbinu, ali, to treba istaknuti, samo u drugoj, dopunjenoj inačici te studije koja je objavljena u njegovoj knjizi *Susreti s prošlošću*.⁴ Prema Pantićevu opisu rukopis se sastoji

¹ Miroslav Pantić, »Mavro Orbin – život i rad«, u: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, preveo s italijanskoga Zdravko Šundrica (Beograd. Srpska književna zadruga, 1968), pp. XI–CVIII, na pp. XV–XXXV, XLIV–LVII.

Miroslav Pantić, »Mavro Orbin«, u: Miroslav Pantić, *Susreti s prošlošću: ogledi i studije* (Beograd: Prosveta, 1984), pp. 75–158, na pp. 78–98, 104–117.

Nadalje u bilješkama: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968); Pantić, »Mavro Orbin« (1984).

² Marianus Armellini, *Bibliotheca benedictino-casinensis sive Scriptorum Casinensis Congregationis alias S. Justinae Patavinae* qui in ea ad haec usque tempora floruerunt Operum, ac Gestorum notitiae. Auctore D. Mariano Armellini ejusdam Congregationis S. Petri de Assisio Abbate. Pars altera cum triplici indice. (Assisii: Typis Andreae Sgariglia impressoris episcopalis, & publici, 1732), s. v. »Maurus Orbini patria Ragusinus«, pp. 103–104.

Nadalje u bilješkama: Armellini, *Bibliotheca benedictino-casinensis* (1732).

³ Armellini, *Bibliotheca benedictino-casinensis* (1732), p. 104:

»Denique etiamsi Orbinus Melitensis Monachus semper fuisset, quia tamen nostris in Monasteriis, more nostro, tamquam unus ex nostris diutius vixit, et pleraque ex suis operibus apud nos vel composuit vel reliquit, haud immerito in hac Casinensium Scriptorum Bibliotheca honorificum sibi vindicat locum.«

⁴ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), o Orbinovim teološkim djelima prema Armellinijevoj bibliografiji na pp. LXXXIX–XC, među njima i o *Opuscula quinque spiritualia* na p. XC.

Pantić, »Mavro Orbin« (1984), o Orbinovu rukopisu u padovanskoj sveučilišnoj knjižnici na pp. 91, 144–145.

od pet dijelova ili, možda, samostalnih rasprava, jer bi to mogao biti rukopis koji se u Armellinijevoj benediktinskoj bibliografiji pojavljuje pod naslovom *Opuscula quinque spiritualia*.⁵ Pantić je priopćio samo naslove prvoga, četvrtoga i petoga »odjeljka«: *De ultimo fine humanae vitae vel summo bono*, *De vita coenobitica* i *De oratione*. Drugo djelce bavi se metodama i putevima kojima se može doseći vrhovno dobro, pa je riječ o raspravi iz filozofske teologije, a treće raspravlja o ljubavi: to bi mogla biti još jedna filozofija ljubavi u sklopu hrvatske kasnorenesansne filozofske baštine.⁶ Od 1984. nije bilo nikakva pomaka u proučavanju toga djela, a unatoč nastojanju nisam dosad uspio nabaviti digitalni snimak toga rukopisa iz padovanske knjižnice.

Drugo Orbinovo djelo, ujedno prvo tiskano, glasovita je Orbinova »povijest Slavenā« (*storia de gli Slavi*) pod naslovom *Il Regno de gli Slavi*, napisana i tiskana u Pesaru uz velikodušnu, ali ciljanu potporu odbjegloga dubrovačkoga vlastelina Marina Andrijina Bobaljevića.⁷ O tom djelu postoji opsežna literatura na koju iscrpno upozoravaju dva njegova prijevoda, djelomični srpski iz 1968. i cjeloviti hrvatski iz 1999. godine.⁸

⁵ Armellini, *Bibliotheca benedictino-casinensis* (1732), o rukopisu *Opuscula quinque spiritualia* pohranjenom u knjižnici benediktinskoga samostana San Giorgio Maggiore u Veneciji sa signaturom 118, na p. 103, n. 5.

⁶ Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 145.

⁷ *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Historia di Don Mauro Orbini Rauseo Abbate Melitense, nella quale si vede l'origine quasi di tutti i popoli, che furono della lingua Slava, con molte, et varie querre, che fecero in Europa, Asia et Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, et il tempo della loro conversione al Christianesimo, et in particolare veggonsi i successi de'Rè, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Rassa, et Bulgaria. (In Pesaro: Appresso Girolamo Concordia, 1601), s posvetom: Mauro Orbini, »Al molto illustre Signor mio osservandissimo il Signor Marino del Signor Andrea Bobali.«, ff. b1r–b2v, na f. b1r; s nadnevkom na f. b2v: »Di Pesaro il dì primo di Marzo, 1601.«

Nadalje u bilješkama: Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601).

⁸ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, preveo Zdravko Šundrica (Beograd: Srpska književna zadruka, 1968), s već navedenom uvodnom studijom Miroslava Pantića, s dvama prinosima Sime Ćirkovića: »Komentari«, pp. 293–377; »Izvori Mavra Orbina«, pp. 379–428.

Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prevela s talijanskoga Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek (Zagreb: Golden marketing; Zagreb: Narodne novine, 1999), s uvodnom studijom: Franjo Šanjek, »Povijesni pogledi Mavra Orbinija«, pp. 7–54; priložena »Literatura o M. Orbiniju«, pp. 46–54; u njoj nedostaje i Armellinijeva bibliografija i konačna inačica Pantićeve studije o Orbinu iz 1984. godine; u dodatku priloženi »Orbinijevi izvori«, priredili Franjo Šanjek i Marinko Šišak, pp. 535–576.

Nadalje u bilješkama: Ćirković, »Komentari« (1968); Ćirković, »Izvori Mavra Orbina«; Šanjek i Šišak, »Orbinijevi izvori« (1999).

Treće Orbinovo djelo, naslovljeno *Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga*,⁹ hrvatski je prijevod djela *Specchio spirituale del principio et fine della vita humana* milanskoga franjevca Angela Elliija.¹⁰ Njegov je prvi opis, jedini do sada, iz perspektive povjesničara književnosti ponudio također Miroslav Pantić u svojoj već spomenutoj studiji o Orbinu, i to istim tekstom u obje njezine tiskane inačice,¹¹ ali djelo dosad nije privuklo pozornost ni povjesničara teologije ni povjesničara filozofije. To je Orbinovo djelo predmet sustavnoga istraživanja u ovom članku. U tu su svrhu proučeni:

1. okolnosti nastanka i objavljivanja djela;
2. tri žanrovske odrednice: dijalog, zbirka teoloških svaštica, asketski priručnik o »prvim i posljednjim« stvarima;
3. ustroj djela, odnosno njegova razdioba na petnaest razgovora;
4. filozofski izvori djela, kako oni koji se spominju u kazalu na početku djela, tako i oni koji nisu uvršteni u to kazalo;
5. filozofske teme po razgovorima, napose dvije središnje teme: slika svijeta i poimanje žene, dakle teme iz prirodne i socijalne filozofije, ali i teme iz drugih filozofskih disciplina: etike, gnoseologije, filozofske teologije (*theologia naturalis*) i filozofske antropologije (*psychologia rationalis*).

Sladojevićev poticaj, Orbinov prijevod, Kašićevo jezično ruho

Okolnosti nastanka i objavljivanja Orbinova *Zrcala duhovnog* posebno opisuju tri pisma otisnuta na početku prvoga izdanja. Prvo je pismo Orbinova posveta imućnom dubrovačkom trgovcu Radi Sladojeviću rodom iz Čepikuća,

⁹ Mavar Orbin, *Zarčalo duhovno od pocetka, i sfarhe xivota coviečanskoga*, razdieglieno, i razreyeno u Petnaes Razgovora, à u ftoou, i pedefet dubbia, alliti Sumgna poglavitieh. *Vcignenieh meyu Mefctrom, i gnegoviem Vcenijkom*. Iftomaceno iz Yezikka Italianskoga u Dubrovacki pò D. Mauru Orbinu Dubrovcaninu Opattu od S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga Benedikta. (V RIMV: Polak Bartolomea Zanetta, 1614).

Nadalje u bilješkama: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614).

¹⁰ Angelo Elli, *Specchio spirituale, del principio, et fine della vita humana*, diviso, e distinto in quindeci Ragionamenti, & in cento cinquanta dubbi principali, con altri di nuovo aggiunti dall'istesso Autore [sic], et sue resolutioni. Fatti tra il Maestro, & suo Discepolo, in Dialogo. Per il R. P. F. Angelo Elli, da Milano, Minor. Osservante; da varij & diversi Dottori raccolto. Opera non meno dilettevole, ad ogni curioso intelletto, che utile à Lettori. Nuovamente ristampato. (In Treviso: Appresso Fabritio Zanetti, 1601), sa sadržajem: »Tavola delli ragionamenti, et delli dubbi, over questioni, che si contengono nella presente opera.«, ff. a6r–a8v, b1r–b4r, i popisom važnijih vrela: »Autori piu gravi citati nella present'opera.«, f. b4v.

Nadalje u bilješkama: Elli, *Specchio spirituale* (1601).

¹¹ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XC–CVIII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 145–158.

gornjega sela u Dubrovačkom primorju na granici s Osmanskim Carstvom, lazarinu od 1598. godine,¹² koji je potaknuo benediktinca Mavra Orbina da se prihvati prevesti *Specchio spirituale della origine et fine della vita*, knjigu milanskoga franjevca Angela Ellija, drugo je Sladojević upravio isusovcu Bartolu Kašiću sa zamolbom da priredi za tisak Orbinov rukopis i dade ga tiskati, zajamčivši mu da će podmiriti sve troškove, a treće je Kašićev odgovor Sladojeviću s podrobnostima kako rukopis priprema za tisak.¹³

Prvo pismo iscrpno svjedoči o Sladojevićevim neumornim poticajima i Orbinovim motivima pri izradi prijevoda:

»Budući dake poznao ja Tvoju milost tijeziema izvrsnosti obilno nadarenu, hotjeh ti ovi moj malahan trud, koji na Tvoje uprašanje iz jezika Italijanskoga u ovi naš Dubrovački prinijeh, prikazati; na koji me trud Tvoja samjerna blagost za općenu korist i razgovor od duša, koje Slovinski govore, da bude na svjetlost iziti hotje ganuti. Prigrlih dobrovoljno veselo ganutje Tvoje, i toliko veće, jer poznah u svemu Uzmnožanstvo i Plemenstvo od Srca Tvoga, kojim želiš, da se krstjanske duše budu ovijem putem prosvijetliti i početak i svrhu od ovoga tužnoga života razmišljati.«¹⁴

Odazvavši se na Sladojevićevo »uprašanje« i »ganutje« dubrovački je benediktinac izradio prijevod, koji je zaželio objaviti s posvetom Sladojeviću: »pod

¹² Štefica Curic Lenert i Nella Lonza, »Bratovština sv. Lazara u Dubrovniku (1531–1808): osnutak, ustroj, članstvo«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 54/1 (2016), pp. 39–113, u: »Prilog 1. Članovi kapitula bratovštine lazarina«, pp. 71–91; upis Rade Sladojevića u lazarine 1598. godine dokumentiran na p. 81.

¹³ Jedno tumačenje ovih triju pisama, dakako s drukčijim naglascima i u potrazi za književnim vrijednostima, poduzeo je već ranije Miroslav Pantić. Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XCI–XCVIII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 146–150.

¹⁴ Dum Mavar Orbin Opat od Sfete Marie od Backe, »Vzmnoxitomu, i plemenitomu, G[olpodi]nu, G[olpodi]nu, Radi Sladoevichiu, poklon, i pozdravglienye.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. †3r–†4v, na ff. †3v–†4r:

»Buducchi dakè poznao ya Tvoju Milloft tieziema Iŕvarfnosti obilno nadarenu hotieh[ti ovij moy mallahan trud, koyi nà tvoje uprafcanye iz yezikka Italianskoga u ovi našc Dubrovački prinieh, prikazatti; nà kojime trúd Tvojà Samierna Blagoŕt zà Opchiennu korift, i razgovor od Dulcaa, koyè Slovinski govorre, dà budde nà sfietloft izijti hotie ganutti. Prigarlih dobrovoljno veflelo ganutye tvoje: i tolikko vechie, yer poznah u sfemmu Vzmnoxanftvo, i Plemenftvo od Sarça Tvoga, koyim xelijfc, dà[ŕe Karftyanske duŕce buddu oviem putem proŕfietlitti, i pocetak, i ŕfarhu od ovogga tuxnoga Xivotà razmifcgljatti: <...>«

Nadalje u bilješkama: Orbin, »Radi Sladoevichiu« (1606).

I tako iskusnan istraživač kao što je Pantić primjećuje: u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* »ima i puno propratnih tekstova, Orbinovih i tuđih, koji su zauzeli trianest nepaginovanih strana na početku i dvadeset i četiri, isto tako nepaginovane, strane na kraju.« Ti prilozima dosta nisu paginirani, ali jesu uredno opremljeni folijacijom te se pri navođenju popratnih tekstova tom folijacijom redovito i služim. Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XCI–XCVIII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 146.

tvoje svjetlo ime«. Evo kako to izriče sâm prevoditelj u završnom odlomku svoje posvete:

»Eto dakle ovo *Zrcalo od početka i svrhe života čovječanskoga* na tvoje uprašanje istomačih i pod tvoje svjetlo ime hotih na dvor dati, da se nevoljni umrli [čitaj: smrtnici] budu u njemu ogledati, neka poznavši zlo, koje hudoba, svijet i grijeh daju, budu ga uteći, a prvo pravo Blaženstvo i Čestitost iskati i na onomu ga svijetu slavnomu imati; pogrditi oholast, a blage stupaje od života tvoga sliditi, koje na pravu čestitost vode. I kako te Gospodin Bog u blagu svjetovnomu i vrijemevitomu uzdrži, tako te u drumu od prave vrijednosti utemelji, a najposlije te vječnom čestitosti nadari. Da si zdravo!«¹⁵

Nadnevkom posvete »u Dubrovniku 20. travnja 1606.« Orbin je rukopisu svoga prijevoda priskrbio pouzdanu dataciju.¹⁶ A potpisom je ostavio dragocjeno svjedočanstvo o vlastitom identitetu te 1606. godine (sl. 1):

»Dum Mavar Orbin Opat od Sfete Marie od Backe.«¹⁷

Što zapravo poručuje Orbinov potpis u posveti trgovcu Sladojeviću? Prvo, dubrovački benediktinac zabilježio je kako njegovo ime i prezime glasi na hrvatskom i kako ga treba zvati na hrvatskom: Orbin, a ne Orbini, Mavar ili Mavro, a ne Mauro, kako se potpisao na naslovnici svoga glasovitoga djela *Il Regno de gli Slavi* (1601) napisanoga na talijanskom. Tim se oblikom sustavno služim u ovom članku, uvjeren da hrvatskoga autora treba nazivati onako kako se sâm potpisao u vlastitom hrvatskom djelu.¹⁸ Drugo, Orbin se nije htio predstaviti po svojoj pripadnosti benediktinskoj Mljetskoj kongregaciji, čak je izostavio službu opata u samostanu Sv. Mihajla u Pakljenoj na otoku Šipanu,

¹⁵ Orbin, »Radi Sladoevichiu« (1606), f. †4r–†4v:

»Etto daklè ovó *Zarčalo od Pocetka, i Sfarhe Xivotà Covicanskoga* nà tvoje upraščanye iftomàccih, i pod tvoje sfietlo Imme hotih nà dvor datti, dàlfe nevolglni umarli buddu ù gnemmu ogglédati, nekà poznávšci zlo, koyè hudobà, sfiet, i grieh dáyu, buddu|ga utècchi; a parvo pravo [corr. ex pravo parvo] Blaxénftvo i Cefitoft iskatti, i nà onommu|ga sfietu slavnomu imatti: pogarditti oholaft, à blaghe Stuppaye od xivotà tvóga sliditti, koye nà pravu cefitoft vodde: i kako te Gospodin Boog ù blagu sfietovnomu i vrijemevitomu uzdržxi, takò|te ù drúmu od práve vriednofti utemegli, à nayposlie|te viecnom cefitofti nadari. Dà|li zdravo.« Naslov Orbinova prijevoda kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

¹⁶ Orbin, »Radi Sladoevichiu« (1606), f. †4v:

»V Dubrovniku nà 20. Aprijla. 1606.«

¹⁷ Orbin, »Radi Sladoevichiu« (1606), f. †4v.

¹⁸ U literaturu je oblik Orbin za prezime glasovitoga benediktinca iz Dubrovnika uveo Pantić 1968. godine, s pravom upozoravajući na potpis Orbinove posvete Sladojeviću, ali, treba upozoriti, smatrajući da se pisac »potpisao ispod srpskohrvatske posvete«, dakle u skladu sa svojim filološkim uvjerenjem da su hrvatski i srpski jedan jezik. Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XI u bilješki 1.

**xénstvo i Cestitost iskatti , i ná onom muga
 sfietu slávnomu imatti : pogárditti oholast ,
 á blaghe Stuppaye od xivotá tvóga sliiditti ,
 koye ná pravu cestitost vodde : i kako te
 Gospodin Boog ù blagu sfietovnomu i vrie-
 menittomu uzdarxi , takóte ù drúmu od prá-
 ve vriednosti utemegli , á nayposliete viece-
 nom cestitosti nadari . Dáfi zdravo .
 V Dubrovniku ná 20. Aprijla . 1606 .**

Zá fluxitti Vasce Gospostvo

*Dum Mavar Orbin Opat od
Sfete Marie od Bačke .*

MNOGO

Slika 1. Dum Mavar Orbin: Orbinov hrvatski potpis na kraju njegove posvete meceni pučaninu. Dum Mavar Orbin Opat od Svete Marije od Bačke, »Uzmnožitomu i plemenitomu gospodinu, gospodinu Radi Sladojeviću, poklon i pozdravljen'je.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga* (U Rimu: Polak Bartolomea Zanetta, 1614), f. †4v.

službu koju je tada obnašao i koju je s pravom doživljavao kao progonstvo, jer je na temelju odluke Vijeća umoljenih 16. prosinca 1604. godine uklonjen iz benediktinske zajednice u samostanu sv. Jakova u Višnjici.¹⁹ Predstavio se samo kao naslovni opat sv. Marije u Bačkoj, opat opatije pod turskom vlašću, dakle bez prihoda, naslov koji mu je dodijelio papa Klement VIII. breveom s nadnevkom 2. siječnja 1597.²⁰

Orbinova posveta Sladojeviću, jedini sačuvani Orbinov autorski tekst, svjedoči i o Orbinovoj egzistencijalnoj tjeskobi jer se »otvara tužaljkom nad bijedom ljudskoga života«, čiju je književnu vrijednost uočio Slobodan Prosperov Novak.²¹

Premda je u posveti Sladojeviću Orbin dvaput zabilježio kako mu je stalo do objavljivanja rukopisa, prvi put da rukopis izađe »na dvor«, drugi put da izađe »na svjetlost«, Orbinov prijevod Ellijeve duhovne knjige nije tiskan za njegova života, a sâm Orbin umro je iznenada, u nemilosti dubrovačke vlastele, u nerazjašnjenim okolnostima koje su mogle biti povezane s pripremanjem

¹⁹ Uklanjanje Mavra Orbina iz samostana sv. Jakova u Višnjici provedeno je iz drugoga pokušaja, kako svjedoče dvije sjednice Vijeća umoljenih održane u prosincu 1604.

DAD, *Consilium Rogatorum* 79 (1603–1605), f. 201v:

»[Die xiv. Decembris 1604 à prandio]

Prima pars est de requirendo Dominum Reverendissimum Archiepiscopum nostrum, ut D. Maurum et D. Thimoteum monacos Sancti Jacobi, velit absentare ab hac provincia, rationibus, et causis praesenti Consilio notis per xviiiij contra xvij.

<...>

Secunda pars est de creando duos ex Consilio Rogatorum qui cum dicto Domino Archiepiscopo tractare debeant contenta in partibus preallegatis per xx contra xv.

Electio dictorum duorum Consiliariorum

Ser Georgius Marini de Goze per xxv contra vij ex iij.

Ser Nicolinus Sebastiani de Menze per xviiiij contra xvj ex 1.«

DAD, *Consilium Rogatorum* 79 (1603–1605), f. 202v:

»[Die xvij Decembris 1604 à prandio]

Secunda pars est de requirendo dictum Reverendissimum Archiepiscopum per medium dictorum Gozi, et Menze, ut assignare velit dictis D. Mauro, et D. Thimoteo habitationem earum in insula Iuppanae per omnes contra v.«

Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XLVII, u bilješkama 82 i 83; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 108–109, u bilješkama 87 i 88, ali bez transkripcije.

²⁰ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XXXII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 95.

²¹ Usp. Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti 2: Od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604. godine* (Zagreb: Antibarbarus, 1997), u poglavlju: »Literarizacija povijesne memorije u Orbinijevom naraštaju«, pp. 646–653, na p. 651; o Orbinovu *Zrcalu duhovnom* na pp. 651–652.

Nadalje u bilješkama: Novak, *Povijest hrvatske književnosti 2* (1997).

Velike zavjere; umro je, kako je pouzdano dokazano, 30. studenoga 1610.²² U trenutku smrti bio je egzistencijalno ugrožen: da bi postao stonskim župnikom, istupio je iz benediktinskoga reda, očito u dogovoru s novim stonskim biskupom Mihom Restijem, jednim od ključnih sudionika Velike zavjere, kojega je papa Pavao V. imenovao biskupom 28. rujna 1609. u dobi od 28 godina;²³ za župnika u župi sv. Antuna u Malom Stonu postavilo ga je Malo vijeće 22. travnja 1610., a Vijeće umoljenih već je 6. rujna 1610. osporilo to imenovanje pozivajući se na jednu svoju odluku s nadnevkom 12. prosinca 1480. te je Orbin morao biti razriješen službe župnika, ali se stonski biskup Resti nije pokorio toj odluci; zato je Vijeće umoljenih 13. studenoga 1610. donijelo novu odluku kojom se knez i Malo vijeće potiču da zahtijevaju od stonskoga biskupa »da ukloni Dum Mavra Orbina kako iz svoje biskupije tako i iz stonske župe zbog razloga poznatih ovom Vijeću« (*ut amoveat Don Maurum Orbini tam ab eius [sc. Stagnensis] Diocesi quam a Parochia Stagni ob causas notas praesenti Consilio*).²⁴ Podrazumijevalo se, iz državnih razloga, koje nije primjereno za-bilježiti. Što se zbivalo u posljednjih 17 dana Orbinova života – je li se možda vratio u svoju benediktinsku zajednicu na što je imao pravo, je li u dogovoru s biskupom Restićem, s kojim se dobro slagao, ostao na župi, je li se gdjeod skrio, naposljetku, nije li možda ubijen, o tomu nije dosad ponuđen ni jedan dokaz.

Kako je Orbinov rukopis dospio u Sladojevićeve ruke? Pretpostaviti je na dva načina: ili je sâm Orbin prije smrti Sladojeviću poslao ili uručio prijepis rukopisa, što je vjerojatnije jer je Sladojević bio naručitelj prijevoda, ili ga je Sladojević uspio pribaviti nakon Orbinove smrti. Po svoj je prilici Sladojević pričekaio par godina da zamru sporovi koji su neposredno prethodili Orbinovoj smrti i pitanja što su se postavljala uz njegovu smrt. U svakom slučaju dubrovački se trgovac tek 20. kolovoza 1613. kratkim pismom obratio Bartolu Kašiću, koji se na povratku u Rim sa svoga prvoga, jednogodišnjega misijskog

²² Godine 1968. Pantić je prvi utvrdio datum Orbinove smrti, i to uparivši dva dokumenta: na sv. Andriju 30. studenoga 1610. Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. LIV–LVII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 115–117.

²³ Patricius Gauchat O. M. Conv., *Hierachia Catholica medii et recentioris aevi*, Volumen quartum IV a pontificatu Clementis PP. VIII (1592) usque ad pontificatum Alexandri PP. VII (1667) (Monasterii: Sumptibus et typis bibliothecae Regensbergianae, 1935), p. 321, s. v. »Stagnensis«. Usp. digitalnu prerađbu: <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bresti.html> (pristupljeno 6. 8. 2021).

Nadalje u bilješkama: Gauchat, *Hierachia Catholica medii et recentioris aevi* 4 (1935).

²⁴ Transkripcije triju odluka dubrovačkih vijećnika o Orbinu 1610. godine vidi u: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), u bilješkama 95, 96 i 99 na pp. LIV i LVI; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), u bilješkama 100, 101 i 104 na pp. 114–116.

pohoda među kršćane pod osmanskom vlašću zadržao kratko u Dubrovniku:²⁵

»Budući Vaše Počtovano Očanstvo iz strana turskijeh k nami se vratilo s otvorenijem stijegom Isukrstovijem i mnoge poluvjernike iz tmina od nevjerstva na pravu svjetlost od zakona Svete Matere Crkve Rimske privelo, odlučih Vaše Počtovano Očanstvo moliti, kako i molim (kaneći Vaša Milost put Rima otiti) da s onom karitati, s koj[oj]m dalo jest u onijeh stranah duhovno žednima pitje, gladnima jestojsku, slijepima vid, a klin'jetima hođenje, bude se dostojati na svjetlost dati ovo libarce iz jezika italijanskoga u dubrovački na moje uprašanje prineseno po Počtovanom Ocu Dum Mavru Orbinu Opatu Svete Marije od Bačke, neka duše bogoljubne od rečenoga jezika (koji zasve da velik dio od svijeta obhita, dio najmanji u pismijeh ima) budu kojigodi razgovor i nauk duhovni imati. A sve što se potradi od mjedi, sve ću ja platiti, kako Vaša Milost reče. Gospodin Bog platac od vrijednosti za trud, koji uzimati budete, vječnijem će pokojem platiti, a ja ću Vam vazda držan biti. Da ste zdravo! Iz Dubrovnika na 20. agosta 1613.«²⁶

Sladojević se očito raspitao tko bi mu najbolje mogao pomoći u tiskanju Orbina rukopisa. Dubrovnikom je odjeknulo s kakvim je uspjehom Kašić obavio svoje prve misije u Osmanskom Carstvu, ponajviše u Beogradu, Smederevu i po Slavoniji, Sladojević je također znao da se Kašić sprema put Rima kako bi

²⁵ Usp. dva pisana Kašićeva svjedočanstva: [Bartol Kašić], »Relatione della vita, e costumi di Don Simone di Giovanni Matcovicch.«, transkripcija Kašićeva izvješća o biskupskom kandidatu Šimunu Matkoviću, u: Miroslav Vanino, »Kašićevo izvješće o Don Šimunu Matkoviću (1613)«, *Vrela i prinosi* 1 (1932), pp. 80–99, na pp. 84–99; o Kašićevoj misiji 1612.–1613. zajedno sa Šimunom Matkovićem, na pp. 83–84, 94–99; *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku*, s latinskoga preveo Vladimir Horvat (Zagreb: Školska knjiga, 2006), u: »Život [oca] Bartola Kašića Dalmatinca, što ga je on sam napisao, a otac ga Rafael Prodanelli [corr. ex Prodanello], Dubrovčanin, darovao nećaku o. Rafaelu Tudiševiću«, pp. 7–137; u poglavlju: »V. Povratak o. Kašića u Dubrovnik, a g. Šimuna u Rim.«, koje opisuje događaje 1613. godine, pp. 53–58.

²⁶ »Mnoggo Poctovanomu Očù ù Ifukarftu Gofpodinu Bartolomeu Kassichiu Bogdanicichiu Redovniku Bogoslovču od Reda Druхе Yefulllove Rade Sladoevicch poklon, i pozdravgliénye.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. †5r–†5v:

»Budukchi V. P. Ocánstvo iz Stránaa Turskieh k' nammi|se vrátilo s' otvóreniem Stiegom Ifukarftoviem, i mnòghe poluviernike iz tmijnaa od nevierftva nà právu sfíetloft od zákonna Sfíte Máteræ Çárqvæ Rímskæ privello, odlucih V. P. O. molitti, kakò i mollim (kánecchi V. Milloft pút Rijma otitti) da s' onòm Karitati, s' kom dalo yest ù onieh stránah duhovno xédnima pijtye, gládnima yestoysku, slíepima vijd, à klinietima hodyénye, budde|se doftòyati nà Sfietloft datti ovò Libarçe iz Yezika Italianskoga ù Dubrovacki na moyè upráfcanye prinesenò pò Poct: Oču Dum Mauru Orbinu Opattu Sfíte Mariæ od Backe, neka dufcæ Bogogliubnæ od recennoga Yezikka (koi za sfè, da velik dío od Sfíeta obhíta, dío naymagní ù písmieh imma) buddu kojigoddi razgovor, i nauk duhovni imatti. A sfè fctò|se potrátti od mieddi sfè|chíu yá plátitti, kakò Vafca Milloft recé. Gofpodín Boog plataç od vriednofti za truuð, koi uzimati búdete, viecniem|chie pokòyem plátitti, à yá|chíu vam vázda dárxan bitti. Da|fte zdravvo. Iz Dubróvniká na 20. Agófta. 1613.«

Otisnuto kosopisom u Orbinovoj knjizi.

podnio završno misijsko izvješće isusovačkom generalu Aquavivi. Jezik Orbina prijevoda imućni trgovac naziva dubrovačkim, ali ujedno zastupa stajalište da se tim jezikom služi »velik dio svijeta«, očito cijeli slavenski svijet, svijet koji nažalost ima »najmanji dio« u tiskanju knjiga, napose knjiga koje mogu poslužiti za duhovnu okrepu. Kako je to stav koji je desetljećima, u mnogim kasnijim važnim prigodama, zastupao i Kašić, otvoreno je pitanje je li Sladojević svojim stavom utjecao na Kašića ili je Dubrovčanin, znajući što Pažanin misli o raširenosti hrvatskoga jezika, htio očitovati da mu je istomišljenik. Sladojević je također zajamčio da će snositi sve troškove oko tiskanja knjige: »A sve što se potraži od mjedi, sve ću ja platiti.« S tim je pismom Kašić mogao stupiti u pregovore s rimskim tiskarima, mogao je pred svojim poglavarima opravdati svoju zauzetost u priređivanju knjige za tisak. To je mogao biti i jedan od razloga zašto je Kašić tiskao Sladojevićevo pismo.

Nakon tri mjeseca, točno 20. studenoga 1613., Kašić je iz Rima odgovorio poduzetnom i kršćanski osviještenom trgovcu Sladojeviću.²⁷ Razveseljen primitkom Orbinova rukopisa, Pažanin je u prvom dijelu pisma ocrtao tadašnji položaj duhovne knjige među Hrvatima:

»Kada primih, Gospostvo Tvoje, knjigu, videći Tvoju volju i želju veliku od pomoći i koristi svega našega Naroda Slovinskoga, veoma sam se obeselio. Jere mi se ono jest zgodilo, što sam od vele vrjemena želijo, jeda bi Gospodin Bog nadahnio kogagod plemenita i moguća krstjanina za duhovnu pomoć od mnogijeh duša, koje ginu, ne imajući ni Svetoga Pisma za svoje utišenje, ni od druge koje vrste pismo izpisano od kogagodire razumna naučitelja bogoslovca.

Istinom se nahode mnoge knjige od svjetovnijeh popivkinja, pjesni ispraznijeh, komedija bludnijeh i libara malo vrijednijeh od ljubavi telesne i zemalske. A od duhovne ljubavi Božje i nebeske jedva u našem jeziku nahodimo libro, koje nas pismom svojijem užeže u srcu, da se obratimo k našem Stvoritelju Bogu, neka ga, poznavši njegovo prislavno, prilipo i pridobro veličanstvo od Ljubavi, njega požudimo voljom, obljubimo dušom, a srcem zagrlimo, kako smo držani.

Kojimi dakle riječma mogu ja Gospostvu Tvomu zahvaliti na ovomu veselju momu, koje mi se jest uzmnožilo pridragom tvojom knjigom, budući mi se zajedno s njom očitovalo pričisto ovo *Zrcalo duhovno*, koje će biti mnogijem

²⁷ Bartolomeo Kafsicch Bogdanicch od Réda Drúxbe Yefuŕbove, »Vzmnoxitomu, i plemenitomu Gospodinnu Radi Sladoevichiu, Pridrago Pozdravglienyè.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. †6r–†7r; s nadnevkom na f. †7r: »Iz Rima na. 20. Novembra. 1613.«

Nadalje u bilješkama: Kašić, »Radi Sladojeviću« (1613).

Usp. Marijan Stojković, »Karakteristika života i djelovanja Bartula Kašića iz Paga (1575.–1650).«, *Nastavni vjesnik* 22/1 (1913–1914), pp. 1–9; o Kašićevoj poslanici Radi Sladojeviću 1613. godine, objavljenoj u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614), s navodom, p. 2; s transkripcijom Kašićeva pisma Radi Sladojeviću u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614), na pp. 4–6; o Radi Sladojeviću kao književnom meceni u bilješci 1 na p. 2.

dušam bogoljubnijem veoma korisno? Ako bih ja sam zahvalio, bila bi moja odveć malahna hvala. Bolje će biti, da ja svijeh onijeziyh molim, koji će ga čitati, da, zahvalivši Bogu darovniku od dobra svakoga, Tvomu Gospostvu tolikrat zahvale, kolikrat, pročtivši ga, u srcu svomu duhovno naslađen'je očute, od svete vjere prosvjetljen'je, pokripljen'je od ufan'ja i od Božje ljubavi uzmnožen'je.«²⁸

Pri ocjeni stanja tiskane knjige za duhovnu pomoć »svemu našem narodu slovinskomu«, Kašić polazi od dvije nesporne činjenice: katolicima nije dostupno Sveto pismo, što bi se zbog složenosti podviga i dalo razumjeti, ali im za utjehu, ohrabrenje ili pouku nije pristupačna nijedna knjiga »ispisana od kogagodire razumna naučitelja bogoslovca«, dakle knjiga pouzdanog tumačitelja kršćanske poruke. Istodobno, tvrdi Kašić, čitatelji »našega naroda slovinskoga« mogu čitati »mnoge knjige od svjetovnijeh popivkinja, pjesni ispraznijeh, komedija bludnijeh i libara malo vrijednijeh od ljubavi telesne i zemalske«. Da se prosudi, je li točan takav opis knjižnoga tržišta bar iz dubrovačke perspektive 1613. godine, neka posluži Rešetarov bibliografski prilog »K dubrovačkim izdanjima XVI. vijeka«, u kojem rasni bibliofil, u skladu sa svojim svjetonazornim i nacionalnim samoodređenjima, popisuje »dvanaest raznih srpskohrvatskih knjiga od dubrovačkih pisaca«, počevši od *Pjesni pokornih* (1549) Nikole Dimitrovića pa sve do *Jeđupke* (1599) Andrije Čubranovića.²⁹ Na Rešetarovu se popisu nalaze samo četiri autorska djela duhovnoga karaktera: godine 1567. u

²⁸ Kašić, »Radi Sladojeviću« (1613), ff. †6r–†6v:

»Kadađ prijmiyh. GOSPOS.[TVO] Tvo.[ye] Kgniggu, viedecchi tvojù vogliu, i xegliu velikku od pomocchi, i korifti Sfega nafcega Narodda Slovinskoga, veoma|šam|fe obesselio. Yerè|mil|fe onó yest zgodillo, fctò|šam od velè vriemena xelijo; yedà|bi Gosp.[odin] Boog nadahnua Kogagod Pleménita, i Mogúchia Karftýánina za duhovnú pomocch od mnozieh dúfcaa, koyè ghinnu, ne imayucchi ni Sfétoga Pijšma za sfoyé utifcenyè, ni od drugghe koyè varfté pijšmo izpijłano od kogagodire Razumna nauciteglia Boggoflòvca. Iftinom|fe nahodde mnogge Kgnigghe od Sfietovnieh popivkigna, piefnij ispraznieh, Komédia bludnieh, i libaraa mallo vriednieh od gliubávi telefné, i zemalské. A od duhovné Gliubávi Bóxye, i nebéske yedvá ù nafcemu Zezikku nahoddimo libro, koyè nas pijšmom sfoiem uxèxe ù Sarču, dà|fe obrátimo k' nafcemu Stvoritegliu Boggu, nekà|ga, poznávfcí gnegòvo prillavno, prilijpo, i pridobro velicánftvo od Gliubávi, gnéga poxudimo vogliom, obgliúbimo dušcom, à farčem zagherlimo, kako|šmo darxani. Koimi daklè riecma moggu yá Gosp.[oftvu] Tvo:[mu] zahváliti ná ovómu vefsélyu mómu, koyè|mil|fe yest uzmnoxilo pridragom tvoyom kgniggom, buducchi mil|fe zaedno s' gnóm ocittovalo Pricisto ovó Zarčalo Duhovno, koyè chie bitti mnoziem dúfcam Bogogliubniem veoma korifno? Akò|bih yá sám zahválío, bijla|bi moyà od vecch malahna hvála; boglie|chie bitti, dà yá sfieh oniezieh mollim, kojchiéelga ctitti, dà, zahvalivfcí Boggu darovniku od dobrà sfakkoga, Tvomu Gosp.[oftvu] tolikrat zahvále, kolikrat proctivfcijga, ù farču sfomu duhovno nalladyénye ochiúte, od Sfète vierræ prosfietglienyè, pokripglienyè od Vffánya, i od Bóxye Gliubávi uzmnòxenyè.«

²⁹ Milan Rešetar, »Bibliografski prilozii II.«, *Grada za povijest kniževnosti hrvatske* 9 (1920), pp. 42–63, s prilogom: »5. K dubrovačkim izdanjima XVI. vieka.«, pp. 42–54.

zajedničkim je koricama benediktinac Bazilije Gradić objavio dva svoja djela: *Libarce od djevstva i djevičkoga bitja* i *Libarce vele duhovno i bogoljubno od molitve i kontemplanja*, a godine 1597. dominikanac Arkandeo Gučetić tiskao je dva molitvenika, prvo *Rozarijo pričiste djevice Marije*, a potom i *Rozarijo s družbom prislavnoga imena Jezusa, Spasitelja našega*. U duhovnu knjigu treba dakako uvrstiti još tri izdanja: Dimitrovićeovu zbirku prepjeva Davidovih pokorničkih psalama, katekizam *Nauk krstjanski* (1583) i misni priručnik *Način od mise* (1592). Prema Rešetarovu brojenju, tiskanih duhovnih izdanja napisanih u Dubrovniku od 1549. pa do kraja 16. stoljeća bilo bi dakle šest, što čini 50% oskudne tiskane književne proizvodnje potekle iz Dubrovnika u tom razdoblju. Tim izdanjima opravdano je zbog etičkih pouka pridodati *Zlate riječi nauka Katovijeh* (1562) Marina Burešića. U istom je razdoblju svojim tiskanim pjesničkim zbirkama nastupilo četvero pjesnika: Marin Držić, Dinko Ranjina, dvaput Dinko Zlatarić i nepostojeći Andrija Čubranović. Kašić očito pretjeruje ako pod izričajem »svjetovne popivkinje, pjesni isprazne, komedije bludne i libra malo vrijedna od ljubavi telesne i zemalske« cilja na ovih pet izdanja, a drukčije treba suditi ako pomišlja na rukopise koji kolaju među Dubrovčanima, naročito na komedije Marina Držića i Nikole Nalješkovića. Primjerice, »bludnom« je mogao smatrati Držićevu komediju *Dundo Maroje* s rasipnim sinom Marom i kurtizanom Laurom u središtu zapleta. Za stanje hrvatske tiskane književne produkcije do Kašića vrijedi upravo obratno negoli Kašić prosuđuje: svjetovnih izdanja, napose onih koji slave »ljubav telesnu i zemalsku«, manje je od djela duhovnoga karaktera, ali ih dakako ima. U vrijeme prvoga Kašićeva dolaska u Dubrovnik 1609. godine, može se procijeniti, Gradićeva ili Burešićeva izdanja nisu se više mogla nabaviti, a Gučetićevi *Rozariji* možda. Za duhovnom knjigom na hrvatskom jeziku postojala je nasušna potreba, naročito među brojnim dubrovačkim redovnicama vlastelinkama. Stoga Kašić s pravom zapaža da »jedva u našem jeziku nahodimo libro« koje nas potiče da Boga »požudimo voljom, obljubimo dušom, a srcem zagrlimo, kako smo držani.«

Koje je od spomenutih autora s Rešetarova popisa Kašić čitao? On sam nudi popis svoje hrvatske lektire u predgovoru *Rituala rimskoga* 1640. godine:

»Pisali su ovacimi latinskimi slovimi naše riči osven ostalih ovi, kojih sam ja pisma imao u ruci:

Marko Marulić Splitsanin;

B(a)rno Karnarutić i Dum Simun Budineić [= Budinić], Zadrani;

biskup Brautić, Marin Burešić, Dum Bazilij Gradić, pop Petar Palikuća, Sigismondo Giorgi, Andrija Čubranović i fra Arhandeo Gučetić, Dubrovčani;

Anibal Lucij [= Lucić] Hvaranin,

a prvo od svih Marko Andriulić u *Vandelistaru*, Trogiranin;

također najposli u *Vandelistaru* fra Ivan Bandulavić Skopljanin.

Ali je malone svak svojim načinom služio se Latinskimi slovimi, glaseći ih sad

na jedan način, sada na drugi; što meni ne budući ugodno, nastojao sam ja po nauku od *Gramatike* moje vazda jednim načinom upisati i utištiti moja pisma.«³⁰

U Pažaninovoj se lektiri pojavljuju samo tri imena kojih nema u Rešetarovu popisu hrvatskih knjiga, opravdano jer su tiskana u 17. stoljeću: Lopuđanin biskup patnik Nikola Brautić, koji je tiskao *Martyrologium poeticum* (1630),³¹ u kojem je elegijskim distisima popratio sve svece u godini po nadnevcima, svaki redak Isusove genealogije i petnaest otajstava krunice, također Lopuđanin Petar Palikuća, Gundulićev učitelj, prevoditelj djela *Kratko skazovanje života i zamjernijeh djela svetoga Karla Borromea Rimske crkve Kardenala, Arhibiskupa od Milana* (1614),³² i Šiško Đurđević, autor dvojezičnoga hrvatsko-talijanskoga

³⁰ *Bartolomeo Kafficch od Druxbæ Yeffuffovæ*, »Blagomu i millomu scioću«, u: Kašić, *Ritual rimski* (1640), ff. ††3v–††4v, †††1r–†††1v, na †††1r–†††1v:

»Pijfali|fu ovâčimi Latinskimi slovimi nalfcæ rijci ofven ostalih ovi, koihlfam yâ Pijfma imâo ù rûci.

Marko Marulicch Splichianin:

Barno Karnaruticch, i Dum Simun Budineicch[,] Zadrani.

Biskup Brauticch, Marin Burefcicch, Dum Bafiliy Gradicch, Pop Pettar Palikuchia, Sigifmondo Giorgi, Andria Ciubranovicch, i Frâ Arhangeo Gucetticch, Dubrovncani.

Anibal Luçiy Hvâranin,

â parvo od sfijh Marko Andriulicch ù Vangeliftaru, Troghiranin:

takoyer nâypofli ù Vangeliftaru Frâ Ivan Bandulavicch Skopglianin.

Alliye mallo nè sfak sfoym nacinnom fluxiolfe Latinskimi slovimi, glâfecchiljh sâd nâ yedân nacin, sadâ nâ drûghi; fcto menni nelbuducchi ugodno, nâftoyao|fam yâ pò nauku od Grammatikæ moyæ vazda jednim nacinnom upijfati, i utiftctiti moya Pijfma.«

U transkripciji naslove spomenutih djela kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

³¹ *Martyrologium poeticum sanctorum totius Italiae, et eorum, qui in Martyrologio Romano continentur, cum Christi genealogia, et quindecim mysteriis Sanctissimis Rosarii. Auctore Nicolao Brautio Episcopo Sarsinæ, et Comite Bobii. (Venetiis: Ex Typographia Marci Ginammi, 1630).*

Usp. Đuro Körbler, »Život i književni rad biskupa Nikole Brautića Lopuđanina (1566.–1632).«, *Rad JAZU* 192 (1912), pp. 1–96; o Brautićevu *Martirolgiju* na pp. 83–95.

³² [Petar Palikuchia], *Kratko skafovanye života, i Zamierneh dielâ fvetoga karla Borromea Rinskê çarqvé Ka[r]denala Arhibiskupa od Milana*. (In Roma: Appresso Bartolomeo Zanneti, 1614).

Da je Petar Palikuća autor prijevoda, jamči priređivač talijanskoga predloška Fabbio Tempestivi, tadašnji nadbiskup dubrovački, u svom predgovoru: Fabio Tempestiv po Milosti Boxyoi, i fvetoga ftofla Apofolskoga Arhibiskup Dubrovacki, »Draziemi ù Izukarftu finovom popovom, i puku od grada Dubrovnika, i gneggove darxave blagoslov, i posdravglienye.«, pp. 5–6, na p. 6:

»â neka|bi tomacenyè bilo vierno, i occito, cinih|ga izriet poctovanomu gospodinu Petru Palikuchi Dubrovcaninu, pijfçu, i pripoviedaoçu od yednoga, i drugoga yezika.«

Datacija Tempestivijeva predgovora na p. 6: »Iz Dubrovnika na parvi Giugna. 1614.«

Nadalje u bilješama: Palikuća, *Kratko skazovan'je života i zamjernijeh djela svetoga Karla Borromea* (1614).

Usp. *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige.*, uredio Ivan Kukuljević Sakcinski (U Zagrebu: Troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine / Brzotiskom Dragutina

molitvenika *Molitve i beside grišnika skrušenoga* (1611).³³ Kašić se očito zabunio kad je među hrvatska izdanja uvrstio Brautićev stihovani crkveni kalendar, djelo u cijelosti tiskano na latinskom. Palikućin prijevod životopisa sv. Karla Boromejskoga tiskan je svakako nakon 31. kolovoza 1614., jer je to nadnevak crkvene cenzure koju potpisuje isusovac Ivan de Nigris, hrvatski penitencijar u bazilici sv. Petra.³⁴ Dakle, od tih triju izdanja samo je Đurđevićev molitvenik tiskan prije Orbinova *Zrcala duhovnog*.

S Rešetarova popisa hrvatskih djela tiskanih u 16. stoljeću čitao je Pažanin duhovna djela redovnikā Bazilija Gradića i Arkandjela Gučetića, *Zlate riječi nauka Katovijeh* Marina Burešića i *Jeđupku* objavljenu pod imenom Andrije Čubranovića. Kašićev prigovor o »pjesnima ispraznijem« mogao se dakle odnositi samo na pokladne stihove, većim dijelom neutemeljeno pripisane Čubranoviću.³⁵

A kako stoji s djelima hrvatskih pisaca tiskanim početkom 17. stoljeća ili, točnije, do 1613. godine? Njih Kašić ne spominje. Mogao je bar spomenuti Komulovićevo *Zrcalo od ispovijesti* (1611) jer je za njega napisao crkvenu cenzuru.³⁶ Je li čitao drugo izdanje Držićeve *Tirene* (1607) pa ga izriječkom nije htio spomenuti – to ostaje otvorenim pitanjem. Ali je izričajem »komedije

---

Albrechta, 1860), na p. 118, n. 1369, pod naslovom: »Život Sv. Karla Boromea«; *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske* na podučavanje mladeži nacrtao prof. Sime Ljubić, knjiga II. (Rieka: Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, 1869), na p. 446 pod naslovom: »Život i zamiere preslavnoga sv. Karla Boromea kardinala rimske crkve, u Rimu 1614. 4.«

Nadalje: Kukuljević, *Bibliografija hrvatska I: Tiskane knjige* (1860); Ljubić, *Ogledalo književne poviesti* (1869).

³³ Kukuljević, *Bibliografija hrvatska I: Tiskane knjige* (1860), p. 44, n. 483; Ljubić, *Ogledalo književne poviesti* (1860), p. 429. U obje autor: Gjorgjić Šiško. To izdanje nisam uspio ogledati, a njegova autora nije lako pouzdano identificirati. Je li to bio Kašićev domaćin i dobročinitelj u Dubrovniku, trebalo bi dokazati.

Gotovo sigurno nije to Šiško Đurđević koji je djelovao na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće te tiskao jedan epigram u čast svoga učitelja Jurja Dragišića. Usp. Francesco Maria Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, Tomo II. (Ragusa: Dalle stampe di Antonio Martecchini, 1803), p. 323, u bilješci (1): »Sigismondo Giorgi, che floriva sul principio del 1500.«

Nadalje u bilješcima: Appendini, *Notizie II* (1803).

³⁴ Palikuća, *Kratko skazovan'je života i zamjernijeh djela svetoga Karla Borromea* (1614), s nadnevkom crkvene cenzure na f. 1v: »Datum Romae 31. Augusti. M. DC. XIV.«

³⁵ Usp. i jedan raniji, a drukčiji pristup Kašićevoj hrvatskoj lektiri: Marijan Stojković, »Rimska papinska protivureformacija u južno-slovenskim zemljama.«, *Nastavni vjesnik* 22/3 (1913–1914), pp. 184–200, na pp. 198–199, gdje u bilješcima Stojković bira među ovim tiskanim djelima: Držićeva *Tirena* (1607), Držićeve *Pjesni* (1607), Čubranovićevo *Jeđupka* (1559 [sic]), zbirka Dinka Zlatarića (1597) i zbirka Dinka Ranjine (1563), a možda cilja i na rukopise!

³⁶ Usp. Kašićevu cenzuru u: Aleffandar Komulovich, *Zarčalo od ispoviesti*. (In Roma: Appresso Bartolomeo Zannetti, 1611), f. [1v], s nadnevkom »Romae Pridie Idus Octobris. An. M.DCVI.«

bludne i libra malo vrijedna od ljubavi telesne i zemalske« mogao ciljati na ‘slobodnu ljubav’ prikazanu u *Tireni*, primjerice na početku drugoga čina kad vlašić Miljenko ima samo jednu želju i otvoreno je izriče vili Tireni:

»Gospoje, s tobom leć jednome ja bih rad,
A makar ustat već ne budem prem nikad.«

a ona ga mami prije negoli pobjegne u svoj vodeni stan:

»Budi ti što žudiš, slobodno prid’ k meni!«³⁷

U drugom dijelu pisma Kašić priopćuje Sladojeviću što je sve poduzeo oko objavljivanja rukopisa Orbinova *Zrcala duhovnog*:

»Koliko paka za ugoditi molbam Tvojijem, da ga činim na svjetlost dati, nastojati ću, kako i nastojim s velicim trudom, imajući brime priveliko na mojijeh plećijeh od posala družijeh. Ništarnemanje usilovati ću se na slavu Božju i za razgovor od mnogijeh, koji će razgledati u ovomu *Zrcalu* sami sebe i pobolšati, videći gnusobe kojegodire na obrazu od duše svoje.

Naredio sam, da se utišti po onomu Nauku, kojim se ima naški naredno pisati i čitati. Jere mi je mučno vazda bilo, da svi plemeniti narodi od Europe naredno od svoga jezika razgovore i pisma po Nauku pišu, a našinci, ne hajući se od Nauka ali ženskim načinom pišući, pogrdjuju slavni Slovinski Jezik ali svak sebi izmišlja slova, nauk i pismo. I tako se nahodi toliko načina od pisanja, koliko se nahodi libara i knjiga napisanijeh. Neka dakle svak znade, kako ima naški Slovinski pisati i neka svak može po nauku lasno pročititi, što druži budu upisali, naredio sam da se na svrhi od ovoga libarca priloži i stavi ukratko pokupljeni Nauk, koji sam ja nekoliko godišta prije bio naredio u mojoj Gramatici.

Ako ne bude ugodan ovi Nauk komugodir Aristarku, on će moći slobodno ali iznova napisati drugi ali će se bezredno u pismu smetati ali će čovjek po načinu ženskomu s malom časti naredno pismo svoje pogrditi. Znam ja ovo dobro, da se ovi nauk sklada veoma s našimi srbskim slovima i da ga ja nijesam pokupio, nego s velicim razlogom, imajući naš Jezik potrebu od veće slova neg Latinski ali Italijanski. Jošter vidio sam ja slova Ebrea, Grčka, Spanjulska i ina, tako sam

³⁷ Darxich [= Držić], Marin. 1551. *Tirena* comedia Marina Darxichia prikasana u Dubrovniku godifcta M.D.XLVIII. (In Vinegia: Al segno del pozzo [= Andrea Arrivabene], 1551), f. 13r, vv. 559–560, 563:

»Milienko: Gofpoie s|tobom lech iednome ia|bih rad
A|makar ufat uech ne|budem prem nikad;

<...>

Vila: Budi|ti fcto xiudisc, slobodno prig k|meni;

<...>.«

O prvom tiskanom Držićevu dramskom djelu vidi natuknicu: Dunja Fališevac, »Tirena«, *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), pp. 803a–807b.

u njih zamirio i upantio, što jest bilo potrebno našem jeziku. Scinim da će biti korisno pismo ovako, i lasno za čitati se.«³⁸

Pažanin javlja svom meceni dvije važne novosti i obrazlaže jezikoslovno značenje svoje reforme hrvatskoga pisma i jezika:

1. priredio je rukopis za tisak prema slovopisu koji je prvi put predložio u svojoj gramatici 1604. godine;³⁹
2. odlučio je na kraju Orbinove knjige pridodati svoju slovopisnu uputu »Nauk za dobro pisati slovinski i lasno pročtiti ovo libarce.«;⁴⁰
3. razjasnio je još jednom razloge svoje jezične reforme: »slavni slovinski jezik«, poput svih plemenitih europskih jezika, zaslužuje svoja općenito prihvaćena »slova, nauk i pismo«, danas bismo rekli priručnike koji osiguravaju standardizaciju jezika;
4. naglasio je da slovinska (čitaj: hrvatska) abeceda zahtijeva više slova od latinske i talijanske i da se, predmnijeva se po broju slova, slaže

³⁸ Kašić, »Radi Sladojeviću« (1613), ff. †6v–†7r:

»Kolikko paka za ugoditti molbam tvoiem, dàlga cinijm nà sfietloft datti, naftòyati|chiu, kako i naftoim s' veličim trudom, imayucchi brimme privelikko nà moieh plechieh od possalaa družieh; nifctarnemagne usfilovati chiu|fe nà flavvu Boxyu, i za razgovor od mnozieh, koi|chiee razgledati ù ovòmu Zarčalu fàmi febbe, i pobolfcati, viedecchi ghnuffobe koyegodire na obrazzu od dufcé sfoyé. Narédio|fàm, dà|fe utifcti pò onomu Naukku, koim|fe imma, nafcki narédno pífjati, i ctitti; yerè|mi|e mucno vazda bijlo, dà sfi Plemeniti Nàroddi od Europe narédno, od sfòga Yezikka razgovore, i pífjma pò Nauku pijfcu; à nafcinçi ne|hayucchi|fe od Naukka, alli xénskìm nacinnom pijfcucchi poghardyuyu flávni Slovinski Yezik, alli sfak febbi izmifcglià flovva, nauk, i pijfmo: i takò|fe nahoddi, tolikko nacinna od pijfanyaa, Kolikko|fe nahoddi libaraa, i Kgníga napifjanieh. Nekà dakle sfak znàde, kako imma nafcki Slovinski pijfati, i nekà sfak moxe pò nauku lafnò proctitti, fctò druži buddu upífjali, narédio|fàm, dà fe nà sfarhi od ovòga libarça priloxi, i ftavvi ù Kratko pokupglieni Nauk, koi|fàm yà nikoliko godifcta prie bio narédio ù moyoy Grammatici. Akò ne|budde ugodan oví Nauk komugodir Ariftarku, on|chie mocchi slobodno alli iznovà napifjati drugghi, alli chie|fe bezredno ù pijfmu fmétati, alli|chie coviek pò nacinnu xenskomu s' mallom càfti, naredno pijfmo sfoyè pogarditti. Znám yà ovo dobro, dà|fe ovi nauk sklàda veoma s' nafcimi Serbskimi flovvi, i dàlga yà niefàm pokupio, neggo s' veličim razloggom; immayucchi nafc Yezik potrebbu od vechie flováa, neg Latinski, alli Italianski. Yofcter vidiò|fàm yà flovva Ebrea, Garcka, Spagnulska, i inna, takò|fàm ù gnijh zamirrio, i upantio, fctò yest bijlo potrebno nafcemu yezikku. Sçinim, dà|chie bitti korifno pijfmo ovàko, i lafnò zà ctitti|fe.«

³⁹ Usp. Kašićev slovopis u: *Institutionum linguae illyricae libri duo*. Authore Bartholomaeo Cassio Curictensi Societatis Iesu. Editio prima. (Romae: Apud Aloysium Zannettum, 1604), i to u prvim trima poglavljima prvoga dijela prve knjige: »De vocalibus, et dipthongis. Cap. I.«, pp. 8–9; »De litteris consonantibus simplicibus. Cap. II.«, pp. 9–13; »De multiplicis consonantibus simul iunctis. Cap. III.«, pp. 13–15.

Vidi pretilsak s usporednim hrvatskim prijevodom Sanje Perić Gavrančić i jezičnom redakturom Olge Perić: Bartol Kašić Pažanin Družbe Isusove, *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2002), pp. 16–31.

⁴⁰ [Bartol Kašić], »NAVK zà dobrò pijfati Slovinski, i lafnò proctitti ovò Libarçe.«, u: Orbini, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. X5r–X6v.

Nadalje u bilješkama: Kašić, »Nauk« (1614).

s ćirilicom, u Kašičevoj stilizaciji nakon misionarskoga djelovanja u Beogradu i Smederevu: »s našimi srbskimi slovi«, ali je u priloženoj slovopisnoj uputi odredio da tih slova ima 25,⁴¹ dva više od klasične latinske abecede.⁴² Za šest slova svoje abecede ponudio je sljedeće čitanje:

- 4.1. slovo c čita se kao glas 'č',
- 4.2. slovo ç čita se kao glas 'c',
- 4.3. uspravno slovo v čita se kao glas 'u',
- 4.4. koso slovo v čita se kao glas 'v',
- 4.5. slovo x čita se kao glas 'ž',
- 4.6. slovo y čita se kao glas 'j', ali uz jednu iznimku.

Slijedom toga u svoju hrvatsku abecedu nije uvrstio slova za glasove: 'ć', 'đ', 'dž', 'lj', 'nj' i 'š'. U petoj je uputi uveo višeslove za glasove 'lj' i 'nj',⁴³ a u sedmoj višeslove za glasove 'ć' i 'š'.⁴⁴ U osmoj je uputi ponudio čak dva zapisa za izgovaranje glasa 'đ': prvi s pomoću slova y ispred samoglasnika 'i' ili 'e'; drugi, ususret znalcu talijanskoga jezika, s pomoću slova g ispred istih samoglasnika.⁴⁵ To znači da Kašić svojom slovopisnom uputom nije ponudio rješenje samo za glas 'dž'.

5. na jezikoslovno značenje svoga pisma uputio je i tako što je pet riječi ili izričaja otisnuo s početnim velikim slovom: Nauk, Slovinski Jezik, Gramatika, Slovinski, Jezik, što je pri transkripciji pisma dolikovalo poštovati.

Kašić je u otprilike isto vrijeme sastavio svoj molitveni priručnik *Način od meditacioni i molitve koja se čini pametju našom*, otisnut 1613. godine u rimskoj tiskari Bartolomea Zanettija, kojemu je priložio prvu inačicu svoje slovopisne upute »Nauk za dobro pisati slovinski i lasno pročtiti ovo libarce.«⁴⁶ Stoga je

⁴¹ Kašić, »Nauk« (1614), u prvom odlomku naslovljenom »BVKVIČA.« na f. X5r.

⁴² Kašićev izričaj »s našimi srbskimi slovi« doživio je različita tumačenja i uporabe, počesto izvan konteksta hrvatskoga ranobaroknoga slavizma i Kašičeve slovopisne reforme. Usp. Petar Kolendić, »Fra Pavao Posilović i njegovo 'Naslađenje'«, *Rad JAZU* 206 (1915), pp. 168–217, na p. 217; Marijan Stojković, »Bartuo Kašić D. I. Pažanin (1575.–1650.): Prilog za njegov život i književni rad«, *Rad JAZU* 220 (1919), pp. 170–263, na p. 263; Matija Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (Prag: Druck der Česká Grafická Unie; Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1927), p. 38; David Bogdanović, *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, Knjiga prva: Hrvatska i srpska književnost od najstarijih vremena do Narodnoga preporoda, treće izdanje (Zagreb: Vlastita naklada, 1932), u poglavlju »VI. Reformacija i protivureformacija kod Hrvata«, pp. 267–280, na p. 279; Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XCVI; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 149.

⁴³ Kašić, »Nauk« (1614), n. 5 na f. X6r.

⁴⁴ Kašić, »Nauk« (1614), n. 7 na f. X6v.

⁴⁵ Kašić, »Nauk« (1614), n. 8 na f. X6v.

⁴⁶ *Nacin od meditationi, i molitvæ, koyal/se cinij pametyù nafcom*. Pokupljen u kratko po Pochtovanomu Očù Bartolomeu Kalfichiu Bogdanicichiu Redovniku Bogoslovçu od Reda Drúxbæ Iefullfovæ. (V Rimu: Polak Bartolomea Zanetta, 1613).

Ex commiffione Reuerendiffimi Patris Magiftri Sacri Palatij Fr. Ludouici Yftella, Ego Bartholomæus Caffius Sacerdos Theologus è Societate Iefu legi librum inſcriptum Zarçalo Duhovno, &c. hoc eſt, Speculum Spirituale, &c. ex Italica in meam Illyricam Linguam tranſlatum ſatis fideliter à R. D. Mauro Orbino, nihilq. animaduerti injeo quod fit contra Fidem, aut bonos mores: immò ad ſatisfaciendum vulgi opinio- nibus non vulgari doctrina & eruditione ex Theologis & Sanctis Patribus petita, oportunum, atque adeò typis dignum cenſeo. Datum die 8. Nouembris. 1613.

Bartholomæus Caffius.

Slika 2. Kašićeva cenzura za prvo izdanje Orbinova *Zrcala duhovnog* s nadnevkom 8. studenoga 1613. Orbin, *Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga* (U Rimu: Polak Bartolomea Zanetta, 1614), f. †1v.

Način od meditacioni prva hrvatska knjiga koju je Kašić otisnuo slovopisom koji slijedi njegovu slovopisnu uputu, a Orbinovo *Zrcalo duhovno* tek druga knjiga otisnuta s istim slovopisom, ali prema drugoj, dotjeranoj i potpunijoj inačici iste te Kašićeve slovopisne upute. Obje je knjige Kašić tiskao u istoga rimskoga tiskara – Bartolomea Zanettija, što je bitno olakšalo postupak slaganja.

Začudo zauzeti isusovac nije obavijestio svoga mecenu da je rukopis već predao u redoviti crkveni postupak radi dobivanja službenoga odobrenja za tisak, štoviše da je po nalogu magistra Apostolske palače, španjolskoga dominikanca Luisa Ystelle de Valencia (1545–1614), već napisao cenzuru, potpisao je 8. studenoga 1613. i predao je u Apostolsku palaču te da sada samo čeka *imprimatur* kako bi poslao rukopis u tisak (sl. 2).

»NAVK za dobrò pijfatti Slovinski, i lafhò proctitti ovò Libarçe.«, pp. 108–111.
Nadalje u bilješcima: Kašić, *Način od meditacioni* (1613); Kašić, »Nauk« (1613).

U cenzuri je Kašić prvo istaknuo o kakvu je prijevodu riječ:

»Pročitao sam knjigu naslovljenu *Zrcalo duhovno itd.*, tj. *Speculum spirituale etc.*, koju je iz talijanskoga u moj ilirski jezik dostatno vjerno preveo velečasni otac Mavro Orbin, i u njoj nisam primijetio ništa što je protiv vjere i dobroga ćudoređa.«⁴⁷

Razmišljajući nad Orbinovim rukopisom i vjerojatno uočavajući razlike između Orbinova prijevoda i Ellijeva izvornika, Kašić je pomno odabrao izričaj kojim će ocijeniti kako je Orbin preveo Ellijevu knjigu: »dostatno vjerno«. Nije propustio hrvatski nazvati »mojim ilirskim jezikom«, koristeći dakle isti nazivak za materinji kjezik kojim se poslužio u naslovu svoje gramatike, prve tiskane gramatike hrvatskoga jezika *Institutiones linguae illyricae*. Orbinu nije pridružio oznaku O.S.B ili njoj sličnu koja bi upućivala na to da je pisac benediktinac, a to znači da je Kašić znao da je Orbin umro izvan benediktinskoga reda. U svoju je cenzuru dakako uključio izričaj »ništa protiv vjere i dobroga ćudoređa« (*nihil contra fidem aut bonos mores*), u svakoj crkvenoj cenzuri obvezan element da bi se cenzura smatrala valjanom. Kašić je dakle svojim potpisom posvjedočio njezinu pravovjernost. Svoj je *censeo* Pažanin zaključio ocjenom o glavnim misaonim sastavnicama Orbinova rukopisa:

»Nadalje prosuđujem je prikladnom da puk zadovolji mišljenjima, ne priprostim naukom i učenošću koja potječe od teologā i svetih otaca te stoga dostojnom tiskanja.«⁴⁸

Riječ je dakle o ozbiljnom ili bar ozbiljnijem duhovnom štivu kakvo očekuje narod koji se služi »ilirskim jezikom«, štivu za one koji su s pomoću katekizma već svladali osnovni kršćanski nauk i željni su suočiti se s različitim mišljenjima teologa i crkvenih otaca pri zauzimanju konačnoga stava o postavljenom problemu.

Koliko je administrativni postupak potrajao nije poznato, jer imprimatur, koji je potpisao Tommaso Pallavicini nije opremljen nadnevkom. Ipak Kašić se pobrinuo ostaviti jedan upečatljiv trag. Posljednje što je Pažanin priložio izdanju bila je pjesma *Čitvnikom (Čitateljima)*, njegova prva tiskana autorska

⁴⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. 1v:

»<...> legi librum inscriptum *Zarčalo Duhovno*, etc. hoc est, *Speculum Spirituale*, etc. ex Italica im meam Illyricam linguam translatum satis fideliter à R. D. Mauro Orbino, nihilque animadverti in eo quod sit contra fidem, aut bonos mores: <...>«

Hrvatski naslov rukopisa i njegov prijevod na latinski kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

⁴⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. 1v:

»<...> immo ad satisfaciendum vulgi opinionibus non vulgari doctrina et eruditione ex theologis et sanctis patribus petita, opportunum, atque adeo typis dignum censeo.«

ZARČALO DVHOVNO

OD POČETKA, I SFARHE
ŽIVOTA ČOVJEČANSKOGA

Razdicglieno, i razreyeno ū Petnaes Razgo-
vora, ā ū stoō, i pedeset dubbia, alli-
ti Sumgna poglavitieh.

*Vcignenieb meyu Mestřrom, i gnegoviem
Vcenijkom.*

Ťlomaceno iz Yezikka Italienskoga ū Dubrovacki pō
D.Mauru Orbinu Dubrovčaninu Opattu od S.Ma-
rie od Backe, od Reda Sfetoga Benedikta.

V RIMV, Polak Bartolomea Zanetta. 1614.

Pō Dopušćenju od Starisćinne.

Slika 3. Naslovnica prvoga izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog*. Orbin, *Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga* (U Rimu: Polak Bartolomea Zanetta, 1614).

pjesma, koju je opremio nadnevkom »Iz Rima, na 25. marča 1614.«⁴⁹ Taj nadnevak najvjerojatnije označuje trenutak kad je završeno slaganje knjige. Prvo izdanje Orbinova *Zrcala duhovnog* nad kojim je Kašić tako budno bdio objavljeno je početkom proljeća 1614. godine, svakako nakon blagdana Navještenja Gospodinova (sl. 3).

Dubrovačko čitateljstvo, i ne samo ono, u kratko je vrijeme bilo obogaćeno dvjema knjigama, prvi put s istim slovopisom. To je zacijelo bio glavni jezikoslovni motiv Kašićeva zauzimanja da priredi rukopis za tisak i da bdije nad njegovim tiskanjem. U tom se Kašićevu pregnuću ogleda jezikoslovno značenje Orbinova *Zrcala duhovnog*. To što su obje knjige pripadale duhovnom pismu, što su odgovorile narasloj potrebi za duhovnom knjigom u hrvatskom narodu, napose u Dubrovniku, bio je pak Kašićev glavni pastoralni motiv dok ih je priređivao. Da je *Zrcalo duhovno* izašlo »na dvor«, zaslužan je trolist Sladojević, Orbin i Kašić svojim usklađenim nastojanjem oko prijevoda, čuvanja i priređivanja rukopisa te objavljivanja knjige.

Četiri izdanja Orbinova Zrcala duhovnog

Da je proizveo knjigu uspješnicu na hrvatskom, urednik Kašić tada nije mogao ni slutiti, ali se tome kasnije sigurno radovao. U sljedećih je devedeset godina Orbinovo *Zrcalo duhovno* doživjelo još tri izdanja, sva tri u glavnom europskom središtu za tiskanje hrvatske knjige – Veneciji. Dva je objavio tiskar Marco Ginammi, koji se specijalizirao za hrvatska izdanja.⁵⁰ Nakon što je 1620.

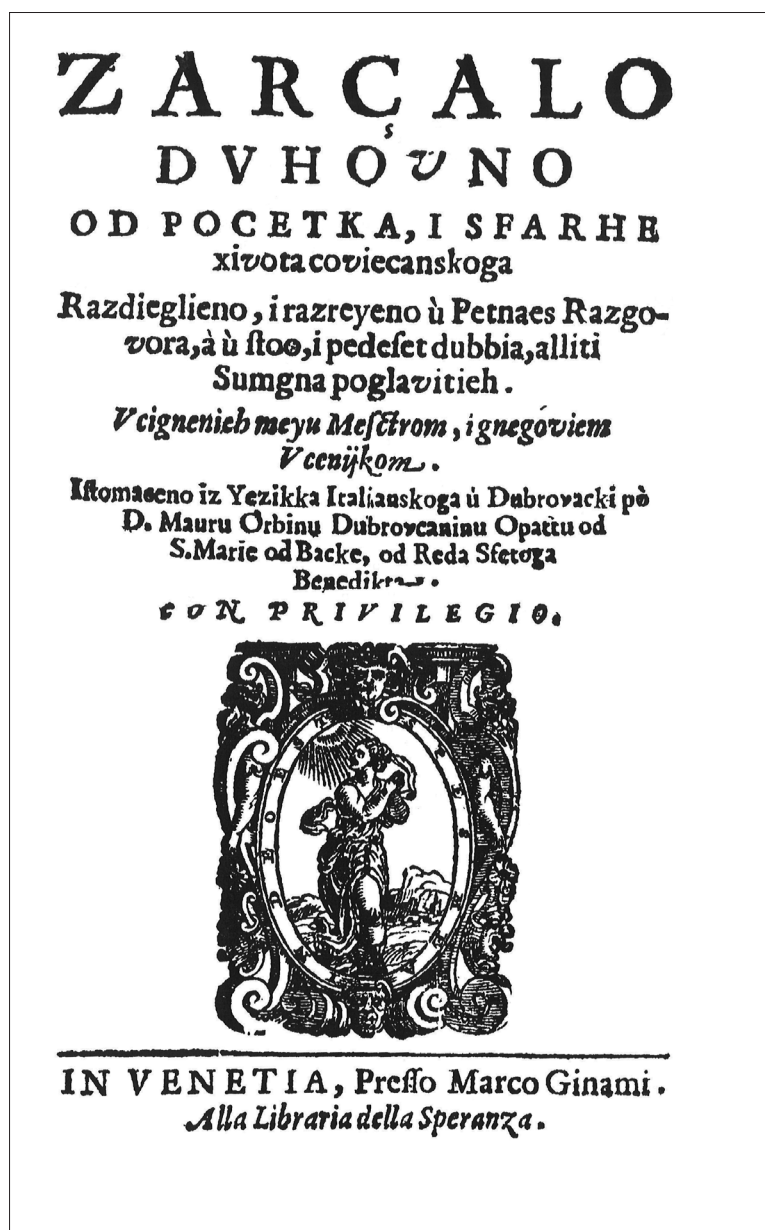
⁴⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. 2v:

»Iz Rima, na 25. Marca, 1614.«

⁵⁰ O Marcu Ginammiju usporedi natuknice: Lucinda Spera, »Ginammi, Marco«, *Dizionario biografico degli Italiani* 55 (2001), na mrežnoj adresi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/marco-ginammi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/marco-ginammi_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 12. 8. 2021); Vladimir Horvat, »Ginammi, Marco«, *Hrvatski biografski leksikon* 4 (1998), pp. 681b–682b, na mrežnoj adresi: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6812> (pristupljeno 12. 8. 2021); Sofija Zani, »Ginammi, Marco«, *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), na mrežnoj adresi: <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/ginammi-marco/> (pristupljeno 12. 8. 2021).

Vidi i monografiju: Maria C. Napoli, *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento: La bottega di Marco Ginammi* (Napoli: Guida editori, 1990), napose popis »Catalogo per Autori«, pp. 91–133, koji donosi podatke za 175 izdanja Ginammijeve tiskare, ali u popis nisu uključena izdanja na hrvatskom jeziku.

Lucinda Spera poznato je da je jedan važan dio Ginammijeve tiskarske produkcije bio *in slavo*, ona čak bilježi da je Ginammi tiskao 24 takva izdanja pa zaključuje: »Ne zna se mnogo o naravi takvih djela [= djela na slovinskom], zacijelo dijelom religioznih« (*Non si sa molto della natura di tali opere, in parte sicuramente religiose*), a da se zna dovoljno, pobrinuo se sâm Ginammi, tiskajući popis hrvatskih naslova kao prilog uz *Zrcalo od ispovijesti* (1633) Aleksandra

Slika 4. Naslovnica drugoga izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog*: iz tiskare Marca Ginammija latinicom 1621. godine. Orbin, *Zarčalo duhovno od početka, i sfarhe života covieanskoga* (In Venetia: Presso Marco Ginami / Alla Libreria della Speranza, [1621]).

preuzeo voditi tiskaru svoga oca Bartolomea, već je sljedeće godine tiskao prvu hrvatsku knjigu – drugo izdanje Orbinova *Zrcala duhovnog* latinicom (sl. 4).⁵¹ U njem je vjerno prenio tekst prvoga izdanja i, što je od osobite važnosti, na kraju izdanja tiskao je Kašićevu slovopisnu uputu. Time se Marco Ginammi osobno osposobio za tiskanje hrvatskih knjiga; njegov je otac Bartolomeo Alberti Ginammi već tiskao hrvatske knjige. Začudo natuknice o Marcu Ginammiju redovito previdaju tu važnu kulturnopovijesnu činjenicu, a ponešto je tome doprinio i sâm Ginammi kad je u popisu hrvatskih knjiga priloženih drugom izdanju Komulovićeve *Zrcala od ispovijesti* (1633) pridodao popis, začudo naslovljen samo na talijanskom: »Libri illirici stampati da Marco Ginammi alla libreria della Speranza«,⁵² u kojem na posljednjem mjestu među knjigama tiskanim latinicom stoji samo: »Zarcalo«. Nije dakle jasno o kojem je *Zrcalu* riječ: Orbinovu u Kašićevu slovopisnom ruhu ili Komulovićevu, koje mu je na tiskanje povjerio također Kašić. Pisci natuknica o uglednom mletačkom tiskaru listom su zaključili da je riječ o Komulovićevu *Zrcalu od ispovijesti*, u kojem je taj popis i tiskan, jer im je svima promakla bitna činjenica s kojim je izdanjem Marco Ginammi započeo tiskati hrvatske knjige.

Komulovića s 34 naslova. Treba li dodati da Spera poimence ne spominje ni jednoga hrvatskoga pisca čije je djelo Ginammi objavio?

Kašićolog Horvat začudo ne spominje Ginammijeva izdanja Orbinova *Zrcala*, iako je mletački tiskar na kraju Orbinova *Zrcala* (1621) objavio treće izdanje Kašićeve slovopisne upute.

Zani pak priopćuje da je Marco Ginammi tiskao »na hrv. jeziku, primjerice, *Zrcalo duhovno* (1614, 1621) Mavra Orbinija, <...>«, što treba ispraviti: mletački tiskar jest objavio dva izdanja, ali 1621. latinicom i 1628. bosančicom, dok je prvo izdanje Orbinova *Zrcala* iz 1614. tiskano u Rimu u tiskari Bartolomea Zanettija.

⁵¹ Mavro Orbin, *Zarčalo duhovno od pocetka, i sfarhe xivota coviecanškoga razdieglieno, i razreyeno u Petnaes Razgovora, à u ftoò, i pedefet dubbia, alliti Sumgna poglavitieh. Vcignenieh meyu Mefctrom, i gnegoviem Vcenijkom*. Iftomaceno iz Yezikka Italianskoga u Dubrovacki pò D. Mauru Orbinu Dubrovcaninu Opattu od S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga Benedikta. (In Venetia: Presso Marco Ginami / Alla Libreria della Speranza, [1621]).

⁵² »Libri illirici stampati da Marco Ginammi alla libreria della Speranza«, u: *Zarcalo od ispovijesti*. (Za onieh, Koifje cefto Ifpoviedayu) i mnogæ druggæ ftvari / tumacenæ i sloxenæ po P. Otçu Aleffandru Komulovichia Popu od Druxbæ ISVSSOVE. (In Venetia: Appresso Marco Ginammi, 1633), ff. D4v–D5r, nakon paginacije.

Na f. D4r otisnuta je Kašićeva cenzura za prvo, rimsko izdanje s nadnevkom »Romae pridie Idus Octobris An. M.DCVI.«, dakle 14. listopada 1606. s odobrenjem za tisak koji je izdala Apostolska palača. Pažanin je potpisuje kao »penitencijar za hrvatski jezik u bazilici sv. Petra« (*in Basilica S. Petri pro Lingua Illyrica Pænitentiarius*). Knjiga je tiskana prema Kašićevoj slovopisnoj uputi, ali je prva riječ u naslovu knjige otisnuta pogrešno: ZARCALO, a treba: ZARČALO.

Vidi primjerak u NSK sa signaturom II C–16⁰–159, s digitalnim snimkom na mrežnoj adresi: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=568817> (pristupljeno 21. 10. 2021).

Nadalje u bilješcima: »Libri illirici stampati da Marco Ginammi« (1633).

Sedam godina nakon latiničkoga izdanja tiskao je Marco Ginammi novo izdanje Orbinova *Zrcala*, i to bosančicom i s ikaviziranim naslovom *Ogledalo duhovno početka i svrhe života čovičanskoga*.⁵³ To je izdanje iznimno rijetko: poznat mi je samo jedan primjerak, koji je nekoć pripadao Rešetarovoj knjižnici *Bibliotheca Rhacusina*, a sad je pohranjen u praškoj knjižnici Slovanska knihovna, ali ga nisam uspio ogleđati te o njemu pišem na temelju preslika naslovnice i posvete što ih je Pantić objavio u prvoj inačici svoje studije o Orbinu.⁵⁴ Postojanje toga izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog* prvi je, koliko sam uspio ustanoviti, zabilježio Ivan Kukuljević Sakcinski u svojoj bibliografiji tiskanih hrvatskih knjiga, i to u poglavlju »Knjige tiskane [corr. ex tistkane] kirilicom (od Hrvatah za Hrvate)«. ⁵⁵

Jedinom izdanju *Zrcala duhovnoga* bosančicom Ginammi je priložio novu posvetu upućenu franjevcu Tomi Ivkoviću, biskupu skradinskom,⁵⁶ s otprilike istim tekstom koji je 1621. u latiničkom izdanju na talijanskom upravio makarskom biskupu Bartolu Kačiću.⁵⁷ Opremišvi posvetu nadnevkom: »iz

⁵³ *Дѣм Мѣпро Дѣспроповѣннн, Огледало ѣрхопно поветка, и спѣрхе ѣнпотѣ вошнѣвнскогѣ (Ѣ Нетвнхѣ: по Маркѣ Днѣнѣмн, ѢХКН [= 1628]).*

U mojoj transliteraciji na gajicu: Dum Mavro Dubrovčanin, *Ogledalo duhovno početka, i svarhe života čovičanskoga* (U [M]Netčieh: po Marku Đinami, 1628).

Nadalje u bilješkama: Orbin, *Ogledalo duhovno* (1628).

⁵⁴ Usp. Oton Berkopec (zpracoval), *Rešetarova* Knihovna Ragusian: *Výběrový soupis vzácných knih a rukopisů* (Praha: Státní knihovna ČSR – Slovanska knihovna, 1967), bibliografske jedinice za četiri izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614, 1621, 1628, 1703) na p. 25, nn. 192–195.

Usp. tri likovna priloga u: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), između pp. CIV i CV. O trećem izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog*, i to bosančicom, vidi: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CVII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 157.

Pantić je mišljenja da je to izdanje »štampano ćirilicom«, ali u bilješci pojašnjava da je riječ o ćirilici, »koja je u ponečemu modifikovana i koja se od vremena Matije Divkovića upotrebljava za knjige bosanskih pisaca.« Kako sâm potom spominje da »iz tehničkih razloga« ne može otisnuti naslov u izvornomu pismu, time neizravno priznaje da se abeceda toga pisma razlikuje od srpske ćirilicne azbuke.

⁵⁵ Ivan Kukuljević Sakcinski (uredio), *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*. (U Zagrebu: Troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine / Brzotiskom Dragutina Albrechta, 1860), o izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* »bosanskom kirilicom« 1628. godine u mletačkoj tiskari Marca Ginammija, a u prijepisu Petra Jajčanina, na p. 12, n. 83.

⁵⁶ Gauchat, *Hierachia Catholica medii et recentioris aevi* 4 (1935), p. 307, s. v. »Scardonensis«. Usp. digitalnu preradbu: <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bivk.html> (pristupljeno 6. 8. 2021).

Pantić biskupovo prezime Ivković čita pogrešno: Nikodin! Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CVII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 157.

⁵⁷ *Марко Днѣнѣмн, »Много свитломѣ и пощопѣномѣ Госпоѣннѣмѣ Фрѣ Томн Нпкопннѣмѣ [corr. ex Нпкопннѣмѣ], Шнскѣпѣмѣ Скрѣѣннскомѣ«*, u: Orbin, *Ogledalo duhovno* (1628), f. [2r].

U mojoj transliteraciji s bosančice na gajicu: Marko Đinami, »Mного svitlomu i poštovanomu gospodinu fra Tomi Ivkoviću [corr. ex Ivkovinu], biskupu skradinskomu«.

Mnetaka na prvi vejače <...> 1628.«,⁵⁸ priopćio nam je dataciju trećega izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog*. Godina tiskanja nije naime otisnuta na naslovnici. Mletački tiskar istaknuo je i na naslovnici i u posveti da je riječ o prijevodu: na naslovnici izričajem »istomačeno iz jezika Italianskoga u Slovinski.«,⁵⁹ a u posveti izričajem »prineseno iz jezika Italianskoga u Slovinski po dum Mavru Dubrovčaninu <...> za zadovoljiti provinci i narodu bosanskomu.«⁶⁰ Kako je Ginammi iste godine tiskao i drugo izdanje Kašićeva *Perivoja od djevstva* (1628),⁶¹ vjerojatno je Pažanin i potaknuo mletačkoga tiskara da se odvaži na izdanje za »narod bosanski«, ali je on morao potražiti suradnika vična bosančici i govoru bosanskomu pa ga je i našao u franjevcu Petru Jajčaninu. Njegovu ulogu i zaslugu spomenuo je Ginammi na prvoj stranici posvete.

S dvama izdanjima Orbinova *Zrcala* priređenima i objavljenima u mletačkoj tiskari Marca Ginammija povećava se broj knjiga koje je taj tiskar objavio na hrvatskom. Istraživači donose različite podatke o broju hrvatskih knjiga koje su tiskane u njegovoj tiskari i mogle su se nabaviti u njegovoj knjižari: prema popisu iz 1633. godine uz Komulovićevo *Zrcalo od ispoviesti* Horvat 2004. godine broji »25 tiskanih latinicom i 5 bosančicom«, a Josip Bratulić i Stjepan Damjanović već 2005. uvećavaju taj broj: »29 knjiga tiskanih latinicom i 5 Divkovićevih izdanja tiskanih bosančicom.«⁶² Iste pak godine 2005. Stipčević umanjuje broj Ginammijevih izdanja: »27 knjiga tiskanih latinicom«, dok je

Nadalje u bilješkama: Ginammi, »Fra Tomi Ivkoviću« (1628).

⁵⁸ Ginammi, »Fra Tomi Ivkoviću« (1628), u: Orbin, *Ogledalo duhovno* (1628), f. [2r]:

»нз Мнетакѣ нѣ прѣпн пенѣве нѣ ЦХКН«;

u mojoj transliteraciji na gajicu:

»iz Mnetaka na parvi vejače na АНКІ [= 1628]«

⁵⁹ Orbin, *Ogledalo duhovno* (1628), na naslovnici:

»Н[с]ТОМЧЕНО ИЗ НЕЗНКА НТЧЛНЧН[с]КОГЧ, ѿ СЛОПНСКН.«;

u mojoj transliteraciji na gajicu:

»Istomačeno iz jezika Italianskoga, u Slovinski.«

⁶⁰ Ginammi, »Fra Tomi Ivkoviću« (1628), u: Orbin, *Ogledalo duhovno* (1628), f. [2r]:

»ПРИНЕСЕНО ИЗ НЕЗНКА НТЧЛНЧНСКОГЧ ѿ СЛОПНСКН ПО ѿМ Мѣпрѣ ѢѿПРОПЧНННѢ
<...> ЗА ЗАПОПЛННН ПРППНЧН Н ЧРОѢѢ ПОѢЧНСКОМѢ <...>«;

u mojoj transliteraciji na gajicu:

»prineseno iz jezika Italianskoga u Slovinski po dum Mavru Dubrovčaninu <...> za zadovoljiti [corr: ex zadovoljiti] provinci i narodu bosanskomu [corr: ex božanskomu] <...>«.

⁶¹ *Perivoy od djevstva, illi xivoti od dievica* Slovinskiem jezickom iz Talianskoga napisan po poet.[ovanomu] ocu Bartolomeu Kassichiu iz Reda druxbæ Isussovæ. (In Venetia: Presso Marco Ginammi, 1628).

⁶² Vladimir Horvat, *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja*, 2. izdanje (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Zagreb: Filozofski fakultet Družbe Isusove; Beč: Hrvatski povijesni institut, 2004), p. 166 u bilješki 499; Josip Bratulić i Stjepan Damjanović, *Hrvatska pisana kultura: Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*, 2. svezak: *XVIII i XIX vijek* (Križevci: Veda, 2005), p. 43.

Nadalje u bilješkama: Horvat, *Bartol Kašić* (2004).

Z A R C A L O

D V H O V N O

OD POČETKA, I SFARHE
xiuota couieccanskoga

Razdieglieno, i razreyeno ū Petnaest' Razgouora, à ū
stoo, i pedeset dubbia, alliti Sumgna poglavitich.

*Ucignenieb moyu Mestrom i gnegoniam
Vcenijskom.*

Istomaceno iz Yezikka Italijskoga ū Dubrouacki pò
D. Maura Orbinu Dubrovcaninu Oppattu od
S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga
Benediktà.

DEDICATO

All' Illustrissimo, & Reuerendissimo Monsignor

NICOLO' BIANCOVIH

Vescouo di Macarsca, &c.

V B N E C I H, M. DCC. III.
Pri Bartolu Occhi Knigaru na Riui Shiauonskoi
Pod Slamenie S. Dominica.

Slika 5. Naslovnica četvrtoga izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog*: iz tiskare Bartola Occhija u Veneciji 1703. godine. Mavro Orbin, *Zarčalo duhovno od pocetka, i sfarhe xiuota couieccanskoga* (V Bnechih: Pri Bartolu Occhi Knigaru na Riui Shiauonskoi, 1703).

»Divkovićevih knjiga pet« tiskanih ćirilskim slovima.⁶³ Moji se brojevi podudaraju sa Stipčevićima. Na svoj je popis Ginammi doista stavio 27 knjiga na latinici: samo je za devet njih naveo hrvatske naslove, a 18 je naslova preveo na talijanski, i to ponekad bitno ih skraćujući. Iza jednog bi se naslova mogle ipak kriti dvije knjige o dvjema različitim turskim opsadama: »Malta, & Clissa.« U zasebnoj je skupini Ginammi dodao pet Divkovićevih knjiga koje je tiskao bosančicom. Posljednji redak u Ginammijevu popisu glasi: »I ostale knjižice.«⁶⁴ Koliko »ostalnih knjižica«? Tom popisu treba sad svakako pribrojiti drugo i treće izdanje Orbinova *Zrcala*, jedno latinicom, a drugo bosančicom; osim toga Orbinovo *Zrcalo* ne može se svrstati u »knjižice«. Time se broj poznatih hrvatskih naslova koje je objavila tiskara Marca Ginammija penje na 28 latinicom i 6 bosančicom, ali te brojeve ne treba smatrati konačnima. Što je vrijedno istaknuti, nije Ginammi samo Divkovića tiskao bosančicom, nego i Orbina!

Četvrto izdanje Orbinova *Zrcala duhovnog* tiskao je Bartolo Occhi 1703. godine i tako Orbinovu prijevodu priskrbio čitateljstvo i u 18. stoljeću.⁶⁵ Na naslovnici se predstavio kao »Knigar na Rivi Shiovonskoj pod slamenie S. Dominica« (sl. 5). Na poledini naslovnice objavio je svoj prodajni katalog knjiga što ih je tiskao *in lingua Schiava* i u njega uvrstio Orbinovo *Zrcalo duhovno* pod naslovom:

»Specchio Spirituale. Cioè principio e fine della vita Humana con molte belle, e curiose quaestioni.«

»Ponavljajući postupak svog prethodnika« Marca Ginammija, primjećuje Pantić, »Oki je odbacio ranije i sada već neaktuelne dedikacije i knjigu posvetio zaslužnom makarskom biskupu Nikoli Bjankoviću.«⁶⁶ Što je zapravo Occhi

⁶³ Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata 2: Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda* (Zagreb: Školska knjiga, 2005), u poglavlju: »Venecija kao knjižarsko središte«, pp. 88–106, bilješke na pp. 452–456, na p. 92; o Ginammijevu popisu tiskanih hrvatskih knjiga na pp. 90, 92–93, ali bez spomena Orbinovih izdanja; preslik Ginammijeva popisa otisnut na p. 93.

⁶⁴ »Libri illirici stampati da Marco Ginammi« (1633), f. D5r:

»Et altri libretti.«

⁶⁵ *Zarčalo duhovno od pocetka, i sfarhe xiuota couiecanskoga razdieglieno, i razreyeno u Petnaest Razgouora, a u stoo, i pedeset dubbia, alliti Sumgna poglavitieh. Ucignenieh meyu Mefctrom i gnegouiem Vcenijkom*. Iftomaceno iz Yezikka Italienskoga u Dubrouacki pò D. Mauru Orbinu Dubrovcaninu Oppattu od S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga Benediktà. (V Bnechih: Pri Bartolu Occhi Knigaru na Riui Shiuonskoi, 1703).

⁶⁶ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. CVII–CVIII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 157–158.

odbacio? Kratko i jasno, brisao je tragove Kašićeva udjela u tiskanju Orbinova prijevoda:

1. izostavio je Kašićevu pjesmu *Čitvnikom (Čitateljima)* koja se izravno odnosi na Orbinovo *Zrcalo duhovno*, prvu tiskanu autorsku pjesmu velikoga Pažanina, što Ginammi nije učinio u latiničkom izdanju 1621. godine;
2. izostavio je Kašićevu slovopisnu uputu, što Ginammi nije učinio, nego je od te upute učio i postao njezinim ponajboljim učenikom;
3. izostavio je sva tri pisma, koja dokumentiraju kako je djelo nastalo i koje su uloge u tom odigrala tri Hrvata: Sladojević, Orbin i Kašić, među njima i Sladojevićevo pismo Kašiću i Kašićev odgovor Sladojeviću, a Pantić ih kvalificira kao »sada već neaktuelne dedikacije«; to je jedino što je Ginammi učinio prije Occhija;
4. izostavio je Kašićevu cenzuru na latinskom, što Ginammi, opet moram ponoviti, nije učinio;
5. nije pomno slijedio Kašićevu slovopisnu uputu, naročito pri uporabi slova 'ç' i 'v', nije točno otisnuo prvu riječ u naslovu knjige, ali se mora priznati: nije posve odustao od Kašićeva slovopisa, što je možda i najvažnija jezična stečevina Occhijeva izdanja iz 1703. godine.

K tomu Bartolo Occhi izostavio je Orbinov popis »vrijednijih pisalaca«, umjesto da ga dopuni i dotjera, pa je time ozbiljne čitatelje lišio dragocjenoga pomagala. Prorijedio je Orbinove uzrubnice. Zgusnuo je slog tako da se njegovo izdanje proteže na 212 stranica, dok je Ginammijevo imalo 312 paginiranih stranica. Napravio je toliko tiskarskih pogrešaka da se može reći: koliko je Ginammijevo izdanje iz 1621. bilo uspješno, toliko je Occhijevo iz 1703. bilo neuspješno. Makarskom biskupu Bijankoviću napisao je u hrvatskoj knjizi posvetu na talijanskom jeziku. Ali učinio je ono što je bilo najvažnije – da se *Zrcalo duhovno* probije do hrvatskih čitatelja i u 18. stoljeću.

Bartolomeo Zanetti, Marco Ginammi i Bartolo Occhi, jedan rimski i dva mletačka tiskara, osigurala su stoljetni vijek Orbinovu prevoditeljskom naporu i tako omogućila da se zahtjevnije hrvatsko čitateljstvo upozna s kršćanskim naukom o prvim i posljednjim stvarima čovjeka u vrlo razvijenom obliku, da se susretne s nosivim tvrdnjama Augustina i Tome Akvinskoga, da se susretne s franjevačkom tradicijom tumačenja *Sentencija* Petra Lombardskoga od sv. Bonaventure do François de Meyronnesa, da usvoji mnoge nove hrvatske filozofske i teološke nazivke, da u naporu tumačenja biblijske poruke prepozna kako se katolička teologija srodila s aristotelizmom, napose s Aristotelovom slikom svijeta i Aristotelovim poimanjem žene. Čitajući Orbinovo *Zrcalo duhovno*, hrvatski je čitatelj mogao i sâm sazrijevati u metodološkom pogledu, primjerice

mogao je naučiti: kako se postavlja pitanje, a što mora sadržavati odgovor; kako se odnosi pitanje i potpitanje; kako se zauzima stav kad se mišljenja autoriteta razilaze. Pojava i trajanje Orbinova *Zrcala duhovnog* toliko su važniji, koliko se to djelo bitno razlikovalo od ostale produkcije religioznoga štiva pretežito namijenjenoga najširim slojevima hrvatskoga naroda radi svladavanja kratkoga kršćanskoga nauka. Četiri izdanja *Zrcala duhovnoga* dokazuju da je knjiga s najsofisticiranijim filozofsko-teološkim aparatom, uobličena u petnaest razgovora, mogla tijekom 17. stoljeća postati uspješnicom među hrvatskim čitateljima, napose dubrovačkim.

Predložak Orbinova prijevoda: Ellijevo Specchio spirituale (1601)

Da bi se mogla provesti usporedba Ellijeva izvornika s Orbinovim prijevodom, nužno je utvrditi kojim se izdanjem Ellijeve knjige *Specchio spirituale* Orbin služio pri prijevodu. Odgovoru bi moglo pripomoći ako se s pomoću ključnih podataka Orbinove intelektualne biografije raspravi pitanje: Kad se Orbin mogao upoznati s Ellijevim djelom *Specchio spirituale*? Dubrovački benediktinac, pripadnik Mljetske kongregacije »crnih otaca sv. Benedikta«, zamonašio se u opatiji Sv. Marije na otočiću usred Velikoga jezera na otoku Mljetu,⁶⁷ a svoje je redovničke dane proveo ponajviše kao prior samostana Sv. Andrije na istoimenom pučinskom otoku ili kao opat utvrdenoga samostana Sv. Mihajla Arkandela u Pakljenoj na otoku Šipanu.⁶⁸ Da bi napisao »prvu povijest Slavenā« koju je naslovio *Il Regno de gli Slavi*, duže je, svakako nakon 1597. godine, izbivao iz samostana mljetske kongregacije i iz Republike:

»Ne bi li se ovo djelo što više približilo savršenstvu, nisam žalio truda: više sam puta proputovao Italiju da pregledam knjižnice u potrazi za potrebnim knjigama, a najveći sam dio pronašao u Pesaru u knjižnici presvijetloga gospara vojvode od Urbina, koja je, vjerujem, najbogatija i najotmjjenija, a onaj je knez održava i čuva vrlo brižljivo i pomno. <...> Prikupivši na koncu najznamenitiju građu što se nalazi razasuta u mnogim knjigama, htio sam je objelodaniti na diku sveg slavenskog naroda, kojeg molim da dobrohotno primi taj moj trud kao uspomenu

⁶⁷ Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), p. 200:

»Poi in un seno de detto lago s'erge un picciolo scoglio, sopra di cui è edificata una venerabile Badia e Monastero dei Padri di San Benedetto negri, capo della Congregazione di detto ordine monacale, perciò Melitense addimandata, ove io mi sono [*corr. ex soin*] fatto monaco.«

Usp. Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), p. 264; Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XXIV u bilješki 38; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 87–88 i u bilješki 42.

⁶⁸ Arhivske dokumente o Orbinovu djelovanju u tim dvama samostanima prvi je sustavno istražio i opisao: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XXVIII–XXIX, XLVI–XLVIII, LII–LIII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 91–92, 108–109, 112–114.

i dokaz veličine svojih pređa, kao jasan znak njihovoga junaštva i konačno kao nešto što mu pripada.«⁶⁹

U svojoj je nakani Orbin naišao na svesrdnu potporu Marina Andrijina Bobaljevića, ideologa Velike zavjere, koji je, nakon ubojstva diplomata Frana Franova Gundulića na Veliku Gospu 1589. godine u crkvi Sv. Križa u Gružu, za mjesto svoga prognaništva, nakon početnih lutanja, izabrao Pesaro i ondje se prometnuo u književnoga mecenu.⁷⁰ Dubrovački benediktinac zahvalio mu se posvetom čija prva rečenica svjedoči o Bobaljevićevim zaslugama za nastanak djela:

»Napisavši ovu povijest [= povijest Slavenā] po nalogu Vašega Gospodstva i s mnogim udobnostima, budući da ste mi Vi široke ruke pružili sve svrsishodno ne

⁶⁹ Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), u proslovu »Dom Mavro Orbini čitateljima«, pp. 62–64, na pp. 63–64.

Orbino, *Il Regno de gli Slavi* (1601), u: »D. Mauro Orbini a' lettori.«, ff. a1r–a2r, na ff. a1v–a2r:

»Et per condurre à maggior perfettione la presente opera, non hò perdonato io à fatica di sorte alcuna; più volte andando intorno per l'Italia à rivedere le librerie, per trovare i libri, che facevano di bisogno; de' quali magparte hò trovato à Pesaro nella libreria del Serenissimo Sig. Duca d'Urbino, ch'è, credo, la più copiosa, et più ornata di tutte l'altre, mantenuta, et conservata con grandissima cura, et diligenza da quel Principe; <...>. Et havendo finalmente ridotto insieme le più notabili cose, che disperse in molti libri si vedevano, hò voluto darle in luce per ornamento di tutta la natione Slava. La quale priego, che voglia accettare benignamente queste mie fatiche, come ricordanza, e testimonio della grandezza de' suoi maggiori, come chiaro segno di lor valore, e finalmente come cosa sua.«

⁷⁰ Predodžba o Marinu Bobaljeviću znatno se promijenila otkako su uznapredovala istraživanja o raskolu dubrovačke vlastele na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće. Kad Vinko Foretić 1989. sastavlja natuknicu za *Hrvatski biografski leksikon*, Bobaljević je »književni mecena«, a kad ga Nenad Vekarić portretira 2013. u *Vlasteli grada Dubrovnika*, on je »ideolog Velike zavjere«. Usp. Vinko Foretić, »Bobaljević, Marin«, *Hrvatski biografski leksikon* 2 (1989), pp. 44b–45b; Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika 4: Odabrane biografije (A – D)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013), s. v. »Marin Andrijin Bobalio (*oko 1555, Dubrovnik, +25.11.1605, Pesaro)«, pp. 39–42.

Nadalje u bilješkama: Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika* 4 (2013).

Marina Andrijina Bobaljevića iscrpno je, na temelju arhivskih dokumenata, portretirao Pantić u svojoj studiji o Orbinu: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XXXVI–XLV; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 98–107; ali s pogrešnim datumom Gundulićeva ubojstva »15. oktobra 1589.« na p. 102; također u talijanskom članku bez bilježaka u: Miroslav Pantić, »I Bobali ed i Gozzi da Ragusa e l'Italia nel Seicento«, u: *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*, a cura di Vittore Branca e Sante Graciotti (Firenze: Olschki, 1983), pp. 107–130, na pp. 108–113 i 121.

Glede točnoga datuma Gundulićeva ubojstva 15. kolovoza 1589. usp. Nella Lonza, »Gundulić, Frano [Franov]«, *Hrvatski biografski leksikon* 5 (2002), pp. 312a–313a; Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika 5: Odabrane biografije (E – Pe)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2014), s. v. »Frano Franov Gondula (*10. 1539, Dubrovnik, +15. 8. 1589, Dubrovnik)«, pp. 146–148, u bilješci 14 na p. 148.

bih li je priveo kraju, čini mi se dužnošću mojom sada kad pod mojim imenom treba biti objavljena, posvetiti je Vama, kako bi se Vašom mogla zvati i kako bi pronašla oslonac u osobi koja će joj podariti ugled svojim odličnim rodom i drugim osobnim vrlinama, kao i onih Vaših Vam pređa.«⁷¹

Uvjeren da je napisao prvu povijest Slavenā, Orbin je u nju ugradio i pohvale rodu Bobaljevića, najprije istaknuvši zasluge toga roda u »suprotstavljanju tiraninu« knezu Damjanu Judi;⁷² sa značajnim političkim dodatkom: Miho i Vito Bobaljević protivili su se pozivanju Mlečana u pomoć radi uklanjanja tiranina.⁷³ Četvoricu je Bobaljevića Orbin prikazao kao uspješne dubrovačke vojne zapovjednike: Vita, Miha, Nikolu i Vuka Vlahovog (oko 1345–1407).⁷⁴ Dvojicu je portretirao kao uspješne diplomate: Domanju, savjetnika bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića,⁷⁵ i Vlahu, a treba: Miha, Vukova Bobaljevića,

⁷¹ Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), u posveti »Sa smjernošću mnogo poštovanom gospodaru mojemu gospodar Marinu gospodaru Andrije Bobaljevića«, pp. 58–61, na p. 58.

Vidi Mauro Orbini, »Al molto illustre Signor mio osservandissimo il Signor Marino del Signor Andrea Bobali.«, u: Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), ff. b1r–b2v, na f. b1r:

»Havendo io scritto questa historia de gli Slavi per ordine di V. S. i con quelle commodità, ch'ella m'hà somministrato di tutte le cose opportune per condula al fine, mi par essere obbligo mio, hora, che da me si deve publicare, dedicarla à lei; così per essere cosa, che si può dire sua, come per appoggiarla à persona appresso cui si debba stimare molto ben collocata, e per la chiarezza del sangue, e per l'altre qualità proprie sue, e per quelle de suoi maggiori.«

⁷² Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), p. 187: »et principalmente la famiglia de' Bobali assai copiosa di huomini abbondevoli de' beni della fortuna, e amatori della libertà«, uz rubni podnaslov: »La Famiglia de Bobali s'opponne al Tiranno.«; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), p. 251.

O svrgavanju Damjana Jude kao legendi i historiografskom problemu usp. poglavlje »Svrgavanje Damjana Jude 1205. godine«, u: Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009), pp. 13–30.

Nadalje u bilješkama: Vekarić, *Nevidljive pukotine* (2009).

⁷³ Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), p. 188: »tuttavia contra al parere di Michele, e di Vito Bobali, che volevano, che i proprii gentilhuomini con le proprie mani, come cosa molto più honorata, togliessero il Tiranno di vita«; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), p. 252: »valja reći, suprotno mišljenju Miha i Vita Bobaljevića koji držahu mnogo časnijim da sami plemići vlastitim rukama uklone tiranina s ovoga svijeta«.

⁷⁴ O Vitu, Mihu, Nikoli i Vuku Vlahovu kao ratnim pobjednicima, i to upravo tim redom, vidi: Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), pp. 196–197; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), pp. 260–261. O Nikoli još jednom u sklopu povijesti Nemanjića kao pobjedniku nad Miroslavovom vojskom: Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), p. 246; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), p. 311.

Usp. Čirković, »Komentari« (1968), o Nikoli, Vitu i Mihi na p. 296; o Vidu na Vladislavovu dvoru na p. 302; o Vuku ili Volču na p. 327.

Vekarić portretira tri vojna zapovjednika iz roda Bobaljevića, a da ni jednom ne upućuje na Orbina. Usp. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika* 4 (2013). s. v. »Vlaho Vukov Babalio [oko 1305. – oko 1384.]«, p. 18; »Miho (Miše) Vukov Babalio [oko 1315. – 1400.]«, pp. 19–20; »Vuko (Vukša) Vlahov Babalio [oko 1345. – oko 1407.]«, pp. 21–22.

⁷⁵ Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), pp. 188, 353; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), pp. 251, 414–415.

poklisara Dubrovačke Republike na dvoru srpskoga kralja Vukašina.⁷⁶ Trojicu je uvrstio među Dubrovčane koji su se istaknuli u filologiji i književnosti: benediktinca Makarija Bobaljevića, znalca Svetoga pisma; Mata, prevoditelja sabranih djela sv. Bazilija na latinski, i pjesnika Saba Glušca.⁷⁷ Orbin je dakle opisao zasluge devetorice istaknutih Bobaljevića, ali zbog zamjene identiteta među braćom radi se o njih osam.⁷⁸ Natuknica »Bobali« u stvarnom kazalu Orbinova *Kraljevstva Slavena* upućuje čak na 16 stranica, gdje se spominju članovi toga dubrovačkog vlastelinskog roda, ali takvih je stranica u knjizi zacijelo više.⁷⁹ Čitatelju se zaključak nameće sâm od sebe: rod Bobaljević stoljećima redovito služi Republici na tri načina – oružjem, diplomatskim umijećem i perom. Orbinijevo *Kraljevstvo Slavena* poslužilo je dakle i za prenošenje istančanih političkih poruka dubrovačkoj vlasteli iz Bobaljevićeve sjedišta Pesara – četiri godine prije Bobaljevićeve smrti i desetljeće prije konačnoga raspleta Velike zavjere.⁸⁰ A to baca novo svjetlo na odnos između pisca i mecene.

Posvetu Marinu Bobaljeviću potpisao je Orbin u Pesaru 1. ožujka 1601.,⁸¹ a po povratku u Dubrovnik ponovo je preuzeo službu opata u samostanu Sv. Mihajla u Pakljenoj.⁸² A kad je 1604. godine, čini se prvi put, postao članom redovničke zajednice u samostanu Sv. Jakova u Višnjici, izazvao je takva suprotstavljanja da je Vijeće umoljenih u prosincu 1604. predložilo nadbiskupu da Orbina zajedno sa subratom Teofilom otpusti iz Mljetske kongregacije, odnosno

Usp. Ćirković, »Komentari« (1968), p. 343; »Domanja Vukov Babalio [oko 1295. – 1348.]«, u: Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika* 4 (2013), pp. 17–18.

⁷⁶ Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), pp. 277–278, s uzrubnicom na p. 277: »Biagio di Volzo Bobali Ambasciadore al Re Vucascino.«; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), p. 341: »Vlaho Vučić Bobaljević«, što treba ispraviti u: »Vlaho Vukov Bobaljević«.

⁷⁷ Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), o Matu i Sabu na pp. 197–198; o Makariju na p. 200; Orbini, *Kraljevstvo Slavena* (1999), o Matu i Sabu na p. 262, a o Makariju na p. 264.

⁷⁸ Orbin ne pripućuje točno ime dubrovačkoga poklisara na dvoru kralja Vukašina 1369. godine. Usp. Ćirković, »Komentari« (1968), p. 314, gdje Ćirković upozorava na to da Orbin donosi pogrešno ime poklisara: Vlaho, a treba: Miho, njegov brat, kojega je Orbin već uvrstio u istaknute dubrovačke vojne zapovjednike.

⁷⁹ »Tavole delle cose piu notabili, che si contengono in questa opera.«, u: Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), ff. Ooo2r–Ooo4v, Ppp1r–Ppp4v, Qqq1r–Qqq4v, Rrr1r–Rrr2v, s. v. »Bobali« na f. Ooo3r.

⁸⁰ O Orbinovoj upletenosti u politička previranja među dubrovačkom vlastelom i o njegovoju smrti potkraj studenog 1610. godine u kontekstu raspleta Velike zavjere usp. Stjepan Ćosić, »Mavro Orbini i raskol dubrovačkog patricijata«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43 (2011), pp. 37–56, na pp. 45–46; o Marinu Bobaljeviću na p. 42.

⁸¹ Mauro Orbini, »Al molto illustre Signor mio osservandissimo il Signor Marino del Signor Andrea Bobali.«, u: Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), s nadnevkom na f. b2v: »Di Pesaro il di primo di Marzo, 1601.«

⁸² Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XLVI–XLVII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 108.

u blažoj inačici – da ga vrati u Pakljenu.⁸³ Tijekom te prisilne šipanske osame (1605–1606) Orbin se prihvatio prevođenja ili dovršio prevođenje Ellijeva djela na hrvatski,⁸⁴ najkasnije u travnju 1606. godine, jer je posvetu svom meceni Radi Sladojeviću potpisao u Dubrovniku 20. travnja 1606.⁸⁵

Stoga, kad se pomišlja na izdanje Ellijeva djela *Specchio spirituale* koje je Orbin odabrao za predložak pri prevođenju na hrvatski, nameće se izdanje iz 1601. godine, tiskano u Trevisu, zapravo »iznova pretiskano« (*nuovamente ristampato*), kako je istaknuto na naslovnici. Prirodno je naime pomisliti da je Orbin odabrao najnovije izdanje Ellijeve uspješnice prije negoli je napustio Pesaro. To mu je izdanje mogao pribaviti i trgovac Rade Sladojević, koji ga je i zamolio da prevede Ellijevo djelo i obećao potporu za tisak prijevoda, što je i zabilježeno u Orbinovoj posveti Sladojeviću.⁸⁶

Postoji međutim i izdanje Ellijeva *Zrcala* tiskano 1600. godine u lombardskom gradu Brescii, i ono »iznova objelodanjeno« (*nuovamento posto in luce*).⁸⁷ Začudo, ta se dva ponovljena izdanja znatno razlikuju – po tekstu! Sreća, ta je razlika lako uočljiva već na početku knjige, u prvom odgovoru prvoga razgovora. Dok se u izdanju 1600. prvi odgovor proteže samo na dvije stranice, bavi početkom Božjega stvaranja i tematski je određen samo rubnim podnaslovom »Prime cose fatte da Dio.«, u izdanju iz 1601. učitelj razrađuje svoj odgovor na sedam stranica, prvo se usredotočuje na pojam Boga: »Iddio che cosa sia«, potom na anđele i demone, a tek se na osmoj stranici pojavljuje rubni podnaslov »Prime cose fatte da Dio.«⁸⁸ Prvi se Ellijevi odgovori u bliskim

⁸³ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XLVII i u bilješkama 82 i 83; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), pp. 108–109 i u bilješkama 87 i 88.

⁸⁴ Ćosić i Vekarić o nastanku Orbinova prijevoda priopćuju: »u samostanu sv. Andrije, gdje je preveo *Zrcalo duhovno*«. Usp. Stjepan Ćosić i Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005), p. 23b. Kako ne podastiru dokaz, a oslanjanju se kad je riječ o Orbinovim biobibliografskim podatcima na Pantićevu studiju, o čem vidi bilješku 22 na p. 21a, očito je riječ o omašci.

Nadalje u bilješkama: Ćosić i Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države* (2005).

⁸⁵ Orbin, »Radi Sladoevichiu« (1606), f. †4v: »V Dubrovniku na 20. Aprijla. 1606.«

⁸⁶ Orbin, »Radi Sladoevichiu« (1606), f. †3v:

»Buducchi dakè poznao ya Tvoyù Milloft tieziema Ifvarfnohti obilno nadarenu hotieh|ti ovij moy mallahan trud, koyi na tvoyè uprafçanye iz yezikka Italianskoga ù ovi nafc Dubrovacki prinieh, prikazatti; na koi|me trùd Tvoyà Samierna Blagoft za Opchiennu korift, i razgovor od Dufçaa, koyè Slovinski govorre, dà budde na sfietloft izijti hotie ganutti. Prigarlih do-brovoglnò veffelo ganutye tvoyè: <...>«.

⁸⁷ *Specchio spirituale del principio, et fine della vita humana*, diviso, e distinto in quindici Regionamenti, & in cento cinquanta dubbi principali, fatti tra il Maestro, & suo Discepolo, in Dialogo, per il R. P. Frate Angelo Elli, da Milano, Minor' Osservante. Da varij & diversi Dottori raccolto. Opera non méno dilettevole, ad ogni curioso intelletto, che utile à Lettori. Nuovamento posto in luce. (In Brescia: Nella Stamperia di Policreto Turlini, 1600).

Nadalje u bilješkama: Elli, *Specchio spirituale* (1600).

⁸⁸ Elli, *Specchio spirituale* (1600), pp. 3–4; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 3–9.

izdanjima razlikuju znatno i po opsegu i po kompoziciji i po obrađenim temama te je lako ustanoviti da se Orbin pri prijevodu služi izdanjem Ellijeva djela iz 1601. godine: u prvoj se sumnji Orbinova prijevoda odgovara na pitanja: što je Bog, što su anđeli, što su hudobe, a tek se na osmoj stranici prelazi na učenikovu temu: »Parve stvari od Bogga ftvorene.«⁸⁹

Treba upozoriti na još jednu, i to važnu razliku između tih dvaju izdanja Ellijeva *Zrcala*, koja je dosad promakla istraživačima, a tiče se kasnijih dotjerivanja Ellijeva rukopisa. Naime oba izdanja završavaju istim odlomkom koji jasno naznačuje tko je autor, koja mu je trenutna redovnička služba i kad je rukopis završen, a Orbin to vjerno prevodi:

»Činim dake svrhu ovomu libarcu, koji se zove *Zrcalo duhovno od početka i svrhe od života čovječanskoga*, koje sam skupio ja Fratar Anđeo Eli iz Milana mojom istom rukom, i takoyer upisao na slavu Božju i od Blažene Djevice Marije i od Svetijeh Otaca našijeh Frančeska i Dominika, i Bonaventure i ostalijeh Svetijeh na Nebu, ovo godište od 1595. na vidiliju od Svetoga Antuna od Pad[o]ve, budući Gvardijan od Manastijera Svete Marije od Milosrđa od Romanenga [pokraj Cremone].«⁹⁰

Ali se u izdanju Ellijeva *Zrcala* iz 1601. godine pojavljuje još jedna godina koja rasvjetljava odnos između dvaju vremenski vrlo bliskih izdanja Ellijeva djela *Specchio spirituale*. U petom pitanju prvoga razgovora učenik postavlja pitanje: Je li Adamovu dušu stvorio Bog ili netko drugi, je li bila stvorena u milosti i u kojoj je dobi Adamova duša bila stvorena? To se pitanje u istoj tročla-

⁸⁹ Vidi prvi odgovor u prvom pitanju hrvatskoga prijevoda: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 3–10.

⁹⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 311–312:

»Činim dake sfarhu ovomu libarçu, koi[fe] zove Zarčalo Duhovno, od Pocetka, i Sfarhe od xivotà Coviecanskoga; koye[šam] skupio ya Fratar Anyeo Eli, iz Milana, moyom iftom rukom, i takoyer upijšao, na flavu Boxyu, i od Blaxene Dieviče Marie, i od Sfetieh Otáča nafcieh, Franceska, i Dominika, i Bonaventure, i oftalieh Sfetieh nà Nebbu, ovo godifcte od 1595. Nà Vigiliu od Sfetoga Antuna od Pad[o]ve, buducchi Gvardian od Manastiera Sfete Marie od Millofardya od Romanenga.«

Usp. Elli, *Specchio spirituale* (1600), p. 245; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 319–320:

»Faccio dunque fine al presente libretto, chiamato *Specchio Spirituale, del principio, et fine della vita humana*, il quale hò raccolto io Frat' Angelo Elli, da Milano, con la mia propria mano, et anco scritto à laude, et gloria de Dio, et della Beata Vergine Maria, et delli Santi Padri nostri Francesco, et Domenico, et Bonaventura, et altri Santi Beati del Cielo l'anno corrente del 1595. La Vigilia di Sant' Antonio di Padova, essendo Guardiano del Convento di Santa Maria della Misericordia di Romanengo Cremonese.«

Naslov Ellijeva djela u Ellijevu izvorniku i transkripciji Orbinova prijevoda kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. XCVIII–XCIX; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 151.

noj formulaciji pojavljuje u obama izdanjima Ellijeva *Zrcala*.⁹¹ Ali se učiteljevi odgovori na isto pitanje u tim dvama izdanjima znatno razlikuju.⁹² U izdanju 1601. godine Elli odgovor proširuje dopunom iz kronologije ili o razdobljima u povijesti svijeta. Kako upućuje Elli, povijest svijeta može se podijeliti u šest razdoblja; peto razdoblje svijeta započinje babilonskim sužanjstvom židovskoga naroda, a završava Isusovim rođenjem; šesto razdoblje traje od Isusova rođenja do kraja svijeta. U skladu s tom podjelom Elli i čovjekov život dijeli na šest razdoblja. U takvu kontekstu donosi Milanez podatak koliko je godina prošlo od početka svijeta, ali domeće i podatak koje godine sastavlja tu dopunu:

»Sappiate puoi, che dal principio del mondo, fin'al presente Anno 1598. sono scorsi secondo che tiene Santa Chiesa, nel martirologio, anni 6797. Ove dice un verso:

*Ante Iesum duo C minus uno milia [corr. ex millia] quinque.*⁹³

Orbin u svom prijevodu skraćuje Ellijev odgovor za jednu rečenicu, onu u kojoj se s pomoću stiha s osloncem na martirologij Crkve tvrdi da je od početka svijeta do Isusova rođenja proteklo 5199 godina. Ali svoga čitatelja obavještava da je rukopis Ellijeva proširenoga izdanja iz 1601. godine dovršen 1598. godine:

»Znaj poslije da od početka od svijeta do sadanjega godišta 1598. prošli su, kako drži Sveta Crkva u Martirolođiju, 6797 godišta.«⁹⁴

Stoga treba zaključiti: izdanje Ellijeva *Zrcala* tiskano 1600. godine dovršeno je 1595. godine, a izdanje Ellijeva *Zrcala*, tiskano 1601. godine, dopunjavano je sigurno 1598. godine, a da to nije ispravljeno u završnom odlomku izdanja, gdje je i dalje zadržana 1595. godina kao godina dovršetka rukopisa u Romanengu. Da se Orbin pri prijevodu služio izdanjem Ellijeva djela *Specchio spirituale* iz 1601. godine, potvrđeno je dakle i na ovom mjestu.

Prvi i jedini koji je u literaturi upozorio na to da je Orbinu pri prevođenju poslužilo izdanje Ellijeva djela *Specchio spirituale* iz 1601. godine, bio je povjesničar Serafin Crijević u svom biografskom leksikonu *Bibliotheca Ragusina*:

»Ipak treba znati da je Orbin prevoditelj, a ne autor djela. Njegov je autor otac Angelo Elli, franjevac, koji je na talijanskom jeziku u Bressii prije nekoliko

⁹¹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 15:

»ma ditemi di gratia per vostra fè, se l'anima d'Adamo fu creata da Dio, ò da altri, et se fu creata in gratia, et in che età.«

⁹² Usp. Elli, *Specchio spirituale* (1600), pp. 8–9; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 15–18.

⁹³ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 17–18; stih kosopisom istaknuo Angelo Elli.

⁹⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 18–19:

»Znaj pollie, dà od pocétka od sfiéta dò šadagnega godifcta [corr. ex godifcta;] 1598. profclifto, kako darxij Sfeta Ćarqva ù Martiroloyiu, 6797. godifcta.«

godina objavio djelo naslovivši ga: *Specchio spirituale del principio, e fine della vita humana*, <...> per il R. P. Frat' Angelo Elli da Milano Minor'Osservante ... stampato in Brescia alla libreria del Bozzola MDCl.«⁹⁵

Crijević je godinu izdanja Orbinova prijevodnoga predložka objavio kao голу činjenicu, a da nije podastro ni jedan dokaz u prilog tomu da se Orbin služio upravo tim izdanjem. Je li Crijević uopće znao da postoje dva znatno različita izdanja Ellijeva djela, jedno objavljeno 1600., a drugo 1601. godine, kao i izdanja prije i poslije njih, o tome se ništa pouzdano ne može zaključiti. Premda je dosta crpio iz Crijevićeva rukopisa, Appendini nije poklonio dužnu pozornost Crijevićevu podatku o Orbinovu predlošku. Ali je, nažalost, u literaturu o Orbinu i Kašiću uveo pogrešno prezime milanskoga franjevca: Nelli, umjesto ispravnoga – Elli:

»Orbini <...> objavio je u Rimu u tiskara Zanettija prijevod djela Angela Nellija o početku i kraju ljudskoga života; <...>.«⁹⁶

Appendinijev 'Nelli' ostao je autorom Orbinova predložka sve do u naše dane. Luigi Rava, pozorni čitatelj Appendinijevih *Bilježaka* i natuknice o Orbinu u Ljubićevu *Dizionario biografico degli uomini illustri di Dalmazia* (1856), zbog toga pogrešnog podatka nije ni uspio pronaći Orbinov predložak: tražio je Nellija!⁹⁷ Po netočnom prezimenu autora Orbinova predložka mogu se pre-

⁹⁵ Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur* a Fratre Seraphino Maria Cerva Ragusino Ordinis Praedicatorum, Tomus tertius: L – O (Ragusii Anno Salutis MDCCXLI), transkripcija rukopisa u: Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, editionem principem curavit et prooemium conscripsit Stephanus Krasić, tomus alter et tertius (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1977), s. v. »Maurus Orbinus mon.[achus] Melit.[ensis]«, pp. 447–449, na p. 449:

»Sciendum tamen Orbinum interpretem, non authorem operis esse, eius enim author est frater Angelus Elli Minorita, qui Etrusca lingua conscriptum Brixiae ante aliquot annos vulgaverat hoc apposito ei titulo: *Specchio spirituale del principio, e fine della vita humana*, <...> per il R. P. Frat' Angelo Elli da Milano Minor'Osservante ... stampato in Brescia alla libreria del Bozzola MDCl.«

⁹⁶ Appendini, *Notizie* II (1803):

»Orbini <...> diede alla luce in Roma presso il Zanetti la traduzione dell'opere di Angelo Nelli sul principio, e sul fine della vita umana; <...>.«

Kosopisom istaknuo Appendini.

⁹⁷ Luigi Rava, »Mauro Orbini primo storico dei popoli slavi«, *Memorie della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna*, Serie I, VII (1912–1913), pp. 27–44, u bilješci (3) na pp. 32–33, na p. 33:

»Questo libro del Nelli non l'ho ritrovato a Roma.«

poznati mnogi izravni ili neizravni čitatelji Appendinijeve književne povijesti – počevši od Šime Ljubića 1856. godine.⁹⁸

Red je na ovom mjestu priznati: pri uspoređivanju s Orbinovim *Zrcalom duhovnim* prvo sam posegnuo za starijim izdanjem Ellijeva izvornika iz 1600. godine i pritom se od prvoga odgovora nametnula radna pretpostavka da je Orbinovo djelo temeljita preradba Ellijeva djela, ali kad sam potom Orbinovo *Zrcalo* usporedio s izdanjem Ellijeve knjige iz 1601. godine, morao sam od prvotne radne pretpostavke odustati i prikloniti se Kašičevoj prosudbi da je riječ o »dostatno vjernom« prijevodu. Koliko vjernom, to naravno dolikuje istražiti. U svakom slučaju, za ishod poredbenog proučavanja Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda pokazalo se presudno važnim ustanoviti koje je izdanje Ellijeve uspješnice *Specchio spirituale del principio et fine della vita humana* poslužilo Mavru Orbinu pri prevođenju na hrvatski. To je, kako je upravo dokazano, izdanje Ellijeva djela iz 1601. godine (sl. 6).

⁹⁸ Simeone Gliubich [= Šime Ljubić], *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia* (Vienna: Rod. Lechner librajo dell' I. R. Università; Zara: Battara e Abelich librai, 1856), s. v. »Orbini Mauro di Ragusa«, p. 230: »Diè alla luce in Roma presso il Zanetti la versione illirica delle opere [sic] di Angelo Nelli *sul principio e sulla fine della vita umana*.«; kosopisom istaknuo Ljubić.

Šime Ljubić, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske*, knjiga II. (Rieka: Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, 1869), u poglavlju »Prostopisci Hrvatsko-Dalmatinski.«, p. 442: »od Angjela Nelli-a«.

Đuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske* (Zagreb: L. Hartman, 1898), p. 86: »U hrvatskom ('dubrovačkom') je jeziku ostalo od njega [= Mavra Orbini] *Zrcalo duhovno*, što ga je napisao Angelo Nelli.«

Arturo Cronia, *Storia della letteratura serbo-croata* (Milano: Nuova Accademia Editrice, 1956), u poglavlju: »Incentivi alla fratellanza slava«, pp. 74–75, na p. 75: »traduttore dello 'Specchio spirituale' (*Zrcalo duhovno*) di Angelo Nelli.«

Jakša Ravlić (priređio), *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 11 (Zagreb: Zora – Matica hrvatska, 1972), u uvodnom eseju »Mavro Orbini«, pp. 129–130, na p. 129 o Orbinovu *Zrcalu*: »prijevod, prerada talijanskog djela Angela Nellija«.

Maria Napoli, *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento: La bottega di Marco Ginammi* (Napoli: Guida editori, 1990), p. 63: »L'opera di Angelo Nelli, fu tradotta in slavo dal monaco benedettino Mauro Orbini.«

Dražen Budiša, *Hrvatske knjige tiskane u Mlecima od XV. do XVIII. stoljeća: Izložba iz riznice Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka i Hrvatske centar P. E. N., 1993), u poglavlju »Knjige na hrvatskom jeziku tiskane u Mlecima«, pp. 21–42, u bibliografskoj jedinici n. 19 na p. 25: »Nelli, Angelo«.

Le edizioni veneziane del Seicento: Censimento, a cura di Caterina Griffante, con la collaborazione di Alessia Giachery e Sabrina Minuzzi, Volume II: M-Z e indici (Milano: Editrice bibliografica, 2006), p. 92, n. 103: »Nelli, Angelo.« Taj popis priopćuje podatke o latiničkom izdanju Orbinova *Zrcala* iz 1621. godine, a ne poznaje izdanje bosančicom iz 1628.

SPECCHIO SPIRITVALE,

DEL PRINCIPIO, ET FINE
DELLA VITA HVMANA,

Diuiso, e distinto in quindici Ragionamenti
in cento cinquanta dubbi principali, con
altri di nuouo aggiunti
Auttoze, & sue resolutioni.

Fatti tra il Maestro, & suo Discepolo,

Per il R. P. F. Angelo Elli, da Milano, *Maestro* Offer-
uante; Da varij, & diuersi Dottori Raccolto.

Opera non meno diletteuole, ad ogni curioso in-
telletto, che vtile à Lettori.

Nuouamente Ristampato. Con licenza de' Superiori.

In Treviso, Appresso Fabritio Zanetti. M. DCL.

Slika 6. Naslovnica izdanja Ellijeva djela *Specchio spirituale* iz 1601. godine, koje je poslužilo Orbinu pri izradi hrvatskoga prijevoda. Angelo Elli, *Specchio spirituale, del principio, et fine della vita humana* (In Treviso: Appresso Fabritio Zanetti, 1601).

Kašić je zacijelo znao koje je izdanje Ellijeve uspješnice poslužilo Orbinu za prijevodni predložak, kad je u dopuštenju za tisak izrijekom napisao:

»Ja, Bartolomej Kašić, svećenik teolog iz Družbe Isusove, pročitao sam knjigu naslovljenu *Zarčalo duhovno* itd., to jest *Speculum Spirituale* itd., koju je s talijanskoga u moj ilirski jezik dostatno vjerno preveo velečasni otac Mavro Orbin i u njoj nisam primijetio ništa što je protiv vjere ili dobrog ćudoređa.«⁹⁹

Na temelju svoga znanja hrvatskoga jezika Kašić je u svojstvu crkvenoga cenzora posvjedočio da je Orbin prijevod izradio »dostatno vjerno« (*satis fideliter*) i tu je svoju ocjenu potpisao 8. studenog 1613. godine (sl. 2).¹⁰⁰

Žanrovi i teme Ellijeva i Orbinova Zrcala

Ellijeva knjiga *Specchio spirituale del principio et fine della vita humana* i u jednakoj mjeri njezin hrvatski prijevod iz pera Mavra Orbina imaju tri žanrovska lika ovisno o odabranom očičtu:

1. niz dijaloga;
2. zbirka teoloških svaštica;
3. asketski priručnik o »prvim i posljednjim stvarima«.

Ellijevo *Specchio spirituale* sastavljeno je od petnaest razgovora, a u svakom od njih postavljeno je točno deset pitanja. Razgovor vode učenik i meštar, pri čem su meštrovni odgovori obrojčeni. To je dijalog o vjerskim temama, ali su učenikova pitanja raznovrsnija i složenija od onih u »kratkome kršćanskom nauku«, a učiteljevi odgovori još i više. Pitanja naime prisiljavaju meštra da posegne za opsežnom teološkom i filozofskom literaturom, da usporedi mišljenja koja su o postavljenim pitanjima zauzeli teološki autoriteti od Augustina, Petra Lombardskoga i Tome Akvinskoga do Bellarina te procijeni koje mišljenje slijedi većina teologa. Iz mnogih je meštrovih odgovora jasno da Elli ni ne pomišlja zauzeti vlastiti stav, dapače on izrijekom na kraju knjige tvrdi: »odizgara nijesam rekao nijednu stvar od moga« (*disopra non hò detto alcuna cosa del mio*).¹⁰¹ Ali to očitovanje milanskoga franjevca treba i provjeriti: je li

⁹⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. †1v:

»Ego Bartholomaeus Cassius Sacerdos Theologus è Societate Iesu legi librum inscriptum *Zarčalo duhovno*, etc. hoc est, *Speculum Spirituale*, etc. ex Italica in meam Illyricam Linguam translatum satis fideliter à R. D. Mauro Orbino, nihilque animadverti in eo quod sit contra Fidem, aut bonos mores.«

Izvorni hrvatski naslov Orbinova djela i njegov latinski prijevod kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

¹⁰⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. †1v: »Datum die 8. Novembris 1613.«

¹⁰¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 311:

»odizgara niefam rekao niednu stvar od moga«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 319.

doista riječ o potpunom odustanku od zauzimanja vlastitoga stava ili možda o unaprijednoj samoobrani?

ElIjevo djelo također pripada dugoj tradiciji proučavanja teoloških svaštica, koja je svoj vrhunac, i danas nenadmašen, doživjela u djelu *Quaestiones de quolibet* (*Pitanja bilo o čem*) Tome Akvinskoga. Počevši od 1230-ih odgovaranja na pitanja »bilo o čem« tijekom Došašća i Četrdesetnice, odnosno uoči Božića i Uskrsa prometnulo se u cvatući žanr skolastičke filozofije i teologije na Sveučilištu u Parizu i na pariškim učilištima (*studia generales*) prosjačkih redova, te su se u njem nakon Akvinca osobito istaknuli Egidije iz Rima (Aegidius Romanus, *Doctor Fundatissimus*), Godefroid de Fontaines (Godefridus de Fontibus, *Doctor Venerandus*), Henrik iz Genta (Henricus Gandavensis, *Doctor Solemnis*), a među kasnijim franjevcima Richard de Menneville (Ricardus de Mediavilla, *Doctor Solidus*) i Ivan Duns Škot (Ioannes Duns Scotus, *Doctor Subtilis*).¹⁰² Nakon 1270. godine ta se tradicija udomačila u Oxfordu i u Papinskoj kuriji,¹⁰³ a po raspravama franjevačkih teologa o takvim pitanjima od 1280. nadalje Montpellier, Toulouse, Narbonne i Firenca postali su »važnim središtima na intelektualnom zemljovidu Europe.«¹⁰⁴

Pitanje bilo o čem (*quaestio de quolibet*) razvilo se iz propisanoga nastavna oblika – »raspravljenoga pitanja« ili pitanja predloženoga za javnu raspravu (*quaestio disputata*), ali se od njega razlikuje po svom neobveznom značaju, po velikom broju teorijskih, praktičnih i tekućih pitanja koja se ne raspravljaju unutar nastave i datumom kad je postavljeno.¹⁰⁵ Prvo bi se održala sjednica, jedna ili više njih u nizu, na kojoj su učitelju postavljana pitanja, a učitelji bi suradnici ponudili prve odgovore (*reportationes*), nakon nekoliko dana održala bi se sjednica na kojoj je učitelj strukturirao dotadašnju raspravu

¹⁰² Christopher Schabel, »Introduction«, u: Christopher Schabel (ed.), *Theological Quodlibeta in the Middle Ages: The Thirteenth Century*, Brill's Companions to the Christian Tradition 1 (Leiden: Brill, 2006), pp. 1–16, pri čem na pp. 8–9 nudi novi kanonski popis protagonistâ žanra.

Nadalje u bilješkama: Schabel, »Introduction« (2006); Schabel (ed.), *Theological Quodlibeta in the Middle Ages: The Thirteenth Century* (2006).

¹⁰³ Schabel, »Introduction« (2006), p. 2.

¹⁰⁴ Sylvain Piron, »Franciscan *Quodlibeta* in Southern Studia and at Paris, 1280–1300«, u: Schabel (ed.), *Theological Quodlibeta in the Middle Ages: The Thirteenth Century* (2006), pp. 403–438, na pp. 433:

»<...> from 1280 to 1300 and beyond, Montpellier, Toulouse, Narbonne and Florence have to be considered important centers on the intellectual map of Europe.«

Nadalje u bilješkama: Piron, »Franciscan *Quodlibeta* in Southern Studia and at Paris, 1280–1300« (2006).

¹⁰⁵ To je Torrellova definicija teološke svaštice. Usp. Jacqueline Hamesse, »Theological *quaestiones quodlibetales*«, u: Schabel (ed.), *Theological Quodlibeta in the Middle Ages: The Thirteenth Century* (2006), pp. 17–48, na p. 31.

Nadalje u bilješkama: Hamesse, »Theological *quaestiones quodlibetales*« (2006).

i ponudio svoj odgovor (*determinatio*), u trećem koraku učitelj bi oblikovao konačnu pismenu inačicu odgovora (*ordinatio*), osobito ako ga je namjeravao objaviti.¹⁰⁶ Tijekom prve usmene sjednice teolog se znao suočiti s pitanjima koja su zadirala u razne grane filozofije, napose u metafiziku, prirodnu i socijalnu filozofiju.¹⁰⁷ Vrijednost odgovora, podjednako teološka i filozofska, prosuđuje se dakako po obrazloženjima kojima se teolog poslužio dok je oblikovao odgovor na javno pitanje iz publike.

Na stranicama svoje knjige Elli dvaput upućuje na Akvinčeve *Quaestiones de quolibet*. Prvi put u drugom pitanju devetoga razgovora, gdje se raspravlja o želji osuđenih da ista sudbina zadesi sve ostale muškarce i žene na svijetu. Uz to pitanje milanski franjevac postavlja potpitanje: »Hoće li osuđeni imat veselje od muka, koje budu vidjet da trpe njih neprijatelji?«¹⁰⁸ Odgovor pak preuzima izravno od Tome Akvinskoga:

»Govori S. Tomas u *Quolibetu* 3. quest. 10. art. 2. dobro da ovi osuđeni imaju n'jeko nepravo veselje s jedne strane, <...> ništar nemanje s druge strane imaju veliko zlovoljstvo i čute veliku žalos, <...>«¹⁰⁹

Štoviše, Elli raspravlja isto pitanje koje Toma rješava u trećoj knjizi svojih *Quaestiones de quolibet*.¹¹⁰

¹⁰⁶ Hamesse, »Theological *quaestiones quodlibetales*« (2006), pp. 32–38.

¹⁰⁷ Schabel, »Introduction« (2006), p. 7; Hamesse, »Theological *quaestiones quodlibetales*« (2006), p. 33.

¹⁰⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 179–180:

»hochieļli ofšúyeni imat veffelye od mukka, koye buddu vidiet dà tarpé gnih nepriategli, <...>«

¹⁰⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 180:

»Govori S. Tomas, u *Qvolibetu* 3. quest. 10. art. 2. dobro dà ovij ofšuyeni imayu nieko neprávo veffelye s' yedne fráne, <...> ničtar nemagne s' drughe fráne imayu veliko zlovoglftvo, i čiúte veliku xalos, <...>«.

Naslov Akvinčeva djela kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 184:

»Dice San Thomaso, nel quolibeto terzo, questione decima articolo secondo: che quantunque costoro [= gli dannati] habbino, et possino haver un certo fantastico gaudio, ò allegrezza d'una parte, <...> nondimeno dall'altra parte hanno grandissima tristezza, <...>«

¹¹⁰ Thomas Aquinas, *Quaestiones quodlibetales duodecim*. (Augustae Taurinorum: Apud haeredes Nicolai Bevilacquae, 1582), u: »[Quodlibet tertium.] Quaestio X. Articulus XXIV. Vtrum damnati gaudeant de poenis inimicorum.«, p. 42.

Usp. Thomas Aquinas, *Quaestiones de quolibet*, »[Quodlibet tertium.] Quaestio 10. Articulus 2. Vtrum damnati in Inferno gaudeant de poenis inimicorum suorum, quos vident secum puniri.«, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia* (2000), dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomaticum.org/q03.html> (pristupljeno 24. 8. 2021).

Usp. »Pitanje X. Čl. 2. Raduju li se osuđenici u paklu mukama svojih neprijatelja koje vide da trpe skupa s njima?«, u: Toma Akvinski, »Treći kvodlibetum« (2001), pp. 584–586.

Na Tomine se svaštice Elli drugi put izrijekom poziva kad pokušava odgovoriti na osmo pitanje petnaestoga razgovora: »Hoće li se najposlije u kraljevstvu priblaženomu Isukrstovu sahraniti ljudi i žene u broju jednako ali će biti veće muškoga ali ženskoga?« Sprva se čini, pod pretpostavkom da Adam nije sagriješio u raj, da bi spašenih muškaraca i žena bilo jednako, započinje svoj odgovor Elli pa domeće:

»I ovo je istina, jerbo Sveti Tomas to govori u *Quolibetijeh*, <...>.«¹¹¹

I doista, u trećoj knjizi svojih *Quaestiones de quolibet* Akvinac raspravlja pitanje: »Da Adam nije sagriješio, bi li bilo rođenih toliko muškaraca koliko i žena?«¹¹² U odgovoru pak spominje ne samo broj rođenih nego zaključuje i o broju spašenih.

Elli izravno upućuje samo na »Quodlibet tertium« Tome Akvinca.¹¹³ Zašto? Kako je utvrdio René-Antoine Gauthier 1996. godine, tu treću skupinu pitanja bilo o čem znameniti je dominikanac primio na usmenim javnim sjednicama uoči Uskrsa 1270. godine,¹¹⁴ dakle za druge pariške profesure, a dobivena je pitanja razvrstao u 14 pitanja i 31 članak. Članci treće skupine obrađuju raznorodnu građu iz metafizike, psihologije i prirodne filozofije, ali dakako uključuju pitanja iz teologije i crkvenoga prava. Među člancima je samo par njih koji se odnose na pakao i upravo su to članci na koje se, u skladu s predmetom svoje zbirke pitanja, milanski franjevac i poziva.

U Ellijevu djelu pitanja nisu samostalna, izdvojena ili nepovezana, nego se, uz par iznimaka, nižu u smislenom slijedu, dakle služe da se oblikuje zaokru-

¹¹¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 301:

»I ovóyje iftina; yerbo Sfeti Tomas tó govorri, ù *Quolibetieh*, <...>.«

¹¹² Thomas Aquinas, *Quaestiones quodlibetales duodecim*. (Augustae Taurinorum: Apud haeredes Nicolai Bevilacqua, 1582), u: »[Quodlibet tertium.] Quaestio XI. Articulus XXV. Vtrum Adam non peccante tot fuissent nati mares quot foeminae.«, pp. 42–43.

Usp. Thomas Aquinas, *Quaestiones de quolibet*, »Quodlibet tertium. Quaestio 11. Vtrum scilicet si primus homo non peccasset, tot fuissent nati mares quot foemine«, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia* (2000), dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/q03.html> (pristupljeno 24. 8. 2021).

Usp. »Pitanje XI. Čl. 1. Da prvi čovjek nije sagriješio, bi li bilo rođeno toliko muškaraca koliko i žena?«, u: Toma Akvinski, »Treći kvodlibetum« (2001), pp. 586–587.

¹¹³ »Quodlibet tertium«, u: Thomas Aquinas, *Quaestiones de quolibet*, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia* (2000), dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/q03.html> (pristupljeno 10. 8. 2021).

Usp. Augustin Pavlović, *Pariške rasprave Tome Akvinskoga* (Zagreb: Demetra, 2001). Sadrži prvi hrvatski prijevod treće knjige *Quaestiones de quolibet*: »Treći kvodlibetum«, pp. 513–600.

Nadalje u bilješkama: Toma Akvinski, »Treći kvodlibetum« (2001).

¹¹⁴ Kevin White, »The *quodlibeta* of Thomas Aquinas in the context of his work«, u: Schabel (ed.), *Theological Quodlibeta in the Middle Ages: The Thirteenth Century* (2006), pp. 49–133, na p. 52.

žena kršćanska predodžba o temi razgovora, bila ta tema smrt, posljednji sud, uskrснуće mrtvih, pakao ili raj. Uz oblikovane dvojbe postavljaju se i temeljna pitanja koja su najuočljivija u uzrubicama Ellijeve knjige i njezina hrvatskoga prijevoda: Što je Bog? Što je žena? Što je smrt?¹¹⁵ Elli je s pravom očekivao da su to ključna pitanja koja zaokupljaju mladića koji mu postavlja pitanja.

Pri susretu s Ellijevim pitanjima Pantić se čudi:

»Šta sve učeniku ne pada na pamet da pita i na šta on sve ne dobija odgovor, s ozbiljnošću koju ne uspevamo da shvatimo i sa sigurnošću od koje nam staje dah?!«¹¹⁶

Ali to se beogradski profesor pita jer nije prepoznao žanr djela: kad je riječ o teološkim svašticama, nema mjesta iznenađenju! Drugo, Pantić kao osnovno obilježje tih pitanja uočava bizarnost: učenikova pitanja »najčešće su bizarna koliko su samo mogla biti u veku koji je bizarnost uzeo za svoju osnovnu devizu u životu i umetnosti.«¹¹⁷ Pantićeva se ocjena dakako odnosi na 17. stoljeće. Bizarno = barokno! Ali ta jednadžba ne vrijedi za teološke svaštice i njihovu višestoljetnu prisutnost u kršćanskoj literaturi s paradigmom u 13. stoljeću. Osim toga, da bi pak nešto bilo proglašeno baroknim, nije dostatno da je tiskano »nakon godine MDC«, kako se Zoran Kravar poigrava u naslovu zbirke svojih »studija o književnom baroku« te obrazlaže u studiji »Varijante hrvatskoga književnog baroka«.¹¹⁸ Treba li Ellijevu djelu unaprijed oduzeti renesansnu pa čak i srednjovjekovnu sastavnicu? Treba li zanemariti sve renesansne izvore za kojima je milanski franjevac posegnuo? Treba li, što je očigledno važnije, zanemariti sve srednjovjekovne izvore? Smije li se uopće unaprijed isključiti bitan utjecaj Augustina, Bonaventure i Tome Akvinskoga?

Ellijevo *Specchio spirituale* završeno je 1595. godine, a dopunjeno već 1598. godine, dakle upućeno je Ellijevim kasnorenesansnim suvremenicima i ponuđeno čitateljima sljedećega stoljeća. Želi li se Ellijev izvornik i Orbinov prijevod 'učitati' u baroknu, i to duhovnu, književnost, njihova se barokna obilježja ne mogu svesti samo na bizarna pitanja, samo zato što nisu prepoznata kao teološka i filozofska pitanja razvijene skolastike. Već je Šime Ljubić

¹¹⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 3: »Scto|yefi Boog.«; p. 25: »Scto|yefi xenà.«; p. 39: »Smart fctolye.«

Usp. Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 3: »Iddio che cosa sia.«; p. 24: »Diffinitione della donna, che sia.«; p. 38: »Morte che sia.«

¹¹⁶ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XCIX–C; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 152.

¹¹⁷ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XCIX; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 152.

¹¹⁸ Zoran Kravar, *Nakon godine MDC: Studije o književnom baroku i dodirnim temama* (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 1993), o periodizacijskoj i stilističkoj uporabi pojma 'barok' u studiji »Varijante hrvatskoga književnog baroka«, pp. 39–69, na pp. 39–48.

u svom *Ogledalu književne povijesti jugoslavjanske* istaknuo jednu odliku Orbinove proze: »Ova se knjiga čistoćom jezika veoma odlikuje.«¹¹⁹ Stoljeće nakon Ljubića, Jakša Ravlić pribjegao je neopravdano niskom mjerilu pri opisu književne vrijednosti Orbinova djela u sklopu hrvatske proze 17. stoljeća: »ipak je to hrvatska proza koja je izašla u nekoliko izdanja, pa je treba registrirati.«¹²⁰ Ali se pri sintetičkom uvidu u dva stoljeća hrvatske proze ne dolikuje zadržati tek na pukoj registraciji djela. Četvrt stoljeća nakon Ravlića Slobodan Prosperov Novak u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* izrekao ocjenu posve oprečnu Ravličevoj: Orbinova hrvatska knjiga »svojom je skladnom sintaksom imala udjela u stvaranju čvršće svijesti o sveobuhvatnom jeziku hrvatske književnosti.«¹²¹ Orbinov prijevod, prije svega zbog svoga hrvatskoga ruha, zaslužuje i iščekuje novu, produbljenu književnopovijesnu ocjenu kao prva zbirka pitanja »bilo o čem« na hrvatskom, koju obilježuje živost i gipkost izlaganja, pa čak i kad je u rješenju dvojbe riječ o vrlo složenom dokaznom postupku, spremnost prevoditelja na nove pjesničke umetke i promišljeni prevoditeljevi modeli za približavanje hrvatskom čitateljstvu. S takvim pristupom, podvrgne li se Orbinovo pismo istim mjerilima kao i ostala religiozna hrvatska proza »nakon MDC«, Orbin, uvjeren sam, postaje važnim prozaikom hrvatskoga ranoga baroka.

Osim toga, Pantić je među primjere bizarnih pitanja uvrstio i ovo: »U koje vrijeme i uru biti će uskrsnutje od mrtvih?«¹²² Elliju je novozavjetni odgovor iz Isusove prispodobe o mudrim i ludim djevicama sigurno bio poznat: »Bdijte! Jer ne znate ni dana ni časa.« (Mt 25, 1–13). Elli se očito htio poslužiti znatizeljnom koja nije pridržana samo baroknom čovjeku da bi podsjetio na odavno dane

¹¹⁹ *Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske* na podučavanje mladeži nacrtao prof. Sime Ljubić, knjiga II. (Rieka: Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, 1869), u poglavlju »B. Prostopisci Hrvatsko-Dalmatinski.«, pp. 428–481, na p. 442.

¹²⁰ Jakša Ravlić (prir.), *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 11 (Zagreb: Zora – Matica hrvatska, 1970), o Orbinu u poglavlju: »Mavro Orbini«, pp. 129–136; uvodni esej na pp. 129–130; s transkripcijom odlomka iz drugoga razgovora *Zrcala duhovnog* na pp. 133–136, ali prema nepostojećem izdanju iz 1630. godine; na p. 129.

¹²¹ Novak, *Povijest hrvatske književnosti* 2 (1997), p. 652.

¹²² »Tabula od razgovora, i od dubbia, alli sumgna. Koye|se uzdarxe ù ovomu Libro.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. V5r–V8v, X1r–X4v, na f. X1v:

»Cetvarto, V koye vrijeme i urru bitti|chie uzkarfnutye od martvieh?«

Nadalje u bilješkama: Orbin, »Tabula od razgovorã« (1614).

»Tavola delli ragionamenti, et delli dubbi, over questioni, che si contengono nella presente opera.«, u: Elli, *Specchio spirituale* (1601), ff. a6r–a8v, B1r–B4r, na f. B2r:

»Quarto, in che tempo, et hora sarà la Resurrectione de morti.«

Nadalje u bilješkama: Elli, »Tavola delli ragionamenti« (1601).

Usp. Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 202–203; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 207.

odgovore, da bi te odgovore preradio i približio svom čitateljstvu, a možda i drukčije kontekstualizirao krajem 16. stoljeća.

U skupinu svojih primjera Pantić također uvrštava tri pitanja koja u svojoj osnovi imaju odnos muškoga i ženskoga, a prvo je postavljeno već u prvom razgovoru: »Je li Adam bio plemenitiji u duši i u tijelu negoli bi Eva?«¹²³ Takvih pitanja u Ellijevu djelu ima čak 12: šesto, osmo i deseto u prvom razgovoru, prvih pet u drugom razgovoru, treće u četvrtom razgovoru, četvrto i peto u jedanaestom razgovoru i, napokon, osmo u petnaestom razgovoru. Sva ona zadiru u socijalnu filozofiju, dakako onu s kršćanskim nadahnućem i s aristotelovskom prirodnofilozofskom pretpostavkom – o mužjaku kao djelatnom počelu i ženki kao trpnom počelu. U odgovorima na neka od tih pitanja, kako će se ustanoviti u poglavljima koja istražuju filozofsku sastavnicu u Ellijevu i Orbinovu *Zrcalo duhovnom*«, Elli se podosta muči pri zauzimanju stava, iako je njegov konačni odgovor izrazito asimetričan: u prilog muškarčevu dostojanstvu, ali, nažalost, ne u jednakoj mjeri i ženinu. A svojim prijevodom Orbin hrvatskom ranobaroknom čitateljstvu prvi put podastire opsežnu raspru o ontičkom statusu muškarca i žene strukturiranu u čak dvanaest pitanja.

Promotre li se pak teme kojima se Elli bavi u jedanaest razgovora svoje uspješnice, a to su redom ove »posljednje stvari«: smrt, posljednji sud, konac svijeta, uskrsnuće mrtvih, pakao, čistište i raj, *Specchio* također pripada tradiciji pisanja asketskih priručnika »o posljednjim stvarima«. Od standardnog priručnika te vrste, Ellijevo *Specchio* razlikuje se samo po prvim četirima razgovorima, odnosno po pitanjima i odgovorima o Božjem stvaranju i grijehu praroditeljā Adama i Eve, što se oslanjanju na prva poglavlja *Knjige postanka*. Ta je tema uvedena s razlogom jer je već u biblijskom izvješću o početku svijeta i čovjekova življenja na Zemlji uvedena tema smrti kao izravne posljedice Adamova i Evina grijeha. Napokon ta je uvodna tema utjecala na oblikovanje naslova: u talijanskom izvorniku *Specchio spirituale del principio, et fine della vita humana*, a u Orbinovu prijevodu: *Zarčalo duhovno od pocetka, i sferhe xiuota couiecanskoga (Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga)*.

Redosljed Ellijevih tema potpuno se zrcali u sadržaju knjige, naslovljenom »Tabula od razgovorā i od dubijā ali sumnjā, koje se uzdrže u ovomu libru.«¹²⁴

¹²³ Orbin, »Tabula od razgovorā« (1614), f. V5v:

»Ofmo, ye||li Adam bio plemenitij ũ duſci, i ũ tielu, negoli bij Eva?«

Elli, »Tavola delli ragionamenti« (1601), f. a6v:

»Ottavo, se Adamo fũ piũ nobile nell'anima, et nel corpo che non fũ Eva.«

Usp. Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 23; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23.

Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. C; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 152.

¹²⁴ »Tabula od razgovora, i od dubbia, alli sumgna. Koyeſje uzdarxe ũ ovomu Libru.«, u:

Prvi je razgovor gotovo u cijelosti posvećen nastanku svijeta, muškarca i žene, a tek se posljednja dva pitanja dotiču Adamova grijeha. U drugom se razgovoru tema o praroditeljskom grijehu usmjeruje prema pitanju »Što je smrt?«, šestom u tom razgovoru. Treći razgovor raspravlja pitanja o životu i smrti, točnije o trajanju života i nepredvidivosti smrti. Četvrti razgovor priprema je za kršćansku smrt. U petom se razgovoru prvi put obrađuje posljednji sud, u šestom i prvoj polovici sedmoga čistilište, a u drugoj polovici sedmoga te u osmom i devetom razgovoru pakao. U desetom i jedanaestom razgovoru naizmjenice se raspravljaju dvije teme: konac svijeta i uskrsnuće mrtvih, a u dvanaestom ponovo Isukrstov posljednji sud. Posljednja tri razgovora pretežno se bave rajem, odnosno životom svetih i izgledom »novoga neba i nove zemlje«. Čak pet pitanja u trinaestom razgovoru propituje što će se dogoditi sa svijetom nakon posljednjega suda, u četrnaestom razgovoru raspravlja se i o tome što će se nakon suda dogoditi s čovjekovim osjetima i potrebom za hranom, a u petnaesti razgovor uključeno je i neočekivano pitanje: »Može li se imati blaženstvo na ovom svijetu?« Zaključno, 150. učenikovo pitanje glasi:

»je li sve ono što ste rekli odizgara, za odgovor od zgoru rečenijeh dubija, toliko dobro rečeno, da ne ima potrebu da je ponajinjeno; i također da nije u temu kojagodi stvar suprotiva Svetoj Materi Crkvi ali suprotiva nje naučitelje, kojijeh je ona primila i pohvalila?«¹²⁵

Meštar na to odgovara da je »sve skupio od svetijeh naučitelja, i kako veći dio od njih drži«, a potom javno očituje da sve što je objavljeno u knjizi podlaže sudu Crkve.¹²⁶

Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. V5r–V8v, X1r–X4v.

»Tavola delli ragionamenti, et delli dubbi, over questioni, che si contengono nella presente opera.«, u: Elli, *Specchio spirituale* (1601), ff. a6r–a8v, B1r–B4r.

¹²⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 310:

»ye||li s|f|e on|o f|cto|f|te rekli odizgara, za odgovor od zg|oru recenieh dubia, toliko dobro recen|o, d|a ne|j|ma potrebu d|alje ponacigneno: i takoyer d|a nie |u tomu koyagodi stvar, f|uprotiva Sfetoj Materi |arqvi, alli f|uprotiva gne Nauciteglie, koiehlye onna primila, i pohvalila; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 318–319:

»se tutto quello, c'havete detto di sopra, in risposta delli sudetti dubbi, et questioni, sia tanto ben detto, ch'egli non habbi bisogno di correctione; et anco che non vi sia alcuna cosa contro la santa Madre Chiesa, |o suoi Dottori approvati da quella; <...>.«

¹²⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 311.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 319:

»ma il tutto ho raccolto dalli santi Dottori, et secondo l'openione pi|u commune. Potrebbe per|o essere, che |o per inavvertenza, |o insufficienza, havessi dette alcune cose, che non fossero secondo l'opinione commune di santa Chiesa, |o delli suoi Dottori, il che non credo; per|o se ci|o havessi scritto in questo presente libretto, cancello ogni cosa, et voglio, che sia posto sotto la corettione di esta Madre Chiesa, et anco d'ogn'uno, c'h|abbi miglior opinione.«

Tematski raspon Ellijeve knjige i Orbinova prijevoda upućuje na dragocjeno djelo kršćanske baštine srodnoga ustroja – *Sentencije* Petra Lombardskoga. Naime druga knjiga *Sentencija* usredotočena je na »prve stvari«, tj. na stvaranje svijeta i grijeh praroditeljā, odnosno, posve precizno, prve 33 distinkcije od ukupno 44 njih bave se »prvim stvarima«. U prvoj distinkciji Petar Lombardski uvodi pojmove Boga, anđela i čovjeka; u sljedećih deset distinkcija cjelovito izlaže angelologiju; od dvanaeste do dvadesete distinkcije sažima znanja o stvaranju svijeta, pri čem osobito razjašnjuje pojmove svjetlosti i firmamenta, stvaranje čovjeka (*creatio hominis*) i oblikovanje žene (*formatio mulieris*); od 21. do 33. distinkcije sažima znanja o prvom grijehu; od 34. do 44. distinkcije izlaže opći nauk o osobno počinjenom grijehu (*de peccato actuali*) pa tih posljednjih jedanaest distinkcija ne pripadaju nauku o »prvim stvarima«. ¹²⁷ Četvrta knjiga *Sentencija* donosi prikupljena znanja iz sakramentologije i eshatologije: od prve do 42. distinkcije Petar Lombardski cjelovito izlaže nauk o sakramentima, a od 43. do 50. nauk o »posljednjim stvarima« (*de novissimis*), dakle sažima teološke spoznaje i prosudbe o ponovnom Kristovu dolasku, posljednjem sudu, uskrснуću mrtvih, raj i paklu. ¹²⁸

Stoga je Elli, kad je nakanio napisati knjigu »o početku i svrsi života čovječanskoga«, bio prirodno upućen na snažnu i plodnu tradiciju komentiranja *Sentencija*, iz koje je jednostavno mogao probrati pitanja na koja će odgovoriti u svojoj zbirci svaštica. U popis svojih vrela milanski je franjevac uvrstio bar šest komentatora *Sentencija*, ali jedan zauzima posebno mjesto: *Ricardo nostro*, kako ga naziva franjevac Elli, odnosno »Rikardo naš«, kako to prevodi benediktinac Orbin. ¹²⁹ Ellijev *Ricardo nostro* jest engleski franjevac Ricardus de Mediavilla, pravim imenom Richard de Menneville, profesor u Parizu 1284–1287. i potom kratko u Napulju, s pridjevkom *Doctor solidus*, pisac komentara *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*, koji je Elliju bio dostupan u lombardskom izdanju iz 1591. godine. ¹³⁰ Među franjevačkim

¹²⁷ Usp. sadržaj »Incipiunt capitula libri secundi«, u: Petrus Lombardus, *Sententiae*, Liber I. et II. Tomus I. Secunda editio ad fidem antiquiorum codicum mss. iterum recognita, studio et cura PP.[atorum] Collegii S. Bonaventurae (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1916), pp. 295–305.

Nadalje u bilješkama: Petrus Lombardus, *Sententiae* I (1916).

¹²⁸ Usp. sadržaj »Incipiunt capitula libri quarti«, u: Petrus Lombardus, *Sententiae*, Liber III. et IV. Tomus II. Secunda editio ad fidem antiquiorum codicum mss. iterum recognita, studio et cura PP.[atorum] Collegii S. Bonaventurae (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1916), pp. 735–744.

Nadalje u bilješkama: Petrus Lombardus, *Sententiae* II (1916).

¹²⁹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 164; Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 160: »Rikardo naš«.

¹³⁰ Clarissimi Theologi Magistri Ricardi de Mediavilla Seraphici Ord. Min. Convent. *Super*

naučiteljima s kraja 13. stoljeća Rikard ima osobito mjesto, kako zapaža Piron:

»Priskrbio je osvježenu inačicu franjevačke teologije, ugradivši u nju mnoge tomističke elemente.«¹³¹

Svoje stavove zauzimaio je redovito u odnosu na Bonaventuru i Tomu Akvinskoga, što je prepoznatljivo u prvim uzrubnicama na početku njegovih članaka. Je li takav pristup razlogom da nije uvršten među protagoniste franjevačke teologije? U zborniku *The History of Franciscan Theology (Povijest franjevačke teologije)* priređivač Kenan B. Osborne izdvojio je pet kanonskih imena franjevačke teološke škole: Aleksandar Haleški, Bonaventura, Pierre de Jean Olivi, John Duns Scotus i William Ockham, a dodatni, prešturi Marcilov pregled svih ostalih franjevačkih mislilaca spomenuo je Rikarda isključivo kao posljednjega među bonaventuristima 13. stoljeća.¹³² Marcilova ocjena iz 1994. i Pironova iz 2006. posve se dakle razilaze. S druge strane, Elliju je Rikard bio blizak upravo zbog njegove osobitosti – otvorenosti prema tomizmu. Kako će se tek dokazati u ovom članku, Elli se odlikovao istom teološkom sklonosti. Tako u odnosu na teme izložene u drugoj i četvrtoj knjizi *Sentencija Petra Lombardskoga* Ellijevo *Specchio spirituale* i Orbinovo *Zrcalo duhovno* dodatno očituju svoju žanrovsku hibridnost.

Prvo izdanje Orbinova *Zrcala duhovnog* tiskano je četrnaest godina prije *Četiri posljednja človiaka t. j. od smarti, suda, pakla, i kraljestva nebeskoga* (1628) Franje Glavinčića.¹³³ Asketski priručnik istarskoga franjevca o »četirima posljednjim stvarima« ne nudi prostor teološkoj raspravi u bilo kojem pogledu, ali je bogato opremljen navodima iz Vulgate. Glavinčić svoj priručnik namijenjuje puku, a Orbin probranom čitateljstvu koje čezne za produbljenom spoznajom kršćanskih istina. Ali jedan se sloj ondašnje teološke rasprave sačuvao u oba-

---

quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae, tomus secundus, tomus quartus. (Brixiae: Apud Vincentium Sabbium, 1591).

¹³¹ O obilježjima Rikardova teološkoga rada usp. Piron, »Franciscan *Quodlibeta* in Southern Studies and at Paris, 1280–1300« (2006), o Rikardu iz Mediaville na pp. 426–431, s navodom na p. 418:

»He provided an updated version of Franciscan theology, incorporating into it many Thomistic elements.«

¹³² George Marcil, »The Franciscan School through the Centuries«, u: *The History of Franciscan Theology*, edited by Kenan B. Osborne, O.F.M. (New York: The Franciscan Institute / St. Bonaventure University, 1994), pp. 311–330, na p. 315.

¹³³ *Četiri posljednja človiaka t.y. od Szmarti, Szúda, Pakla, i Kraljēstua nebeškoga*. Szua-komu duhounomu, i telebnomu, ftrahom Bofym fíuvchemu, kruto potribna, i koriftna. Szlofeno pò O. F. Franciscu Glavinichu Ibtrianinu. (Pritiškano ù Beneteczih: Polag Ivana Salis, leta 1628.; pretisak: Pazin: Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«, 1986).

Nadalje u bilješcima: Glavinčić, *Četiri posljednja človiaka* (1628).

ma djelima – odnos prema ugradnji Aristotelove prirodne filozofije u nauk o posljednjim stvarima. Primjerice, Glavinić i u takvu skučenom metodološkom okviru opisuje Aristotelovu sliku svijeta uz uzrubnicu »Četiri elementi i jednadeste nebes«. ¹³⁴

Filozofski izvori Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda

Među paratekstove na početku prvoga izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog* uvršteno je i kazalo, koje je od osobite važnosti za prepoznavanje i utvrđivanje filozofskoga sloja kako u Ellijevu izvorniku tako i u Orbinovu prijevodu. Elli je to pomagalo naslovio »Autori più gravi, citati nella presente opera«, ¹³⁵ što je Orbin preveo ovako: »Ovo su imena od vrijednijih pisalaca koji su zazvani u ovomu Libru.« ¹³⁶ Što je još važnije, Orbin je u cijelosti, bez ijedne promjene, preveo Ellijev popis najvažnijih citiranih pisaca. Taj je prijevod obvezivao Dubrovčanina pri prijevodu. Nije smio izostaviti nijedno ime iz Ellijeva teksta, ali je li tako doista i postupio?

Posve očekivano s obzirom na značaj djela, među »vrijednim pisaocima« najviše je teologa i svetaca, čak 15 svetaca: od Aurelija Augustina preko Tome Akvinskoga i Bonaventure do Antonina Pierozzija. Ellijev učitelj oblikovao je odgovore, to je već Pantić istaknuo, »oslanjanjući se na kapitalne tekstove hrišćanskoga predanja i na široki repertoar teoloških autoriteta«. ¹³⁷ Elli crpi, ali ne podjednako, iz istočnih i zapadnih otaca, primjerice iz Augustina, Jeronima i Grgura Velikoga među zapadnim ocima, a iz Ivana Damaščanskoga i Ivana Zlatoustoga među istočnim. On crpi iz istaknutih dominikanaca, primjerice Alberta Velikoga i Tome Akvinskoga, ali, razumljivo, i iz istaknutih franjevača: Aleksandra Haleškoga, Antuna Padovanskoga, Bonaventure i Ivana Duns Škota. Osim njih na popisu najvažnijih Ellijevih vrela nalaze se i dva kartuzijanaca: Dionizije i Jakov pa cistercit Bernard iz Clairvauxa i isusovac Roberto Bellarmino, jedini piščev suvremenik na popisu.

Ipak, je li baš tako da se Elli, kako sugerira Pantić, oslanja samo na teološke autoritete? Već se pri prvom pogledu na popis daje ustanoviti da je među najistaknutije pisce na koje se pozivao Elli uvrstio i trojicu koji nisu bili teolozi. Uz

¹³⁴ Glavinić, *Četiri posljednja človlka* (1628), s uzrubnicom na p. 72, o Aristotelovoj slici svijeta na pp. 72–73; o četirima elementima i na p. 30.

¹³⁵ »Autori più gravi, citati nella presente opera«, u: Elli, *Specchio spirituale* (1601), f. B4v.

¹³⁶ »Ovo|su imena od vriednieh písalačaa koji|su zazvani u ovomu Libru.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. †7v.

¹³⁷ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. XCIX; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 151.

**OVO SU IMENA OD
vriednieh Píjsalaca, koifu
zazvani ù ovomu
Libru.**

S <i>Feti Agustin .</i>	<i>Graçiano Kaluyer .</i>
<i>Albertio Magno .</i>	<i>Sfeti Gargur .</i>
<i>Alessandro Ales .</i>	<i>Enriko iz Assie .</i>
<i>Sfeti Ambrosio .</i>	<i>Sfeti Isidoro .</i>
<i>Sfeti Antun .</i>	<i>Xivoti od Sfetiob .</i>
<i>Aristotio Filozof .</i>	<i>Meshtar od Sentencija .</i>
<i>Avicenna Liecnik .</i>	<i>Nikolla Liran .</i>
<i>Bartolomeo Sibilla .</i>	<i>Osualdo Vgrin .</i>
<i>Sfeti Bernardo .</i>	<i>Pelbarto iz Temiscva-</i>
<i>Sfeti Bonaventura .</i>	<i>ra .</i>
<i>Sfeti Ciprian .</i>	<i>Rikardo iz Medie</i>
<i>Compendio od Teoloyie</i>	<i>Ville .</i>
<i>Dionisio Kartusian .</i>	<i>Roberto Belarmin Te-</i>
<i>Discipuo Ioan Halot .</i>	<i>suit .</i>
<i>Sfeti Eusebio .</i>	<i>Sfeti Severin .</i>
<i>Francesko Mairan .</i>	<i>Silvestro Prierio .</i>
<i>Yosef Angles .</i>	<i>Seneka Filozof .</i>
<i>Sfeti Ivan Damasceno .</i>	<i>S. Tomas od Aquina .</i>
<i>S. Ivan Chriostomo .</i>	<i>Sfeti Viçenço iz Va-</i>
<i>Ivan Skoto .</i>	<i>lençe .</i>
<i>Ivan Yerson .</i>	<i>Viçenço Belvacense .</i>
<i>Sfeti Yerolim .</i>	<i>Xivoti od Sfetiob Ota-</i>
<i>Yacob Kartusian .</i>	<i>ça .</i>

Z A R-

Slika 7. »Aristotio Filozof«, »Seneka Filozof«, Augustin, Avicena, prvaci visoke skolastike i franjevački komentatori *Sentencija* Petra Lombardskoga na popisu Ellijevih izvora u Orbinovu prijevodu *Zrcala duhovnoga* (1614). »Ovo su imena od vrijednijeh pisalaca, koji su zazvani u ovomu libru.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga* (U Rimu: Polak Bartolomea Zanetta, 1614), f. †7v.

dva imena izrijekom je dodao da su filozofi: Aristotel i Seneka, a uz jedno ime da je liječnik: Avicenna, koji dakako nije samo liječnik nego i filozof, zaslužan za preradbu i širenje aristotelizma (sl. 7).

Jesu li to jedini filozofi na popisu Ellijevih vrela? Zacijelo nisu, jer u filozofe treba uvrstiti: 1. sve teologe sintetičare, osobito prvake visoke skolastike; 2. sve komentatore *Sentencija* Petra Lombardskoga. Autore teoloških sinteza, jer se svi oni u svojim obrazloženjima oslanjaju bilo na Platona bilo na Aristotela, dakako većinom na Aristotela, odnosno raspravljaju teološka pitanja uvjereni da s pomoću filozofskih uvida antike mogu lakše dospjeti do pouzdanih odgovora, k tome raspravljaju i filozofska pitanja u strogom smislu. Pritom se misli na Augustina, Alberta Velikoga, Aleksandra Haleškoga, Bonaventuru, Ivana Damaščanskoga, Ivana Duns Škota, Tomu Akvinskoga, koji su u tom abecednom poretku i uvršteni u Ellijevo i Orbinovo kazalo, a odavno pripadaju kanonima kasnoantičke i srednjovjekovne filozofije. Po istom mjerilu toj skupini pripada i Petar Lombardski, *Magister Sententiarum*, u Orbinovu prijevodu »Meštar od Sentencija«, jer je svojim spisom *Sententiae* i prethodio visokoj skolastici i snažno utjecao na nju, dapače ponudio joj je katalog svih teoloških pitanja i odgovora iz vidokruga svoje epohe, a u suodnosu s filozofskim nasljeđem, osobito aristotelizmom. Tko su komentatori *Sentencija* među imenima na Ellijevo popisu vrelā? Zasigurno pariški profesori: Toma Akvinski, Bonaventura, Rikard iz Mediaville, Ivan Duns Škot i François de Meyronnes, na Ellijevo popisu predstavljen kao »Francesco di Maironi«, a na Orbinovu popisu kao »Frančeško Mairan [sic]«, ali i jedan ranorenesansni franjevac Pelbart iz Temišvara.

Napokon treba razmotriti koje bi se djelo moglo kriti pod Ellijevim naslovom *Compendio Theologico*, a pod Orbinovim naslovom »Compendio od Teoloyie«. Franjevcu Elliju, opravdano je pretpostaviti, najbliže je takvo djelo Pseudo-Bonaventurin spis *Centiloquium, quod Compendium Theologiae dicitur*, zamišljeno kao pomagalo najmlađim učenicima (*in adminiculum parvulorum*).¹³⁸ Ono ima četiri dijela i ukupno sto naslovljenih odsjeka (*sectiones*) pa je s toga razloga pisac ili redaktor procijenio da ga je primjereno nasloviti *Centiloquium*. Premda naslov upućuje na sveobuhvatnu obradu teološke građe, pisac u predgovoru najavljuje djelo kao priručnik o zlu i dobru. Pišćevim riječima:

»Prvo o zlu pod vidom grijeha. Drugo o zlu pod vidom kazne. Treće o dobru

¹³⁸ »Seraphici Doctoris S. Bonaventurae Centiloquium, quod Compendium Theologiae dicitur.«, u: Seraphici Doctoris S. Patris Ioannis Eustachii Bonaventurae Ordinis Minorum, Episcopi Albanensis, et S.R.E. olim Cardinalis *Opusculorum theologorum tomus primus*. (Venetiis: Apud haeredem Hyieronimi Scotti, 1584), pp. 148.1–193.1, na p. 148.1.

Nadalje u bilješkama: Pseudo-Bonaventura, »Centiloquium« (1584).

pod vidom milosti. Četvrto o dobru pod vidom slave.«¹³⁹

Unatoč takvu usku tematskom određenju, priručnik obrađuje: 1. poroke, pri čem uključuje i proricanje; 2. ranjivost ljudske naravi; 3. nauk o trostrukom dobru: Bogu, svijetu i Kristu; 4. očitovanja Trojedinoga Boga u stvorenjima; 5. »proizvodnju svjetskoga stroja«; 6. »ustroj tjelesnoga stroja«; 7. angelologiju; 8. definiciju i moći duše; 9. poimanje čovjeka; 10. Kristove zasluge; 11. razdiobu Svetoga pisma, napose zapovijedi; 12. milost Božju; 13. bogoslovske i stožerne kreposti; 14. sedam darova Duha Svetoga; 15. sakramente; 16. trojaku nagradu dobrih. To pak znači da *Centiloquium* uključuje spoznaje iz filozofske teologije, filozofske antropologije i prirodne filozofije. Ali, kako nije jasno naznačeno, moguće je da Elli ovdje upućuje i na neki drugi *Compendium theologicum*. Naime u jednoj prilici Elli izravno upućuje na *Centiloquium*, a u drugoj na teološki kompendij drukčijega ustroja.¹⁴⁰

Uz takav pristup filozofskom sloju u teološkim djelima, uži bi odabir filozofskih utjecajnika među vrelima Ellijeva i Orbinova *Zrcala duhovnog* mogao izgledati ovako:

»*Sfeti Agustin.*
Alberto Magno.
Aleffandro Ales.
Sfeti Ambrosio.
Sfeti Antun.
Aristotio Filozof.
Avicenna Liecnik.
 <...>
Sfeti Bonaventura.
 <...>
Compendio od Teoloyie.
 <...>
Francesco Mairan.
 <...>
Sfeti Ivan Damasceno.
 <...>
Ivan Skoto.
Ivan Yerfon.
 <...>
Enriko iz Aβie.
 <...>

¹³⁹ Pseudo-Bonaventura, »Centiloquium« (1584), p. 148.1:

»Primo esse de malo sub ratione culpae. Secundo de malo sub ratione poenae. Tertio de bono sub ratione gratiae. Quarto de bono sub ratione gloriae.«

¹⁴⁰ Vidi bilješke 161 i 243.

Mefctar od Sentençia.

<...>

Pelbarto iz Temifcvara.

Rikardo iz Medie Ville.

Roberto Belarmin Yefuit.

<...>

Silvestro Prierio.

Seneka Filozof.

*S.[feti] Tomas od Aqvina.*¹⁴¹

Uz takav popis filozofā na koje se oslonio Elli i, neizravno pri prijevodu, Orbin mogu se sad oblikovati sljedeći istraživački zadaci:

1. Na koje se autore Elli pozivao uz filozofske teme kojih se doticao u svojim odgovorima o prvim i posljednjim stvarima?
2. Na koja je njihova djela s filozofskim slojem uputio?
3. Koju ulogu njihovi filozofemi imaju u Ellijevu odgovaranju na upite o stvaranju i spasenju?
4. S kojima se od njih slaže, a kojima se protivi pri obradi nekog filozofskog problema?
5. Je li Orbin u svoj prijevod uvrstio sva imena iz Ellijeva izvornika ili je neko ime izostavio i zašto?
6. Koji filozofi nisu uvršteni u Ellijev popis, stoga ni u Orbinov, i po mogućnosti zašto se to dogodilo?

Na ta pitanja može odgovoriti samo sustavno poredbeno proučavanje Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda. Ali se oko tih pitanja isplati potruditi, jer će odgovori na njih omogućiti odgovor na temeljno pitanje ovoga članka: Treba li Orbinov prijevod Ellijeve zbirke teoloških svaštica o prvim i posljednjim stvarima ovoga svijeta uključiti u hrvatsku filozofsku baštinu, i pod kojim vidicima?

Orbinovo Zrcalo duhovno (1614) vs. Ellijevo Specchio spirituale (1601): filozofski sloj prvoga razgovora o Bogu, svijetu i čovjeku

Uz javno istaknute filozofske izvore postoji dakako još jedan pristup koji potpunije zrcali filozofsku sastavnicu u Ellijevoj zbirci svaštica i u njezinu Orbinovu prijevodu. Na temelju poznavanja žanrovske tradicije teološke svaštice treba očekivati prisutnost filozofskih tema i pojmova u *quaestiones* koje je Elli odabrao izložiti u svojoj knjizi. Ustanoviti uz koje je teme Elli uvodio filozofske razloge i pojmove pa usporediti takve teme u Ellijevim odgovorima s Orbinovim prijevodom, to je zadatak ovoga i sljedećih poglavlja.

¹⁴¹ »Ovo|su imena od vriednieh pijsalaçaa koji|su zazvani u ovomu Libru.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), f. †7v.

Prvo učenikovo pitanje u Ellijevoj zbirci svaštica usmjereno je na naslovnu temu:

»Počnite molim Vas s početka od stvoren'ja, i najprije uvježbajte me malo i uglavite od onijeh stvari, koje Bog učini, kada stvori ovi svijet!«¹⁴²

Ellijev učitelj ne odgovara na to, preširoko postavljeno pitanje nego diskretno podsjeća učenika na pitanje koje prethodi njegovu ili pretpostavlja njegovo, a to je pitanje o Bogu. Stoga sâm Elli u uzrubnici postavlja pitanje »Iddio che cosa sia?« i na njega odgovara s osloncem na Anselma i Merkurija:

»Dicovi dunque brevemente: che Iddio è una cosa inesplicabile, la quale l'intelletto nostro non la può capire, et di più non la può comprendere, ove Sant'Anselmo dice, ch'egli è una cosa di cui maggior non si può intendere, non che pensare: è Mercurio Filosofo disse nel libro delle diffinitioni, che Iddio è una sfera intellettuale, il cui centro è in ogni luogo, e la circonferenza in niuno, per non essere circoscritto da cosa alcuna; ove ben si può dire, che Iddio è tutto in tutto il mondo, e tutto in ciascuna parte di esso.«¹⁴³

Pitajući u uzrubnici »Što jest Bog?«, Orbin skraćuje prvi Ellijev odgovor:

»Velju ti dake da je Bog jedna stvar koja se ne može izreći, koju um i pamet ljudska ne može dohititi ni dosegnuti; gdje Sveti Anselmo govori, da je on jedna stvar od koje se ne može veća razumjeti, a negoli misliti; i može se rijeti dobro, da je Bog vas u svemu svijetu i vas je u svakom njegovu djelu.«¹⁴⁴

Orbin dakle ne prevodi rečenicu o filozofu Merkuriju, očito misleći da će opis Božje beskonačnosti s pomoću temeljnih parametara kugline plohe biti teško

¹⁴² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 3:

»Pocnitte molim|vas s' pocetka od stvorenya, i nay prie ù viexbayte|me mallo, i uglavíte od onieh stvári, koye Boog ucini, kadá stvori ovij sfiet, <...>.«

U bilješcima se redovito objavljuje Orbinov navod kako je bio otisnut 1614. godine, tj. u Kašićevu slovopisu, a u tekst je uvrštena moja transkripcija toga Orbinova navoda.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 3:

»Cominciate di gratia dal principio della creatione, et fatemi un puoco prima capace di quelle cose che fur[o]no fatte da Dio nel principio della creatione di questo mondo, <...>.«

Pri objavljivanju navoda iz Ellijeva izvornika u bilješcima ovoga članka primjenjuju se samo zamjene: u → v i f → s. Provedeni su i najnužniji zahvati u interpunkciji. Navod prepoznat unutar Ellijeva navoda označuje se jednostrukim navodnicima.

¹⁴³ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 3–4.

¹⁴⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 3–4:

»Vegliu|ti dake da|ye Boog yedna stvar, koya|fe ne|moxe izrecchi, koyu Vm, i pamet gliudska ne|moxe dohititi, ni dofeghnuti: gdie Sfeti Anfelmo govori, da|ye on yedná stvar, od koye|fe ne|moxe vechiá razumietti, à negoli miflitti: i moxe|fe rieti dobrò, da|ye Boog vas ù sfemu sfíetu, i vas|ye ù svakom gnegovu diélu.«

shvatljiv njegovu dubrovačkom čitatelju:

»i Merkurije filozof rekao je u knjizi definicija da je Bog jedna umna sfera, čije je središte u svakom mjestu, a obod ni u jednom, da ne bi bila opisana od neke stvari.«

Iza Merkurijeva imena stoji dakako ime ili bar utjecaj Hermesa Trismegista, jer Elli tu upućuje na drugu od 24 definicije Boga koje nudi (pseudo)hermetički spis *Liber viginti quattuor philosophorum*:

»II. Bog je beskonačna kuglina ploha, čije je središte svugdje, a obod nigdje.«¹⁴⁵

Ali milanski franjevac ne otkriva gdje je tu definiciju Boga pročitao: primjerice, u nekom izdanju hermetičkih spisa, u komentaru Alberta Velikoga uz *Sentencije*, u *De docta ignorantia* Nikole Kuzanskoga ili u nekoj kasnijoj raspravi.

Ipak dubrovački benediktinac priskrbljuje svom čitatelju dva bitna vidika u naučavanju o Bogu: zadržavajući Anselmovo mišljenje o Bogu, on prihvaća nauk o Božjoj transcenciji, a završnom rečenicom jasno izlaže i nauk o Božjoj imanenciji: Bog je čitav u svemu svijetu i u svakom njegovu dijelu.

Potom Elli, i dalje neizazvan pitanjem, sažeto izlaže nauk o Trojedinom Bogu (*de Deo uno et trino*):

»Bog poslije jest u Trojstvu i u jedinstvu; u Trojstvu od sobstva ali kipa, to jest: Otac, Sin i Duh Sveti, koja stvar kaže se po vjeri i po Svetom pismu i po zlamenju od križa koje svaki dan činimo. Jest poslije u jedinstvu, koliko od bitja svoga, koju stvar svi smo držani vjerovati i nije od potrebe da se nitko ne vadi s neznanjem.«¹⁴⁶

Na ovom se mjestu, a to se događa uvijek kad se izlaže nauk o Presvetom Trojstvu, Orbin prvi put suočava s odabirom važnih filozofskih i teoloških nazivaka:

¹⁴⁵ *Liber XXIV philosophorum*, editio minima, latinski izvornik s engleskim prijevodom (Cambridge: The Matheson Trust, 2015), dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.themathesontrust.org/library/book-of-xxiv-philosophers-minor> (pristupljeno 15. 11. 2021):

»II. Deus est sphaera infinita cuius centrum est ubique, circumferentia nusquam.«

¹⁴⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 4–5:

»Boog pollie yest ù Trojstvu; i ù yedinstvu; ù Trojstvu od sobstva, alli kija [corr: ex hij-pa], tolyest, Otaç, Sijn, i Duh Sfeti. Koya stvar kaxe|fe pò vieri, i pò sfetom pijsmu, i pò zlameny od krixa, koye svaki dan cinijmo: yest pollie ù yedinstvu, koliko od bitya sfoga. Koyu stvar, sfi|fimo darxani vierovatti i nie od potrebe da|fse nitko ne|vadi s' neznanjem [corr: ex nez nanyem].«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 4–5:

»Dio puoi è Trino et Uno, Trino in persone, cioè Padre, Figliuolo, et Spiritosanto, ilche si prova per Fede, con la Sacra Scrittura e dal segno della Croce, che ogni giorno facciamo. E puoi anco uno, quanto alla sua essenza, et sostanza, ilche tutti siamo tenuti à credere, e non bisogna pretendere ignoranza.«

Ellijev nazivak *persona* Orbin prevodi dvojako: ‘sobstvo ili kip’, nažalost uz neugodnu slagarsku pogrešku – ‘hip’ umjesto ‘kip’, a Ellijevu terminološku dvojbu *essenza, et sostanza* prevodi nazivkom ‘bitye’.

Nakon toga u trećem koraku, ponovo nepitan, Ellijev učitelj razglaba o anđelima kao Božjim stvorenjima i demonima kao palim, Bogu neposlušnim anđelima, u Orbinijevu prijevodu – ‘hudobama’, služeći se prvi put uputnicom na svoja teološko-filozofska vrela: »svrhu česa možeš ti po sebi čitati svete teologe aliti bogoslovce u drugome [libru] od *Sentencija*«,¹⁴⁷ a da poimence ne izdvaja ni jednoga od brojnih tumačitelja *Sentencija* Petra Lombardskoga. Tako Elli svoga čitatelja upozorava na to da je stvaranje svijeta obrađeno u drugom svesku *Sentencija*.

Tek u četvrtom koraku milanski franjevac prelazi na učenikovo prvo pitanje – pitanje o Božjem stvaranju svijeta. On se prvo suprotstavlja mišljenju da je Bog stvorio »stvari od svijeta«, kako Orbin prevodi Ellijev izvorni izričaj *queste cose corporali*, uz posredovanje duhovnih bića: *con il mezo delle nature spirituali* u Ellija, »po putu od anđelā« u Orbina, te pristaje uz sljedeće tumačenje:

»‘U početak etc.’ To jest: prije svijeh stvari.

I za rijeti u kratko, četiri stvari biše u početak rečeni učinjene od Boga našega Gospodina, to jest: nebo empireo, zemlja, vrijeme i narav anđeoska. I ovo prvo djelo sveti naučitelji zovu: djelo od stvorenja.«¹⁴⁸

¹⁴⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 6:

»svrhu čessa moxeš ti pò sebi čtiti sfete Theologe, alliti Bogoslovce, ù drugome [libru] od fententia«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 5–6:

»il che potete da voi leggere gli Sacri Theologi, nel secondo delle *Sentenze*, <...>«

Naslov glavnoga djela Petra Lombradskoga u Ellijevu izvorniku i transkripciji Orbinova prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

¹⁴⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 9:

»V pocetak [corr. ex pocetatk] etc. Tojyest, prie svieh stvári.

I za rieti ù kratko, cetiri stvári bifeš ù pocetak recenni ucignene od Bogga našcega Gospodinna, tojyest Nebbo Empireo, Zemglia, Vrieme, i Narav Anyeoska. I ovó parvó diello Sfeti Naucitegli zovuu: Diello od stvorenya.«

Prema Kašičevoj slovopisnoj uputi slovo *y* redovito se čita kao ‘j’, a kadgod se ispred samoglasnika *i* i *e* čita kao ‘đ’; s njegovim primjerima: *Yuro* se čita ‘Juro’, a *Yjvo* se čita ‘Đivo’. Stoga riječ *Anyeoska* treba pročitati: ‘anđeoska’. Usp. »NAVK za dobro pijfati Slovinski, i lafno proctiti ovó Libarče.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. X5r–X6v, na f. X6v, n. 8.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 9:

»<...> in principio etc., cioè ante omnia, avanti ogni cosa.

In somma quattro cose insieme furono nel principio sudetto fatte da Dio nostro Signore, cioè il Ciel Empireo, La materia corporale, la quale nella Scrittura si chiama con il nome di terra: Il tempo, et la Natura Angelica. E questa prima opera, dalli Sacri Dottori vien chiamata, *Opus creationis*, cioè opera di creatione.«

Prvi izričaj u Bibliji i njegovo tumačenje na latinskom istaknuo kosopisom Angelo Elli.

Prethodno u uzrubnici Elli upućuje na svoj glavni izvor za takvo sofisticirano tumačenje prvoga retka Biblije (Post 1,1):

»Espositione di San Tomaso, nella Prima parte, al artic. 3. della q. 46.«,¹⁴⁹

a Orbin Ellijevu uzrubnicu u cijelosti prevodi:

»Istomačenje S. Tomasa u prvom dijelu na 3. ar. od q. 46.«¹⁵⁰

Toma Akvinski doista u svojoj teološkoj sintezi *Summa theologiae*, u zaključku članka u kojem tumači prvi redak Biblije, ističe dvoje:

1. da izričaj »u početku« (*in principio*) treba shvatiti: »prije svega« (*ante omnia*), što znači: prije svega ostaloga;
2. da je najprije »istodobno stvoreno četvero, to jest: empirejsko nebo, tjelesna tvar (koja se razumijeva pod nazivkom 'zemlja'), vrijeme i anđeoska narav.«¹⁵¹

Empirejsko nebo, tjelesna tvar, vrijeme i anđeoska narav, sve četvero istodobno prvostvorenih bića iz Tomina zaključka svjedoče o tom kako je već u tumačenje biblijskoga izvješća o stvaranju svijeta uključena Aristotelova slika svijeta, kako se biblijsko izvješće o stvaranju svijeta usklađuje s Aristotelovom prirodnom filozofijom i metafizikom, kako se odmah u odnosu na biblijski tekst pojavljuje uočljivi interpretativni višak, višak koji potječe iz antičke filozofske baštine, a ugrađen je u Tomino glavno djelo *Summa theologiae*.

Orbin pri prijevodu pojednostavnjuje Ellijev, točnije Tomin odgovor, koji je u osnovi više filozofski nego biblijski: Tomina *materia corporalis* (*quae nomine terra intelligitur*), odnosno Ellijeva »tjelesna tvar koja se u Pismu zove nazivkom 'zemlja'« (*La materia corporale, la quale nella Scrittura si chiama con il nome di terra*) u Orbina je samo »zemlja«, što će hrvatskom čitatelju dakako otežati razumijevanje daljnjega teksta. Pri prijevodu Ellijeva izričaja *natura angelica* Orbin prvi put uvodi pojam i nazivak 'narav'. Promotreno u cjelini, dubrovački benediktinac u ruhu hrvatskoga jezika posreduje svojim dubrovačkim čitateljima jedan znameniti Tomin zaključak, ali nažalost u njemu manjka Tomin pojam *materia corporalis*.

Završavajući svoj prvi odgovor učitelj potiče učenika da ga pita štogod što se odnosi na druga dva Božja djela: *opus distinctionis* i *opus ornatus* u Ellijevu

¹⁴⁹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 8.

¹⁵⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 8:

»Iftomaceny S. Tomaffa ù parvom dielu nà 3. ar. od q. 46.«

¹⁵¹ Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I, q. 46, a. 3, co., dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/sth1044.html> (pristupljeno 12. 8. 2021):

»Et ad hoc [= tres errores] excludendum, exponitur, 'in principio creavit Deus caelum et terram', idest ante omnia. Quatuor enim ponuntur simul creata, scilicet caelum empyreum, materia corporalis (quae nomine terrae intelligitur), tempus, et natura angelica.«

Vidi dodatno obrazloženje u: Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I, q. 66, a. 4, co.

talijanskom izvorniku, odnosno djela »od razlučen'ja i od urešen'ja od zemlje«¹⁵² u Orbinovu prijevodu, ali učenik kao da oklijeva postaviti priželjkivano pitanje. Njega zaokuplja pitanje o redosljedu stvaranja u prvih sedam dana, kako je to opisano na početku *Knjige postanka*, a da ne shvaća da time postavlja i pitanje o »djelu od razlučenja« (*opus distinctionis*). U odgovoru Elli začudo prvo podsjeća što je stvoreno prije svakoga, dakle i prvoga dana, a potom sažeto opisuje Božje stvaranje prvoga dana:

»Govoru ti dake u kratko, da kako Gospodin stvori prvu materiju prije svakoga dnevi, kako sam odzgara rekao, prvi dan poče razlučivat svoja djela. I u ovomu prvomu dnevi (koji bi od Nedjelje) učini svjetlost, koja bješe u mjesto od Sunca, koje još ne bješe u naravi.«¹⁵³

U drugom odgovoru prvoga razgovora Elliju je dakle važno još jednom naglasiti da je Bog, prije stvaranja pojedinih tijela ili pojava, stvorio »prvu materiju, kako sam odzgara rekao« (*la prima materia, avanti ogni giorno, come hò detto di sopra*). Kako on tom prilikom prvi put koristi nazivak 'prva materija', jasno je da je 'prva materija' isto što i »tjelesna tvar koja se u Pismu zove nazivkom 'zemlja'« iz prvoga odgovora prvoga Ellijeva razgovora. Hrvatski je čitatelj stavljen u težu situaciju od talijanskoga, jer jedva može pomisliti da je »zemlja« iz prvoga odgovora isto što i »prva materija« iz drugoga odgovora.

Sličan filozofsko-teološki pristup temi Božjega stvaranja svijeta Elli njeguje i u prikazu drugoga i trećega dana stvaranja:

»Drugi dan, to jest u Ponedjeljnik Bog učini ono nebo, koje se zove firmament alliti tvrđina, po srijedi meju vodama, odizgara i pod rečenom tvrđinom, što ne bjehu drugo negoli četiri elementi. Treti dan, to jest u utornik učini Bog razlučenje od elemenata, <...>«¹⁵⁴

¹⁵² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 10: »od razlucenya, i od ureczenya od zemglie«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 9: »ad opus distinctionis, et opus ornatus, cioè all'opere della distintione, et dell'ornamento della terra.«

¹⁵³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 10:

»Govoru|ti dake ù kratko, da kako Gospodin stvori parvu Materiu, prie svakoga dnevi, kako|sam od zgàra rekao; parví dan pocce razlucivat svoya diella. I ù ovomu parvomu dnevi (koi bij od Nedieglie) ucini|j Svietloft, koya bie|fće ù mie|fto od Sunça, koye jo|fć ne|bie|fće ù naravi.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 10:

»Dicovi adunque brevemente, che dopò che il Signore hebbe creata la prima materia, avanti ogni giorno, come hò detto di sopra; il primo giorno incominciò à distinguere le sue opere. Et in questo primo giorno (che fù di Dominica) fece la Luce, laquale suppliva l'officio del Sole, quale anco non era in natura.«

¹⁵⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 10–11:

»Drugh|dan, to|yest, ù Ponediegl|nik Boog ucini|j onó nebbó, koye|fće zovee Firmament, alliti Tvardina, pò friedi meyu vodamma, odizgara, i pod recenom tvardinom, fctò ne|biehu drugo, negoli cetiri Elementi. Treti dan, to|yest, ù Vtornik, uccini Boog razlucenye od

Tom prigodom Elli uvodi dva ključna prirodnofilozofska pojma: *firmamento* je nebeski svod iz biblijskoga izvješća, a »četiri elementa« (*quattro elementi*) grade sve što se nalazi ispod svoda. Time sažima daleko složenije Tomino izlaganje o firmamentu.¹⁵⁵ Orbin se pri prijevodu oslanja na latinizme: 'firmament' i 'element', ali predlaže i hrvatski nazivak za firmament – 'tvrđina'. Osim toga Dubrovčanin imenuje četiri elementa Aristotelove prirodne filozofije, kad u rubni podnaslov pohranjuje obavijest o kojim se četirima elementima radi:

»Četiri elementi jesu: ogranj, aer, voda i zemlja.«¹⁵⁶

U Ellijevu izvorniku takva dodatnoga razjašnjenja nema pa je ovo primjer da Orbin pri prevođenju dodaje aristotelovsko razjašnjenje u odnosu na svoj talijanski predložak. Nazivkom 'razlučenje od elemenata', kojim Orbin prevodi izričaj *la distintione de gl'elementi* iz Ellijeva izvornika, opisan je nastanak mora i kopna.

Opisom četvrtoga dana stvaranja Elli u sliku svijeta uključuje nebeska tijela:

»Četvrti dan, to jest u srijedu, uresi nebo pjanetima i učini one velike dvije svijeće, oči od svijeta, to jest Sunce i Mjesec.«¹⁵⁷

Time se na nebu pojavljuju: pjaneti, Sunce i Mjesec, ali je također i sklopljena peripatetička slika svijeta, čije se sastavnice pojavljuju na sljedećim stranicama u različitim teološkim kontekstima. Ako, primjerice, sv. Augustin tvrdi da svako stvorenje slavi Boga svojim djelima, onda treba postaviti pitanje: »Po koji način pjaneti hvale Boga?«,¹⁵⁸ koje je i otisnuto u uzrubnici Orbinova prijevoda. A odgovor glasi:

»I po ovi način jošter da kojegodijer od rečenoga stvorenja ne hvale Boga gla-

Elementa, <...>«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 10:

»Il secondo giorno, cioè, il Lunedì, Iddio fece quel Cielo, che si chiama il firmamento, in mez[z]o dell'acque, et fece la divisione, facendo stare il firmamento in mez[z]o, tra l'acque di sopra, et sotto il detto firmamento, che non erano altro, che li quattro elementi. Il terzo giorno, cioè, il Martedì, fece Iddio la distintione de gl'elementi, <...>«

¹⁵⁵ Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I, q. 68, a. 1, s opsežnom filozofskom poputbinom.

¹⁵⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 11:

»Cetiri Elementi|jesu, ooggagn, aer, voda, i zemglia.«

¹⁵⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 11:

»Cetvarti dan, tolyeft, ù Sriedu, uréfi Nebbo Pianétima; i ucini one velike dvie sfiechie, occhi od sfieta, tolyeft Sunçe, i Miefçe.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 10–11:

»Il quarto giorno, cioè il Mercordì, ornò il Cielo de Pianeti, et fece quelli doi gran Lumi, occhi del mondo, cioè il Sole, et la Luna.«

¹⁵⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 13, u uzrubnici:

»Pò koi nacin Pianeti hvale Boga.«

som, ništar nemanje hvale ga djelima. Evo Sunce, Mjesec, Marte, Merkurio, Đove, Saturno i ostali pjaneti i nebesa ne prihode svoj hod i vās svijet ne prihodi zapovijed, koju im je Bog zapovidio; sam čovjek ne sluša Boga, negoli prije Đavla, svijet i puot.«¹⁵⁹

Elli tvrdi da nebeska tijela »ne zanemaruju svoja gibanja« (*non preteriscono i suoi moti*), što se ima razumjeti: ta tijela obdržavaju svoja gibanja, odnosno slijede zakon koji im je Bog usadio. Orbin pak talijanski glagol *preterire* prevodi glagolom 'prihodi' te nije jasno je li Dubrovčanin krivo preveo ili je urednik Kašić krivo razumio ili je slagar pogriješio. K tomu, izuzevši Sunce i Mjesec, Orbin od Ellija preuzima talijanska imena nebeskih tijela.

U odgovoru na četvrto učenikovo pitanje »Od česa i od koje stvari učini Bog tijelo od našega prvoga oca Adama?«,¹⁶⁰ Elli se ne zadovoljava time da preuzme izričaj iz biblijskoga izvješća – »iz zemlje« (Post 3,19), u Orbina, vjerno prema Elliju, »od praha aliti od zemlje crljene u polju od Damaska, po putu aliti po službi svetijeh anđela, kako svjedoči *Kompendio od teolodije* na 2. libru na pog. 62.«,¹⁶¹ nego već u uzrubnici očekivani odgovor poopćuje:

»Čovjek je sastavljen od elemenata.«¹⁶²

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 12:

»A che modo i pianeti lodano Iddio.«

¹⁵⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 13:

»I pò ovi nacin yofcter da koyegodier od recenoga stvorenja, ne hvali Bogga gláfom, nifctar nemagne hvale|ga diellima. Evò Sunçe, Miefęc, Marte, Mercurio, Giove, Saturno, i ofтали Pianeti, i Nebesá ne prihode fvoy hód, i vas sfíet ne prihodi zapovied, koyu|im|ye Boog zapovidio; fam coviek nel|fufca Bogga, negoli prie Diavla, sfíet, i puot.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 12–13:

»Et à questo modo ancorche alcune, delle dette creature, non lodano Dio con voce, nondimeno il'laudano, con l'opere. Ecco il Sole, la Luna, Marte, Mercurio, Giove, Saturno, et altri Pianeti, et Cieli non preteriscono i suoi moti [*corr: ex moti*], e tutto il mondo non preterisse il precetto, et commandamento, che Iddio gli hà dato, solo l'huomo non obedisse à Dio, ma più tosto al Diavolo, al mondo, et alla carne.«

¹⁶⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 15:

»od|ceffá, i od koye stvári ucini|j Boog tielo od nafcega parvoga oča Adama; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 14:

»di che materia facesse Iddio il corpo del nostro primo Padre Adamo, <...>.«

¹⁶¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 15:

»od praha, alliti od zemglie čarliene, ù pogliu od Damaska, pò pútu, alliti pò sluxbi Sfetieh Anyela, kakò sfiedocij *Kompendio od Theoloyie*, nà 2. libru nà pog. 62.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 15:

»di polvere, over terra rossa, nel campo Damasceno, per mezzo over ministerio de Santi Angeli, come testifica il *Compendio della theologia*, nel lib. 2. al cap. 62.«

Naslov vrela u Ellijevu izvorniku i Orbinovu prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

¹⁶² Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 15:

»L'huomo è composto delli elementi.«

A Orbin je u prijevodu još izričitiiji:

»Čovjek je učinjen od ognja, aera, vode i zemlje.«¹⁶³

Pri tumačenju biblijskoga izvješća Elli, a prema njemu i Orbin, iznova traži poveznicu s peripatetičkom prirodnom filozofijom, s Empedoklovim elementima koji su ugrađeni u Aristotelovu prirodnu filozofiju, ali kasnija razjašnjenja milanskoga franjevca o udjelu pojedinoga elementa u čovjekovu sastavu pripadaju duhovnomu pismu i ciljaju na čovjekove mane te na čovjekovu smrtnost:

»I dobro da je čovjek stvoren od četiri elementa, to jest od ognja, aera, vode i zemlje, ništa nemanje veće ima od elementa od zemlje negoli od nijednoga drugoga. Nije toliko ognja neka nijesmo odveće bijesni i lasni na rasrčbu; nije vele aera neka nije u nas vjetra od oholasti i od tašte slave; nije manje toliko vode neka nijesmo bludni; ma je veće od zemlje, neka od zemlje vratimo se k zemlji.«¹⁶⁴

Na peto učenikovo pitanje, »je li duša Adamova stvorena od Boga ali od družijeh, i bi li stvorena u milosti?«,¹⁶⁵ Elli u hrvatskom ruhu Orbinova prijevoda odgovara ovako:

»I na ono što išteš znati, je li Adam, koliko u duši, bio samo stvoren od Boga, velju da jest, jerbo se samomu Bogu pristoji stvoriti, koji je stvoritelj od svega. Radi toga nijedno stvorenje ne može stvoriti, budi plemenito koliko mu drago. Velju jošter da je Adam stvoren u milosti, jerbo oni čas, kako bi stvoren, izvan da ima pravednost istočnu, bi takojer drag i ugodan Bogu, kako govori sveti Agustin u libru od Grada Božjega, u lib. 12. pog. 9.:

‘Da Bog zajedno bješe u njih, stvorivši narav i darovavši im milost.’ <...>

¹⁶³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 16:

»Coviek|ye ucignen od oggna, aëra, vode, i zemglie.«

¹⁶⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 16:

»I dobro dalje coviek stvoren od cetiri Elementa, tolyest, od Oggna, aera, vodé, i zemglie, ničtar nemagne vechie imma od Elementa od zemglie, negoli od niyednoga drugoga. Nie toliko oggna, neka niefmo od vechie biefni, i láfni nà rafarcbu; nie velle aera, neka nie ù nas vietra od oholásti, i od tafcte flave; nie magne toliko vodé, neka niefmo bludni: ma|ye vechie od zemglie, neka, od zemglie vratimo|fe k' zemgli.«

Usp. Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 15:

»La ove ancorche il corpo humano sia composto di quattro elementi, nulladimeno vi è più dell'elemento della terra, che de ciascun altro. Non vi è tanto del fuoco, acciò non siamo troppo furiosi, et iracondi; non vi è molt'aria, acciò in noi non vi sia vento di superbia, e vanagloria; ne meno tant'acqua, acciò non siamo lascivi, et lussuriosi; ma più vi è di terra, acciò che, dalla terra, ritorniamo alla terra.«

¹⁶⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 16:

»ye|lli dufca Adamova stvorena od Bogga, alli od družijeh, i bi|li stvorena ù milofti, i ù komu vriemenu.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 15:

»se l'anima d'Adamo fu creata da Dio, ò da altri, et se fu creata in gratia, et in che età.«

I zasve er n'jekolici druzi drže inako, ja ništar nemanje slijedim u ovo S. Tomasa, koga veći dio od razumnijeh ljudi slijedi.«¹⁶⁶

Franjevac Elli pokušava odgovoriti, kako Orbin dubrovački priče, »iz ono malo moga umjeteovstva (ne: Držićeva umjeteonstva!) i s pomoći od svetijeh naučitelja.«¹⁶⁷ Štoviše, tom prilikom lombardski malobraćanin otkriva svoje teološke preferencije koje dubrovački benediktinac u cijelosti prihvaća: Toma Akvinski i Augustin, a ne Duns Škot. Glavnoj tezi »Samo se Bogu pristoji stvoriti« pridodaje još jednu iz najutjecajnijega Tomina djela *Summa theologiae*, da je čovjek stvoren »u milosti« (*in gratia*),¹⁶⁸ prema Tomi navodi Augustinovo djelo *De civitate Dei*, a Duns Škotovo mišljenje iz njegova komentara *Sententija Petra Lombardskoga* svrstava među »nekoliko drugih« mišljenja koja

¹⁶⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 17:

»I nà ono fctò ifctefc znatti, ye|lli Adam, koliko ù dufci, bio famo ftvoren od Bogga, vegliu dà yest, yerbo|se famomu Boggu prifto| fivoritti, koi|ye fivoritegl od sfegá. Rádi toga niedno ftvorenje ne|mxoe fivoritti, buddi plemenito koliko|mu drago. Vegliu yofcter da|ye Adam ftvoren ù milofti: yerbo oní càs, kako bij ftvoren, izvan da imma pravednoft iftocnu, bij takoyer drág, i ugodan Boggu: kako govori Sfeti Aguftin ù libru *od Gráda Boxyega*, ù lib. 12. pog. 9: 'Dà Boog zayedno biefcè ù gnih, ftvoriv|sci narav, i darovav|fcij|jm miloft.' <...> I zafvè er niekolici druzij darxe ináko, ya ništar nemagne fliedim ù ovo S. Tomaffa, koga vecchí dio od Razumnieh gliúdi sliedí.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 16:

»Et quanto à quello che cercate, se Adamo, quanto all'anima, sia stato solamente creato da Dio, dico de sì, perche la creatione è solamente opera d'Iddio, creatore del tutto. Onde niuna creatura può creare, sia pur nobil, quanto si voglia. Che egli sia poi stato in gratia creato, dico anco di sì, perche subito creato, oltre c'hebbe la Giustizia originale, fu anco subito grato à Dio: secondo quella authorità di Sant'Agostino nel lib. *della città de Iddio* nel lib. 12. c. 9: *Deus simul erat in eis, condens naturam, et largiens gratiam.* <...> Et se ben'alcuni altri tengono il contrario, io però m'accosto à quest'opinione, per esser più commune.«

Navod iz Augustinova djela istaknut kosopisom u Ellijeju izvorniku, ne i u Orbinovu prijvodu. Naslov Augustinova djela kosopisom istaknuo Martinović.

¹⁶⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 16–17: »iz onó mallo móga umieteovftva i s' pomocchi od sfetieh Nauciteglia«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 16: »con il mio debole ingegno, aiutato da Sacri Teologi«.

¹⁶⁸ Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I, q. 95, a. 1, s. c., gdje se Toma služi izrekom izvedenom iz Augustinova djela *De civitate Dei*.

Augustin tu misao izriče pitanjem. Usp. Sancti Aurelii Augustini episcopi *De civitate Dei libri XXII*, recensuit et commentario critico instruxit Emanuel Hoffmann, Vol. I, Libri I–XIII, Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum 40 (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1899), u poglavlju: »[Liber XIII.] Caput IX. An sancti angeli, quem habent creatorem naturae, eundem habeant bonae voluntatis auctorem per Spiritum Sanctum in eis caritate diffusa.«, pp. 579–581, na p. 580:

»Et istam [voluntatem] quis fecerat nisi ille, qui eos cum bona voluntate, id est cum amore casto quo illi adhaerent, creavit simul eis et condens naturam et largiens gratiam?«

se ne slažu s Tominim mišljenjem, koje je prema Elliju općenitije prihvaćeno, a po Orbinu ga »slijedi većina razumnijeh«. ¹⁶⁹ K tomu izborom Augustinova navoda Elli u razglabanje uvodi pojmove *natura* i *gratia*, koje Orbin izvrsno prireče u hrvatski jezik: 'narav' i 'milost'.

Sedmo učenikovo pitanje u prvom razgovoru glasi: »Gdje se nahodi raj zemaljski i je li na svijetu ili na dvoru izvan njega?«, ¹⁷⁰ a Elliju ono služi da raspravi pitanje o doslovnom i prenesenom značenju u tekstu prve biblijske knjige:

»Našlo se je meju starijema, kî su hotjeli razumjeti, da ono, što se čtî u libru od Đenesi na drugom pog.[lavju] od Raja zemaljskoga nije stvar bila stvorom, ma prije da je jedna stvar duhovna i zlamenita i da se ima razumjeti *alegorikamente*. Kako držahu Filon Žudio i Valentin Heretik s Origenom, s kojijema današnji dan učinio je također naš Frančesko Georgio u njegovijeh *Problemijeh* [= *In Scripturam Sacram problemata* (1536)], u Tom. I. a joštera u njegovoj *Armoniji od svijeta* [= *De harmonia mundi totius cantica tria* (1525)], u Cant. I. od To. 7. pog. 21. Stvar zaistinu za čuditi se, da jedna opinijon, koja je u minuta vrijeme bila odvržena i osuđena kako zla i opaka, sada je drugovja ponovljena. I za rijet ukoliko, ona je opinijon luda i bez pametna, koja se neima držati.«¹⁷¹

¹⁶⁹ Vidi rubne uputnice u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 17: »S. Tomas û I. dielu. q. 95.«, »S. Aguftin.«, »Skoto û 2. I. od fententia.«.

Vidi i rubne uputnice u: Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 16: »San Thomaso nella 1. par. quaeft. 95.«, »S. Agoft.«, »Scot. nel 2. delle sententie.«

¹⁷⁰ »Tabula od razgovorâ« (1614), f. V5v: »Sedmo, Gdie|se nahoddi Ray zemaglski, i ye||li nâ sfietu, alli nâ dvoru izvan njega?«

¹⁷¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 21:

»Nafelo|fe|ye meyu stâriema, kij|fu hotieli razumieti, da onó, fcto|fe ctij û libru od Genefi nâ drugom pog. od Raya zemaglskoga, nie ftvar bila ftvorom, ma prie da|je yedna ftvar duhovna, i zlamenita, i da|fe imâ razumieti Allegorikamente. Kako darxâhu Filon xudio, i Valentin Heretik, s' Origenom, s' kojijema danafcgni dan uciniolye takoyer nafc Frančesko Georgio, û gnegovieh *Problemieh*, û Tom. I. â yofčtera û gnegovoy *Armonij od sfiéta*, û Cant. I. od To. 7. pog. 21. Stvar zâ iftinu zâ cuditi|fe [*corr. ex cudiditi|fe*], dâ yedna opinion, koya|ye û minuta vrijeme bijla odvarxena, i ofludyena, kakò zlà, i opâka, fada|ye drugovya ponovgliena. I zâ riet û kratko, onâ|ye opinion luda, i bez pametna, koya|se neima darxatti.« Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 21:

»Non son mancati de gli antichi, li quali hanno voluto intendere, che l'istoria del Paradiso terrestre, scritta nel Genesi, al capo secondo, non fosse cosa reale: ma più tosto una certa cosa Spirituale, et figurativa d'intendere allegoricamente, come tenevano Filon Hebreo, et Valentin heretico, con Origene, con liquali hoggidi medemamente hà fatto il simile il nostro Francesco Georgio, ne' suoi *Problemi*, nel to. I. et anco nella sua *Armonia del mondo*, al Cant. I. del to. 7. c. 21; cosa veramente da maravigliarsi che una opinione, quale alli secoli passati da tanti Padri è già stâ rifiutata, et condannata, hora sia stata rinovata un'altra volta. In somma, quella è un'openione temeraria, la|quale non si hà da tenere; <...>«
Naslove Zorzijevih djela kosopisom istaknuo Martinović.

Elli dakle svoga čitatelja upućuje u aktualno stanje biblijske hermeneutike i općenito u tumačenje teksta time što izlaže i o alegorijskom razumijevanju teksta drugoga poglavlja *Knjige postanka* i uvodi pojam sentencije (*opinione*) pri njegovu tumačenju. Orbin ide i korak dalje spram svoga predloška kad u rubnim bilješkama, neovisno o Ellijevu tekstu, definira pojmove ‘allegoriko govorenje’ i ‘opinion’:

»Alegoriko govorenje jest ono, koje inako je razumio i inako hoće rijeti nego riječi kažu.«¹⁷²

»Opinion hoće rijeti jedna misao ali scijena, koja se ima i čini od jedne stvari.«¹⁷³

Pri odabiru nazivaka Orbin, time i urednik Kašić, Ellijev prilog *allegoricamente* izravno uključuju u hrvatski prijevod, ali se istodobno trude uvesti hrvatske nazivke: ‘stvorom’ za *actu*, ujedno i za doslovno značenje, a ‘zlamenit’ za izričaj koji se razumijeva figurativno ili u prenesenom značenju.

K tomu se Elli, iako franjevac, odmiče od Zorzijeve sentencije koja oživljava davno osporene sentencije o alegorijskom tumačenju biblijskoga izvješća o stvaranju svijeta i čovjeka. U toj prigodi Milanez spominje čak dva djela venecijanskoga franjevca Francesca Zorzija: *De harmonia mundi totius cantica tria* (1525) i *In Scripturam Sacram problemata* (1536).¹⁷⁴ Dapače Elli se pridružuje tradiciji osporavanja Zorzijeve teologije, razvijene pod kabalističkim utjecajem, od Pietra Bemba do Roberta Bellarmina.¹⁷⁵ Glede produblivanja spoznaja o raj u zemaljskom kao ‘stvari stvorom’ Lombardez upućuje na dva istaknuta teologa. Prvi je njegov suvremenik Roberto Bellarmino, profesor Rimskoga kolegija, koji je već objavio svoje glavno teološko djelo *Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos* (1587):

»I ako ovijezijem nije ti zadovoljeno, možeš po sebi čitati kardinala Belarmina

¹⁷² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 21, u rubnoj bilješci:

»Allegoriko govorenje yest ono, koye inakolye razumio, i inako hochie rieti, nego riedi kaxu.«

¹⁷³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 21, u rubnoj bilješci:

»Opinion hochie rieti yednâ misao alli scijena, koyalfe imma, i cinij od yedne stvari.«

¹⁷⁴ Francisci Georgii Veneti Minoritanae familiae *De harmonia mundi totius cantica tria* (Venetiis: In aedibus Bernardini de Vitalibus calchographi, 1525), u: »[Canticum primum. Tonus septimus.] Quid paradisi voluptatis. Cap. XXI.«, ff. CXLVIv–XXLVIIIr; Francisci Georgii Veneti Minoritani *In Scripturam Sacram problemata*. (Venetiis: Bernardinus Vitalis excudebat, 1536), u: »[Tomus primus de historiis sacramentalibus.] Sectio prima. De mundi fabrica.«, ff. 1r–11r.

Usp. Michele Camaioni, »Zorzi, Francesco«, *Dizionario biografico degli Italiani* 100 (2020), dostupno na mrežnoj adresi: https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-zorzi_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristupljeno 31. 7. 2021.).

Nadalje u bilješkama: Camaioni, »Zorzi, Francesco« (2020).

¹⁷⁵ Usp. Camaioni, »Zorzi, Francesco« (2020).

od Reda Jezusova u njegovijeh *Kontroverzijah od vjere*, koji ti će s[a]vršeno zadovoljiti.«¹⁷⁶

Drugi, Guillaume de Vaurouillon (lat. *Guillermus de Vorrillong*),¹⁷⁷ *Doctor Brevis*, pariški komentator *Sentencija* u kasnim 1420-im, istaknuti je francuski skotist, a Elli u franjevačku teološku baštinu 15. stoljeća poseže radi njegova nauka da nitko bez osobite milosti »ne može uljesti u raj zemaljski«. Iz Ellijeva očišta franjevci Guillaume i Zorzi pripadaju suprotstavljenim stranama, ali nijedan od njih nije uvršten u »vrijedne pisaoce« Ellijeve zbirke svaštica o posljednjim stvarima, dok Bellarmino jest. Štoviše Orbin ne prevodi ni Ellijevu uzrubicu koja upozorava na to da je Guillaume »veliki škotist«.

Od četvrtoga do sedmoga pitanja učenika zanima samo Adam, odnosno Božje stvaranje čovjeka. Jednakost i različitost u sposobnostima prvoga ljudskoga para Adama i Eve, time i odnosi u temeljnoj ljudskoj zajednici i u društvu, tema je osmoga učenikova pitanja u prvom razgovoru:

»Je li Adam bio plemenitiji u duši, negoli Eva, i također u tijelu?«¹⁷⁸

Da bi pripremio odgovor na pitanje o tomu komu dati prednost – muškarcu ili ženi, kako što se tiče duše tako i što se tiče tijela, u Ellijevoj stilizaciji to je pitanje *di precedenza tra l'huomo, e la donna*,¹⁷⁹ meštar prvo upućuje na

¹⁷⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 23:

»I ako oviezim niélti zadovolgieno, moxefe polfebi ctitti Kardinala Belarmina od Reda Iesuffova ù gnegovieh Kontroverfiah od Vjere, koi ti|chie s[a]vrfeceno zadovolgliti.«

Naslov Bellarminova djela u transkripciji kosopisom istaknuo Martinović.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 22:

»Et se con questo non restate sodisfatto, potrete da voi stesso leggere il Bellarmino Giesuita [sic], nelle sue controversie della fede, il quale vi darà compitissima sodisfattione, et diletto.«

Usp. Robertus Bellarminus, *Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, Tomus primus (Ingolstadii: Ex Typographia Davidis Sartorii, 1587), u: »De verbi Dei interpretatione, liber tertius.«, pp. 198–248.

¹⁷⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 23: »nafc Gulielmo Skotifta ù gnegovu 2. l.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 22: »il nostro Gulielmo Scotista, ò Vorillongo, nel suo 2.«; u uzrubicni: »Guglielmo Vorillongho, gran Scotista.«

Usp. Guillermus Vorrilongus, *Super quattuor libris Sententiarum noviter correctus et apostillatus* (Venetiis: Per presbyterum Bonetum Locatellum Bergomensem / Impensis vero D. Lazari de Soardis, 1503), u: »Secundi libri distinctio XXIX.«, ff. 135.1–136.3, na f. 136.3.

O Ellijevu izvoru usp. I. C. Brady, »William of Vaurouillon«, <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/william-vaurouillon> (pristupljeno 3. 8. 2021).

¹⁷⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 23:

»ye|lli Adam bio plemenitij ù dúfci, negoli Eva, i takoyer ù tielu?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23:

»se Adamo fù più nobile nell'anima, che non fù Eva, et anco nel corpo.«

¹⁷⁹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23.

obrazloženje Petra Lombardskoga:

»Ništar nemanje velju, kako govori Meštar od Sentencijā [= Petar Lombardski] u dist.[inkciji] 32. od 2. lib.[ra] da nije u istinu stvar nepristojna, da je jedna duša veća i plemenitija od druge, jošter u njih stvoren'ju, za bit jedna od druge tanja u svom znanju i u bitju.«¹⁸⁰

Elli dakle usvaja obrazloženje Petra Lombardskoga da, već u stvaranju, jedna čovječja duša u odnosu na drugu može biti »suptilnija po svom znanju i biti i k tomu sposobnija u pamćenju i razumu« (*più sottile dell'altra nella sua cognitione, et essenza, et più habile ancor alla memoria, et all'intelletto*), a Orbin, ograničavajući se samo na izričaj da je jedna duša prema drugoj »tanja u svom znanju i u bitju«, pri prijevodu ispušta Ellijevu tvrdnju da se superiornost jedne duše spram druge očituje također »u pamćenju i razumu«.¹⁸¹ Time je glede prirođenih sposobnosti utvrđena nejednakost među dušama. Ellijev izričaj »uistinu nije neprikladno« (*non è veramente inconveniente*) Orbin prevodi naizgled zaoštrenije: »nije uistinu stvar nepristojna«, ali sa značenjem »pristoji se da tako bude«, pri čem se podrazumijeva da je riječ o Božjoj stvaralačkoj moći.

Nakon takve pripreme Elli zauzima stavove o tom kako se odnose duša i tijelo u muškarca i žene:

»Cjeća toga mogu rijeti, da duša Adamova bi plemenitija negoli duša od Eve po ovi zgoru rečeni način, za bit ona vele veće tanja i bistrija u znan'ju, krjeposti i u darovijeh; i jošter videći se, da je ona priličnija slici i prilici Božjoj. Koliko od tijela, govoru, da tijelo Adamovo bi vele veće plemenitije rad njegove jakosti i snage. Ma ako hoćemo govoriti po n'jeki način, velju, da tijelo od Eve bi plemenitije za dva razloga; jedan od kojijeh je ovi: zašto Eva bi stvorena u raju, i jošte jerbo ona ne bi oni čas bez drugoga učinjena od zemlje, ma od kosti, to jest od rebra Adamova; <...>«¹⁸²

¹⁸⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 24:

»Ništar nemagne vegliu, kakò govorij Meštar od Sentenciaia u dist. 32. od 2. lib. [corr. ex lid.] dà nie u iftinu stvar nepriftoyna, dàlje yedna dušca vechià, i plemenitia od drugghe, yofšter u gnih ftvorenyu, zà bit yedna od drugghe tagnà u svom znanyu, i u bijtyu.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23:

»Nondimeno dico secondo il Mastro delle sentenze alla dist. 32. del 2. lib. che non è veramente inconveniente, che l'un'anima sia maggior, et più nobile dell'altra, etiandio nella lor creatione, per esser una più sottile dell'altra nella sua cognitione, et essenza, et più habile ancor alla memoria, et all'intelletto.«

Usp. Petrus Lombardus, *Sententiae* I (1916), u: »[Liber II. Distinctio XXXII.] Cap. VIII. An animae ex creatione sint in donis naturalibus aequales.«, p. 479.

¹⁸¹ Na ovu razliku između Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda već je upozoreno: Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CI; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 153.

¹⁸² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 24:

»Ciechia toga mogu rieti, dà dušca Adamova bij plemenitia, negoli dušca od Eve, pó ovi fgoru recennij nacin, zà bit onnà velle vechie tagna, i bistria u znanyu, kriepofti, i u darovieh;

Svoje obrazloženje Elli oprema dvama rubnim podnaslovima: »Adamo più nobile di Eva, quanto all'anima.« (»Adam je plemenitiji od Eve što se tiče duše.«) i »Ragioni che Eva fusse più nobile di Adamo.« (»Razlozi da je Eva bila plemenitija od Adama.«),¹⁸³ a Orbin prevodi samo prvi rubni podnaslov: »Adam je plemenitiji od Eve koliko u duši.«¹⁸⁴ Orbinov se prijevod od Ellijeva izvornika razlikuje i po komparativima ključnima za usporedbu muškarčevih i ženinih sposobnosti: Ellijevu tvrdnju da je Adamova duša »mnogo pronicljivija« (*molto piu perspicace*) od Evine Orbin, da bi postigao veću razumljivost, preriče u hrvatski dvama komparativima – da je »vele veće tanja [po značenju: suptilnija] i bistrija«.

Elli domeće još jedan razlog u prilog ženi – da su nakon pranja ženine ruke čiste za razliku od muškarčevih. Taj razlog i u Orbinovu prijevodu zvuči naivno:

»Radi česa za zlamen'je od ovoga žene drže i imaju i dan današnji ovu stvar osobitu i vlaštitu, da potom toga kako su očistile ruke, ne maćaju aliti ne gnuse vode, a čovjek jošter, da umije stokrat ruke, vazda ostaje voda mutna i gnusna, prem kako da je oprana jedna opeka od zemlje.«¹⁸⁵

---

i yofcter vidécchilfe, dalje onna prilicnia fliçi, i priliçi Boxyoy.

Koliko od tiela, govoru, dà tielo Adamovo bij velle vechie plemenitie, rád gnegove yakofti, i fnághc: mà akò hochiemo govoritti pò nieki nacin, vegliu, dà tielo od Eve bij plemenitie zà dva razlogga; yedan od kojehlye ovij; zafcto Eva bij ftvorena ù Rayu, i yofcte yerbo onna ne|bij oni cas bez drugoga ucignenà od zemglie; mà od kofti, tò|yest od Rebra Adamova; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23:

»Si che potrò dire, che l'anima d'Adamo fù più nobile di quella d'Eva, à questo sudetto modo, per esser ella molto più perspicace in scienza, virtù, et doni, et anco per vedersi in quella più al vivo depinta l'immagine, et similitudine di Dio.

Quanto al corpo, dico anco, che semplicemente parlando, fù molto più nobile il corpo di Adamo, per la sua fortezza, et vigerosità, ma se vogliamo parlare ad un certo modo, dico che fù più nobile quello d'Eva, per due ragioni, una delle quali è, che Eva fù fabricata in Paradiso, et anco perche ella non fù fabricata immediatamente di terra, ma dall'osso, cioè, della costa d'Adamo; <...>.«

¹⁸³ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23.

¹⁸⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 24: »Adam|ye plemenitij od Eve koliko ù dufici.«

¹⁸⁵ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 24:

»onde in segno di ciò, le Donne tengono anco hoggidi appresso di se questa proprietà, che dopò nettate le mani, non macchiano l'acqua, et l'huomo ancor c'havesse lavate le mani cento volte, sempre l'acqua resta torbida, lorda, et brutta, come à punto se si lavasse un mattone di terra.«

Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 24–25:

»Rádi cefla zà zlamenye [*corr. ex flamenye*] od ovoga, xenè darxé, i imayu, i dan danafcgni ovu ftvar oflobitu, i v|lafctittu, dà potom toga kako|fu occifitile rúke, ne|machiayu, alliti ne|ghnúfe voddé; à coviek yofcter, da umie ftó krat rúke, vazda oftaye vodda mútna, i ghnúfna, prem kakò dà|ye oprána yedna opeka od zemglie.«

To je argument franjevca Cherubina iz Spoleta, a potječe iz njegove utjecajne zbirke korizmenih nagovora *Sermones quadragesimales de moribus christianis* (1502).¹⁸⁶ Na Cherubinov argument upućuju uzrubicama i Elli i Orbin:

»Ovo govori Kerubin Spoletin u njegovijeh *Sermonijeh*.«¹⁸⁷

Ali Elli kao da procjenjuje da je pretjerao pri zauzimanju stava o ontičkom statusu ženina tijela i s pohvalom ženine čistoće. Stoga iz svoga duhovnoga ozračja domeće tri karakteristična pristupa usredotočena na zlu ženu: definiciju žene prema filozofu Sekundu, anegdotu o Sokratu i njegovim dvjema ženama te abecedu ženinih poroka iz *Sume* sv. Antonina Pierozzija.

I Elli i Orbin rubnim podnaslovima najavljuju definiciju žene. Rubni podnaslov u Ellijevu izvorniku glasi »Diffinitione della donna, che sia.«, a u Orbinovu prijevodu »Što je žena?«¹⁸⁸ A u tekstu je riječ o definiciji žene prema filozofu Sekundu:

»Ma ne zato da ja hoću hvalit toliko žene, da također ne znam ono što govori Sekondo filozof od zlijeh i opacijeh žena:

‘Žena je jedna smeća od čovjeka, jedna živina koja se ne može nasititi, jedna misao bez pristanka, jedan rat bez svrhe, jedno more bezadna čovjeku počtenu i bludnu; i za rijeti ukratko, jedna je veriga koja drži malo manje svakoga čovjeka u službi.’«¹⁸⁹

¹⁸⁶ Cherubinus de Spoleto, *Sermones quadragesimales de moribus christianis* (Impressum Venetiis per Georgium Arrivabenum, 1502).

Usp. Roberto Rusconi, »Cherubino da Spoleto«, *Dizionario biografico degli Italiani* 24 (1980), https://www.treccani.it/enciclopedia/cherubino-da-spoletto_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristupljeno 4. 8. 2021).

¹⁸⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 25:

»Ovo govori Kerubin Spoletin, u gnegovijeh fermonijeh.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 23:

»Opinione del Cherubino da Spoleti, ne i suoi Sermoni.«

¹⁸⁸ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 24; Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 25: »SctoIye xenà.«

¹⁸⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 25:

»Mà nè zatò dà ya hochiu hvalit toliko xenè, dà takoyer neIznam onó, fctò govoriI Secondo Filofof od Zlieh, i opáčijeh xenáa:

‘XenàIye yednà Ilnéchia od covieka; yedna xivina koyaIfe neI muxe nafititti; yednà mífao bez prijftanka; yedan [*corr. ex yedna*] rat bez Ivarhe, yednò morre bezadna, covieku poctenù, i bludnu; i zà rieti u kratko, yednaIye verigga, koya darxij mallo magne Ivakoga covieka u slúxbi.’«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 24:

»Non m’intendo però di lodar tanto le donne, che anco, non sappi ciò che dice Secondo Filosofo delle triste femine.

La Donna, è una confusione dell’uomo, una bestia insatiabile, una cura continua, una guerra senza fine, un mare senza fondo, all’uomo incontinente, e lussurioso, et in somma, è una catena, che tiene quasi ogn’uomo in servitù.«

Orbin dakle propušta ispraviti Ellijev rubni podnaslov u »Što je zla žena?« Ali on, za razliku od Ellija, ističe da je riječ o zlim i opakim ženama, »od zlijeh i opacijeh žena«, kako prevodi neprozirni Ellijev izričaj *delle triste femine*. Izravnije od Ellija, Orbin zlu ženu smatra nevoljom podjednako za poštenoga i nepoštenoga muškarca. K tomu Orbin u svom prijevodu (i Kašić u svojoj redakciji) Sekundove definicije žene bitno ublažava jedan kvalifikativ: izričaj »neprestana briga« (*una cura continua*), kako stoji u Ellijevu izvorniku, Orbin preriče u »jedna misao bez pristanka«, što se izvan Ellijeva konteksta može odnositi na zaljubljenika i protumačiti petrarkistički, što dakako nije nakana ni Sekunda ni Ellija. Svakako Orbinov prijevod »jedna misao bez pristanka« znatno po značenju odudara od svih ostalih pogrđnih oznaka za ženu u Sekundovoj definiciji.

Iz filozofske historiografije Elli još izabire anegdotu iz Sokratova života:

»Radi česa čti se, da dobri Sokrat imáše dvije žene, koje mu davahu dosadu. Ma jer on podnošáše svaku stvar ustrpljeno, ugodiše se one meju sobom na taki način da jedan dan izliše na nj jedan kotao vode gnusne, ma on drugo ne odgovori negoli ustrpljeno reče:

‘U istinu ja znadijah, da budući grmjelo i munja sijecala, imáše slijediti dažd.’
Cjeća toga one nevoljne žene zasramiše se i ostaše smetene.«¹⁹⁰

Pritom dubrovački benediktinac Ellijevu uzrubicu »Essempio et risposta di Socrate Filosofo.« preriče u »Nauk i odgovor Sokrata Filosofo.«¹⁹¹ Kao da

---

Usp. Sekundovu definiciju žene u: »Liber Secundi philosophi«, pp. 3–8, na p. 6; transkripcija rukopisa Codex Latin. Monacensis No 18757; u trećem samostalno paginiranom dodatku »Unedirte lateinische Secundus-Handschriften« uz: Johannes Bachmann, *Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus* (Berlin: Mayer & Müller, 1888).

Vidi bilješku 217, gdje se upućuje na Pierozzijevu *Sumu* kao Ellijev izvor.

¹⁹⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 25:

»Rádi ceflá ctij|še, dà dobri Sokrat imáfce dvie xenè, koye|mu davahu dofaddu: mà yer on podnofcafce f|vaku ftvar uftarpglieno, ugodi|fce|še onne meyu fobom nà taki nacin, dà yedan dan izlifce [*corr. ex izlifsce*] na|gn yedan kotao vodee ghnufne: ma on drugo ne odgovorij, negoli uftarpglieno recce:

‘V iftinu ya znadiah, dà budúccchi garmiello, i múgna fiečala, imáfce [*corr. ex i máfce*] slediti daxd.’

Çiechia toga oné nevoljne xenè zàframifce|še, i oftafce fmetene.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 24:

»La onde si legge, che il buon Socrate, haveva due Donne, le|quali, li davano che fare. Ma perche egli ogni cosa sopportava, si accordorno, in tal modo, un giorno li gettorno adosso, un caldaio, di acqua immonda, ma egli altro non rispose, eccetto che con pazienza disse:

‘Per certo io sapevo, che dopò i tuoni, et baleni, seguitano le piogge.’

Si che le miserelle restarono confuse.«

¹⁹¹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 24; Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 25:

»Nauk, i odgovor Sokrata Filofofa.«

tu anegdotu Orbin shvaća ozbiljnije od svoga talijanskoga izvora: *esempio* postaje »nauk«.

Napokon, dvama primjerima iz filozofske historiografije Elli dodaje navod iz svoga duhovnoga štiva – »cijelu abecedu o zlim ženama«:

»Non resterò anco di dirvi, che Sant'Antonino, nella sua 3. par.[te] recita un'Alfabetto intiero delle male donne, e dice:

Est enim Mulier.
 Avidum Animal.
 Bestiale Baratrum.
 Concupiscentia Carnis.
 Damnosum Duellum.
 Estuans Æstus.
 Falsa Fides.
 Garrulum Guttur.
 Herinis [*corr. ex Herinus*] Harmata.
 Invidiosus [*corr. ex Invidiosas*] Ignis.
 Kalumniarum Kaos.
 Lepida Lues.
 Monstruosum Mendacium.
 Naufragij Nutrix.
 Opifex Odii.
 Prima Peccatrix.
 Quietis Quassatio.
 Ruina [*corr. ex Ruuina*] Regnorum.
 Silva Superbiae.
 Truculenta Tyrannis.
 Vanitas Vanitatum.
 Xantia Xersis.
 Ymago Ydolorum.
 Zelus Zelotipus.«¹⁹²

Pritom Elli upućuje na svoj izvor: sv. Antonino je dominikanac Antonino Pierozzi (1389–1459), nadbiskup Firenze, kojega je 1523. kanonizirao papa Hadrijan VI;¹⁹³ latinsku abecedu o porocima žene objavio je Pierozzi u trećem dijelu svoga teološkoga djela *Summae Sacrae Theologiae, Iuris Pontificii et Caesarei*, u teološkoj literaturi poznatoga i kao *Summa moralis*, što ga je pisao nakon 1440., a doživjelo je niz venecijanskih izdanja od 1477. do 1582.¹⁹⁴ Još

¹⁹² Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 24–25.

¹⁹³ O sv. Antoninu usp. natuknicu: Arnaldo D'Addario, »Antonino Pierozzi«, *Dizionario biografico degli Italiani* 3 (1961), dostupno na mrežnoj adresi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-antonino-pierozzi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-antonino-pierozzi_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 27. 7. 2021).

¹⁹⁴ B.[eati] Antonini [Pierozzi] Archiepiscopi Florentini, Ordinis Praedicatorum, *Summae Sacrae Theologiae, Iuris Pontificii et Caesarei tertia pars*. (Venetiis: Apud Iuntas, 1582), u:

podrobnije, tu je abecedu talijanski svetac iz 15. stoljeća objavio u poglavlju koje se izriječkom bavi različitim porocima žena: »De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«, a čitatelj je na to mjesto upozoren uzrubnicom »Mulieris vitia per alphabetum.« (»Poroci žene po abecedi.«).

To je utoliko važnije bilo ustanoviti jer su dosadašnji istraživači propustili utvrditi identitet Ellijeva izvora Antonina. Tako Miroslav Pantić, u svojoj studiji o Orbinu, sv. Antonina naziva ili sv. Antonijem ili srednjovjekovnim svecem ili sv. Antunom, a da pobliže ne određuje o kojem je svecu riječ. »Jedna bizarna tvorevina svetoga Antonija«,¹⁹⁵ »mizoginiska litanija srednjovjekovnog sveca«,¹⁹⁶ »nabrajalica svetoga Antuna«¹⁹⁷ – tako glase sve tri Pantićeve oznake uz latinsku abecedu ženinih poroka objavljenu u Ellijevu *Zrcalu*. Pantić je također propustio ustanoviti u kojem je svečevu djelu tiskana abeceda »od zlijeh i opacijeh žena«. Elli izriječkom bilježi da se abeceda nalazi »u trećem dijelu«, podrazumijeva se glavnoga ili najutjecajnijega Pierozzijeva djela, a Orbin tu Ellijevu uputnicu vjerno prevodi, dakle i on bez naslova djela: *Summa Sacrae Theologiae, Iuris Pontificii et Caesarei*.

K tomu, u svojoj zbirci teoloških svaštica Elli, pa slijedom toga i njegov dubrovački prevoditelj, jasno razlikuje Antuna Padovanskoga od Antonina Fiorentinskoga. Kad u devetom odgovoru trinaestoga razgovora milanski franjevac opisuje druženje svetaca u raj, domeće i popis svetaca na kojem se nalaze i »Sveti Antonio od Pad[o]ve« i »Sveti Antonin arhibiskup«.¹⁹⁸

»Titulus primus. De statu coniugatorum.«, ff. 1ra–40rb; u: »De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«, ff. 33rb–37ra; abeceda o porocima žene s uzrubnicom »Mulieris vitia per alphabetum.« na f. 33va–33vb.

Nadalje u bilješkama: Pierozzi, *Summae sacrae theologiae tertia pars* (1582); Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582).

Usp. Adriana Valerio, »Introduction – The Bible in the Center: The *Renovatio Ecclesiae* and the Emergence of Female Autonomy (Twelfth – Fifteenth Centuries)«, u: *The High Middle Ages*, edited by Karl Elisabeth Börresen and Adriana Valerio, u: *The Bible and Women: An Encyclopedia of the Exegesis and Cultural History* 6. 2. (Atlanta: Society of Biblical Literature; Leiden: Brill, 2015), pp. 1–31, na p. 21 u bilješci 40. Dostupno na mrežnoj adresi: <https://books.google.hr/books?id=9MAhCwAAQBAJ&pg=PA21&lpg=PA21&dq=bestiale+baratrum&source=bl&ots=VSNCFVf1cJ&sig=ACfU3U0db2eRQ2bbFwRRmrMEDMw45Cu9cg&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwiG36vOp53yAhWNAxAIHRfEBjAQ6AF6BAGOEAM#v=onepage&q=bestiale%20baratrum&f=false> (pristupljeno 7. 8. 2021.).

¹⁹⁵ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 154.

¹⁹⁶ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 154.

¹⁹⁷ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CIII; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 155.

¹⁹⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 269: »<...>, Sfeti Antonio od Padve, <...>, Sfeti Antonin Arhibiskup, <...>«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 277: »<...>, Sant' Antonio da Padoa, <...>, Sant' Antonino Arcivescovo, <...>«.

Svakako to nije bio prvi Orbinov susret s književnim radom Antonina Pierozzija, firentinskoga nadbiskupa. »S. Antonino je naveden u nizu pisaca koji govore o rimskim carevima i papama«,¹⁹⁹ prvi je upozorio Sima Ćirković kad je sustavno istraživao izvore prvoga tiskanoga Orbinova djela *Il Regno de gli Slavi* te uočio da postoji sedam izvora koje Orbin nije uvrstio u svoj popis »Autori citati nella presente opera«. Pomnije od Ćirkovića, sâm Orbin otkriva Pierozzijevu ulogu među svojim izvorima:

»Tu su još i papa Pio [Drugi], sv. Antonino [Pierozzi] i biskup Pietro Echilino, koje sam, s obzirom da su pri spomenu na careve više od drugih spominjali Slavene, htio svakako navesti poimence.«²⁰⁰

Orbin tu upućuje na prvi svezak Pierozzijeva povijesnoga djela *Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCLX*, koje je u kasnorenesansnim izdanjima naslovljeno i *Historiae*, a sadržava poglavlje o rimskom caru Klaudiju koji da je bio ilirskoga podrijetla.²⁰¹ Na Pierozzijeve *Historiae* upućuje dubrovački benediktinac i kad prevodi Ellijevo *Specchio spirituale*, u sedmom odgovoru petnaestoga razgovora gdje je riječ o bogatašu Epulunu koji se spominje u *Evandĕlju po Luki* (Lk 18,18–25), a »Sveti Antunin u njegovoj *Istori.[ji]*«²⁰² misli da je taj bogataš bio jedan od rođaka Zakarije, oca sv. Ivana Krstitelja.

¹⁹⁹ Ćirković, »Izvori Mavra Orbina« (1968), o sv. Antoninu kao izvoru Orbinova *Kraljevstva Slavena* na p. 421; Šanjek i Šišak, »Orbinijevi izvori« (1999), o sv. Antoninu Firentinskom među izvorima »koje Orbin ne spominje u popisu« na p. 571, ali uz omašku: na naslovnica je pisac predstavljen kao *Antoninus Florentinus*, a ne: Antonius, stoga i na njegovu materinjem jeziku: Antonino Pierozzi, a ne: Antonio.

²⁰⁰ Orbin, *Kraljevstvo Slavena* (1999), p. 238.

Orbini, *Il Regno de gli Slavi* (1601), pp. 174–175:

»et cosi [legga gli scritti] di Pio Papa, di S. Antonino, et di Pietro Vescovo Echilino, i quali in questa mentione de' Cesari, dove io hò veduto che più de gli altri hanno fatto mentione de gli Slavi, hò voluto citargli à nome.«

²⁰¹ Usp. primjerice izdanje: *Prima pars Historiarum Domini Antonini Archipresulis Florentini in tribus tomis discretarum* (Lugduni: Industria notabilis viri Jacobi Myt chalcographi, 1527), s poglavljem o caru Klaudiju: »De Claudio Romanorum Imperatore. Capitulum xxii.«, ff. CXLVv–CXLVIr.

Usp. Arthur McMahon, »St. Antoninus.«, *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 1 (New York: Robert Appleton Company, 1907), dostupno na mrežnoj adresi: <http://www.newadvent.org/cathen/01585b.htm> (pristupljeno 13. 9. 2021).

²⁰² Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 308: »S. Antonino nella sua *Histor. par. 1. ti. 5. ¶. 16 c. 2*«.

Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 299: »Sfeti Antunin ù gnegovoy Istori. par. 1. tit. 5. §. 16. pog. 2.«

Abeceda ženinih poroka, objavljena u Pierrozija »prema Giovaniju Dominiciju u komentaru *Propovjednika*«,²⁰³ sastoji se od 23 retka koliko ima slova u latinskoj abecedi. Svaki se redak sastoji od dviju riječi koje počinju istim slovom te abecede: u prvom retku riječi počinju slovom A, u drugom slovom B i tako redom do posljednjeg slova abecede Z. To glavno izražajno sredstvo za karakterizaciju zle žene Elli provodi pomnije od samoga Pierozzija, kako slijedi na temelju usporedbe dvaju izdanja abecede:

Pierozzi (1582)	Elli (1601)
Aestuans æstus.	Estuans Æstus.
Herinis armata.	Herinis [corr. ex Herinus] Harmata.
Invidiosus ignis.	Invidiosus [corr. ex Invidiosas] Ignis.
Calumniarum chaos.	Kalumniarum Kaos.
Ymago idolorum.	Ymago Ydolorum.
Zelus zelotypus.	Zelus Zelotypus.

Nakon što je u svoj *Specchio spirituale* uvrstio »cijelu abecedu o zlim ženama« (*un'alphabetto intiero delle male donne*), Elli čitatelja upućuje na Pierozzijevo tumačenje abecede o zlim ženama, a Orbin ga u tomu vjerno slijedi:

»Iztomačenje od ovijeh riječi, vij [u značenju: vidi] ti sam po sebi u libru s goru rečenoga sveca!«²⁰⁴

Abeceda ženinih poroka doista zahtijeva dodatna razjašnjenja, a Pierozzi ih nudi u obilju, dapače posvećuje im gotovo cijelo poglavlje svoje *Sume*. Uz svako slovo abecede Firentinac upućuje na svoje izvore i prikuplja primjere. Uz prvi redak, odnosno slovo A i kvalifikativ »Nezasitna životinja« (*Avidum Animal*), on iz *Declamationes* Seneka Starijeg preuzima tvrdnju da je pohlepa ženska mana.²⁰⁵ Uz slovo B i kvalifikativ »Životinjski bezdan« (*Bestiale Baratrum*) upućuje na *Mudre izreke* 11,32:

»Zlatan je kolut na rilu svinjskom:
Žena lijepa, a bez razuma.«

²⁰³ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 33va: »secundum Ioan.[nis] Domi.[nici] super Ecclesiasten«.

²⁰⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 27:

»Iztomaceny od ovieh rieci, vity tij sam po febij, u libru s' goru recenoga sčeca: <...>«
Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 25:

»L'esposizione di questo Alfabetto, vedetelo per voi nel sopracitato Santo: <...>«

²⁰⁵ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 33vb: »Vnde Sen.[eca Senior] in lib.[ro] declamati.[onum] dicit, quod avaritia est muliebre vitium.«

što osnažuje i Laktancijevom izrekom, objavljenoj u trećoj knjizi njegova djela *Institutiones divinae*, a povijesno netočnom, da »nikad neka žena nije znala filozofiju, osim Temestes.«²⁰⁶ I ostali Pierozzijski primjeri upućuju na to da se žene »gotovo druge vrste negoli muškarci što se tiče razuma« (*quasi alterius speciei a viris quantum ad intellectum*).²⁰⁷ Uz slovo C i kvalifikativ »Požuda tijela« (*Concupiscentia Carnis*) lombardski franjevac upućuje na 36. poglavlje *Knjige Sirahove*, napose na stih 36,21: »Žena prima svakog muža.«²⁰⁸ pa takvo shvaćanje pokušava razjasniti s pomoću Aristotelova nauka o materiji i formi iz prve knjige *Fizike*:

»Razlog tomu može biti što je žensko biće nepotpuno i želi muško, kao što materija želi formu, kako stoji u prvoj knjizi *Fizike*, jer svaki pojedini stvor teži svojoj potpunosti; materija se pak upotpunjava formom. Pri nastanku [novih bića] žena je materijalno počelo, a muž je formalno počelo. Prirodna je dakle želja žene da bude s mužem.«²⁰⁹

Pritom Pierozzi cilja na ovo mjesto iz Aristotelove *Fizike*:

»Ipak, ni oblik ne može željeti sebe samog, jer nije ni u čemu nedostatan, ni protimba, jer se protimbe uzajamno uništavaju, nego tvar želi oblik, kao što žensko želi muško, i kao što ružno želi lijepo; samo ne ono ružno po sebi, nego prema prigotku, i ne ono žensko po sebi, nego prema prigotku.«²¹⁰

²⁰⁶ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 33vb: »Et Lactantius 3. institut.[io-num] dicit nunquam aliquam mulierem philosophiam scivisse, nisi Temestes. Et ratio naturalis est, quia mulier plus carnalis viro existens, minus ad spiritum seu spiritualia attendere potest.«

Usp. Pierozzijski izvor: L. Coelii Lactantii Firmiani *Divinarum institutionum adversus gentes libri VII* (Basileae: Per Henricum Petri, 1563), »Liber III. De falsa sapientia.«, pp. 149–216; »Caput XXV. Quae at quanta praediscenda sunt, et aliàs necessaria gentiliter philosophantibus, ut philosophiam nullus assequatur, aut rarus.«, pp. 204–205, na p. 205,16–17:

»Denique nullas unquam mulieres philosophari docuerunt, praeter unam ex omni memoria Themisten.«

Kazalo »Rerum et verborum in hoc opere praecipue memorabilium, index.«, ff. Aa2v–Aa6v, Bb1r–Bb6r, sadrži na f. Bb5r, natuknicu:

»Themiste foemina Philosophiae incumbens 205.16–17 [corr. ex 205.10]«.

To je poglavlje u kasnijim izdanjima Laktancijeva djela naslovljeno: »De addiscenda philosophia, et quanta ad eius studium sint necessaria.«

²⁰⁷ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 33vb.

²⁰⁸ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 33vb: »Vnde Ecclesiast.[icus] 36 dicitur: *Omne masculum excipiet mulier.*«

²⁰⁹ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 33vb:

»Cuius ratio potest esse, quia foemina est imperfecta et appetit virum, sicut materia formam, ut habetur i. Physi.[cae], quia unumquodque appetit suam perfectionem: materia autem perficitur per formam. Est enim in generatione mulier ut principium materiale, et vir ut principium formale. Naturale ergo desiderium mulieris est esse cum viro.«

²¹⁰ Aristoteles, *Physica* I, 9: 192a20–23; Aristotel, *Fizika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan (Zagreb: Globus – Sveučilišna naklada Liber,

A Toma Akvinski u svom ga komentaru izvrsno smješta u filozofski kontekst:

»Trebalo pak znati da Aristotel ovdje govori protiv Platona, koji se služi takvim metaforičkim izričajima, pridružujući tvar majci i ženi, a oblik muškarcu; zato Aristotel protiv njega koristi metafore za kojima je sâm [Platon] posegnuo.«²¹¹

Uz slovo C dodaje Pierozzi mnoge primjere, primjerice poseže za starozavjetnim prizorom u kojem Putifarka želi zavesti mladoga Josipa i upućuje na Ovidijeve stihove o ljubavnom zavođenju. Četvrto slovo D i kvalifikativ »Pogibeljan dvoboj« (*Damnorum Duellum*) upućuju na složene odnose između muža i žene, pri čem Pierozzi poseže dvaput za Sokratovom mudrošću: prvo za Sokratovim odgovorom na pitanje treba li se ženiti, a potom pripovijeda epizodu u kojoj dvije žene u dogovoru zalijevaju Sokrata gnusnom vodom.²¹² Pierozzi je dakle izvor Elliju i za već ranije navedenu Sokratovu repliku nakon zalijevanja: nakon grmljavine i munje slijedi dažd. Peto slovo E oznakom »Plima koja nadolazi« (*Aestuans Aestus*) opisuje gnjev i nestrpljivost žene, pri čem Pierozzi upućuje ponovo na *Knjigu Sirahovu: et non est ira super iram mulieris* (»nema srdžbe nad srdžbom ženinom«),²¹³ ali i na Senekinu osmu tragediju. Sedmo slovo G i oznaka »Jezičavo grlo« (*Garrulum Guttur*) upućuje ponovo i na starozavjetnu mudrosnu misao i na grčku filozofsku misao, ovoga puta na *Mudre izreke* 19,13: »i neprestano prokišnjavanje svađe su ženine.« (*Tecta iugiter distillanda litigiosa mulier.*) i na Aristotelova nasljednika Teofrasta,

---

1988), p. 27, uz moje izmjene prema Argyropulosovu latinskom prijevodu na koji se Pierozzi vjerojatno oslonio.

Usp. primjerice taj Aristotelov navod u Argyropulosovu latinskom prijevodu u Tominu komentaru Aristotelove *Fizike*: S. Thomae Aquinatis *in octo Physicorum Aristotelis libros commentaria*. (Venetiis: Apud Iuntas, 1551), f. 15.3E:

»<...> et tamen fieri nequit ut aut forma seipsam appetat, quippe cum non indigeat sui, aut contrarium, cum contraria mutuo seipsa corrumpant. Sed hoc est materia perinde appetens illud, atque si foemina marem, et turpe appetat pulchrum, verum non est per se, sed per accidens turpe, nec per se foemina, sed per accidens.«

Nadalje u bilješkama: Thomas Aquinas, *In octo Physicorum Aristotelis libros commentaria* (1551).

²¹¹ Vidi Tomin zaključak u: Thomas Aquinas, *In octo Physicorum Aristotelis libros commentaria* (1551), f. 15.4F:

»Sciendum tamen est, quod Aristoteles hic loquitur contra Platonem, qui talibus metaphoricis locutionibus utebatur, assimilans materiam matri et foeminae, et formam masculo. Et ideo Aristoteles utitur contra eum metaphoris ab eo assumptis.«

²¹² Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34ra.

²¹³ *Ecclesiasticus* 25,23 u: *Biblia sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, editio electronica plurimis consultis editionibus diligenter praeeparata a Michaele Tvvedale (Londini, 2005), dostupna na mrežnoj adresi <https://www.wilbourhall.org/pdfs/vulgate.pdf> (pristupljeno 12. 8. 2021).

Nadalje u bilješkama: *Vulgata Clementina* (1592).

da bi opisao svadljivost žene.²¹⁴ Osmom slovu H pridružena je »naoružana Erinija« (*Herinis [H]armata*), koju pjesnici smatraju božicom razdora, čime se ističe ženina osvetoljubivost. Pierozzi uz ostale primjere izdvaja dva ženska lika: Dalidu protiv Samsona i Herodijadu protiv Ivana Krstitelja. Deveto slovo I povezano je s kvalifikativom »Oganj zavisti« (*Invidiosus ignis*), a Pierozzi zapaža da se ta mana susreće i u svetih biblijskih žena, napose kad nerotkinja zavidi ženi s djecom, primjerice Sara zavidi Hagari (Post 21,9–10), Rahela Lei (Post 30,1), Mirjam Etiopljanki (Br 12,1–2).²¹⁵ Deseto slovo K, kojem je pridružen stih »Kaos klevetanja« (*Kalumniarum Kaos*), označuje ženinu sklonost mrmljanju i ocrnjivanju, a uporište Pierozzi pronalazi u Aristotelovoj *Politici*:

»Filozof kaže: ako je žena rječita, to se ne smije pripisati vrlini nego brbljavosti. U trećoj knjizi *Politike* stoji da je žena po naravi brbljava životinja.«²¹⁶

Na temelju Aristotelove antropologije, ali s očiglednim interpretativnim 'viškom' u odnosu na Aristotelov tekst, Pierozzi gradi razliku između žene i muškarca: dok je čovjek, a misli se muškarac, *animal rationale*, njegova je životna družica *animal loquax*.

Trinaesto slovo N, popraćeno stihom »Dojilja brodoloma« (*Naufragii Nutrix*), ženu promatra kao uzrok muškarčeva životnoga brodoloma i na tom mjestu Pierozzi preuzima definiciju žene iz Sekunda filozofa,²¹⁷ koju je Elli

²¹⁴ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34rb.

²¹⁵ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34va.

²¹⁶ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34va:

»Dicit Philosophus quod si mulier sit eloquens, non est virtuti ascribendum sed loquacitati 3. *Polith.* q. d. quod de sui natura est animal loquax.«

Usp. Aristoteles, *Politica* III.4: 1277b21–25; Aristotle, *Politics*, translated by Benjamin Jowett (Oxford: At the Clarendon Press, 1908), p. 109:

»For a man would be thought a coward if he had no more courage than a courageous woman, and a woman would be thought loquacious if she imposed no more restraint on her conversation than the good man; and indeed their part in the management of the household is different, for the duty of the one is to acquire, and of the other to preserve.«

Vidi i hrvatski prijevod koji se po smislu razlikuje od engleskoga. Usp. Aristotel, *Politika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan (Zagreb: Globus i Liber, 1988), p. 82:

»kako su na priliku različite u muža i žene razboritost i hrabrost (jer muž bi se pokazao plašljivim kad bi bio hrabar kao hrabra žena, a žena pak brbljiva, kad bi bila tako umjerena kao dobar muž; drukčije je naime i gospodarstvo u muža i žene: jednomu je zadaća stjecati, dočim drugome čuvati).«

²¹⁷ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34vb:

»Unde ait Secundus Philosophus:

'Mulier est hominis confusio, insatiabilis bestia, continua sollicitudo, indeficiens pugna, viri incontinentis naufragium, humanum mancipium.'«

već ranije zasebno obradio u ovom odgovoru, a da nije uputio na izvor, pa se tek sad može ustanoviti da navod iz Pierozzija nije doslovno preveo u dvjema zadnjim oznakama za zlu ženu: u Pierozzija stoji *virī incontinentis naufragium, humanum mancipium*, u Ellijevu prijevodu glasi preslobodno: *un mare senza fondo all'huomo incontinente, e lussurioso, et in somma, è una catena, che tiene quasi ogn'huomo in servitù*. Kako Orbin vjerno prevodi to mjesto iz Ellija, na jednaki se način Orbinov prijevod Sekundove definicije žene razlikuje od definicije što ju je objavio Pierozzi. U renesansnim se pak izdanjima može naići na dvostruko opširniju Sekundovu definiciju žene od one u Pierozzijevoj *Sumi*, primjerice unutar natuknice o ženi u renesansnom leksikonu *Polyanthea* Domenica Nanija Mirabellija iz Savone:

»Upitan što je žena, Sekund filozof odgovori:

čovjekova pomutnja, nazasitna zvijer, neprestano uznemirivanje, bitka koja ne prestaje, svakodnevno prokletstvo, prepreka nastojanju, brodolom nesuzdržljiva muškarca, posuda preljuba, poguban sukob, najgora životinja, najteži teret, neizlječiva guja, neograničena vlast nad muškarcem.«²¹⁸

To pak znači da se i samom Pierozziju činilo neprikladnim uvrstiti čak sedam ocrnjivačkih kvalifikativa za ženu iz Sekundove definicije žene. Jedan je kvalifikativ u Pierozzija drukčiji, a da se smisao nije bitno promijenio: »bitka koja ne prestaje« (*indēsīnens pugna*) postala je »bitka koja ne malakše« (*indeficiens pugna*), a takav se kvalifikativ susreće i u nekim rukopisima Sekundova djelca. Sva ta pozivanja na Sekundovu definiciju žene imaju zajednički izvor: *sententiae Secundi philosophi*, sačuvane u brojnim rukopisima, u kojima 25. pitanje glasi: »Što je žena?«²¹⁹

Usp. Sekundovu definiciju u Ellijevu i Orbinovu prijevodu u bilješki 189 ovoga članka.

²¹⁸ Dominicus Nanus Maribellius, *Polyanthea opus suavissimis floribus exornatum* (Coloniae: Ex officina Iasparis Gennepaei, 1546), s. v. »Mulier«, ff. CCIIra–CCIIIvb, na f. CCIIva: »Interrogatus Secundus philosophus quid esset mulier, respondit:

hominis confusio, insatiabilis bestia, continua sollicitudo, indesīnens pugna, quotidianum damnum, solitudinis impedimentum, viri incontinentis naufragium, adulterii vas, perniciosum praelium, animal pessimum, pondus gravissimum, aspis insanabilis, humanum mancipium.«

²¹⁹ Usp. Johannes Bachmann, *Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus* (Berlin: Mayer & Müller, 1888). To izdanje uz uvodnu lingvističko-filozofsku studiju u trećem samostalno paginiranom dodatku »Unedirte lateinische Secundus-Handschriften« sadrži i transkripciju rukopisa Codex Latin. Monacensis No 18757: »Liber Secundi philosophi«, pp. 3–8, s definicijom žene na p. 6:

»Quid est *mulier*? Hominis confusio, insaciabilis bestia, continua sollicitudo, indeficiens pugna, cotidianum dampnum, domus tempestatis, castitatis impedimentum, viri incontinentis

Uz četrnaesto slovo O i stih »Graditeljica mržnje« (*Odi opifex*) Pierozzi upućuje na Teofrasta i Valerijevu poslanicu Rufinu *De non ducenda uxore*. Uz petnaesto slovo P i stih »Prva grešnica« (*Prima Peccatrix*) Firentincu je dostatno navesti niz teških kvalifikativa kojima Pietro da Ravenna (Petrus Ravennas) u svom govoru o uskrснуću opisuje ulogu žene u prvom grijehu:

»Žena je uzrok grijehu, čimbenica zla, put smrti, natpis groba, vrata pakla, nužda za oplakivanjem.«²²⁰

Uz šesnaesto slovo Q i oznaku »Kvarenje mira« (*Quietis Quassatio*) Pierozzi upućuje na Cicerona i Platona:

»Upitan zašto nije uzeo ženu, Ciceron odgovori da se [istodobno] ne može baviti ženom i filozofijom. Zato je i Platon, koji nije upoznao ženu, nego je ustrajao u djevičanstvu uz druge poganske filozofe, više pisao o božanskim stvarima.«²²¹

Uz sedamnaesto slovo R i oznaku »Slom kraljevstava« (*Ruina regnorum*) Pierozziju je dostatno upozoriti na dva primjera: Helenu i Kleopatru.²²² Uz devetnaesto slovo T, popraćeno stihom »Surova tiranija« (*Truculenta Tyrannis*), Pierozzi ponovo uvodi Teofrasta i dodaje uputnicu na Ciceronova *Paradoxa* kako bi opisao ženino samovlašće.²²³ Dvadesetom slovu V pridružen je izričaj

---

nafragium, adulterii vas, periculorum prelium, animal pessimum, pondus gravissimum, aspis insanabilis, humanum mancipium.«

Usp. i kraću inačicu Sekundova odgovora u: *Secundi philosophi taciturni Vita ac sententiae secundum codicem Aethiopicum Berolinensem quem in linguam Latinam vertit nec non introductione instruxit Joannes Bachmann* (Berolini: Sumptibus Mayeri et Muelleri, 1887), u: »Sectio II. Quaestio 25. Quid est mulier?«, p. 36.

²²⁰ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34vb:

»Petrus Ravennas in sermone resurrectionis ait:

‘Mulier peccati causa, mali actrix, via mortis, sepulchri titulus, inferni ianua, lamenti necessitas.’«

²²¹ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 34vb:

»Et Cicero quaesitus, quare uxorem repudiasset, respondit se non posse uxori et philosophiae vacari. Vnde et Plato qui mulierem non cognovit, sed et virgo permansit inter alios ethnicos philosophos, plus de divinis scripsit.«

²²² Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 35ra.

²²³ Pierozzi, »De diversis vitiis mulierum.« (1582), f. 35ra:

»Vnde Theophrastus. <...> Sed quale sit dominium mulierum audi Tullium in *Paradoxis*.« Naslov Ciceronova djela kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Usp. M. Tullius Cicero, »*Paradoxa stoicorum VI*.«, u: M. Tullii Ciceronis *Oficiorum lib. III. Cato maior, vel de senectute. Laelius, vel de amicitia. Paradoxa stoicorum VI. Somnium Scipionis, ex lib. VI. de Republica* (Parisiis: Ex Officina Typographi Regii, 1543), pp. 222–240, u petom paradoksu: »Quod sapientes liberi, et stulti servi.«, pp. 233–236, na p. 234:

»An ille mihi liber videatur, cui mulier imperat?«

vanitas vanitatum iz *Propovjednika* 1,2, koji se ovdje primjenjuje isključivo na ženu, mimo izvornoga starozavjetnog značenja.

Pierozzijevo tumačenje abecede oslanja se dakle na dvije mizoginijske tradicije: 1. na starozavjetne primjere i izreke; 2. na grčku i rimsku filozofiju uključujući Platona, Aristotela, Teofrasta, oba Seneke, Cicerona i Laktancija. Isprepletene u Pierozzijevim razjašnjenjima, one tvore mizoginijski amalgam stopljen raznovrsnim poveznicama. Nema u Pierozzija pozivanja na kršćanske teološke autoritete, posebno nema uputnica na prvake visoke skolastike, a posve izostaje novozavjetna perspektiva, prema kojoj – u svjetlu Kristova otkupiteljskoga djela – žena ima jednako dostojanstvo kao muškarac, kako izrijeком stoji u poslanici sv. Pavla apostola Galaćanima:

»Nema više: Židov – Grk! Nema više: rob – slobodnjak! Nema više: muško – žensko! Svi ste vi Jedan u Kristu Isusu!«²²⁴

Osmi odgovor prvoga razgovora Elli dakle piše pod znatnim Pierozzijevim utjecajem, ali ostaje nejasnim što prevoditelj Orbin zna o odnosu Ellija prema Pierozzijevu tumačenju.

»Cijela abeceda o zlim ženama«, kako Elli karakterizira navod iz Pierozzijeve *Sume*, veoma je zahtjevan zadatak za prevoditelja, naročito ako bi on pri prevođenju nastojao očuvati glavno izražajno obilježje latinskoga izvornika, a Orbin na tom mjestu odustaje od prijevoda i prilaže vlastitu pjesmu o zloj ženi:

»Ne ću ostati za rijeti jošter ono, što S. Antonin u 3. par. piše od zlijeh žena, gdje ovako govori:

Ri[j]e se može hudoj ženi, Da je u njoj jaz pakleni.	
Zla navidos, jedna zloba, Nemir, smeća, smrad od groba.	
Zlobni jezik, gnjev prokleti, Nesvijes' luda od pameti.	5
Da j' mahnita i puziva, Smeća od mira i karljiva,	
Govoruša, rasap, tuga, Srdobolja, vrijed i kuga,	10
Jama, koju na sem sviti Nitko ne će zajaziti.	
Ljeto u njoj jes' goruće, Plahos pakla, smeća od kuće,	
Na zlo nagla, gnusno bludna,	15

²²⁴ Sv. Pavao Apostol, *Poslanica Galaćanima* 3,28, u: *Novi zavjet*, s grčkoga izvornika preveli Bonaventura Duda i Jerko Fućak (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1973), p. 357.

U zlijeh djelijeh vjekotrudna.
 Tvrdoglava u ludosti,
 Zao neprijatelj od vridnosti.
 Zloći prijatelj, sestra zlobi,
 A paklenoj kći hudobi. 20
 Ne može se naći veća
 Žalos, boles, trud, ni smeća,
 Od kè ljudi odsvud bježe
 Žena u zlobi, kad se užeže,
 Raj bi u pakao obratila 25
 Huda žena i nemila.
 A u paklu bi vele veće
 Uzmnožila kare i smeće.
 Mirnije je stokrat more,
 Kad valove, kako gore, 30
 Po njem vrli jug nadima,
 Teško onomu tko ju ima.«²²⁵ 32

²²⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 25–27:

»Ne|chiu oftat zà rieti yofcter onó, fctò S. Antonin ù 3. par. pijfce od [*corr. ex* pijfce. Od] zlieh Xena, gdie ovako govori:

Ri[e]t|fe moxe hudoy xení,
 Da|ye ù gnoy yaaz paklenni.
 Zla navidos, yadna zlobba[,]
 Nemir, fméchia, fmrad od groba.
 Zlobní yezik, ggniev prokleti,
 Nefvies luda od pameti.
 Da|y' mahnitte, i puziva,
 Smechia od|mira, i kargliva [*corr. ex* Kargliva],
 Govoru|fca, rafap, túga,
 Sardoboglia, vried, i kugga,
 Yamma, koyu nà fem sfiti
 Nitko ne|chie zà|yazitti.
 Lieto ù gnoy yes gorúchie,
 Plahos pakla, fméchia od kuchie,
 Nà zlo naghla, gnufno bludna,
 V zlieh diellieh viekotrudna,
 Tvardoglava ù ludofci,
 Zao nepriategl od vridnofci.
 Zlocchi priategl, felfra zlobbi,
 A paklenoy|kchij hudóbi.
 Ne|moxe|fe nacchi vechia
 Xalos, boles, trud, ni fméchia,
 Od ké gliudi od sfud biexé
 Xena ù zlobbi, kad|fe uxexé,
 Ray|bi ù pakao obratilla

Orbinova pjesan »od zlijeh žena« doživjela je dosad dvije transkripcije, obje tek u 1960-ima. Prvu je objavio Dušan Berić u splitskom časopisu *Mogućnosti* 1962. godine, i to prema drugom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnoga* (1621), čime je svratio pozornost kulturne javnosti na njezino postojanje.²²⁶ Već 1968. objavio je svoju transkripciju jedine dosad poznate Orbinove pjesme i Miroslav Pantić u svojoj studiji o Orbinu.²²⁷ Svaka od tih transkripcija prepoznatljiva je po svojim pogreškama. U Berićevoj se mogu uočiti ove dvije krupne pogreške:

Nefvies (v. 6) → *nevjes* umjesto *nesvijes*,

fméchia (v. 14) → *smeće* umjesto *smeća*, u značenjima: ‘pomutnja’, ‘zbrka’, ‘nered’, ‘nemir’, ‘pobuna’, a u opreci spram ‘mir’ ili ‘sklad’.

Ovim potonjim čitanjem Berić čak pojačava niz pogrđnih oslovljavanja žene u Orbinovoj pjesmi. U odnosu na izvorni Orbinov izričaj *smeća od kuće*, u značenju ‘nered u kući’ ili ‘pobuna u kući’, žena u Berićevoj transkripciji postaje *smeće od kuće*.

Pantićevu transkripciju prate ova dva pogrešna čitanja:

Nitko (v. 12) → *niko*,

goræ (v. 30) → *pre* umjesto *gore* u izričaju *valovi kao gore*.

Dok se prvo Pantićevo čitanje još može pripisati ‘približavanju’ srpskom standardu, drugo narušava srok *more x gore* pa može biti uporištem pogrešnim ocjenama Orbinove metrike.²²⁸ Spomenuti nedostaci u Berićevoj i Pantićevoj transkripciji bili su dodatnim razlogom da u ovaj članak uključim vlastitu transkripciju Orbinove pjesme.

Izričajem »ovako govori Sv. Antonin«, kojim uvodi u svoje stihove, Orbin od svoga čitatelja krije da umjesto prijevoda ili prepjeva, ropskoga ili slobod-

Huda xenà, i nemilla.

A ù paklu|bi velle vechié

Vzmnoxilla kàre, i fméchie.

Mirnie ye štokrat morre,

Kad valove, kako goræ[,]

Pò gnem varli Yugh nadijma,

Tescko onomu tko|lyu imma.«

²²⁶ Dušan Berić, »Jedna malo poznata pjesma Mavra Orbina«, *Mogućnosti* 9 (1962), pp. 299–300; transkripcija pjesme prema drugom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* (1621) na pp. 299–300.

Nadalje u bilješkama: Berić, »Jedna malo poznata pjesma Mavra Orbina« (1962).

²²⁷ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CIII.

²²⁸ Pantić je tu pogrešku uočio i ispravio kad je dopunjenu studiju o Orbinu objavio u svojoj knjizi *Susreti s prošlošću*. Vidi Pantić, »Mavro Orbin« (1984), s transkripcijom Orbinove pjesme na pp. 154–155, na p. 155:

pre → *gore* .

noga, prilaže svoju autorsku pjesmu, sastavljenu od 32 osmerca, odnosno od 16 srokovanih dvostihova. Pri versifikaciji on se posve odmiče od latinskoga predloška i okovā abecede, a poseže za suvremenim mu baroknim uresjem, prije svega za nabranjanjem, metaforom i hiperbolom. Među opisima zle žene što se nižu u Orbinovim stihovima izdvajaju se tri metafore: pakao (vv. 2, 14, 20, 25, 27), *smeća*, koja u značenju 'nered' ili 'nemir' odgovara oznaci »kvarenje mira« (*quietis quassatio*) u latinskom predlošku (vv. 4, 8, 14, 22, 28), i zlo (vv. 3, 5, 15–16, 18–20, 24, 26). Pritom je 'srođenost' žene sa zloćom najupečatljivije opjevana bliskostima i srodstvima u ljudskoj zajednici:

»Zloći prijatelj, sestra zlobi,
A paklenoj kći hudobi.« (vv. 19–20)

Tolika pjesnikova usredotočenost na tri metafore znači samo jedno: Orbinu nije stalo do toga da predoči ili opjeva sva 23 kvalifikativa iz svoga predloška – »abecede ženinih poroka«. Ipak oznaka »oganj zavisti« (*invidiosus ignis*) zauzela je jedan polustih: »zla navidos« (v. 3), oznaka »požuda tijela« (*concupiscentia carnis*) preoblikovana je u polustih »gnusno bludna« (v. 15), oznake za ženinu svadljivost i sklonost klevetanju u latinskom predlošku preoblikovane su u tri polustiha: »zlobni jezik« (v. 5), »i karljiva« (v. 8) i »govoruša« (v. 9). Izvan dosega Orbinove pjesničke imaginacije ostali su istaknuti biblijski izričaji, kao što su »prva grešnica« (*prima peccatrix*) i »ispraznost nad ispraznostima« (*vanitas vanitatum*), povijesni primjeri, koje objedinjuje oznaka »slom kraljevstava« (*ruina regnorum*), ali i neke osobine zle žene: ljubomornost, lažljivost, osveto-ljubivost, što pokazuje da benediktinac nije htio cjepidlačiti pri opjevavanju zle žene. Osim toga, neovisno od abecede iz Pierozzija, dubrovački je benediktinac bio sklon oblikovati nove oznake za zlu ženu, kakva je primjerice ona da je žena »bolest«, neugodna, izlječiva ili neizlječiva, a pritom se poslužio nabranjanjem:

»Srdobolja, vrijed i kuga« (v. 10).

Njegova hiperbola da žena ulaskom u pakao čini pakao gorim (vv. 27–28) kosi se s temeljnim kršćanskim naukom o paklu: vječna odijeljenost od Boga ne može se uvećati, čak ni ženinim ulaskom u pakao! Završni, doista uspjeti barokni opis u Orbinovoj pjesmi (vv. 29–32) razlikuje se od svih prethodnih uvođenjem krajolika u usporedbu zle žene i fortunala, dakako s nepovoljnim ishodom za zlu ženu: pogibeljno visoko valovlje po jugu stoput je mirnije od zle žene. A Orbin je dobro upoznao nevremena na moru za juga dok je djelovao u benediktinskim samostanima na Šipanu i, još više, na pučinskom otoku Sv. Andriji.

Promotreno iz društvenopovijesne i društvenofilozofske perspektive, Orbin svojom pjesmom »od zlijeh žena« nudi nov, hrvatski, ranobarokni izda-

nak jedne judeokršćanske tradicije koja se u ponižavanju, obezvređivanju i ozloglašavanju žene stopila s grčkom i rimskom filozofijom, a zanemarila je, primjerice, Augustinovu ontološku definiciju: »žena je narav«, podrazumijeva se: jednako kao što je i muškarac narav, dakle jednakoga ontičkoga statusa. Iz književnopovijesne perspektive *Pjesan od zlijeh žena* Mavra Orbina promišljeni je pjesnikov odmak od latinskoga predloška i sadržajem i po izražajnim sredstvima, nije dakle prepjev nego autorska pjesma, koja svoga tvorca gustoćom figura i gipkošću osmerca promiče u ranobaroknoga hrvatskoga pjesnika, a ono što joj etički nedostaje jest pjesma blizanka, nenapisana *Pjesan od dobrieh žena*. Pantić je Orbinovu pjesmu pokušao učiniti shvatljivijom prosudivši je kao »izraz jednog raspoloženja i deo čitave jedne literature, nastalih u stoleću baroka, u svetu i kod nas«. ²²⁹ Tu ocjenu nipošto ne bi trebalo shvatiti kao da je Orbinova pjesma samo izraz baroknoga raspoloženja ili kao da njezina izražajna sredstva pripadaju samo jednom dijelu barokne književnosti. Vrijedi upravo suprotno: Orbinova jedina pjesma, ugrađena u njegov prijevod Ellijeve zbirke o »prvim i posljednjim stvarima«, istodobno je i dio nečasne tradicije i trenutak ranobaroknoga nadahnuća. Ona pripada drevnoj tradiciji pjevanja o zloj ženi, koju u podjednakoj mjeri ne prati tradicija pjevanja o dobroj ženi, ali po uresju, ritmu opisa i dinamičnoj izmjeni prizora bilježi važan trenutak unutar hrvatske ranobarokne pjesničke radionice u Dubrovniku.

Nakon triju opisa zle žene, dvaju primjera iz filozofske baštine i abecede ženinih poroka iz Pierozziijeve teološke sume, Elli kao da ponovo nastoji uspostaviti 'ravnotežu' u pristupu ženi kad domeće jednu rečenicu u pohvalu dobre žene:

»Ma ništar nemanje svaka stvar budi rečena s mirom od dobrieh i svetijeh djevica, udovica, udanijeh i ostalih gospoja i vrijednijeh žena, dostojnijeh svake hvale, od kojijeh govori sveto Pismo u libru od Eklesiastika na 26. pog. [lavljju]: 'Dobre žene blažen muž.'« ²³⁰

²²⁹ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. 103; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 155.

²³⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 27:

»ma ništar nemanje svaka stvar buddi recena s' mirom [corr: ex mirom] od dobrieh, i s'fetiéh Dievičaa, Vdovičaa, Vdanieh, i ostalih Gofpóyaa, i Vriédnieh xenaá, doftoynieh svakke hvale, od kojijeh govoriš sféto Pijlmo u libru od Ecclesiastica ná [corr: ex ná.] 26. pog.

Dobrée xenè, Blaxen muux.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 25:

»ma però ogni cosa sia detta con pace delle buone, et Sante Vergini, Vedove, Maritate, et altre Matrone, degne di ogni lode, delle quali dice l'Ecclesiastico al 26. cap.

Mulieris bonæ, beatus vir.«

Usp. Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), pp. CIII–CIV i u bilješci 148; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 155 u bilješci 153. Pantić je naime upozorio na Kašičev hiperijekavizam »s' →

Poruku ovoga odlomka Elli ističe rubnim podnaslovom, a Orbin ga vjerno prevodi:

»Dobra žena dostojna je svake hvale.«²³¹

Elli pred svoga čitatelja stavlja niz bezimernih svetica u različitim staležima i službama, da bi poentirao jednim biblijskim navodom o dobroj ženi, prvim stihom u 26. poglavlju *Knjige Sirahove*, gdje se vrlina žene mjeri duljinom muževa života:

»Blago mužu žene čestite
jer je dvostruk broj dana njegovih.«²³²

Primjer očito ne vrijedi za djevice koje je u prethodnom retku na prvom mjestu postavio za uzore. Elli je tom prilikom mogao razraditi pristup prisutan u 26. poglavlju *Knjige Sirahove (Ecclesiasticus u Vulgati)*, gdje su podjednako opjevane čestita žena (*mulier bona, mulier fortis, pars bona u Vulgati*) i žena opaka (*mulier nequam*), i to prvo vrlo žena, a tek potom zla, obje vrlo slikovito. Ipak svom je čitatelju bar naznačio 26. poglavlje kao duhovno štivo. Iz Staroga zavjeta mogao je mladića uputiti na još znamenitije mjesto o ženi – *Pjesmu o vrsnoj ženi u Mudrim izrekama* 31,10–31, koja počinje stihovima:

»Tko će naći ženu vrsnu?
Više vrijedi ona nego biserte.«

Začudo posve je zaobišao Novi zavjet s njegovom galerijom dobrih žena: Bogorodica Marija, Elizabeta, Marta i Marija, Veronika, Lidija.

Čini se da je Ellijev učitelj ponudio odgovor prikladan učenikovim ušima. Učenikova zahvala na osmom odgovoru naime otkriva da je mladić unaprijed strepio od učiteljeva odgovora:

»Zahvaljivam ti na sgoru rečenomu odgovoru, pokli se nije prigodilo ono, što ja scijenjah, to jest, da veće nijesi uzvišio žene negoli nas ostale ljudi.«²³³

mierom« koji treba ispraviti u »s mirom«, da bi bio suglasan s talijanskom izvornikom *con pace*.

²³¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 27:

»Dobra xenà doftoynalje fivakke hvale.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 25:

»La femina buona è degna d'ogni lode.«

²³² *Biblija* (2018), *Knjiga Sirahova* 26,1.

Usp. *Vulgata Clementina* (1592), *Ecclesiasticus* 26,1:

»Mulieris bonae beatus vir: numerum enim annorum illius duplex.«

²³³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 27:

»Zahvaglijvam|ti nà s' goru recenomu odgovoru, pokli|še nie prigodillo onò, fctò ya fšciegnah, tójest, dà vechie niel' uzvišcio xenè, negoli nas oftale gliudi.«

Na osmo pitanje prvoga razgovora, »Je li Adam bio plemenitiji u duši, negoli Eva, i također u tijelu?«, Elli nudi odgovor koji po razvoju argumentacije spada među najsloženije i najopširnije u cijeloj njegovoj zbirci teološko-filozofskih dijaloga. S osloncem na Petra Lombardskoga milanski franjevac prvo utvrđuje da se ljudi među sobom razlikuju po svojim prirodnim nadarenostima, da je dakle razlika u nadarenostima uopće moguća, a nakon toga povlači tri zaključka:

1. Adamova je duša u usporedbi s Evinom obdarena većim spoznajnim i moralnim sposobnostima te, što doista raspamećuje, »priličnija slici i prilici Božjoj«;
2. Adamovo je tijelo plemenitije od Evina po snazi;
3. Evinu je tijelo »na n'jeki način« (*ad un certo modo*) plemenitije od Adamova jer je stvoreno u raji i jer potječe od kosti, a ne kao Adamovo tijelo – od zemlje.

Taj je odgovor jedan od rijetkih u kojem se Elli ne poziva ni na jedan teološki ili filozofski autoritet.

Iako je već odgovorio na postavljeno pitanje, Elli svoj odgovor opterećuje trima dodacima o zloj ženi koji svi potječu iz moralnoteološke sume sv. Antonina Pierozzija: definicijom žene prema filozofu Sekundu, anegdotom o Sokratu i njegovim dvjema ženama te »abecedom ženinih poroka«. Ellijeva mizoginija, standardna u kršćanskom tumačenju biblijskoga izvješća o praroditeljima, a posve lišena novozavjetne perspektive, ima u Orbinu svoga nastavljača u hrvatskom ruhu. Izrazitu asimetriju u prikazu zle i dobre žene, prisutnu u 'dodacima' uz Ellijev odgovor, Orbin, nažalost, prihvaća u cijelosti. Dapače, doprinosi joj svojom jedinom sačuvanom hrvatskom pjesmom »od zlijeh žena«.

Osmo pitanje prvoga razgovora prvo je pitanje Ellijeve zbirke i Orbinova prijevoda koje se usmjeruje prema društvenim odnosima i stoga pripada socijalnoj filozofiji kršćanskoga predznaka. A razvedeno obrazloženje s asimetričnim rješenjem najavljuje da će odnos muškarca i žene postati istaknutom temom Ellijeva priručnika o »prvim i posljednjim stvarima«.

Deveto pitanje prvoga razgovora usredotočeno je na značaj grijeha što su ga u raji počinili praroditelji Adam i Eva:

»Bî li grijeh Adamov i Eve oholast, i bi li veći grijeh od svijeh ostalih grijeha kî se mogu učinit na ovomu svijetu?«²³⁴

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 25:

»Vi ringratio della sopradetta risposta, poiche non è avvenuto quel ch'io credevo, cioè, che più non essaltasti le donne, che noi altri huomini.«

²³⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 27:

»Bijli grieh Adamov, i Eve, Oholást, i bijli vecchi grieh od sfieh oftalieh griehaa kijlfe

U odgovoru se Elli oslanja na teološke autoritete:

»Velju dake ukratko, da naš Alesandro od Ales, Sveti Tomas i Durando i Gabrio govore da njihov prvi grijeh bi od oholosti. Sveti Bonaventura govori da bi od neposluha, a Skoto govori da prvi grijeh Adamov bi odveće velička ljubav, koju nošase prema svojoj ženi Evi, ne od požude, ma od prijazni. Može se ništar nemanje rijeti da njih grijeh bi oholast, obučena u odveće veliku ljubav i jošter u neposluh.«²³⁵

Elli se tu poziva na tri sentencije, koje sve potječu od istaknutih franjevačkih teologa Aleksandra Haleškoga, Bonaventure i Duns Škota, i salomonski nudi rješenje koje objedinjuje sva tri mišljenja, a Orbin prilično vjerno prevodi Ellijev stav, uključujući čak i to da je Aleksandar Haleški »naš«, što iz Ellijeve perspektive znači franjevac, a ne benediktinac. K tomu za tri Ellijeva talijanska nazivka koja opisuju ljubav Adama i Eve: *amore*, *concupiscenza* i *amicitia* uspješno smišlja tri hrvatska: 'ljubav', 'požuda' i 'prijazan'. Sažimajući svoj odgovor Orbin skraćuje ključni izričaj: umjesto »oholost obučena u sve te okolnosti i u odviše ljubavi i također u neposluh« (*la superbia, vestita però di tutte queste circostanze, et di troppo amore, et anco di disobediencia*) on prevodi s »oholast, obučena u odveće veliku ljubav i jošter u neposluh«. Dubrovački benediktinac ne prenosi ni Ellijeve rubne uputnice na djela Aleksandra Haleškoga, Tome Akvinskoga, Bonaventure i Duns Škota:

»Alessandro di Ales, nella 2. par. della Somma.
S. Tho.[maso] in 2.2.
S. Bonaventu.[ra.]
Scoto nella dist. 21 et 22.«²³⁶

[*corr. ex Kij|fe*] mogu ucinit nà ovomu sfietu?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 25:

»Se il peccato d'Adamo, et Eva fu la superbia, et se fu maggior di tutti gl'altri peccati, che si possono commetter in questo mondo.«

²³⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 28:

»Vegliu dake u kratko, dà nafc Aleffandro od Ales, Sfeti Tomas, i Durando, i Gabrio, govore dà gnih parvi grieh bij od oholosti. Sfeti Bonaventura govori, dà bij od neposlúha; à Skoto govori, dà parvi grieh Adamov, bij od vechie velicka gliubav, koyu noscálce prema svoyoy xeni Evi, ne od poxude, ma od priazni. Moxe|fe ništar nemanje rieti, dà gnih grieh bij oholast, obúçena u od vechie veliku gliubav, i yofter u nepofluh.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 26:

»Dico adunque brevemente, che il nostro Alessandro d'Ales, San Tomaso et Durando et Gabriele, dicono che'l loro primo peccato, fù di superbia. San Bonaventura dice, che fù di disobediencia, et Scoto afferma che il primo peccato di Adamo, fù il troppo amore, e' hebbe verso la sua moglie Eva, non già di concupiscenza, ma d'amicitia. Si può nondimeno dire, che'l peccato fosse la superbia, vestita però di tutte queste circostanze, et di troppo amore, et anco di disobediencia.«

²³⁶ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 26.

A riječ je o velikoj teološkoj raspravi: Što je uzrok istočnoga grijeha? U 13. stoljeću u njoj su se okušali svi prvaci skolastike, a u raspri je ponuđeno pet odgovora: nevjernost, oholost, neposluh, pohlepa i požuda. Engleski franjevac Aleksandar Haleški svoj odgovor sažima u »neposluh, ponajviše Adamov«. ²³⁷ Bonaventurino gledište možda ponajbolje opisuje rečenica:

»Ipak je u muškarcu bila neka oholost, neka pohlepa i neka pohota, kojima je vođen prema neposluhu.« ²³⁸

U daljnjoj pak raspravi on razblažuje svoj odgovor zaključkom:

»Evin i također Adamov grijeh potekao je iz nekoga neznanja, shvaćenoga u širokom smislu.« ²³⁹

Toma Akvinski u svom posljednjem djelu *Summa theologiae* ovako zaključuje da je posrijedi oholost:

»Stoga ostaje da se prvi čovjekov grijeh sastojao u tomu što je želio neko duhovno dobro iznad vlastite mjere. A to se tiče oholosti. Odatle je očito da je prvi grijeh čovjekov bio oholost.« ²⁴⁰

Tomu u takvu odgovoru slijedi francuski dominikanac Durand de Saint-Pourçain pišući komentar *Sentencija*. ²⁴¹ Ivan Duns Škot pri prosudbi prvoga čovjekova

²³⁷ Alexandri de Ales Angli, Doctoris Irrefragabilis Ordinis Minorum, *Summae Theologiae, pars secunda*. Primam rerum productionem, angeli, hominisque creationem, eorumdemque casum vel lapsum, ac mala sive peccata inde sequentia mire dilucidans. Cum Indice copiosissimo. (Venetiis: Apud Franciscum Francium, 1575), »[Quaestio CV. Membrum III. De causa originalis peccati.] Articulus III. Resolutio«, f. 271v:

»Per inobedientiam, et potissime Adae.«

²³⁸ Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi Cardinalis, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, Tomus II: *In secundum librum Sententiarum*, u: Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi Cardinalis *Opera omnia*, edita studio et cura PP. Collegii a S. Bonaventura, Tomus II. (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1885), u: »Commentarius in distinctionem XXII. De hominis transgressione«, pp. 514–529, na p. 522a:

»Fuit tamen in viro quedam superbia, quaedam avaritia et quaedam lascivia, per quas perductus est ad inobedientiam.«

Nadalje u bilješkama: Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* II (1885).

²³⁹ Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* II (1885), p. 522a:

»Conclusio. Peccatum Evae et etiam Adae fuit ex quadam ignorantia, accepta in sensu largo.«

²⁴⁰ Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II–II, q. 161, a. 1, co., na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/sth3000.html>:

»Unde relinquitur quod primum peccatum eius fuit in hoc quod appetiit quoddam spirituale bonum supra suam mensuram. Quod pertinet ad superbiam. Unde manifestum est quod primum peccatum hominis fuit superbia.«

²⁴¹ Durandi a Sancto Portiano, *In Sententias theologicas Petri Lombardi commentariorum*

grijeha zauzima stav drukčiji od svih svojih neposrednih prethodnika iz franjevačkoga i dominikanskoga reda, a oslanja se na Augustina:

»Prvi grijeh Adamov nije bila neumjerena ljubav prema sebi, nego prema supruzi, koju nije htio ražalostiti, prema Augustinovoj misli.«²⁴²

Elli dakle pristaje uz Tomin odgovor, ali mu pridružuje odgovore trojice franjevac: Aleksandra Haleškoga i Bonaventure o ulozi neposluha te Duns Škota o udjelu Adamove neumjerene ljubavi, a ne pohote prema Evi. Dubrovački benediktinac vjerno slijedi svoj predložak. Stoga je hrvatski čitatelj mogao upoznati i razmatrati gledišta istaknutih teologa visoke skolastike, a s njima i tri najutjecajnije odgovora: oholost, neposluh i, doista izazovno od Duns Škota, »neumjerenu ljubav« muškarca prema ženi.

Orbin također uvrštava Ellijevo uputnicu na Pseudo-Bonaventurin *Centiloquium*:

»U *Centilokviju*, par. 1. c. 3.«²⁴³

Zašto se Elli poziva na spis koji potječe iz Bonaventurine škole, možda i od Bonaventurina tajnika Bernarda Bessea? Putokaz prema odgovoru nudi samo Ellijevo obrazloženje:

»Zato sveti teolođi, i navlaštito Sveti Bonaventura, govore, da jedan grijeh može se zvati i također može bit veći od drugoga; i ovoj radi uzroka, i po ovi način grijeh od Lucifera bi veći od svakoga drugoga grijeha, jerbo on s njegovom nenavidosti donije smrt na svijet. Koliko ako ćemo gledat na općinu od grijeha, grijeh Adamov bi veći od svih grijeha, zašto on ognusi vas narod ljudski. Ako li ćemo gledat na neharstvo, pritežak je grijeh od onoga, koji nije haran onomu tko mu je dobro učinio, kako učiniše Žudjeli prema Isukrstu. Ako li ćemo poslije gledat i rijet od onijeziijeh, ki vazda ištu stati i biti mladi i nigda se ne postarati,

libri quatuor. (Lugduni: Apud Gulielmum Rovillium, 1563), u: »[Liber II. Distinctio XXII.] Quaestio prima. Vtrum primum peccatum primi hominis fuerit superbia.«, ff. 143.2–143.3.

²⁴² R. P. F. Ioannis Duns Scoti, Doctoris Subtilis, Ordinis Minorum, *Quaestiones in lib. II. Sententiarum.* Tomi sexti pars secunda. (Lugduni: Sumptibus Laurentii Durand, 1639), u: »[Liber II. Distinctio XXI.] Quaestio II. Vtrum peccatum Adae fuerit gravissimum? Scholium.«, p. 834:

»Primum peccatum Adae non fuisse immoderatum amorem sui, sed coniugis, quam noluit contristare, secundum mentem Augustini.«

²⁴³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 28:

»V *Centiloquiu*, par. 1. c. 3.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 27:

»Nel *centiloquio*, p. 1. cap. 3.«

Naslov Pseudo-Bonaventurina djela u Ellijevoj uzrubnici kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

velju da je to grijeh od lakomosti. Zato dake ne čudi se ako grijeh Adama i Eve bi veći od svakoga drugoga grijeha, na način zgoru rečeni.«²⁴⁴

Elli ovdje upućuje na Pseudo-Bonaventurin nauk o dvanaest mjerila s pomoću kojih se utvrđuje da je jedan grijeh teži od drugoga:

»Da je jedan grijeh veći od drugoga, utvrđuje se na dvanaest načina.

Prvo po uzročnosti: tako se đavlov grijeh utvrđuje većim [od ostalih], jer je po njegovoj zavisti smrt prodrla u krug zemaljski.

Drugo po općenitosti: tako je grijeh praroditelja bio veći, jer se proširio na cijeli ljudski rod.

Treće po golemosti: tako je Judin grijeh bio najveći, jer je izdao Gospodina Spasitelja.

Četvrto po nezahvalnosti: tako se njegov grijeh utvrđuje većim, jer je primio više milosnih darova.

Peto po pogibeljnosti: tako se grijeh iz neznanja utvrđuje težim, jer je pogibeljniji.

Šesto po neodvojivosti: tako se grijeh pohlepe utvrđuje većim, jer dok ostali poroci s čovjekom stare, jedino se lakomost pomlađuje.

Sedmo po bezobzirnosti: tako se oholost utvrđuje najvećim grijehom, jer nastaje i iz dobrih djela.

Osmo se postavlja: tako se rasipnost utvrđuje težom od ostaloga, jer su joj ljudi skloniji.

Deveto po osporavanju veće milosti: tako se grijeh protiv Duha Svetoga utvrđuje težim.

²⁴⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 28–29:

»Zató, Sfeti Teoloyi, i navlaftito Sfeti Bonaventura, govore [corr. ex gevoré], dà yedan grieh moxe|fè zvát, i takoyer moxe bit vecchi od drugoga, i ovoy rádi uzrokka; i pò ovi nacin grieh od Luçifera bij vecchi od fvakoga drugoga grieha; yerbo on s' ngegovom nenavidofiti donie fmarat nà sfiét. Koliko ako|chiemo gledat nà opcchinu od grieha, grieh Adamov bij vecchi od sfieh griehaa, zaľcto on oghnúfi vàs narod gliudski. Ako|li|chiemo gledat nà neharľtvo, pritěxak|ye grieh od onogaa, koi nie haran onomu, tko|mulje dobrò ucinio, kakò ucinifce Xudieli prema Ifukarľtu. Ako|li|chiemo poffie gledat, i riet od oniezieh, kij vazda ifctú fľati, i bitti mládi, i nigda|fè ne postaratti, vegliu da|ye tó grieh od Lakomofiti. Zató dake nè cuddi|fè, akò grieh Adama, i Eve bij vecchi od fvakoga drugoga grieha, nà nacin fgoru recennij.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 26–27:

»Perciò li sacri theologì, et in particolare San Bonaventura, dicono, che un peccato si può chiamare et anco essere maggior dell'altro; et questo quanto alla causa, et à questo modo il peccato di Lucifero fù maggiore de ogni altro peccato, perciocche egli con la sua invidia apportò la morte nel mondo. Quanto alla generalità il peccato di Adamo fù maggior di tutti perche imbrattò tutta l'humana generatione. Quanto all'enormità fù quel di Giuda, che tradì nostro Signore. Quanto all'ingratitude è gravissimo quel peccato di chi non rende gratie à quelli che gli hanno fatto bene, come fecero li Giudei verso di Christo. Quanto al pericolo è gravissimo il peccato dell'ignoranza, quand'è grassa, ò supina. Quanto poi alla tenacità, et di star sempre giovine, e non mai invecchirsi, questo è il peccato dell'avaritia. Per questo dunque non vi maravigliate, se il peccato di Adamo, et di Eva fù maggiore di ogn'altro peccato, al modo detto di sopra.«

Deseto po osnovi veće uvrede: tako se grijeh idolatrije utvrđuje većim. Jedanaesto po osnovi opiranja većoj umješnosti/ljubaznosti: tako je Adamov grijeh bio najteži.

Dvanaesto po osnovi većega nepoštenja i samovolje: tako grijeh bilo koje vrste može postati veći od drugoga.«²⁴⁵

Kako Elli pristupa skali za uspoređivanje grijeha iz Pseudo-Bonaventurina spisa, a kako se Orbin odnosi prema Ellijevu pristupu? Od dvanaest Pseudo-Bonaventurinih »načina« Elli u svoj odgovor uključuje samo njih šest: uzročnost, općenitost, golemost, nezahvalnost, pogibeljnost i neodvojivost, dakle neopravdano prepovoljuje broj mjerilā za uspoređivanje grijeha. Drugo, nazivke za Pseudo-Bonaventurina mjerila s pomoću kojih se uspoređuju dva grijeha milanski franjevac ne prevodi vjerno. Primjerice, *causalitas* je trebalo prevesti *causalità*, a Elli prevodi *causa*; *periculositas* je trebalo prevesti *pericolosità*, a ne *pericolo*; *inseparabilitas* je pak trebalo prevesti *inseparabilità*, a ne *tenacità*.

Od šest Ellijevih mjerila Orbin u svoj prijevod uključuje četiri, ali samo za tri uvodi hrvatske nazivke: talijanski nazivak *causa* prevodi očekivano s 'uzrok', za pojam 'općenitost' (*generalità*) kuje hrvatski nazivak 'općina', 'nezahvalnost' (*ingratitude*) prevodi lijepom dubrovačkom riječi 'neharstvo', i danas uobičajenoj u inačici 'neharnost'. To znači da Orbin za Bonaventurin nazivak *inseparabilitas*, odnosno Ellijev nazivak *tenacità* ne pronalazi prikladan hrvatski nazivak. K tomu valja uočiti da ni Elli ni Orbin ne upućuju točno na mjesto u Pseudo-Bonaventure: u uzrubnicama je trebalo pisati: »pars 1., sectio 5.« Ipak za deveti je odgovor ključno da je i u Ellijevo i Orbinovo čitanje Pseudo-Bonaventurina popisa uključeno drugo mjerilo, mjerilo »općenitosti«,

²⁴⁵ Pseudo-Bonaventura, »Centiloquium« (1584), u: »[Centiloquii prima pars.] De peccato actuali. Sectio 5.«, pp. 150.1–150.2, na p. 150.2:

»Peccatum maius unum altero, dicitur duodecim modis. Primo causalitate, et sic peccatum Diaboli dicitur maius esse, quia eius invidia mors intravit in orbem terrarum. Secundo generalitate, et sic peccatum primi parentis fuit maius, quia se per totum genus humanum diffudit. Tertio enormitate, et sic peccatum Iudae fuit maximum, quia tradidit Dominum Salvatorem. Quarto ingratitude, et sic eius peccatum dicitur esse maius, qui plura gratiarum dona percepit. Quinto periculositate, et sic peccatum ignorantiae dicitur esse gravius, quia periculosius. Sexto inseparabilitate, et sic peccatum cupiditatis dicitur esse maius, quia cum caetera vitia cum homine consenescent, sola avaritia iuvenescit. Septimo importunitate, et sic superbia dicitur esse maximum peccatum, quia etiam ex bonis operibus generatur. Octavo ponitur, et sic luxuria dicitur esse gravius, ad quam homines pronius inclinantur. Nono maioris gratiae impugnatione, et sic peccatum in Spiritum Sanctum dicitur esse gravius. Decimo ratione maioris offensae, et sic peccatum idolatriae dicitur esse maius. Undecimo ratione maioris facilitatis resistendi, et sic peccatum Adae fuit gravissimum. Duodecimo ratione maioris improbitatis et libidinis, et sic peccatum cuiuslibet generis potest fieri maius altero.«

koje se izravno odnosi na grijeh praroditeljā, i to, prema stilizaciji, na oba praroditelja podjednako.

Deveto je pitanje tek uvod za deseto koje zahtijeva novu usporedbu muškarca i žene: čiji je grijeh teži – Adamov ili Evin? Na završetku prvoga razgovora Elli se ponovo vraća biblijskom odnosu muško-žensko, ovaj put u svjetlu odgovornosti za počinjene grijehe. Evo kako on važe težinu grijehā prvoga ljudskoga para:

»Velju ti dake da, na n'jeki način, bī veći grijeh Adamov. Ništar ne manje, govoreći priprosto, bī vele veće teži grijeh od Eve. Koja stvar kaže se na ovi način. Adam većma sagriješi, za bit većma izvrsniji i kreposniji u razumu, u jakosti i u mudrosti; sagriješi još veće pristavši na hotjen'je od žene, a ne od zmije, kako učini žena, i jošte za bit on imao bez drugoga zapovijed od Boga, koju stvar neima žena, ma joj bi rečeno i zapovijedeno po putu od čovjeka.

Eva vele većma sagriješi, jerbo vjerova veće đavlu i muža svoga potaknu na grijeh. Cjeća toga jošter za zlamenje bī većma pedepsana od Boga, kako se vidi u Svetom pismu na 3. pog. od Đenesi.«²⁴⁶

Ili ukratko: Adam »većma« sagriješi i pritom Elli navodi dva razloga: stvoren je savršeniji i, nagovoren od žene, prekršio je zapovijed koju je primio izravno od

---

O Pseudo-Bonaventurinum spisima usp. Paschal Robinson, »St. Bonaventure«, *Catholic Encyclopedia* (1913), dostupno na mrežnoj adresi: [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/St._Bonaventure](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/St._Bonaventure) (pristupljeno 15. 10. 2021).

²⁴⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 29–30:

»Vegliu|ti dake, da nā nieki nacin, bij vecchij grieh Adamov. Nifctar nemanye govorecchi priprofto, bij velle vechie texij grieh od Eve.

Koya ftvar kaxé|fe nā ovi nacin. Adam vecchma fagriesci, za bit vecchma [*corr. ex vecchma*] izvarfnij, i krepoftnij, i razúmu, ù yakofti, i ù mudrofti, fagriesci [*corr. ex fagriesci*] yofc vechie, priftavfci nā hotienye od xené, à ne od Zmie, kakò uciniy xenà, i yofcte za bit on imao bez drugoga zapovied od Bogga, koyu ftvar neimà xenà: ma|yoy bij recenò, i zapovidyeno pò puutu od covieka.

Eva velle vecchma fagriescij, yërbo vierova vechie Diavlu, i múxa ftvoga potaknú nā grieh. Čiechia toga yofcter za zlamenye bij vecchma pedepsana [*corr. ex pediepsana*] od Bogga, kakò|fe vidij ù Sftetom pijfmu nā 3. pog. od Genefi.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 28:

»Vi dico adunque, che ad un certo modo, fu maggior quello d'Adamo. Nondimeno semplicemente parlando, fu molto più grave quello di Eva.

Il che si prova in questo modo. Adamo più peccò, per esser più perfetto, et virtuoso in sapienza, fortezza, et prudenza, peccò anco più in consentire alla Donna, et non al serpente, come fece la Donna, et anco per haver immediatamente havuto il commandamento da Dio, ilche non hebbe la Donna: ma l'hebbe mediante l'huomo:

Eva molto più peccò, perche credette più al Diavolo, et perche instigò il consorte à peccare. La onde anco in segno fu più punita, et castigata da Dio Benedetto, come appare nella sacra Genesi, al terzo: <...>«

Boga, a Eva »vele većma« sagriješi i pritom Elli navodi dva razloga: poslušala je đavla i potaknula supruga na prvi grijeh. Lombardski franjevac sažima svoj odgovor u rubnom podnaslovu bolje nego u tekstu: »Grijeh od Eve bî veći negoli Adamov.«²⁴⁷ Tu tvrdnju i njezin dokaz on gotovo u cijelosti preuzima iz *Summa theologiae* Tome Akvinskoga, kako i upućuje u toj uzrubnici.²⁴⁸ Ipak posve izostavlja Tomine uputnice na Augustina. U sljedećoj pak uzrubnici Elli dodatno upozorava:

»Eva nije primila zapovijed [od Boga], ali Adam jest neposredno.«²⁴⁹

Tom uputnicom Milanez opet odgovornost usmjeruje prema Adamu, a dubrovački je benediktinac preoblikuje u pitanje s drukčijom optikom: »Kako bi zapoviyeno Evi?« Orbin također oslabljuje Ellijevu i Tominu dokaznu strategiju kad Ellijev izričaj »dokazuje se« (*probatur* na latinskom, *si prova* na talijanskom) prevodi s »kaže se«.

U svom se odgovoru iz kršćanske socijalne filozofije Elli koleba jer uviđa da su u odnosu prema Bogu sagriješili i muškarac Adam i žena Eva, svatko unutar svojih nadležnosti i okolnosti. Pri konačnom zauzimanju stava lombardski se franjevac poziva izravno na rješenje Tome Akvinskoga.

Pitanja koja Elli obrađuje u prvom razgovoru zadiru u tri filozofske grane, tri posebne metafizike, i to ovim redom: prirodnu teologiju, prirodnu filozofiju i socijalnu filozofiju. Posve očekivano, jer su postavljena pitanja o Bogu, svijetu i čovjeku, točnije o čovjekovu zajedništvu ili odnosu između muškarca i žene. Iako učenika u prvom pitanju zanima koje je stvari Bog stvorio na početku, učitelj na vlastitu inicijativu proširuje učenikovo pitanje i sâm postavlja pitanje: »Što jest Bog?« Tako prvo pitanje i odgovor pokazuju da su učenik i učitelj neusklađeni, odnosno da učenik tek mora ovladati umijećem razgovora na teološke i filozofske teme. K tomu, već prvi odgovor razmatranjem o »četirima prvostvorenim stvarima« prema Tomi Akvinskomu zadire u područje prirodne filozofije, što se nastavlja i u slijedećim odgovorima. Stvaranje empirejskoga neba, stvaranje »prve materije« prije stvaranja pojedinih tijela ili pojava, stva-

²⁴⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 29:

»Grieh od Eve bij vecchi, negoli Adamov. S. Tomas 2.2.q.163.art.4 [corr. ex 14].«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 28:

»Peccato di Eva fù maggior di quello di Adamo. D.[ivus] Tho.[mas] 2.2.q.163.art.4.«

²⁴⁸ Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II–II, q. 163, a. 4, co. dostupno na mrežnoj adresi:

<https://www.corpusthomicum.org/sth3155.html>:

»Et sic patet quod peccatum mulieris fuit gravius quam peccatum viri.«

²⁴⁹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 28:

»Eva non hebbe il commandamento: ma Adamo immediate.«

Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 30:

»Kako bij zapoviyeno Evi.«

ranje četiriju elemenata – teme su koje bjelodano pokazuju kako se Aristotelova prirodna filozofija ugrađuje u tumačenje biblijskog izvješća o stvaranju svijeta. Osmo i deseto pitanje pripadaju pak socijalnoj filozofiji, jer s osloncem na izvješća u *Knjizi postanka* propituju ontički status i odgovornost muškarca i žene. Elli se u obradi pitanjā iz socijalne filozofije ne uspijeva odvojiti od višestoljetne mizoginijske tradicije, koja pravi razliku između ontičkoga statusa muškarca i ontičkoga statusa žene, između moralne odgovornosti muškarca i moralne odgovornosti žene, a Orbin ga u svom prijevodu vjerno slijedi.

Filozofske teme drugoga razgovora: narav, milost i smrt

U prvom razgovoru svoje zbirke teoloških svaštica Elli odgovara na dva prevažna pitanja iz mladićeve perspektive: »Što je Bog?« i »Što je žena?« U drugom razgovoru Milanez uvodi i obrađuje treće ključno pitanje: »Što je smrt?« Polazište mu je dakako izvješće o prvom čovjekovu grijehu i njegovim posljedicama u trećem poglavlju *Knjige postanka*. Tragom toga izvješća učenik u petom pitanju pita svoga meštra: »Učini li Gospodin Bog prve roditelje Adama i Evu neumrle?«²⁵⁰ A učitelj u odgovoru provodi ovo značajno razlikovanje:

»Velju dake za odgovor, da razmišljajući tijelo Adama i Eve naravnijem načinom, bjehu umrli, kako i mi ostali, jerbo bjehu učinjeni i stvoreni od četirih elemenata. Ma razmišljajući poslije u njih milost i pomoći, koje im Bog bješe dao i dopustio, velju da mogahu ne umrijeti; i zaisto da ne budu sagriješiti, ne bi umrli. Cjeća toga po ovi način biše učinjeni od Boga neumrli.«²⁵¹

U Ellijevu odgovoru učitelj se oslanja na svoje znanje iz aristotelovske prirodne filozofije jer ne propušta još jednom istaknuti da je sve tjelesno sastavljeno »od

²⁵⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 38:

»ucinijli Gospodin Boog parve roditelje Adama, i Evu, neumarle?«
Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 36:

»Il Signor Dio fece li primi Parenti Adamo, et Eva, immortali, over mortali?«

²⁵¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 38–39:

»Vegliu dake za odgovor, dà razmijfcgliayucchi tielo Adama, i Eve, naravnjem nacinom, biehu umárlí, kako i mij oštali, yerbo biehu ucigneni [corr. ex ucignemi], i stvoreni od cetirih Elemenataa. Ma razmijfcgliayucchi poslie ù gnih miloft, i pomocchi, koye|im Boog biefce dao, i dopúftio, vegliu dà mogáhu ne|umrieti; i zaifto dà ne|buddu lagriescitti, ne|bbi umárlí. Čiechia toгаа pò ovi nacin biſce ucigneni od Bogga neumárlí.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 37:

»Dico adunque in risposta, che considerando il corpo d'Adamo, et de Eva naturalmente, erano mortali come noi altri ancora, perche erano composti, et fatti de gl'elementi, et prime qualità contrarie, le|quali sempre combattono l'una contra l'altra. Ma considerando poi in quelli, la gratia, et aiuti, ch'Iddio gl'haveva dati, et concessi, dico che potevano non morire, et infatti se non havessero commesso il peccato, non sarebbero morti. Si che à questo modo furono fatti per gratia da Dio immortali.«

elemenata i prvih oprečnih kakvoća koje se uvijek bore jedna protiv druge« (*de gl'elementi, et prime qualità contrarie, lequali sempre combattono l'una contra l'altra*), misleći naravno na toplo, hladno, suho i vlažno. Orbin pak Ellijevo izlaganje sažima čim zadire u prirodnu filozofiju: čovjekovo tijelo učinjeno je »od četirih elemenata«. U skladu s tim Orbin ne prevodi Ellijevu uzrubicu:

»Elementi, et prime qualità, combattono insieme.«²⁵²

Tako Elli postupno dolazi do središnje teme drugoga razgovora, do smrti koju definira u šestom pitanju:

»Drugo nije ona [= smrt], dragi moj učeniče, (govoreći od nje bitja) negoli jedno ništa; jer kakono tmine jesu izbavljen'je jedno od svjetlosti, tako je smrt izbavljen'je od života. Smrt je dake jedno razlučen'je od duše, i od tijela [u značenju: razlučenje duše od tijela], koju zove Aristotio najposljednju od svih stvari strahovitijeh.«²⁵³

U svom jezgrovitom odgovoru Elli nudi četiri 'definicije' smrti: 1. »jedno ništa«; 2. »lišenost od života«, pri čem se očito oslanja na jedno od triju počela Aristotelove *Fizike*: *privatio*, u Ellijevo izvorniku *privazione*; 3. »razlučenje duše od tijela«; 4. »posljednja od svih strašnih stvari« u Aristotelovu smislu. Takav Ellijev pristup suočava Orbina s visokim zahtjevima u prijevodu. Za *privatio* mljetski benediktinac odabire nazivak 'izbavljen'je', a uz proces odvajanja duše od tijela ne izmiče zamci dubrovačkoga genitiva, jer njegov izričaj 'razlucenye od dufce, i od tiela' čitatelj mora razumjeti u smislu 'razlučenje duše od tijela'. Pri prijevodu ključnoga talijanskoga nazivka *essenza* odlučuje se za nazivak 'bitje'. Napokon Elli i, prema njemu, vjerno Orbin preuzimaju Aristotelovu karakterizaciju smrti: »posljednja od svih strašnih stvari«, u rubnoj bilješci upućuju na autora izreke, Elli na talijanskom *Aristotile*, Orbin u dubrovačkom

²⁵² Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 37.

²⁵³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 39:

»Drugo nie onna [= smrt] draghi [*corr. ex* (draghi) moy vcenijce [*corr. ex* vienijce] (govorećchi od gne bijtya) negoli yedno ništa; yer kakono tminne yefu izbavglienye yedno od sfietlosti: tako[ye smrt izbavglienye od xivotta. Smart[ye]dake yedno razlucenye od dufce, i od tiela, koyu zové Arifotio, nay [*corr. ex* Nay] polliedgnú od sfieh stvárij strahovittieh.« Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 37–38:

»Altro lei [= morte] non è (caro mio Discepolo) quanto alla sua essenza, se non un niente, perche si come le tenebre sono una privatione della luce, così la morte è una privatione di vita. Così chiamata mors, dal mordere del frutto vietato, che fecero i nostri primi Padri, overo dalla similitudine di colui, che morde; imperoche mordendo ne piglia una parte in bocca, et lascia l'altra. Così la morte mazza il corpo, ma non tocca l'anima. Dunque la morte è una separatione dell'anima dal corpo, chiamata d'Aristotele l'ultimo di tutte le cose terribili.«

idiomu *Aristotio*, ali obojica ne otkrivaju što čitaju: poglavlje o hrabrosti u trećoj knjizi Aristotelove *Nikomahove etike*:

»A smrt je najstrašnije od svega; ona je kraj, i čini se kako mrtvomu više nema ni dobra ni zla.«²⁵⁴

Ipak Orbin ne prevodi jedan sloj Ellijeva razjašnjenja, koji se tiče odnosa tijela i duše, a priprema treću definiciju smrti – »razlučenje duše od tijela«, možda i zato jer je Elli gradi na jednoj igri riječima koju je teško prevesti:

»Smrt (lat. *mors*) je tako nazvana po ugrizu (tal. *mordere*) u zabranjeno voće, što su ga počinili naši praroditelji, ili po sličnosti s onim koji ugriza, jer grizući zahvaća jedan dio usta, a drugi ostavlja. Tako smrt pogađa tijelo, ali ne dotiče dušu.«

Ostatak drugoga razgovora učenik pitanjima usmjerava prema fenomenologiji smrti: zašto dobri ljudi umiru »jednom smrti strašnom i nemilom«, a zli »mirno kako bušice«. ²⁵⁵ Elli u odgovorima poseže za teološkim autoritetima – od sv. Augustina do glasovitoga primjera iz »Roberta, velikoga naučitelja«. ²⁵⁶ Elli pritom rubnom bilješkom »Roberto dottor lodato«, a Orbin njezinim prijevodom »Roberto Naučitelj pohvaljen.«, upućuju na Roberta Bellarmina

²⁵⁴ Aristoteles, *Ethica Nicomachea* III.6: 1115a26; Aristotel, *Nikomahova etika*, prijevod i rječnik Tomislav Ladan, filozofijska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Globus, 1988), p. 53.

Elli se u svojoj stilizaciji oslanja na latinski prijevod: Aristotelis *Ethicarum Nicomacheorum libri decem*. Codicum mss. collatione recogniti, et notis illustrati a Guilelmo Wilkinson, editio tertia (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1809), pp. 107–108: »Omnium autem rerum nihil horribilius morte est.«

Usp. Aristotle, *Nicomachean Ethics*, translated by Terence Irwin (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1985), p. 72:

»Now death is most frightening of all, since it is a boundary, and when someone is dead nothing beyond it seems either good or bad for him any more.«

Nadalje u bilješkama: Aristotel, *Nikomahova etika* (1988); Aristoteles, *Ethica Nicomachea* (1809); Aristotle, *Nicomachean Ethics* (1985).

²⁵⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 41:

»Mnokrat sam vidio gdje umiru dobri ljudi yednom fmarti strašnom, i nemilom, gdje se muckayu, gdje krive ufta, gdje occi izvarchiu, i ciné mnoghe drughe stvari strafčne. I vidio sam takoyer umrieti zle gliudi mirno [*corr: ex miérno*] kako bušcičće; <...>«

Ikavcu Kašiću ponovo se potkrao hiperijekavizam 'miérno' umjesto pravilnoga 'mirno' ili 'mijrno'.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 39–40:

»Hò veduto alle volte morir de i boni, di morte così strana, con tanta smania, con tanti storgimenti di vita, d'occhi, di bocca, et de mani, con molte altre cose spaventose. Et hò veduto parimente de i cattivi quietamente morire come pulcini; <...>«

²⁵⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 41–43; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 40–42.

i njegov upečatljiv primjer sveca, koji je umro iznenadnom smrću s prstom na starozavjetnoj izreci u otvorenoj knjizi:

»Pravedan, kojom godijer smrti umre, bit će u pokoju.«²⁵⁷

Tako Bellarmino u Elli ja postaje važan izvor za tumačenje »dobre smrti«, čak dva desetljeća prije nego je objavio svoju uspješnicu *De arte bene moriendi* (*O umijeću dobroga umiranja*, 1620).²⁵⁸

Filozofska tema trećega razgovora: vita brevis

U trećem razgovoru Elli propituje kratkoću, odnosno duljinu ljudskoga vijeka, pri čem se ponovo oslanja na Sveto pismo i na čovjekovo poznavanje prirode, odnosno na prirodne filozofe i prirodoslovce, one »ki pišu od stvari naravnijeh«.²⁵⁹ U drugom pitanju trećega razgovora učenik uviđa da je prema svetopisamskim izrekama Joba i Davida ljudski život kratak (*vita brevis*), ali pita o razlozima za toliku duljinu ljudskoga života, pogotovu usporedi li se ona s duljinom života u životinja. Meštar mu odgovara crpeći ponovo iz Aristotela:

»Stvar je stanovita, da je život naš dilji od svijeh ostalih živina, izvadivši, kako govori Aristotile, elefanta, i kako družu govore, jošter jel'jena. Ništar nemanje pismo ima vele dobar razlog rijeti, da je život naš kratak; <...>«²⁶⁰

²⁵⁷ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 41:

»Iustus, quacunq̃e morte praeoccupatus fuerit, in refrigerio erit.«

Usp. *Vulgata Clementina* (1592), *Liber Sapientiae* 4,7:

»Justus autem si morte praeoccupatus fuerit, in refrigerio erit;«

Orbin prevodi prema Elli jevoj stilizaciji mudrosne izreke. Vidi Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 43:

»Pravedan koiom [corr. ex koom] godier smrti umre, bit'chie u pokoyu.«

²⁵⁸ *De arte bene moriendi libri duo*, auctore Roberto S.R.E. Card. Bellarmino è Societate Iesu. Ad Illustrissimum et Reverendissimum Dominum Franciscum S.R.E. Card. Sfortiam Episcopum Albanensem. (Antverpiae: Ex officina Plantiniana, Apud Balthasarem Moretum, et Viduam Ioannis Moreti, et Io. Meursium, 1620).

Usp. i nedavni hrvatski prijevod: Roberto Bellarmino, *O umijeću dobroga umiranja*, preveo s latinskoga Franjo Pšeničnjak, predgovor napisao Hrvoje Relja (Zagreb: Zaklada biskupa Josipa Langa, 2021).

²⁵⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 49: »kako govore onij, kij pijlju od stvaru naravnijeh.« Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 47: »come dicono i Naturali.«

²⁶⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 50:

»Stvar je stanovita, da je život naš dilji od svijeh ostalih živina, izvadivši, kako govori Aristotile, Elefanta, i kako družu govore, jošter Jeliena. Ništar nemanje pismo imma vele dobar razlog rijeti, da je život naš kratak; <...>«

Drugi učiteljjev izvor potječe iz antičkoga Rima:

»Gdje govori Seneka, da život naš nije drugo negoli jedno tečen'je, koje čini čovjek k smrti.«²⁶¹

Elli očito cilja na Senekine poslanice Luciliju u kojima je smrt jedna od velikih tema, napose na prvu poslanicu.²⁶² Ali sam izričaj *cursus ad mortem*, u Ellijsa *corso alla morte*, u Orbina »tečen'je k smrti«, milanski franjevac preuzima iz Augustinova djela *De civitate Dei*.²⁶³

Učenikovo šesto pitanje upućeno je svim istraživačima prirodničā, dakle liječnicima, prirodoslovcima i prirodnim filozofima:

»Čudim se, veoma poštovani Oče Meštre, da je čovjek našao tolike lijeke toli-cijem družijem stvari mučnijema, ma ovoj samoj smrti nigda nije mogao naći nikakva lijeka?«²⁶⁴

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 48:

»Certo è, che la vita nostra è più longa di tutti gl'altri animali, eccettuando però secondo Aristotile l'elephante, et secondo altri anco il cervo. Nondimeno la scrittura hà molto ben ragione di dire, che la vita nostra è breve, anzi momentanea, <...>«

Usp. Aristoteles, *De generatione animalium* IV.5: 777b3–4; Aristotle, *Generation of Animals*, with the an English translation by A. L. Peck (London: William Heineman Ltd; Cambridge: Massachusetts: Harvard University Press, 1943), p. 449: »Man is the longest-lived of them [animals] all except the elephant, so far as we have any reliable experience; <...>«

Nadalje u bilješcima: Aristotle, *Generation of Animals* (1943).

²⁶¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 50:

»Gdie govori Seneka, dà xivot naš, nie drugo, negoli yedno tecenye, koye cinij coviek k' smrti.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 49:

»La ove dice Seneca, che la vita nostra non è altro che un certo corso che fà l'huomo alla morte.«

²⁶² Lucius Annaeus Seneca, *Ad Lucilium epistulae morales*, with an English translation by Richard M. Gummere (London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's Sons, 1925), I.2, pp. 2–3.

²⁶³ *Aurelius Augustinus, De civitate Dei libri XXII*, recensuit et commentario critico instruxit Emanuel Hoffmann, Vol. I, Libri I–XIII, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 40 (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1899), u poglavlju: »[Liber XIII.] Caput X. An vita mortalium mors potius quam vita dicenda sit.«, pp. 626–627, na p. 626: »ut omnino nihil sit aliud tempus vitae huius, quam cursus ad mortem.«

²⁶⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 54:

»Čudim[se] veoma poštovani Oče Meštre, dalje coviek našao tolikke lieke, tolićijem družijem stvari mućniema; ma ovoy samoy smrti nigda nie mogao načchi nikaqva lieka?«
Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 53:

»Mi meraviglio, assai Reverendo Padre Maestro, che l'huomo habbia trovato tanti altri rimedi à tante cose difficili et quasi impossibili, et à questa sola morte mai habbi potuto trovar rimedio alcuno.«

Orbin u prijevodu pojednostavnjuje učenikovo pitanje: dok Elli uviđa da je »čovjek pronašao tolike druge lijekove za tolike teške i gotovo nemoguće stvari«, mljetski benediktinac pripisuje uspjeh čovjekovim nastojanjima da pronađe lijeke »tolikim mučnim stvarima«. Umjesto odgovora učitelj objašnjava učeniku da čovjek nigdje ne može umaći smrti, što pak sažima u uzrubicu: »Nigdje nijesmo slobodni od smrti.«²⁶⁵

Osim spasopovijesne perspektive, Elli u razmatranje uključuje i naravne uzroke:

»Ako li se čovjek obzire na djelovanja od družijeh uzroka naravnijeh, život ljudski može se skratiti i prodijeliti. Zovu se drugi uzroci naravni: naredba od aera, kompleksion od tijela, vladan'je od života i take druge stvari.«²⁶⁶

Među »drugotnim naravnim uzrocima« za produljenje ljudskoga vijeka Elli ističe tri čimbenika: utjecaj zraka, tjelesna građa i, pretpostavi je, umjerenost u ljudskom ponašanju. Pritom se Elli poziva na »autoritet Galena liječnika«, a Orbin u prijevodu na »nauk Galena liječnika« o utjecaju pretilosti i pretjeranoga jela i pića na skraćivanje života,²⁶⁷ da bi u zaključku još jednom razjasnio djelovanje naravnih uzroka:

»Dat ću jedan nauk. Biti će jedan liječnik, koji po načinu od ljekarije i zlamen'ja rijet će da nemoćnik ima umrijeti i da ne može veće živjeti. Po mirakulu aliti po čudu Božjemu ozdravi. Astrolog govori da ima daždjeti ali da ima biti dobro vrijeme po onomu što kažu zvijezde; i kad imaše daždjeti, ne dođe dažd, ali ne bi dobro vrijeme, kako bješe astrolog rekao. Ma ne zato da liječnik ni astrolog

²⁶⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 55:

»Nigdie niemo slobodni od smrti.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 53:

»In niun loco siamo sicuri dalla morte.«

²⁶⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 57:

»Ako li se čovjek obzire na djelovanja od družijeh uzroka naravnijeh, život ljudski može se skratiti, i prodijeliti; zovu se drugi uzroci naravni, naredba od aera, kompleksion od tijela, vladanje od života, i take druge stvari; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 55:

»Se s'hà ancor riguardo all'operationi delle seconde cause naturali, la vita dell'huomo si può abbreviare, et prolongare; si dimandano cause seconde naturali: l'influenza, cioè, le dispositioni dell'aria, la complessione del corpo, reggimento di vita, et simili; <...>.«

²⁶⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 57, u uzrubicu »Nauk Galena [corr. ex Galeno]

Liecnika.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 56, u uzrubicu: »Auctorità di Galeno Medico.«

O Galenu, napose o filozofskoj sastavnici njegova djela, usp. Peter N. Singer, »Galeno« (2021), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, dostupno na međumrežju: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/galen/> (pristupljeno 5. 10. 2021).

slagali su; jerbo su oni govorili kako je naredba od družijeh uzroka, koje njegovo Božanstvo može promijeniti kako mu se vidi i kako mu je ugodno.«²⁶⁸

Time milanski franjevac ne samo da dodatno razjašnjava posao liječnika ili astrologa, nego još jednom, iz nove perspektive, tumači pojam naravnih ili drugotnih uzroka, koje jasno razlikuje od Boga kao prvotnoga uzroka, uzroka svim uzrocima.

Filozofske teme četvrtoga razgovora: smrtno tijelo i neumrla duša

U četvrtom razgovoru Elli obrađuje osnovnu razdiobu grijehā na istočni grijeh i grijeh »od djela« (*od Diella*), pri čem je istočni grijeh, prema tumačenju sv. Anzelma Canterburyjskoga, »jedno pomanjkan'je od pravde ali pravednosti istočne, koja je primljena u našem prvom roditelju«.²⁶⁹

Znatizeljni učenik utire put drugoj temi kad u petom pitanju pita:

»Ma jerbo mi si napomenuo, da grijeh ubija dušu, uzo bih znati, može li duša umrijeti.«²⁷⁰

²⁶⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 58–59:

»Dat|chiu yedan nauk. Bitti|chie yedan Liecnik, koi pò nacinu od liekarie, i zlaménya, riét|chie dà nemocchnik imma umrieti, i dà ne|moxe vechie xivieti. Pò mirakulu, alliti pò cuddu Boxyemu ozdravij. Aftrolog govori, dà imma daxdieti, alli dà imma bitti dobrò vrieme, pò onomu fcto káxu zviezde; i kad imáfce daxdieti, ne doye daxd, alli ne|bij dobrò vrieme, kako biefce Aftrolog rekao. Ma ne zató dà Liecniyk, ni Aftrolog flagali|fu; yerbo|fu onni govorilli kako|ye naredba od družieh uzroka, koye gnegovo Boxanftvo moxe promieniti kako|mu|fe viddi, i kako|mu|ye ugodno.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 57:

»Darò un essemplio. Sarà un medico, il qual secondo le regole della medicina, et i segni, dirà che l'infermo deve morire, et che non può più vivere. Per miracolo di Dio guarisce, et si risana. L'astrologo dice, c'hà da piovere, ò essere bel tempo, secondo l'influsso delle constellationi, et quando doveva piovere, non venne pioggia; ò che doveva esser bel tempo, et non fu per questo; ne il medico, nel'astrologo han detto il falso, perche loro hanno parlato secondo il corso delle cause seconde, le quali sua divina Maestà può mutare come gli pare, et piace.«

²⁶⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 70:

»Iftocni [grieh] nie drugo, negoli yedno pomagnkanye od pravde, alli Pravednosti Iftocne, koyalye primgliena ù nafcemu parvom Roditegliu; ovako govorri S. Anfelmo, <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 69:

»L'originale [peccato] non è altro eccetto ch'un mancamento della giustitia originale, ricevuta nel nostro primo parente; cosi dice Sant' Anselmo, <...>.«

²⁷⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 71:

»Ma yerbo|mi|fi napomenuo, dà grieh ubbija dufcu, uzo|bih znati, moxe|li Dufca umrieti; <...>.«

To pitanje učitelju pruža prigodu da izloži kršćansku antropologiju sa središnjom tezom, istaknutu u uzrubnici:

»Duša je od čovjeka neumrla.«²⁷¹

Korak dalje u fenomenologiju smrti vodi učenikovo pitanje o najvećoj boli koju čovjek može iskusiti, a Elli se u svom odgovoru, sedmom u četvrtom razgovoru, poziva na Pseudo-Augustina:

»Sveti Agustin govori u libru *od duha i od duše* na 17. pog. da smrt silom izkorijepljuje dušu iz tijela, vadeći s njome kreposti od tijela. I zato nije ni se može zamisliti veća bolest na svijetu negoli kad se dijeljuje duša od tijela, koja se stvar prigaja radi smrti. Zato je najpokonja od stvari strahovitijeh smrt, jerbo čini ostat tijelo bez duše i čini ga tijelo mrtvo.«²⁷²

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 70:

»ma perche pare che m'habbate accennato, che il peccato amazza l' Anima, haverei à caro sapere, se l' Anima può morire, <...>«

²⁷¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 71:

»Dufca|ye od covieka neumarla.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 71:

»Anima humana, è immortale.«

²⁷² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 74:

»Sfeti Agultin govorri, ù libru *od duha, i od dufce*, nà. 17. pog. dà smrt fillom izkoriepgliuye dufcu iz tiela, vadécchi s' gnóme kreposti od tiela. I zató nie, ni fe moxe zamisliti vechia bolešt nà sfiétu, negoli kad fe diegliuye dúfca od tiela, koya fe stvar prigáya rádi smarti. Zato|ye nay pokogna od štvári strahovittieh smart; yerbo cinij oftát tielo bez dúfce, i cinij|ga tielo martvò.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 74:

»Sant' Agostino dice nel *lib. de spiritu et anima* al cap. 17. che la morte violentemente estirpa l'anima dal corpo cavando da quello con lei, tutte le potenze. Et però non è, ne imaginar si può maggior dolor al mondo, ch' il separarsi l'anima dal corpo, ilche si fá per la morte. Però è ultimo delle cose terrebili la morte, perche fá restare il corpo senz' anima et lo fá cadavero.«

Naslov Augustinova djela u Ellijevu izvorniku i Orbinovu prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Usp. »De spiritu et anima liber unus«, u: Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, *Opera omnia* post Lovaniensium theologorum recensionem castigata denuo ad manuscriptos codices Gallicos, Vaticanos, Belgicos, etc., necnon ad editiones antiquiores et castigatores, opera et studio monachorum Ordinis Sancti Benedicti e Congregatione S. Mauri. Editio novissima, emendata et auctior accurante J.-P. Migne, Tomus sextus. Patrologiae Latinae tomus XL. (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), coll. 779–832, u poglavlju: »Caput XVIII. Anima vita corporis.«, coll. 793–794. Nije mi pošlo za rukom naći kasnorenasansno izdanje spisa *De spiritu et anima*, u kojem je teza o odnosu smrti i duše smještena u 17. poglavlje.

Prevedeći Ellijevo čitanje Pseudo-Augustinova spisa *De spiritu et anima* Orbin za Ellijev izričaj *tutte le potenze (dal corpo)* odabire rješenje »kreposti od tijela«. Morao je prevesti: »sve kreposti od tijela«, a mogao se poslužiti nazivcima 'sile', 'snage', 'moći', da rastereti značenjsko polje nazivka 'krepost' i sačuva ga isključivo za etiku. Još neobičnije, Dubrovčanin je Milanezov nazivak *dolor*, koji označuje 'bol', preveo s pomoću nazivka 'bolest', pri čem se podrazumijeva da se Dubrovčani služe drugim nazivcima za pojam 'bolest'.

Smrt je, osim boli, popraćena i strahom, a Elli se uz tu temu poziva na glasoviti zaziv koji sv. Ivan Zlatousti izriče u ime umirućega o smrti kao »neobičnom putovanju, kakvim se nikad nisam zaputio«, što Orbin prevodi: »jedan put, koji nijesam prije učinio«, dakle izostavlja neobičnost kao bitno obilježje toga puta.²⁷³

Na kraju četvrtoga razgovora Elli upućuje na još dva svoja izvora: Pierozzija i Aristotela. Glavno Pierozzijevo djelo prvi put spominje po naslovu:

»Zato sveti Antonin govori u njegovoj *Summi*, 3. par. tit. 10. pog. 2., da na čas od smrti čovjek je veće napastovan od neuzdanja negoli od velika sminj'a i uzdan'ja. Cjeća toga oni tužni ki se mučkaju na čas od smrti imaju biti tukani od svojijeh ispovjednika, da imaju ufan'je u milosrđe Božje i ukazat im veće ljubav Gospodinovu negoli njegovu pravdu veliku.«²⁷⁴

²⁷³ U osmom odgovoru četvrtoga razgovora: Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 76: »un viaggio strano, qual mai hò caminato; <...>«; Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 76: »jedan put, koi niefam prie ucinio«.

²⁷⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 82:

»Zatò Sfeti Antonin govoriij ù gnegovoy *Summi*. 3. par. tit. 10. [*corr. ex 1.*] pog. 2. dà nà càs od smartí, covieklye vecchie nàppastovan od neuzdanya, negoli od velika smijnja, i uzdanya; cjechia toga onij túxnij, kijlfe muckayu nà càs od smarti, imayu bitti tukani od sfoijeh Ispoviednika, dà imayu uffanye ù millofardye Boxye, i ukazatjim vechie gliubav Gospodinovu, negoli gnegovu pravdu veliku.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 82:

»Laonde in conformità di questo, dice Sant' Antonino, nella sua *Somma*. 3. par.[te] tit.[olo] 10. cap. 2. che nell' articolo della morte, l'huomo viene più esser tentato di desperatione, che di prosontione, perciò gli poveri agonizanti devono esser dalli suoi Confessori essortati d'haver gran confidenza nella misericordia d'Iddio, et mostrarli più l'amorevolezza del Signore, che la sua severità et giustitia.«

Naslov Pierozzijeva djela u Ellijevu djelu i Orbinovu prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Usp. Pierozzi, *Summae sacrae theologiae tertia pars* (1582), »Titulus decimus. De statu morientium. Capitulum 2. De penitentibus in extremis.«, ff. 143vb–144va, na f. 143vb:

»Haec Petrus [de Palude] bene magis enim consuevit homo tentari tunc de desperatione quam de praesumptione secundum Gregorium.«

I u ovoj prigodi Orbin ne prevodi Ellija riječ za riječ: *desperatione* prevodi s 'neuzdan'je' umjesto 'očaj'; *prosontione* prevodi s pomoću izričaja »veliko fmin'je i uzdan'je«, ali je pitanje hoće li njegov čitatelj odmah pomisliti da je tu riječ o pretjeranoj smionosti, preuzetnosti, unaprijednom uživanju blaženstva; *gran confidenza* prevodi jednom riječi 'ufan'je'; izričaje o Bogu milosrdnom i pravednom, *amorevolezza* i *severità et giustizia*, prevodi s 'ljubav' i 'velika pravda'. Ali je i u ovoj prigodi očito da se Orbin trudi Ellijevo obrazloženje približiti svom čitatelju.

Za Aristotelom Elli poseže dok izlaže kako se u trenutku kad se duša, »njegova draga druževnica«, dijeli od tijela sva krv upućuje u srce:

»Zato govori Filozof da je srce prvo za živjeti i najpokojnije za umrijeti.«²⁷⁵

Elli ovdje upućuje na znamenito mjesto iz Aristotelova djela *De generatione animalium*:

»Prvo što nastaje jest počelo, koje je u životinja opskrbljenih krvlju srce, a u ostalih ono što srcu odgovara, kako sam rekao već mnogo puta. O tom se ne može dvojiti, jer nam naši osjeti kažu da je to prva stvar koja se oblikuje, ali je ta istina potvrđena onim što se događa kad stvorenje umire: srce je posljednje mjesto gdje život nestaje. Mi pak nalazimo da univerzalno vrijedi: ono što posljednje nastaje, prvo nestaje, a ono što prvo nastaje, posljednje nestaje.«²⁷⁶

²⁷⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 83:

»Zató govorni Filozof, da je sarče parvo za xijvjeti, i nay pokogne za umrieti.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 82:

»Laonde dice Filosofo, che il cuore è il primo à vivere, l'ultimo à morire.«

²⁷⁶ Aristoteles, *De generatione animalium* II.5: 741b15–19.

Usp. engleski prijevod, koji mi je poslužio i kao prijevodni predložak: Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 207:

»The first to be formed is the 'principle,' which in blooded animals is the heart and in the others the counterpart of the heart, as I have said many times over. There can be no doubt about this, because our senses tell us that it is the first thing formed; but the truth of it is confirmed by what happens when the creature dies: the heart is the place where life fails last of all; and we find universally that what is the last to be formed is the first to fail, and the first to be formed is the last to fail.«

Da prvo nastaje srce i da je ono počelo živoga bića, usp. primjerice:

Aristoteles, *De generatione animalium* II.4: 738b16–18; Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 185: »because the first principle of any natural creature's system is the heart or its counterpart, <...>«;

Aristoteles, *De generatione animalium* II.4: 740a22–23; Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 197: »Of these fluids the blood-vessels are the receptacle, and therefore the heart is the first principle of them as well.«;

Taj je Aristotelov zaključak očuvan u jezgrovitoj latinskoj izreci: *cor primum vivens et ultimum moriens*, odnosno »srce je prvo koje oživi i posljednje koje umire«, kojom se lombardski franjevac ovdje služi, a dubrovački benediktinac izriče je na hrvatskom. Tako je Aristotelova prirodoslovna zasada o srcu prvi put zaodijevana u hrvatsko ruho. Ali se Stagiranin ne zadržava samo na prirodoslovnom kontekstu, jer provodi poopćenje koje, predmnijeva se, vrijedi u prirodnoj filozofiji: »ono što posljednje nastaje, prvo nestaje, a ono što prvo nastaje posljednje nestaje.« To poopćenje ne odjekuje u Ellijevim redcima, pa onda ni u Orbinovim.

Peti razgovor: Rosacciova topografija »posljednjih stvari«

Na početku petoga razgovora Elli zaključuje temu smrti raspravom o tome kako je »hudoba« (*il Demonio*), a kako Isukrst prisutan pri čovjekovu umiranju. Uz četvrto učenikovo pitanje: »Kamo ide duša nakon što se odijeli od tijela?«, Elli se prvi put izriječom poziva na *Rimski katekizam*, da bi se suprotstavio mišljenjima uvriježenima u puku: duša dolazi »prid pristolje Božje« (*avanti il tribunal di Dio*) i to se zove »sud osobiti« (*il giudizio particolare, ò privato*).²⁷⁷ Odgovarajući na potpitanja uz ovo glavno pitanje Elli se uz još neke teologe poziva na Ivana Damaščanskoga, Bellarmina i Bonaventuru, dakle na tri teologa sintetičara koja pripadaju različitim duhovnim tradicijama.

Odgovarajući na osmo pitanje: »Koliko je mjestā, gdje idu duše nakon ovoga vremenitoga života, i gdje se nahode ova mjesta?«,²⁷⁸ milanski franje-

---

Aristoteles, *De generatione animalium* II.6: 742b35–39; Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 219: »Among them the source whence the movement comes must be reckoned as one, and that is why the heart is the first part which all blooded animals have, as I said at the beginning; <...>«;

Aristoteles, *De generatione animalium* II.6: 743b25–27; Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 225: »As the source of the sensations is in the heart, the heart is the first part of the whole animal to be formed; <...>«.

Vidi istu tvrdnju i u: Aristotle, *De partibus animalium* III.4: 666a10, translated by William Ogle (Oxford: At the Clarendon Press, 1911): »For the heart is the first of all the parts to be formed, <...>«.

²⁷⁷ U četvrtom odgovoru petoga razgovora: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 93–94; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 92–93.

²⁷⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 103:

»kolikoje miefta, gdie iddú dúfće nakon ovoga vremenitoga xivotā, i gdie se nahoddè ovā miefta?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 103:

»quanti luoghi sono, ove vanno l'anime dopò questa vita, et dove si ritrovano questi tali luoghi?«

vac poseže za izvorom izvan standardne crkvene književnosti – za knjigom mletačkoga geografa, kartografa i putopisca Giuseppea Rosaccia:

»Razumnici govore i još potvrđuje Josef Rosaccio u svomu *Teatru od svijeta*, da je pakao posrijed zemlje, gdje stoje duše osuđene; <...>.«²⁷⁹

Ali Orbin ovdje pretjerano sažima Ellijevo izlaganje, izostavljajući njegovo glavno razjašnjenje:

»Budući da je zemlja okrugla, ona je središte nebeskoga oboda. To se središte svijeta dijeli u četiri kruga, tako da jedan obuhvaća drugoga s pomoću udubljenja.«

U smjeru od središta prema van, ta su četiri kruga: pakao, čistilište, limb i krilo Abrahamovo.

Postoje dva različita Rosacciova djela na koja se Ellijeva uputnica može odnositi, jer oba pri početku sadržavaju gotovo tekstualno identična poglavlja o smještaju i veličini pakla i čistilišta: *Il mondo e sue parti* i *Teatro del cielo e della terra*.²⁸⁰ Na prvoj stranici tih svojih knjiga Rosaccio prilaže sliku aristotelovsko-ptolemejskoga svijeta, na kojoj je pakao smješten na najniže mjesto (sl. 8).²⁸¹ On poznaje smještaj pakla, čistilišta i raja u Danteovoj *Božanstvenoj*

²⁷⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 103:

»Razumnici govore, i još potvrđuje Josef Rosaccio, u svomu *Teatru od Svijeta*, da je Pakao posrijed zemlje, gdje stoje duše osuđene; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 103:

»Li Savi dicono, et anco l'afferma Giuseppe Rosaccio, nel suo *Theatro del mondo*, che l'Inferno è nel mezo della terra, et per essere rotonda, ella è centro della circonferenza del Cielo. Hor questo centro del Cielo, si parte in quattro cerchi, che l'uno circonda l'altro, per via di concavo.«

Naslov Rosacciova djela u Orbinovu prijevodu i Ellijevu izvorniku kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

²⁸⁰ Giuseppe Rosaccio, *Il mondo e sue parti cioe Europa, Affrica, Asia, et America*. (In Fiorenza: Appresso Francesco Tosi, 1595), osobito poglavlja: »Del numero delle Sfere. Cap. 3«, pp. 7–10; »Della grandezza dell'Inferno, Purgatorio, Limbo, et seno d'Abramo. Cap. 4«, pp. 10–11.

Giuseppe Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (In Venetia: s. e., 1597), osobito poglavlja: »Del numero delle Sfere.«, pp. 8–11; »Della grandezza dell'Inferno, Purgatorio, Limbo, et seno d'Abramo.«, pp. 11–13.

Nadalje u bilješcima: Rosaccio, *Il mondo e sue parti* (1595); Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (1597).

Usp. Elide Casali, »Rosaccio, Giuseppe«, u: *Dizionario biografico degli Italiani* 88 (2017), dostupno na mrežnoj adresi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-rosaccio_\(Dizionario-Biografico\)/\(pristupljeno 2. 10. 2021\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-rosaccio_(Dizionario-Biografico)/(pristupljeno 2. 10. 2021)).

²⁸¹ Rosaccio, *Il mondo e sue parti* (1595), u poglavlju »Della rotondita del cielo. [Cap. 1.]«, p. 1; također i na p. 6.

komediji, poznato mu je da su dva sveca Augustin i Grgur te Petar Lombardski zaključili da nitko ne zna gdje je pakao,²⁸² zna i to da su neki pakao smještali ispod polova, sjeverno od Norveške, u Irsku ili ispod Etne, ali se u knjizi *Il mondo e sue parti* priklanja »većini učenih« koja misli da je pakao u središtu, tj. posrijedi Zemlje pa posebno izlaže sedam razloga u prilog tom mišljenju.²⁸³

U knjizi *Teatro del cielo e della terra* na istom se mjestu i s istim razlogom Rosaccio poziva samo na jedno ime – Giovannija Mariju Bonarda,²⁸⁴ i to, premda nije zabilježio, na njegovo djelo *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere*.²⁸⁵ U njemu su »za šesnaest sfera – od pakla do empirejskoga neba – izračunati opseg, promjer i polumjer« u mletačkim miljama, pri čem su Bonardove tvrdnje popraćene detaljnim i opsežnim bilješkama Luigija Grotta.²⁸⁶ Tako Grottova bilješka uz poglavlje o položaju pakla niže sedam razloga da je pakao u središtu Zemlje, a Rosaccio ih sve preuzima, uključujući i uvodnu rečenicu Grottove bilješke da sv. Augustin, sv. Grgur i Petar Lombardski tvrde da nitko

---

Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (1597), u poglavlju »Della rotondita del cielo. [Cap. 1.]«, p. 3.

²⁸² Rosaccio, *Il mondo e sue parti* (1595), u poglavlju »Del numero delle Sfere. Cap. 3.«, p. 7: »Ma Santo Agostino, San Gregorio, et il Mastro delle Sentenze conchiusero che niun sapesse ove sia l'Inferno <...>.«

Usp. Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (1597), u poglavlju »Del numero delle Sfere.«, p. 9, gdje je upravo ta rečenica izostavljena!

²⁸³ Rosaccio, *Il mondo e sue parti* (1595), u poglavlju »Del numero delle Sfere. Cap. 3.«, p. 8: »ma la più parte de dotti lo pongono nel centro che è il mez[z]o della terra è cio per sette cagioni, si come per molte autorità de gravi autori appare.«

²⁸⁴ Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (1597), u poglavlju »Del numero delle Sfere.«, p. 9: »ma il Cavaglier Bonardo lo pone nel centro, che è il mezzo della terra è cio per sette cagioni, si come il Cieco d'Adria dice nel suo *Commento*.«

²⁸⁵ *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere, ridotte à nostre miglia*, <...>. Opera dell'illustre Sig. Gio. Maria Bonardo Fratteggiano, il Cavaliero. Con alcune chiare annotationi, per il ciascun capitolo, di Luigi Grotto Cieco di Hadria. (In Venetia: Presso Fabbio, et Agostino Zoppini fratelli, 1584).

Nadalje u bilješkama: Bonardo, *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere* (1584).

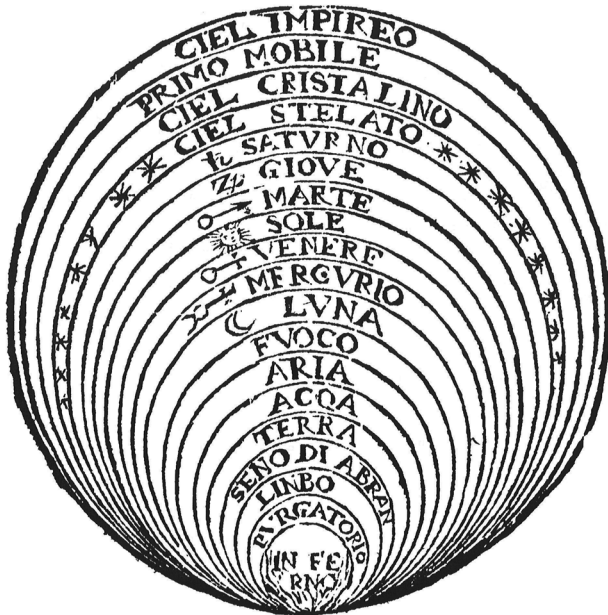
²⁸⁶ Giorgio Stabile, »Bonardo, Giovanni Maria«, *Dizionario biografico degli Italiani* 11 (1969), dostupno na mrežnoj adresi: https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-maria-bonardo_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristupljeno 2. 10. 2021):

»Più del Groto che del Bonardo è l'operetta del 1589 *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere* (ristampata nel 1600 e 1611), ove delle sedici sfere considerate – dall'inferno all'empireo – vengono computate circonferenza, diametro e raggio, con la spiegazione dei vari elementi, dei fenomeni meteorologici e astronomici.«

Da postoje izdanja i prije 1589. godine, vidi prethodnu bilješku.

3

D E L L A
ROTONDITA
 D E L C I E L O.

LA infinita Sapienza del Sommo Motore, ha uen do prodotto tutte le cose, ordinò, che il Cielo, fosse di forma sferica, cioè rotondo per le ragioni, che dirò. La prima; per causa della somiglianza. La secòda, per causa della utilità, & commodità, & la terza per la necessità. E per dire

A 2 della

Slika 8. Mjesto »gdje se nahodi pakao« na Rosacciovoj »slici svijeta«. Giuseppe Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (In Venetia: s. e., 1597), p. 3.

ne zna gdje se nalazi pakao.²⁸⁷ Ipak, i u knjizi *Il mondo e sue parti* Rosaccio tvrdi: »najučeniji se slažu s vitezom Bonardom«, ali na stranici koja slijedi iza one na kojoj se poziva samo na »većinu učenih.«²⁸⁸ Može se stoga zaključiti: kako Elli uz Rosaccia spominje »mudrace« (*i savi*), odnosno prema Orbinovu prijevodu »razumnike«, a ne upućuje na Bonarda, Rosacciovo djelo *Il mondo e sue parti* Ellijevo je vrelo pri zauzimanju stava o položaju pakla.

U četvrtom poglavlju svoje geografije objavio je Venecijanac i 'mjere' pakla, čistilišta i limba, a da nije uputio na svoj izvor, ali to je bar za pakao ponovo Bonardo.²⁸⁹ Iz Rosaccia Elli preuzima stratifikaciju i veličinu »posljednjih stvari«: iznad pakla čistilište, iznad čistilišta limb, iznad limba »Skut Abramov« ili »mjesto od svetih Otaca«, što naglašava i priloženim crtežom (sl. 9).²⁹⁰ Taj crtež objavljuje i Orbin u svom prijevodu, čime bez ostatka prihvaća Ellijevo oslanjanje na Rosacciovu sliku svijeta.²⁹¹ Elli se dakle ne poziva ni na jednoga drugoga prirodnoga filozofa, ali napominje da su ranije spoznaje »razumnikā« ugrađene u Rosacciov »teatar svijeta«. Takvo razjašnjenje očito zadovoljava prevoditelja Orbina.

Dvije gnoseološke teme u šestom i sedmom razgovoru

U šestom razgovoru, gdje je riječ o čistilištu, točnije o postojanju više čistilišta, ponovo se kao Ellijevi izvori javljaju Pierozzi i Aristotel. Odgovarajući na treće pitanje, Elli opisuje jedno posebno čistilište – purgatorij sv. Patrika u Irskoj, glasoviti »puč«, odnosno jamu u kojoj su se prema hagiografskom zapisu ljudi za svoga života očistili od svojih grijeha.²⁹² Pritom se poziva na dva djela firentinskoga sveca, prvo na Pierozzijevo povijesno djelo: *Summu*

²⁸⁷ Vidi Grotovu bilješku u: Bonardo, *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere* (1584), u poglavlju: »Che l'Inferno è nel mezo della terra. Cap. 4.«, ff. [13]v–14r.

²⁸⁸ Rosaccio, *Il mondo e sue parti* (1595), u poglavlju: »Del numero delle Sfere. Cap. 3.«, p. 9: »ma i piu dotti si concordano con il Cavaliere Bonardo, <...>«

²⁸⁹ Rosaccio, *Il mondo e sue parti* (1595), u poglavlju: »Della grandezza dell'Inferno, Purgatorio, Limbo, et Seno d'Abramo. Cap. 4.«, pp. 10–11.

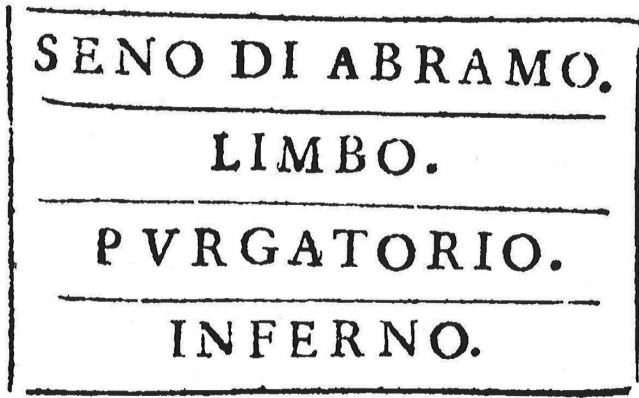
Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (1597), u poglavlju: »Della grandezza dell'Inferno, Purgatorio, Limbo, et Seno d'Abramo.«, pp. 11–13.

Bonardo, *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere* (1584), u poglavlju: »Quanto sia grande l'Inferno per circuito. Cap. 6.«, ff. 15r–16r, s Grotovom bilješkom na ff. 15v–16r, na f. 16r: »dico, l'inferno essere di grandezza per circonferentia miglia sette millia ottocento, e settanta cinque.«

²⁹⁰ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 106.

²⁹¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 106.

²⁹² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 115–117; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 115–117.

Slika 9. Krilo Abrahamovo, limb, čistište i pakao: stratifikacija »posljednjih stvari« na Ellijevu crtežu. Angelo Elli, *Specchio spirituale, del principio, et fine della vita humana* (In Treviso: Appresso Fabritio Zanetti, 1601), p. 106.

od historija, dakle na *Chronicon* ili *Historiae*, a potom i na njegovo glavno teološko djelo: *Summu od konšjencije*, dakle na *Summa sacrae theologiae*.²⁹³ U Orbinovu hrvatskom prijevodu firentinski se svetac sad zove »sv. Antunin«.

Uz četvrto pitanje »Izlaze li kadgodijer neočišćene duše izvan svojijeh mjesta neka ih vide živi?«, Elli raspravlja dva razloga zašto nije moguć razgovor između duše u čistilištu i čovjeka na zemlji:

»Prvi je [razlog] zašto duše odijeljene od telesa ne imaju skladnosti s ljudima: jer njih općen'je i njih življen'je jest za stati s ostalijema i s družijema dušami razdijeljenijema, kako su i one. Ni u ovomu daje nam da možemo slagat Filozof, u prvom libru od *Etike*.

Drugi je razlog cjeća uzroka od ljudi, kojijema se prikazuju, kî poznaju po očućen'ju i po stvari, koja se može oćutjeti. I zašto duše ne mogu se oćutjeti, cjeća ovoga ne mogu uzrokovat ovo poznanje; <...>«²⁹⁴

²⁹³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 114–115: »i od sfetoga Antunina u 2. par. od *Summe od Historia*, na tit. 11. pog. 18. §. 2.«; pp. 116–117: »sfeti Antunin <...> u cetvartom dielu od negove *Summe od Konšjencie*, u tit. 14. pog. 10. §. 8.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 115: »da S. Antonino, nella 2. par. della suo [sic] *Somma Historiale*, al tit. 11. cap. 18. ¶. 2.«; p. 117: »Sant'Antonino, il qual tratta anco di questa istessa materia nella quarta parte della sua *somma di coscienza*, al titolo 14. capit. 10. ¶. 8.«

²⁹⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 118–119:

»Parvie [razlog], začto dušce odiegljene od telléfa, neimayu skladnofti s' gliudima: yer gnih

Orbin ponovo nepotrebno sažima Ellijevu uputnicu na Aristotela:

»Glede ovoga dopušteno je spomenuti Filozofa, u prvoj knjizi *Etike*, koji, govoreći o ovom predmetu, kaže da općenja u građanskim poslovima ne može biti između živih i mrtvih.«²⁹⁵

U Ellija u uzrubnici piše »Aristotel«, a u Orbina ta uzrubnica izostaje. Ali se Orbinu mora priznati da vjerno tumači aristotelovsku teoriju spoznaje u Ellijevu drugom razlogu, dapače pomno odabire gnoseološke nazivke: *cognitione mediante il senso* prevodi glagolski 'poznati po oćućenju'; *le cose sensibili* prevodi jedninom 'stvar koja se može oćutjeti'; *causa* i *causare* prevodi s 'uzrok' i 'uzrokovat', a *cognitione* s 'poznan'je'.

Na stranicama šestoga razgovora Elli još jednom upućuje na filozofski izvor: riječ je o tvrdnji »jednoga Filozofa« (*un Filosofo*), da je muka »od Purgatorija« neizreciva i neizraziva.²⁹⁶ Ellijeva pak uzrubnica otkriva da je riječ o Algazelu, odnosno Al-Ghazāliju i njegovu komentaru Aristotelove *Fizike*,²⁹⁷ a Orbin još jednom izostavlja uzrubnicu koja upućuje na filozofsko vrelo. Tako se i na primjerima iz šestoga razgovora oćituje razlika između Ellijeva i Orbinova pristupa filozofskim vrelima.

U razgovorima o ćistilištu, šestom i sedmom, Elli se tri puta poziva na mišljenja isusovaćkoga teologa Roberta Bellarmina i njegove *Kontroverzije od Purgatorija*.²⁹⁸ Njegova je »opinion« triput istaknuta i u uzrubnicama. U

---

opchienenye, i gnih xivglienye yest, za ftati s' oftaliema, i s' družiemu dufcami razdieglieniemu, kakofu i onne. Ni ù ovomu dayejnam dà moxemo flagat Filofof, ù parvom libru od *Etiche*.

Drugie razlog ćiechia uzroka od gliudij, kojijema|fe prikaxuyu, kij poznayu pò ochiuchienyu, i po stvări, koya|fe moxe ochiutieti. I zaćto dułce nel|mogù|fe ochiutieti: Ćiechia ovoga nel|mogu uzrokovat ovò poznanye; <...>.«

²⁹⁵ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 119:

»La prima [ragione] è, perche l'anime separate da i corpi, sendo sostanze separate, non hanno convenienza con gli huomini: perche la loro conversatione è di starsene con l'altre sostanze separate, simili à se. Ne in questo ci lascia mentire il Filosofo, nel primo dell' *Ethica*, il qual parlando à questo proposito dice, che la communicatione dell'opere civili non può essere tra i vivi, et morti.

La seconda ragione sia, per rispetto de gli huomini, à quali apparono, la cognitione de'quali è fatta mediante il senso, et le cose sensibili. E perche l'anime non sono sensibili: per questa causa, non possono causare questa cognitione; <...>.«

Naslov Aristotelova djela u Ellijevu djelu i Orbinovu prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

²⁹⁶ U osmom odgovoru šestoga razgovora: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 124; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 125.

²⁹⁷ Elli, *Specchio spirituale* (1601), uzrubnica na p. 125: »Alghaz 5 Phis. c. 4.«

²⁹⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 128, 133 i 139; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 129, 134 i 140.

pozivanju na Bellarminove *Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos* (*Rasprave o prijeporima kršćanske vjere, protiv heretikā ovoga doba*, 1587), temeljno teološko djelo protureformacije i katoličke obnove, točnije na šesti opći prijepor »De Ecclesia, quae est in purgatorio.«,²⁹⁹ Orbinov se pristup ne razlikuje od Ellijeva.

Sedmi razgovor zaključuje Elli usporedbom između znanja »na ovom svijetu« i znanja »onđi«, gdje borave osuđene duše. Pristupajući odgovoru Elli, prema Orbinovu prijevodu, prvo utvrđuje:

»Velika je razlikos meju našijem poznan'jem i [poznani'jem] od duša razdijeljenih od tijela, jerbo one poznaju duhovno, a ne telesno.«³⁰⁰

U svom prijevodu Orbin ponovo pojednostavnjuje kad izostavlja dragocjeno Ellijevo razjašnjenje o čovjekovoj spoznaji: »tjelesno, posredovanjem fantazmi« (*corporalmente, per mezo de fantasmī*). U odgovoru na učenikovo pitanje Elli odmah predočuje svoj stav:

»Koliko poslije na drugo pitanje, velju s' Svetijem Bonaventurom i Rikardom u dist. 50. od 4. da osuđeni imaju u paklu ono znan'je koje imahu na ovom svijetu.«³⁰¹

²⁹⁹ *Disputationes* Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesu, *de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, tribus tomis comprehensae. Editio secunda priore correctior. [Tomus primus.] Ad S. D. N. Sixtum V. Pont. Max. (Ingolstadii: Ex Officina typographica Davidis Sartorii, 1588), u: »Sexta controversia generalis, de Ecclesia, quae est in purgatorio. Duobus libris explicata.«, pp. 695–697, coll. 698–819.

Nadalje u bilješkama: Bellarminus, »De Ecclesia, quae est in purgatorio.« (1588).

³⁰⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 152:

»velikalje razlikos meyu nafciem poznanyem, i od dušca razdieglienich od tiela; jerbo onne poznaju duhovno, à ne tellefno.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 153:

»quantunque la nostra cognitione sia di gran lunga differente dalla cognition dell'anime separate, per intendere queste spiritualmente, et noi corporalmente, per mezo de fantasmī.«

³⁰¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 153:

»Koliko poflie nà drugo pitanye, vegliu s' Sfetiem Bonaventurom, i Rikardom, ù dift. 50. od 4. dà ofluyeni imayu ù Paklu onó znanye, koye immáhu nà ovomu sfiétu.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 154:

»Quanto poi al secondo quesito, dico con San Bonaventura, et Ricardo nella distintione quinquagesima del quarto, ch' i dannati hanno nell'Inferno quella scientia c'havevano in questo mondo.«

Kako Elli precizno naznačuje, Rikard to pitanje doista raspravlja »u 50. distinkciji 4. [knjige]« svoga komentara *Sentencija* Petra Lombardskoga.³⁰² Ali valja uočiti: engleski se franjevac u raspravi o stečenom znanju osuđenih posve oslanja na pitanje Tome Akvinskoga: »Da li se osuđeni mogu služiti znanjem koje su posjedovali na ovom svijetu?«,³⁰³ a ne oslanja se na Bonaventuru, kako bi se moglo pomisliti na temelju Ellijeve rečenice, jer Bonaventura to pitanje u svom komentaru 50. distinkcije ne raspravlja. Tim gnoseološkim pitanjem učenik uvodi u niz pitanja koja propituju odnose prije i nakon smrti u čovjekovu biću i u svijetu.

Filozofske teme osmoga razgovora: tjelesnost ognja i želja za nepostojanjem

U osmom se razgovoru Elli bavi prekogrobnim temama iz perspektive osuđenih, tj. stanovnikā pakla. Drugo pitanje tiče se naravi paklenoga ognja:

»Je li oganj, koji muči osuđene, duhovni ali ne, ter po koji način duše mogu biti mučene od njega?«³⁰⁴

Ellijev se učitelj u odgovoru dovija:

»Velju da je bez nijedne sumnje oganj od Pakla prem kako i ovi naš, koliko govoreći od naravi od ognja. Dobro da je n'jeka razlika meju onezijem i našijem. Kako da rečeš, ovi je naš svijetao, a oni tmast. Naš je prilikovan k' onomu, kako

³⁰² Usp. Clarissimi Theologi Magistri Ricardi de Mediavilla Seraphici Ord. Min. Convent. *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*, tomus quartus. (Brixiae: Apud Vincentium Sabbium, 1591), u: »[Distinctio L. Articulus III.] Quaestio I. Vtrum damnati nunquam utantur scientia acquisita in hoc mundo.«, pp. 701.1–701.2, s glavnom uputnicom na komentar Tome Akvinskoga istih *Sentencija*.

Nadalje u bilješkama: Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591).

³⁰³ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis Petri Lombardi*, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia* (1856), recognovit et instruxit Enrique Alarcón automato electronico Pampaelone ad Universitatis studiorum Navarrensis aedes MM A.D., lib. 4, d. 50, q. 2, a. 2, gdje se raspravlja pitanje: »Vtrum damnati possint uti notitia quam in hoc mundo habuerunt«. Dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4050.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

Nadalje u bilješkama: Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000).

³⁰⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 158:

»yelli oggagn, koi mucci oflyuene, duhovnij, alli nè; i yofcter [corr. ex yofc ter] pò koi nacin, dufce mogu bitti muccene od gnega.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 161:

»se il fuoco, che crucia i dannati, è spirituale, ò nò; et anco à che modo l'anime possono esser afflitte, et travagliate da quello.«

jedan oganj upengan, za bit oni žestočiji i vrući. Još jes' razlikos zašto naš oganj ne može gorjeti negoli u kojoj godi stvari, a oni od Pakla gori bez drva i bez druge pomoći ljudske, ma samo (kako govori s. Grgur) po zapovijedi Božjoj. Naš poslije ne smrdi, a oni dava nadvor iz sebe odveće velik smrad; i zato se zove Pakao, jedno blato od sumpora i od ognja. Naš oganj poslije samo žeže tijelo, a oni od Pakla također i duše.«³⁰⁵

Takvim odgovorom milanski franjevac očituje svoje poznavanje procesa gorenja i oslanja se na svoje spoznaje iz prirodne filozofije.³⁰⁶ Ali to ovom prilikom nije dovoljno jer Elli očito istodobno pokušava spasiti tjelesnost ognja i opravdati razlike između ognja u svijetu i paklenoga ognja, da bi mu odgovor bio usklađen s teološkim naucima. Orbin ga u tom iskoraku u prirodnu filozofiju i u teološko razumijevanje pakla slijedi pribjegavajući svojim već ustaljenim pojednostavnjivanjima. Dok Elli izrijekom zapisuje da je pakleni oganj »tjelesan i tvaran« (*corporale, et materiale*), Orbin te dvije oznake izostavlja i dostatno mu je ustvrditi da je »iste naravi« kao i naš. Dok Elli izrijekom tvrdi da je naš oganj (i) »svjetlost« (*luce*), Orbin se izražava opreznije – pridjevom »svijetao«. Dok Elli zapisuje da gorenja nema bez »neke stvari« (*qualche materia*), Orbinu se ono događa »u kojoj godi stvari«, što je ipak odmak od izvornoga značenja. Kako pak tjelesni oganj, kakav je pakleni, može prouzročiti trpnju netjelesnoga entiteta kakav je duša? Sljedeći »najopćenitije mišljenje« (*secondo la più commune opinione*) Elli rješenje nalazi onkraj obzora prirodne filozofije: pakleni oganj to može »kreposti svrhunaravnom, koju mu je Bog dao za pedepsanje

³⁰⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 158:

»Vegliu da|ye|bez niedne fúmgnie oggagn od Pakla prem kako i ovij nafc, koliko govorecchi od narávi od oggna: dobro da|ye nieka razlika meyu oneziem, i nafciem; kako da recefc, ovie nafc sfietao, à onni tmaft. Nafc|ye prilikován k' onomu, kako yedan oggagn upengan, za bit onni xeftocij, i vrucchi: yosc yes razlikos; zašto nafc oggagn nelmoxe gorieti, negoli ù koyoy godi ftvari, à onni od Pakla gorri bez darvá, i bez drughe pomocchi gliudske: ma famo (kako govorri S. Gargur) pò zapoviedi Boxyoy. Nafc pollie nel|fmardí, à oní dava nadvor iz febe od vechie velik fmrad; i zato|se zove Pakao, yedno blatto od sumpora, i od oggna; nafc oggagn pollie, famo xexé tielo, à onni od Pakla xexe takoyer i dulce.«

³⁰⁶ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 161–162:

»Dico, che senza alcun dubbio, il fuoco dell'Inferno è corporale, et materiale, et d'una medema specie con il nostro, quanto alla natura del fuoco: ancorche vi siano alcune differenze tra quello, et il nostro: come sarebbe che'l nostro luce, et quello nò. Il nostro comparato à quello è come un fuoco dipinto, per esser quello più crudele, et vigoroso; gli è anco differenza, perche il nostro non può ardere, se non il qualche materia, et quello dell'Inferno arde senza legne, et altro aiuto humano: ma solamente (come dice S. Gregorio) per commandamento di Dio. Il nostro poi non puzza, et quello ammorba, d'una gran puzza et fettoze; et per questo si chiama l'Inferno, un stagno di solfore, et di fuoco; il nostro fuoco poi solamente anco abbruggia i corpi, et quello dell'Inferno abbruggia anco l'anime, ancorche fu corporale, come habbiamo detto.«

osuđenijeh«, kako stilizira Orbin, ili »kao instrument božanske Pravde«, kako ističe Elli i u tekstu i u uzrubicima.³⁰⁷

»Najopćenitije mišljenje«, u Orbina prevedeno izričajem »kako Naučitelji općeno drže«, potječe iz komentara Tome Akvinskoga uz četvrtu knjigu *Sentencija* Petra Lombardskoga.³⁰⁸ Uz temeljni zaključak: »Dakle potrebno je da je ovi [= pakleni] oganj telesni.«, i Elli i Orbin u uzrubicima upućuju na sentenciju Tome Akvinskoga.³⁰⁹ K tomu Ellijev argument *stromento della divina Giustitia*, koji je Orbin izostavio u svom prijevodu, očito je Tomin argument *instrumentum divinae iustitiae*.

Uz učenikovo potpitanje je li osuđena duša izložena još kakvim mukama, Elli citira mišljenje Tome Akvinskoga iz komentara uz *Sentencije* Petra Lombardskoga:

»S. Tomas u 4. od *Sentencije* govori ovako:

‘U najpokonjemu očišćen’ju od svijeta učinit će se jedno razlučen’je meju elementi. Sve što bude čisto i plemenito, ostati će goru na slavu od Blaženijeh, a ono što bude gnusno i smrdeće siti će dolu za muku od osuđenijeh. I kako svako stvoren’je Božje biti će blaženijema uzrok od veselja, tako osuđenim biti će uzrok od zlovoljstva i od muke, vojevat će vaskolik svijet suprotiva grešnikom.’³¹⁰

³⁰⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 159: »kreposti sfärhu naravnom, koyu|mu|ye Boog dao za pediepfanye od ofluyenieh.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 163: »come stromento della divina Giustitia, per virtù soprannaturale, datagli da Dio à quest’effetto«.

³⁰⁸ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 44, q. 3, a. 2, gdje se raspravlja pitanje: »Vtrum ignis Inferni, quo corpora damnatorum cruciabantur, sit ignis corporeus.«

³⁰⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 159: »Dakle potrebno|ye da|ye ovij [= pakleni] oggagn tellefni.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 162: »Adunque è necessario, che sia questo fuoco corporale.«

Vidi uzrubicima: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 158: »S. Tomas, u 4. u dist. 44.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 162: »Sentenza di San Tomaso, nel 4. alla distin. 44.«

³¹⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 160:

»S. Tomas u 4. od *Sentencije* govori ovako:

‘V nay pokognemu ocifchienenyu od sfiéta, ucinit|chie|fe yedno razluceny meyu elementi. Sfè ono fcto budde čifto, i plemenito, oftati|chie goru, nà flavu od Blaxenieh; à onó fcto budde ghnusno, i fmardechie, ziti|chie dól, za mukku od ofluyenieh; i kako sfako fivorenye Boxye, bitti|chie Blaxeniema uzrok od veflèlya, tako ofluyeniem bitti|chie uzrok od zlovo|lftva, i od mukke: voyevat|chie vaskolik [corr: ex vas kolik] sfiét suprotiva grešnikom.’«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 164:

»San Tomaso nel quarto delle Sentenze pono una positione di S. Basilio, et dice così:

‘Nell’ultima purgatione del mondo, farassi una certa separatione tra gl’elementi: Tutto quello, che sarà puro, et mondo, et nobile, restarà di sopra à gloria de Beati, et l’ignobile, et puzzolente descenderà à basso per pena de dannati. Et si come ogni creatura di Dio sarà à Beati materia d’allegrezza, così à dannati sarà materia di malenconia, et di pena, combatterà tutto il mondo contra gl’insensati, cioè contro i peccatori.’«

Elli se ovom prilikom služi navodom iz Tomina komentara *Sentencija*, točnije iz posljednjega članka u tom Tominu djelu, uključujući i ono eshatološko odvajanje elemenata »prema Baziliju« (*secundum Basilium*).³¹¹ Nažalost Orbin prijevodu izostavlja Tominu uputnicu na sv. Bazilija, kojega ni Elli, a prema njemu ni Orbin, ne uvrstavaju u »vrijedne pisaoce«, izvore za razgovore o »posljednjim stvarima«.

Tominu obrazloženju Elli pridružuje i glas iz franjevačke teološke radionice s kraja 13. stoljeća:

»I Rikardo naš u njegovu 4. u dist. 44. zaglavljuje da osuđeni ne toliko će biti mučeni od ognja, koliko jošter od ostala tri elementa, to jest od aera, vode i zemlje.«³¹²

Kako je već razjašnjeno u poglavlju o Ellijevu i Orbinovu kazalu filozofskih vrela, Ellijev *Ricardo nostro* jest franjevac Ricardus de Mediavilla, pisac komentara *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*, dostupnoga u lombardskom izdanju iz 1591. godine.³¹³ Prema Ellijevu čitanju Rikarda osuđene duše trpe od svih četiriju elemenata, ne samo od ognja, k tome trpe i »od utjecajā nebesa« (*dall'influenze de Cieli*), a Orbin u prijevodu izostavlja ove posljednje utjecaje. Slijedeći Tomu Akvinskoga i

³¹¹ Tomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 50, q. 2, a. 3, qc. 1, co., gdje se raspravlja pitanje: »Vtrum damnati in inferno sola poena ignis affligantur«:

»Respondeo dicendum ad primam quaestionem, quod secundum Basilium in ultima mundi purgatione fiet quaedam separatio in elementis; <...>«

³¹² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 160–161:

»I Rikardo nafc, ù gnegovu 4. ù dist. 44. zaglavgliuue [*corr. ex* za glavgliuue], dà ofluyenij nè toliko|chie bitti mucneni od oggna, koliko yofcter od oftála tri Elementa: tolyest, od aera, vode, i zemglie.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 164:

»Et Ricardo nostro, nel suo 4. alla dist. 44. conclude, che i dannati non tanto saranno tormentati dal fuoco quanto anco da gl'altri tre elementi, cioè dell'aria, acqua, et terra: et anco dall'influenze de Cieli.«

U uzrubicni: »Ricardo Media V.[illa]«.

³¹³ Clarissimi Theologi Magistri Ricardi de Mediavilla Seraphici Ord. Min. Convent. *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*, tomus quartus. (Brixiae: Apud Vincentium Sabbium, 1591), u: »[Distinctio XLIII. Articulus II.] Quaestio X. Vtrum damnati cruciabuntur perpetuo a tribus aliis elementis ab igne.«, pp. 593.1–594.2, na p. 593.1, s glavnom uputnicom na Bonaventuru.

Elli je zacijelo proučavao i Rikardov stav o tjelesnosti paklenoga ognja: »[Distinctio XLIII. Articulus II.] Quaestio IX. Vtrum spiritus separati igne corporeo cruciabuntur.«, pp. 590.2–593.1., s Bonaventurom i Tomom Akvinskim kao glavnim osloncima, što uključuje: »Responsio Algazelis.«, p. 591.1, uputnicu na Avicenin komentar Aristotelove *Metafizike*, p. 591.2, uputnicu na treću knjigu Aristotelova djela *De anima*, p. 591.1, i Tomin kvalifikativ *instrumentum divinae iustitiae*, p. 591.1.2.

Rikarda de Mediavilla, Elli u svoje razmatranje o paklu uključuje i 'prekogrobnu prirodnu filozofiju', a Orbin ga u takvu pristupu slijedi uz poneko skraćivanje.

Još jedno Ellijevo pitanje u osmom razgovoru, deveto, ima prirodno-filozofsku pozadinu: odakle smrad u paklu kad potječe od ognja, »koji sve stvari čisti«?³¹⁴ U odgovoru milanski franjevac navodi stav sv. Augustina: »Bog neće da oganj očisti doli u Paklu nijednu stvar.«, a Orbin ga u cijelosti preuzima.³¹⁵ Tako pred pitanjem prirodnofilozofskoga značaja Elli i Orbin još jednom pronalaze rješenje u izravnoj Božjoj intervenciji, razlikujući naravni od nadnaravnoga reda.

Promotreno iz teološke perspektive, najveća muka osuđenih sastoji se u tomu »da ne vide ni da će nigda u vijeke moć vidjeti Boga«.³¹⁶ U nastojanju za što većom jasnoćom Orbin je u svom izričaju razvedeniji od predloška: muka paklena uključuje i sadašnjost i svu budućnost, dok je Ellijeva stilizacija smirenija: da su osuđeni »uskraćeni u gledanju Boga«, bez dodatnih vremenskih oznaka.

Uz poimanje muke paklene Elli oblikuje i jedan filozofski nazivak: *il non essere*, a Orbin ga u hrvatskom slijedi: 'nebitje', i to u dvama zapisima: 'nebitie' i 'ne bitye',³¹⁷ što vjerojatno treba pripisati talijanskom slagaru. Osuđeni, prevodi Orbin, »ne mogu žudjeti da nijesu za uteći muke od Pakla, zašto nitko s pravijem razlogom ne može žudjeti nebitje za uteći jednu stvar dobru,«³¹⁸ a dobra je stvar u ovom kontekstu odslužiti kaznu za neokajane grijeha.

³¹⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 170: »oggagn, koi sfè ftvari cifti«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 174: »il fuoco, che purga ogni cosa«.

³¹⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 172:

»Boog néchie, dà oggagn occifti doli ù Paklu niednu stvar«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 176:

»ne Iddio vole, ch' il fuoco purghi colà giù, cosa alcuna«.

³¹⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 162:

»dà nay vechia mukka, koyu imayu ofluyenij, yes kad|se spoménu dà ne|vidé, nì da|chie nigda ù vieke mocch vidieti Bogga.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 166:

»che la maggior afflittione, et pena, c'habbino i dannati, è il ricordarsi d'esser privi del veder Iddio.«

³¹⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 165: »nebitie« i »ne bitye«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 169: »il non essere«.

³¹⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 165:

»ofluyeni, ne|mogou xudieti dà niefu, za uttecchi mukke od Pakla; za|cto nitko s' pravijem razlogom, ne|moxe xudieti nebitie za uttecchi yednu ftvar dobru: <...>«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 169:

»assolutamente gli dannati, non possono desiderarsi il non essere, per fuggire le pene dell'Inferno; perciocche niuno con giusta ragione, si può desiderare il non essere per fuggire una cosa buona: <...>«

Filozofska tema devetoga razgovora: Bog, čovjek i sloboda

U devetom razgovoru Elli stupa u područje filozofije o Bogu i čovjeku. Središnje pitanje: »odakle zlo na svijetu?« preoblikuje se u prvoj svaštici devetoga razgovora u pitanje o razlogu za rađanje kasnijih osuđenika. Prvo pitanje naime glasi:

»Ne bi li bolje bilo da Bog ne bude stvorio ove take, koji su se osudili i kî će se unaprijeda osuditi, i da bude stvorio i da stvara samo onijeziyh, koji se imaju spasti i sahraniti?«³¹⁹

Ellijev odgovor ubraja se među složenije u njegovoj knjizi. Pri odgovaranju, milanski franjevac na prvu misli, bilo bi dovoljno uputiti na Pavlovu *Poslanicu Rimljanima*:

»To li će smjet jedan sud od zemlje rijeti Meštru koji ga je učinio: zašto me si ovako učinio? Ne ima li vlast Meštar od one iste zemlje učiniti sud za stvari časne i učiniti drugi za stvari gadljive?«³²⁰

U suvremenom hrvatskom prijevodu ta Pavlova pitanja o lončaru i njegovoj glinenoj posudi glase:

»Zar da djelo rekne tvorcu: 'Što si me ovakvim učinio?' Ili zar lončar nema vlasti nad glinom da od istog tijesta načini posudu sad časnu, sad nečasnu?« (Rim 9,20–21; usp. Iz 29,16; Iz 45,9; Mudr 12,12; Mudr 15,7)

Ali se Elli ne zadovoljava samo time da uputi na izvrsno novozavjetno uporište, jer mu je to prigoda progovoriti o čovjekovoj slobodi i Božjoj milosti, milosrđu i pravednosti. U tu svrhu on nudi dva razloga, a prvi oblikuje ovako: kad bi Bog

³¹⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 175:

»Ne|bi|lij boglie bijlo, dâ Boog ne|budde stvorio ove take, koj|fu|fe ofšudili, i kij|chie|fe ù naprieda ofšuditi? i dâ budde stvorio, i dâ stvára famo oniezieh, koj|fe imayu spâfti, i fahranitti?« Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 179:

»Non sarebbe meglio, ch'Iddio non havesse creato questi tali, che si sono dannati, et che per l'avvenir si danneranno? et havesse creato, et creasse solamente quelli, che s'hanno da salvare?«

³²⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 175–176:

»To|lli|chie fmiet yedan fuud od zemglie rieti Meštru koj|galye ucinio, zašto me|fi ovako ucinio? Ne|jima|li vláft Meštar, od one ifte zemglie, uciniti fuud za stvari časne, i uciniti drughi za stvari gadglive?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 180:

»Havrà ardire un vaso di terra, rimproverare il Maestro che l'hà fatto et dirgli, perche cosi m'hai fatto? Non ha podestà il Maestro, di quella massa stessa di terra, far vaso per cose honorate, et farne un'altro, per cose stomachose?«

stvarao samo ljude koji će se spasiti, »scijenili bi ljudi, da se imaju s' silom, a ne po milosti sahraniti Božjoj, pristavši na to naša slobodna vlast.«³²¹ Dok Elli izrijeком upozorava da u spasenju »suraduje naša slobodna volja« (*cooperando il nostro libero arbitrio*), Orbin to prevodi izričajem »pristavši na to naša slobodna vlast«. Dubrovčanin dakle uvodi nazivak 'slobodna vlast' kao ključni etički nazivak sa značenjem 'slobodna odluka' ili, još bolje, 'slobodna volja'.

»Drugi će uzrok bit ovi: jer Bog dopuštuje, da doju na svijet oni, ki se imaju osuditi, zašto on umije od zla dobro izvaditi i zli su uzrok od očišćen'ja od dobrieh i od njih veće slave.«³²²

Uz ovaj drugi razlog poziva se Elli na Augustina, koji nabraja koje sve duhovne koristi imaju dobri kad trpe od zlih. Sam pak Elli izdvaja dva niza primjera u prilog Augustinovu obrazloženju: 1. tirani su vazda progonili svete ljude; 2. njegov duhovni otac sv. Franjo Asiški bio je sin zloga i tvrdoglavoga Petra Bernardona.³²³ Pouku tih primjera Elli sažima u dojmljivu Augustinovu metaforu:

»Kako ruse, govori S. Agustin, rajaju se na dračju oštru, tako mnozi dobri rodili su se od zlijeh i da ne budu bili zli, tko zna da bi se ovi dobri rodili?«³²⁴

Elli ovaj drugi razlog izriče na još jedan način:

»Da je Bog stvorio samo onijeziyh, ki se imaju sahraniti [u značenju: spasiti],

³²¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 176:

»fçienili|bi gliudi, dalfe imayu s' fillom, à nè pò millofti fahraniti Boxyoy, priftavfci nà tò nalca flobodna v|aft.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 180:

»crederebbono gli huomini, di necessità doversi salvare, et non per gratia d'Iddio, cooperando il nostro libero arbitrio.«

³²² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 176:

»drughi|chie uzrok bit ovi, yer Boog dopu|ctuye, dà dóyu nà sfíet onij, kij|fe imayu of|uditi, za|cto on umie od zla dobro izvaditti, i zlí|fu uzrok od ocifcchienya [*corr. ex occifcchienya*] od dobrieh, i od gnih vechié flave.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 180:

»un'altra causa sarà questa, ch'Iddio permette, che venghino al mondo quelli, che s'hanno à dannare, perche dal male ne sà cavar bene, et i cattivi sono causa della purgatione de buoni, et di maggior gloria per loro.«

³²³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 177; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 181–182.

³²⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 177:

»Kako Rufe, govori S. Aguftin, rayayu|fe nà dracyu ofctru, tako mnozi dobri, rodili|fu|fe od zlieh, i dà ne|buddu bili zli, tkò zná, da|bi|fe ovij dobrij rodili?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 182:

»Si come le Rose, dice S. Agostino, nascono da spine pungenti, così molti buoni sono generati da cattivi, et se non fossero stati i cattivi, chi sà, che questi buoni fossero nati?«

odkrilo bi se samo njegovo milosrđe, a ne pravda, koja se vidi i poznaje u pedepsanju od zlijeh i opacijeh.«³²⁵

Time se još jednom ističe da je čovjek obdaren slobodnom voljom, a da je Bog i milosrdan i pravedan, Bog koji stvara »razumska stvorenja« (u Ellija *le Creature ragionevoli*, u Orbinovu prijevodu *stvoren'je razložito*)³²⁶ s nakanom da ih spasi, a ne da ih osudi.

Ostala učenikova pitanja u devetom razgovoru usmjeruju se na pojedinosti što osjećaju spašeni u raj, osuđeni u paklu i dječica u limbu, pa se po teološkoj važnosti ne mogu usporediti s prvim pitanjem i ne pripadaju filozofskom sloju Ellijeve knjige i Orbinova prijevoda.

Deseti razgovor: aristotelovska prirodna filozofija i »svršetak svijeta«

Deseti razgovor zaokružuje temu prvoga: u prvom je naime bio govor o početku svijeta, u desetom je riječ o »svrsi ovoga svijeta«, njegovu svršetku. Da li ponovo uključujući prirodnofilozofsku perspektivu? Prvo pitanje učenik oblikuje po analogiji: »hoće li jednom ovi svijet imat svrhu, kako je imao početak?«³²⁷ Pritom Elli za svijet koristi nazivak »svjetski stroj« (*machina mondiale*), koji upućuje na mehanicističko poimanje svijeta, ali ga Orbin u svom prijevodu ne usvaja. U odgovoru učitelj prvo upućuje svoga učenika na prvi redak Biblije da bi podsjetio na postanak svijeta, a potom na Isusovu izreku: »Nebo i zemlja proći će« (Mt 24,35) kojom je naviješten svršetak svijeta. Pri opisu svršetka ili preobrazbe svijeta Elli razlaže što će se dogoditi s Aristotelovim elementima:

»Zašto [u značenju: jer] će pristati njegov hod [= hod svijeta], i elementi učini?

³²⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 178:

»Oví drugi razlog yofc|fe moxe rieti, da|ye Boog stvorio [corr. ex stvuario] famo oniezieh, kij|fe imayu [corr. ex immayu] fahraniti [u značenju: spasiti], odkrilo|bi|fe famo gnegovo millofardye, à nè pravda, koya|fe vidij, i poznaye ù pedepfanyu [corr. ex pediepfanyu] od zlieh, i opáčieh; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 182:

»Quest'altra ragione ancora si può dire, che se Iddio creasse quelli, che solamente s'hanno di salvare, si scoprirebbe solamente la sua misericordia, et non la giustizia, qual si vede, et conosce in punir i cattivi, <...>.«

³²⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 178: »stvorenje razložito«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 183.

³²⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 191:

»hochie|li yednom ovij sfiet imat sfarhu, kako|ye imao pocetak <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 196:

»se questa machina mondiale, havrà una volta fine, come hebbe principio <...>.«

će se izvrsniji i ljepši, ma neće jur imati svrhe koliko u njegovu bitju; jerbo se nigda neće po ovi način svršiti ali raztvoriti, i zato govori *Razumnik*, da *zemlja stoji uvijek*.³²⁸

Uz ovo zahtjevno mjesto Elli dodaje korisnu objasnidbenu uzrubnicu, koju začudo Orbin izostavlja u svom prijevodu:

»Svijet će se okončati što se tiče svoje forme, ali ne i što se tiče svoje supstancije.«³²⁹

K tomu milanski franjevac dodaje i navod iz *Propovjednika* prema novom izdanju Vulgate iz 1592. godine, koji je u raspravama o Kopernikovu sustavu nakon prve Galileieve uporabe dalekozora postao jednim od glavnih teoloških ‘uporišta’ za geocentrizam,³³⁰ ali on to ovdje čini s drugom svrhom: da bi potkrijepio svoj zaključak da se svijet neće raspasti ili nestati, nego – to treba zaključiti – da će se preobraziti. Dok Elli kosopisom ističe starozavjetni navod, Orbin ili Kašić to propuštaju učiniti.

Očekivano potom slijedi učenikovo potpitanje: kad će se to zbiti? Kao i učiteljev odgovor: »Nije vaše znati vremena ili zgone itd.« (Dj 1,7) iz Isusove posljednje upute apostolima. Ali žanru teološke svaštice pripada razglabati i kad postoji jasan izriječak u Svetom pismu. Elli se usredotočuje na jedan prirodno-filozofski razlog zašto ljudima ostaje nepoznat čas kad će nastupiti svršetak svijeta, a to je »razlog od hođen’ja od Nebesa« (*ragione del moto del Cielo*), tj. naravni uzrok zbog kojega se nebesa okreću, a koji samo Bog može nadvladati:

»jer ako Nebesa imaju pristat da se ne vrte, i da ne hode, toj ne izlazi od uzroka

³²⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 192:

»Zašto|chie prištati gnegov hod, i elementi ucini|chie|se izvarfnij, i liepčij: ma nechie yur imatti sfarhe, koliko ù gnegovu bityu; yerbo|se nigda nechie pò ovij nacin sfarčiti, alli raztvoriti, i zatò govori *Razumnik*, dà *zemglia stoi ùviek*.«

Naslov starozavjetne knjige i navod iz nje u Orbinovu prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 196:

»perche il suo moto [= moto del mondo] cesserà, et gl’elementi si faranno più perfetti et belli: ma non già havrà fine, quanto alla sostanza, perche mai in questo modo finirà, ò si corromperà et per questo dice *il Sapiente*, che *Terra in aeternum stat*.«

Naslov starozavjetne mudrosne knjige u Ellijevo djelu kosopisom istaknuo Ivica Martinović, a navod istaknuo Elli.

³²⁹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 196:

»Mondo si finirà quanto alla sua forma: ma non già quanto alla sua|sostanza.«

³³⁰ *Vulgata Clementina* (1592), *Liber Ecclesiastes* 1,4:

»Terra autem in aeternum stat.«

U suvremenu hrvatskom prijevodu: *Biblija* (2018), *Propovjednik* 1,4; p. 753a:

»a Zemlja uvijek ostaje.«

naravnoga, negoli od svrhunaravnoga. Jerbo su anđeli oni, kî vrte Nebom, kako im je Bog zapovidio, i također po njegovoj zapovijedi imaju pristati.«³³¹

Hođenye od Nebesa, temeljni astronomski problem, Elli promatra pod dvama vidicima. Kretanje nebesa ovisi o naravnom uzroku, tumači milanski franjevac, ali toj prirodnofilozofskoj zasadi on pridodaje vrhunaravni prizor s anđelima Božjim suradnicima: »Jer anđeli su oni koji pokreću nebo po Božjoj zapovijedi i također oni koji će ga zaustaviti prema njegovu Kraljevstvu.« To znači da milanski franjevac promatra usporedo dva reda: naravni i njemu nadređeni vrhunaravni; u naravnom redu nebesa se ravnaju po naravnom uzroku; u vrhunaravnom sve se zbiva samo »po vrhunaravnom i dragovoljnom uzroku«, po Božjoj zapovijedi, prema ostvarenju Nebeskoga kraljevstva. Orbin ne prevodi vjerno dvije Ellijeve stilizacije o anđelima, tj. ne uočava Ellijevo jasno razlikovanje između njihove uloge u kretanju nebesa po Božjoj zapovijedi i njihove uloge u zaustavljanju nebesa radi konačnoga ostvaraja Kraljevstva Božjega.

Posve očekivano, lombardski franjevac obrađuje i predznake drugoga i konačnoga Isusova dolaska: dolazak Antikrista i »petnaes zlamenja, upisanijeh od S. Jerolima, kî će biti prid Sudom«, koje je sveti Dalmatinac »našao u *Ljetopisijeh* od Žudjelā«. ³³² Uz temu straha pri Isusovu drugom dolasku Elli upućuje na posljednicu *Dies irae* iz mise za mrtve, pripisuje je svetom franjevcu, kojemu ne otkriva ime, a podrazumijeva se da je riječ o Tomi Čelanskom, a objavljuje je u talijanskom prepjevu svoga prijatelja Alessandra Orellija iz Lugana, uobličenom u tercine. ³³³ Orbin pak u svom prijevodu poseže za Primovićevim hrvatskim prepjevom, uobličenom u osmeračke četverostihove:

»Koliko će bit trepćen' je
Kada Sudac bude priti,
Kî će naše tad činjen' je
Sve potanko htjet viditi.

³³¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 192:

»yer ako Nebefa imayu priftat da|fe ne|varte, i dà ne|hodde, toy ne|izlazi od uzroka naravnoga, negoli od sfarhu naravnoga: yerbo|fu Anyeli oní, kij varté Nebom, kako|im|ye Boog zapovidio, i takoyer pò ngegovoy zapoviedi imaju priftati.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 196–197:

»perche se'l Cielo deve cessare dal suo moto, questo non proviene da causa naturale: ma da soprannaturale, et volontaria: Imperoche gli Angeli sono quelli che movono il Cielo, secondo il commandamento d'Iddio, et anco secondo il suo Imperio cessaranno.«

³³² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 197 u uzrubnici: »Petnaes zlamenya, upifanijeh od S. Yerolima, kij|chie bitti prid Sudom.«; u tekstu: »S. Yerolim yošč govorri, da|ye na|cao ù Lietopifieh od xudiela petnaes zlamenya, kij imayu bitti prid Súdóm, <...>.«

³³³ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 204–207.

Trublja strašna čuti će se
 Po grobovih svita svega,
 Svi narodi skupi' će se
 Prid pristolje od Višnjega.«³³⁴

Tom prilikom dubrovački benediktinac predstavlja pjesnika i njegov jezik:

»Paskoje Primović Dubrovčanin, vrijedan spjevalac u slovinski jezik.«³³⁵

Razlogā za takav Orbinov postupak doista je i bilo: Primovićev prepjev posljednice *Dies irae* prvo je i dosad jedino što je objavljeno iz njegove opsežne rukopisne zbirke *Pjesni razlike duhovne*,³³⁶ štoviše to su prvi njegovi tiskani stihovi uopće.³³⁷ A to je još jedna nezaobilazna činjenica pri određivanju književnopovijesnoga značenja Orbinova *Zrcala duhovnog* i Kašićeva uredničkoga rada: na stranicama Orbinove knjige objavljena je ne samo prva Kašićeva autorska pjesma – *Čtivnikom*, ne samo jedina Orbinova poznata pjesma *Od zlijeh žena*, nego su, ako poredbena istraživanja potvrde, prvi put tiskani i Pri-

³³⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 199–202, pod naslovom »Seqvençia.«, na p. 200, vv. 5–12:

»Koliko|chie bit trepchienye
 Kada Súdaç budde priti.
 Kí|chie naŕce tad cignenye.
 Sfè pò tanko htiet viditi [corr. ex vidieti].
 Trubglia stráŕcna cuti|chie|ŕe
 Pò|grobovih sfíta sfega.
 Sfí narodi skupi|chie|ŕe
 Prid pristolie od viŕcnega.«

O Primovićevu prepjevu himna *Dies irae* i njegovim izdanjima u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614, 1703) usp. Hrvojka Mihanović-Salopek, *Hrvatska himnodija od srednjeg vijeka do preporoda* (Split: Književni krug, 1992), u poglavlju: »XIV. Barokno razdoblje hrvatske himnodije – rad Paskoja Primovića«, pp. 73–77, na p. 73.

³³⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 202:

»Paskoye Primovicch Dubrovčanin [corr. ex Dubrovčanin], vriedan spievalaç ù slovinski yezik.«

O Primoviću pjesniku usp. Pavao Pavličić, *Barokni stih u Dubrovniku* (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 1995), u poglavlju: »Manji pjesnici«, pp. 87–117, na pp. 96–101.

³³⁶ Usp. Mijo Brlek, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1952), pp. 146–148, gdje se nalazi opis rkp. Č 79, B 156, koji sadržava zbirku *Pjesni razlike duhovne Paše Primovića Latiničića Dubrovčanina*. Posljednja se u toj zbirci nalazi upravo *Sekvencija od mrtvih*, a uz njezin zapis navedene su i stranice prvoga izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog*.

³³⁷ Ipak trebalo bi poredbeno istražiti jednog blizanca Primovićeva prepjeva. Usp. »SEQVENÇIA OD SVDA Opchienoga.«, u: Alefñandar Komulovich, *Zarçalo od ispoviesti*. (In Venetia: Appresso Marco Ginammi, 1611), pp. 80–82.

movićevi stihovi – prepjev posljednice *Dies irae* o posljednjem sudu. Tri godine nakon objavljivanja *Sekvencije od mrtvih* Primović je u Veneciji tiskao svoj prijevod/preradbu Rinuccinijeva libreta, tragikomediju *Euridiče*,³³⁸ a u njezinoj je posveti najavio »*Priduboku otajnos od uputjen'ja Riječi vječne i od poroda Djevičkoga*, koju ove dni s pomoći Božjom imam dati na svitlost pod slavno ime prisvitloga gospodina Mata Gradića s mnozijem skladan'jem razlicijeh pjesni duhovnijeh.«³³⁹ Pa ako mu i nije pošlo za rukom tiskati ni preradbu Sannazarova epa *De partu Virginis* ni zbirku duhovnih pjesama, ipak nam je Primović svojom posvetom »Mnogo svitlomu gospodinu, gospodinu Kristu Džil'jatoviću, prisvitle i priizvršne Gospode dubrovačke potajniku« otkrio da je njegov pjesnički i (melo)dramski opus bio zaokružen već te 1617. godine, dakle prije prvih tiskanih Gundulićevih stihova. A *Sekvenciju od mrtvih* prepjevao je Primović najkasnije početkom 1606. godine, kad je Orbin u Pakljenoj dovršavao prijevod Ellijeve zbirke teoloških svaštica; inače je benediktinac ne bi mogao uvrstiti u rukopis.

Počevši od četvrtoga pitanja, Elli razglaba o uskrснуću mrtvih. Tema je dostatno osjetljiva te se Milanez u svojim odgovorima, napose u petom, strogo drži *Katekizma Rimskoga*.³⁴⁰

U desetom razgovoru milanski franjevac samo jednom spominje Aristotela, i to ponovo kad je riječ o srcu, ali ovoga puta upućuje i na njegovo biološko djelo:

»što piše Aristotio, koji na 10. lib. *od živinā* govori da se srce najprije rodi i najposlije umre.«³⁴¹

³³⁸ *Euridice* tragicomedia Pascoe Primovicchia Latinicicchia Dubrovčanina prinesena po gnumu ũ iefik Dubrovacki if iefika Latinskoga. (Sctampana ũ Bneziah po Ivanu Salis, 1617).

Usp. nedavno izdanje: Paskoje Primović, *Euridiče*, transkribirala Ivana Vrtić (Dubrovnik: Matica hrvatska, 2013), vidi i pogovor: Slobodan Prosperov Novak, »Paško Primović i njegovo mjesto u hrvatskoj književnoj povijesti«, pp. 63–70, na p. 65.

Nadalje u bilješkama: Primović, *Euridiče* (1617); Primović, *Euridiče* (2013).

³³⁹ Primović, *Euridiče* (1617), f. A2v; Primović, *Euridiče* (2013), u posveti Kristu Džil'jatoviću, pp. 7–8, na p. 7.

Primovićev ep o Utjelovljenju objavljen je tek u »ove dni«: Dunja Fališevac, Neven Jovanović i Milovan Tatarin, »Život i književno djelo Paska Primovića i njegov ep *Od upućenja Riječi vječne i od poroda Djevičkoga*«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 38 (2015), pp. 255–421, s Tatarinovom transkripcijom: Pasko Primović Latiničić, »Od upućenja Riječi vječne i od poroda Djevičkoga«, pp. 311–416; s rječnikom na pp. 417–419; Milovan Tatarin, »Napomena o ovom izdanju«, pp. 291–309; o Primovićevu prijevodu posljednice *Dies irae*, pp. 292–293; također i u uvodnoj studiji, pp. 249–289, na p. 259.

³⁴⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 204–205.

³⁴¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 206–207:

»fcto pijfice Ariftotio, koi nā 10. lib. *od xivina* govori, daſe ſarçe nay prie rodij, ā nay poſlie umre; <...>.«

Dok Orbin upućuje na desetu knjigu *od živinā*, Elli se poziva na *13. libro de gl'animali*, a riječ je, kako je već upozoreno,³⁴² o petom poglavlju druge knjige Aristotelova spisa *De generatione animalium*. Osim toga na ovom je mjestu Elli opširniji od svoga dubrovačkoga prevoditelja, jer uz Aristotelovo obrazloženje dodaje i Avicenino:

»Štoviše Avicenna kaže da je srce početak svih žila i živaca te da se iz njega svi životni dahovi šire i prolaze cijelim tijelom; zbog toga oni i žele da najglavniji i najplemenitiji dio tijela bude srce.«³⁴³

Izostavljajući ovu rečenicu u cijelosti, Orbin izostavlja Avicenu kao izvor. Kad dakle Dubrovčanin uvrštava »Avicenu liječnika« u popis svojih najvažnijih izvora na početku *Zrcala duhovnog*, on, to se na ovom primjeru potvrđuje, samo prevodi popis Ellijevih izvora »Auttori piu gravi, citati nella presente opera.«

Jedanaesti razgovor o »uskrснуću mrtvih«: teme iz socijalne i prirodne filozofije

U jedanaestom razgovoru učenik nastavlja zapitkivati o uskrснуću mrtvih, a u četvrtom pitanju ponovo zadire u socijalnu filozofiju:

»Ah, koliko bi mi drago bilo, da mi spovijete i rečete, hoće li svi uskrснуti u naravi muškoj ali ženskoj, recite mi ovo, jer je stvar prilijepa znati?«³⁴⁴

Elli u odgovoru razlaže prijepor i nudi ovaj poduži odgovor:

»Alcuni han detto ch'ogni uno, anco le donne, risusciteranno nel sesso mascolino, et che nell'altro mondo non vi sarà alcuna donna, perche la donna è imperfetta. Onde Aristotile dice, che la donna è una cosa fatta à caso, et senza intentione di natura, et di più che nell'altro mondo non ci sarà bisogno di generatione, sicche concludevano costoro, che tutti han da risuscitare maschi, et non femine, ma

³⁴² Vidi bilješke 275–276.

³⁴³ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 211:

»con l'autorità d'Aristotile, il quale nel 13. libro *de gl'animali* dice, ch'il cuore è il primo à nascere, et l'ultimo à morire. Di più anco Avicenna dice che il cuore è principio di tutte le vene, et nervi, et che da quello tutti gli spiriti vitali si diffondono, et vanno per tutto'l corpo, et per questo costoro vogliono, che la parte più principale, et più nobile sia il cuore.«

³⁴⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 215:

»Ah koliko bi|mi drago bilo, dà mi spoviete i recete, hochie|li sfi uzkarfnutti ù naravi mušckoy, alli xenskoj, rečite|mi ovó, yer|je stvar priliepa znatti?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 220:

»Oh come havrei à caro, che mi narraste, se tutti risusciteranno nella natura d'huomo ò pur di sesso feminino, ditemi questo, che è bellissimo.«

nondimeno quest'opinione è falsa, anzi falsissima; et però i veri theologi dicono, che i maschi risusciteranno maschi, et le femine in sesso femminile; et questo perche così ricerca la natura dell'individuo, et si conforma alla perfezione della specie humana; et anco perche questo sarà occasione di lodare la sapienza del Creatore, il quale non si contentò d'haver fatto uno individuo solo, ma anco volse moltiplicarlo nel sesso mascolino et feminino per compire con maggior perfezione la natura humana; et questo è, che Sant'Agostino dice, che'l sesso della femina non è vizio, ma natura, et che per la diversità de sessi si compiscono diversi gradi di perfezione, convenienti alla specie humana. Risusciteranno dunque gli maschi, et le femine ne i loro sessi over nature, et alle ragioni della contraria opinione dico, che non vagliono.

Alla prima dico, che la donna è perfetta in suo essere, et che, se ben ella è senza l'intentione della natura particolare, non è però senza intentione di quella in universale, la qual ricerca tutti li duoi sessi mascolino et femenino.

Circa alla seconda di dire, che la generatione cessarà, questo non importa, perche, come dice S. Agostino, il sesso femenino non resterà accomodato all'uso passato, et vecchio, ma con gran decoro, et bellezza (essendogli lontana ogni concupiscenza) manifesterà la sapienza del Creatore, il quale nella Risuret. [ione] riparerà tutto quello, che fece nel principio, cioè il maschio, et la femina.«³⁴⁵

A Orbin pri prijevodu izostavlja veći, a bitan odlomak iz Ellijeva obrazloženja:

»N'jekolici su rekli, da će svak, još i žene, uskrsnuti u bitju aliti u naravi muškoj, i da na drugom svijetu neće biti nijedne žene, jerbo je žena ne izvrsna. Zato Aristotio govori, da je žena učinjena po sreći; i još, da na drugom svijetu neće biti potreba da se plodi narod ljudski. Zato ovi zaglavljuju, da svi imaju uskrsnuti muške glave, a ne ženske. Ma ništar nemanje ova je opinijon zla, i ovo nije ništa ovako; i radi toga govore teolođi, da ljudi će uskrsnuti ljudi, a žene u bitju i u naravi ženskoj.

I istina je da na onomu svijetu neće se veće ploditi narav ljudska; jer Sveti Agustin govori, da ženska narav neće veće biti potrebna za ono, za što je služila na ovomu svijetu, ma s velikom časti i poštenjem i s velikom ljepostju (budući daleko od nje svaka požuda) očitova' će razum od Stvoritelja, koji u Uskrsnutju ponovi' će sve ono što učini u početak, to jest čovjeka i ženu.«³⁴⁶

³⁴⁵ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 220–222. Odlomak koji Orbin nije preveo istaknut je sivom podlogom.

³⁴⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 215–216:

»Niekoličiflu rekli, dačhie sfak, yofc i xene, uzkarfnuti ù bitju, alliti ù naravi muſckoy, i dà nà drugom sfiètu, nechie bitti niedne xene; yerboſye xena nè izvafrna. Za tó Aristotio govorri, daſye xena ucignena pò frecchi; i yofc, dà nà drugom sfiètu nechie bitti potreba daſfe plódiſ narod gliudski; zato ovij zaglavgliuyu, dà sfi imayu uzkarfnuti muſcke glave, à nè xenske: ma nifctar nemanje ovaſye opinion zla, i ovo nie nifcta ovako; i rádi toga govore Teoloyi, dà gliudičhie uzkarfnuti gliudi, à xenè, ù bitju, i ù naravi xenskoj. I iftinaſye dà nà onomu sfiètu nechieſfe vechie ploditti narav gliudska; yer Sfeti Aguftin govorri, dà xenskaſnarav nechie vechie bitti potrebna [corr. ex protrebna] za onó, za fctolye fluxila nà

Prva se razlika očituje u predstavljaju suprotstavljenih gledišta: u Ellija pravu stranu zauzimaju *i veri Theologi*, u Orbina samo »Teoloyi«, a ipak je to spor među tumačiteljima Uskrsnuća, dakle prije svega među teolozima i filozofima; protivnici su u obojice neimenovani »neki« (*alcuni*), odnosno »n'jekolici«. Razlog protivnikā zašto na drugom svijetu neće biti ženā u Ellija glasi: »jer je žena nepotpuna« (*imperfetta*), a Orbin prevodi s »nije izvrsna« i time kao da priprema suprotstavlanje tomu mišljenju, jer prva pomisao uz ovu stilizaciju je biblijski verset: »Tko će naći ženu [iz]vrsnu?« (Izr 31,10) Prema Elliju Aristotel tvrdi: »žena je stvar nastala slučajem i bez nakane naravi«, a Orbin u prijevodu taj argument steže u izričaj »da je žena učinjena po sreći.« Raščlambu protivničkoga mišljenja Elli zaključuje: »ovo je mišljenje krivo, pače najkrivlje« (*opinione falsa, anzi falsissima*), a Orbin to prevodi bez naglašavanja: »opinionij zla«. Riječ je o Ellijevoj i Orbinovoj kritici Aristotelove tvrdnje: »Femina est quasi mas occasionatus.«, koja potječe iz nevješta latinskoga prijevoda spisa *De generatione animalium*.³⁴⁷

U Ellija pravo mišljenje glasi: žena će uskrsnuti »u ženskom spolu«, a Orbin to prevodi: »u bitju i naravi ženskoj«, dakle izbjegava uporabiti nazivak 'spol'. Prvi je Ellijev razlog tom mišljenju u prilog: »tako zahtijeva narav pojedinca i sukladno je potpunosti ljudske vrste«, pa je to prigoda pohvaliti Stvoriteljevu mudrost jer je stvaranjem muškoga i ženskoga postigao »veću potpunost/savršenost ljudske naravi«; Orbin pak to prvo obrazloženje posve izostavlja. Elli potom podsjeća na znamenitu Augustinovu tvrdnju: »ženski spol nije nedostatak, nego narav«,³⁴⁸ a Orbin u prijevodu nažalost izostavlja

---

ovomu sfiétu: ma s' velikom cafti, i poctenyem, i s' velikom liepoftyu (buducchi daleko odlgne sfaka poxuda) ocittova|chie razum od Stvoriteglia, koi ù Vzkarfnutyu ponovi|chie sfè fcto uciniy ù pocetak, tolyeft covieka, i xenù.«

³⁴⁷ Aristoteles, *De generatione animalium* II.3: 737a27–28. Usp. Aristotle, *Generation of Animals*, with the an English translation by A. L. Peck (London: William Heineman Ltd; Cambridge: Massachusetts: Harvard University Press, 1943), p. 175: »The reason is that the female is as it were a deformed male; <...>.«

Usp. Augustin Pavlović, »Aristotel i Toma Akvinski o ženi«, *Obnovljeni život* 45/6 (1990), pp. 560–566, članak u cijelosti posvećen povijesti i tumačenju izričaja *mas occasionatus*; Augustin Pavlović, »Toma Akvinski o ženi – I. dio«, *Obnovljeni život* 47/1 (1992), pp. 3–34, na p. 13, u bilješki 24; Augustin Pavlović, »Toma Akvinski o ženi – II. dio«, *Obnovljeni život* 47/3–4 (1992), pp. 231–255, o *mas occasionatus* na pp. 245–247.

³⁴⁸ Sancti Aurelii Augustini episcopi *De civitate Dei libri XXII*, recensuit et commentario critico instruxit Emanuel Hoffmann, Vol. II, Libri XIII–XXII, Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum 40 (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1900), u: »[Liber XXII.] Caput XVII. An in suo sexu resuscitanda adque mansura sint corpora feminarum.«, pp. 625–626, na p. 625:

»Non est autem vitium sexus femineus, sed natura.«

Usp. Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591),

tu ključnu Augustinovu tvrdnju o ženi. Drugi Ellijev razlog iz Augustina, da »ženski spol očituje Stvoriteljevu mudrost s velikim uresom i ljepotom«, Orbin u cijelosti prevodi, dapače s pomoću proširenoga izričaja: »s velikom časti i počtenjem i s velikom ljepostju«.

Svoj odgovor Elli oprema sa sedam uzrubnica, kako uvijek čini kad nudi odgovor složene strukture, a Orbin ih sve izostavlja. S osloncem na sv. Augustina Elli otklanja rješenja opterećena predrasudama prema ženi i njezinoj naravi te se priklanja rješenju koje uspostavlja novo dostojanstvo muškarca i žene u uskrsnuću, a po analogiji sa stvaranjem prvoga ljudskoga para: što je bilo stvoreno »dobro« na početku svijeta, ostaje »dobro« i na kraju vremena. Elli u uzrubnicama upućuje na dva autoriteta koji zauzimaju oprečne stavove, spominjući ih samo poimence: na Aristotela i Augustina, a pri izlaganju uopće ne spominje svoje omiljeno vrelo – Ricardove *Quaestiones subtilissimae*, odakle najvjerojatnije i preuzima rješenje.³⁴⁹

Nakon ključnoga odgovora o ženinom dostojanstvu u uskrsnuću, učenik u petom pitanju okuplja četiri potpitanja, koja su u srednjovjekovnim teološkim svašticama već bila pretresana, a propituju preobrazbu tijela i razne oblike tjelesnosti u uskrsnuću mrtvih:

»Recite mi još, kako će uskrsnuti ermafroditi, to jest onī, ki su bili i muški i ženski? Hoće li biti po Uskrsnuću taci, ali će biti muški, ali ženski? Izvan toga, hoće li djeca koja nijesu donošena u utrobi od matera njih, ma prije vrijeme rodila su se i umrla, i također prikazni, uskrsnuti zajedno s njima? I što scijenite, držite od mesa ljudskoga izjedena od drugoga čovjeka, hoće li ono meso uskrsnuti u prvomu ali u drugom čovjeku? I najposlije, hoće li ono rebro, od koga bi stvorena Eva, u Evi ali u Adamu uskrsnuti, za bit bilo ono rebro Adamovo kada bi stvoren?«³⁵⁰

u: »[Distinctio XLIII. Articulus I.] Quaestio X. Vtrum omnes resurgent in sexu virili.«, pp. 581.2–582.1, na p. 581.2:

»quapropter dicit Augustinus 22. de ci.[vitate Dei] c. 17 quod non est vicium sexus faemineus, sed natura.«

³⁴⁹ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLIII. Articulus I.] Quaestio X. Vtrum omnes resurgent in sexu virili.«, pp. 581.2–582.1, s osloncem na Tomu Akvinskoga.

³⁵⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 216:

»Rečite|mi još, kako|chie uzkarfnuti Ermafroditi, to|yešt onij, kij|fu bijli i mućki i xenski? Hočie|li bitti pò Vzkarfnutyu tači, alli|chie bitti mućki, alli xenski. Izvan toga, hočie|li dieča koya niefu donoščena ù utrobi od mattera gnih, ma prie vrijeme rodilla|fu|fe, i umarlà, i takoyer prikazni, uzkarfnutti zayedno s' gnima. I fcto ščienite, darxite od méfa gliudskoga iziedena od drugoga covieka, hočie|li onó méfo uzkarfnutti ù parvomu, alli ù drugom covieku. I naypollie hočie|li onó rebro, od koga bij stvorena Eva, ù Evi, alli ù Adamu uzkarfnutti; za bit bilo onó rebro Adamovo kada bij stvoren.«

Elli izlaže odgovore »kako drži Rikardo«, ali ne u komentaru 43. distinkcije četvrte knjige, kako je pogrešno otisnuto i u Elliija i u Orbina,³⁵¹ nego u sljedećoj distinkciji, gdje tri *quaestiones* raspravljaju teme koje u svom potpitanju objedinjuje Elliijev učenik.³⁵² Evo sažeto Elliijevih odgovora! Pri uskrснуću hermafroditi će se preobraziti u muškarca ili ženu, ovisno koji spol u njemu preteže; ako su oba spola u njemu jednako zastupljena, »uskrснуti će muške glave«,³⁵³ ali pritom Elli, a slijedom toga ni Orbin, ne ponavlja Rikardovo obrazloženje: »zato što je muški spol apsolutno dostojniji«,³⁵⁴ nije moguće da tko uskrсну od mrtvih kao dvospolac, »jer je to [= biti hermafrodit] slučaj koji nije nastao iz nakane naravi, <...>, nego iz greške naravi«. ³⁵⁵ Ovu treću tvrdnju koja se odnosi na uskrснуće hermafrodita Orbin ni ne prevodi, premda učenik izrijeckom pita upravo to: »hoće li [hermafroditi] po Uskrснуću biti takvi?« Uskrснуt će, odgovara dalje Elli, i pobačeni i nakazni (*gli abortivi et mostri*), i to »bez nijedne gruboće« (*senza alcuna difformità*), jer su bili oduhovljeni »dušom razložitom«, u Elliija *animati d'anima ragionevole, et intelletiva*. Meso kojim se nahranio kanibal uskrснуt će u tijelu čovjeka kojemu je prvotno pripadalo. Adamovo rebro uskrснуt će u Evi, a ne u Adamu, jer je po Božjem planu poslužilo da se umnoži ljudska vrsta s pomoću Eve, dakle odlučan je svršni uzrok.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 222:

»Ditemi anco, in che sesso risusciteranno gl'hermafroditi. Se saranno doppo la Risurrectione tali, ò pur se saranno maschi, ò femine. Di più, se gli abortivi, et mostri risuscitaranno anco loro. Et che tenete della carne humana mangiata da un'altr'huomo, se quella risusciterà nel primo ò nel secondo. Et finalmente se la costa, dalla qual fu formata Eva, risusciterà in Eva, ò pur in Adamo, per esser stata sua nella formatione.«

³⁵¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 216–217: »kako darxij Rikardo ù 4. ù dift. 43.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 222: »di mente di Ricardo nel quarto, alla dist. 43.«

³⁵² Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLIII. Articulus I.] Quaestio III. Vtrum totum illud quod fuit de veritate alicuius naturae humanae resurgat in ipso.«, pp. 576.1–578.1; »[Distinctio XLIII. Articulus I.] Quaestio VI. Corpora resurgentium resurgent cum deformitatibus suis.«, pp. 579.1–579.2; »[Distinctio XLIII. Articulus I.] Quaestio X. Vtrum omnes resurgent in sexu virili.«, pp. 581.2–582.1, s. osloncem na Tomu Akvinskoga.

³⁵³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 217: »da onij Ermafroditi, kij yednako yesú od mućkoga, i od xenskoga (fcto|fè ù rietko prigáya), uzkarfnuti|chie mućke gláve.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 222: »che quelli hermafroditi che ugualmente partecipano dell'uno, et dell'altro sesso (il che è di raro), risusciteranno maschi.«

³⁵⁴ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLIII. Articulus I.] Quaestio X. Vtrum omnes resurgent in sexu virili.«, p. 581.2:

»Si autem [in aliquibus est uterque sexus] equaliter, quod difficile est, resurgent in sexu virili, eo quod sexus absolute dignior.«

³⁵⁵ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 223:

»perche questo è un'accidente causato non dall'intentione, ò particular ò general, della natura, ma dall'error di quella.«

U potpitanju o pobačenoj djeci Orbinov se prijevod bitno razlikuje od Ellijeva predloška. Dubrovačkom benediktincu očito je bilo neprilično spomenuti »pobačene« (*gli abortivi*), pa je pitanje preoblikovao tako da se odnosi na prijevremeno rođenu, a umrlu djecu.³⁵⁶ Dubrovačka je skladnost očito nalagala da takav zazorni slučaj ne bude opisan u tiskanoj knjizi. Dijete s deformitetom Orbin naziva 'prikaznim', očito iz istoga uljudbenoga razloga, ali je pitanje je li onodobni čitatelj njegovga prijevoda mogao bez poteškoće razumjeti takav pojam: da prikaza znači što i nakaza, odnosno čudovište (*mostro*), kako Elli izrijekom piše u svojoj knjizi. Vjerojatno iz istih uljudbenih razloga Orbin izostavlja Ellijevu uzrubnicu, kojom se ističe dostojanstvo hermafroditā i pobačenih iz perspektive uskrsnuća mrtvih:

»Uskrsnut će hermafroditi i pobačeni u majčinoj utrobi.«³⁵⁷

Pri kraju jedanaestoga razgovora Elli se bavi »zlamenjima prid Sudom«. Takvih zlamenja, kako priopćuju sinoptici (Mt 24, 1–29; Mk 13, 1–27; Lk 21, 5–26), a prenosi Elli, ima tri vrste: 1. ratovi i pobune; 2. progon kršćana ili pojava Antikrista; 3. nebeske pojave. Ellijeva učenika zanimaju baš nebeska događanja na kraju vremenā, kako su opisana u Isusovu eshatološkom nagovoru, a preuzeta iz Izaijina proroštva protiv Babilona:

»Sunce će pomrčati,
i Mjesec neće više svijetljati,
i zvijezde će s neba padati,
i sile će se nebeske poljuljati.« (Mt 24,29; usp. Iz 13,9–13)

U devetom odgovoru Elli se poziva na Petra Lombardskoga da bi rastumačio kako će Sunce i Mjesec potamniti na dva načina:

»Za odgovor dake velju, da Meštar od Sentencija govori: da će potamnjeti Sunce i Mjesec, može se razumjeti po dva načina, to jest malo prije Suda i u ono isto vrijeme kada dođe Sudac za suditi. Koliko od prvoga načina, govori rečeni naučitelj, da pomrčanje od Sunca i od Mjeseca učini' će se, ma suprotiva naravi, jerbo će Bog ovako narediti za strah od ljudi. Koliko poslije na drugi način, govori, da Sunce i Mjesec potamnije' će, jerbo će doći veća svijeća i svjetlost negoli je njih, koja svjetlost iziti će od Sudca, Jezusa Isukrsta, prem kako svijeća

³⁵⁶ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 222:

»Di più, se gli abortivi, et mostri risuscitaranno anco loro?«

Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 216:

»Izvan toga, hocije li dieča koya niefu donofcena ù utrobi od mattera gnih, ma prie vriemena rodilla|ful|e, i umarlà, i takoyer prikazni, uzkarfnutti zayedno s' gnima.«

³⁵⁷ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 223:

»Hermafroditi, et sconciati ne' ventri materni, resuscitaranno.«

od ognja, koja potamni prid Suncem. I po ova dva načina potamni' će Sunce i Mjesec, kako dobro govori Vandelje.«³⁵⁸

Eshatološkom opisu »da će zvijezde padati s neba« učenik prigovara »pokli se govori da je jedna zvijezda vele veća negoli je vas svijet«. ³⁵⁹ Elli učenikovo pitanje oprema uzrubicom: »Zvijezde su privelike.«³⁶⁰ a odgovara oslanjanjući se na hermeneutički nauk sv. Augustina:

»Imaš znati, da je istina, da jedna najmanja zvijezda veća je, kako govore astronomi aliti zvezdoslovci, negoli je sva zemlja. Radi toga da samo jedna zvijezda pade s' neba, slobodno pokrila bi svu zemlju i još more. Ove dake riječi od Vandelja imaju se razumjeti, kako veli S. Agustin, po prilici, a ne kako slovo govori, jerbo zvijezde neće pasti s neba u istinu, ma će se ljudem učiniti da padaju, zašto u ono vrijeme vidje' će se izlaziti iz oblaka lampi aliti sijecanje od munja, gromovi i trijeskovi, da će prem svak scijeniti da u istinu zvijezde padaju s neba.«³⁶¹

³⁵⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 223:

»Za odgovor dake, vegliu, da Mefctar od Sentençia govorri, da|chie potamnieti Sunçe, i Miefeç, moxe|fe razumieti [corr: ex razumieiti] pò dva nacinna, to|yest, mallo prie Súda, i ù onó iftó vrieme, kada doyé Sudaç za fuditi; koliko od parvoga nacinna, govorri recenni Nau-citegl, dà pomarcanye od Sunça, i od Miefeça ucini|chie|fe: ma fuprotiva naravi; yerbo|chie Boog ovako narediti za ftráh od gliudí. Koliko pollie nà drughi nacin, govorij, dà Sunçe, i Miefeç potamnie|chie, yerbo|chie, dócchi vechiá sfiechia, i sfietloft, negolie gnih: koya sfietloft iziti|chie od Súda, Yefuflá Ifukarfta, prem kako sfiechia od oggna, koya potamni prid Sunčem; i pò ová dva nacinna potamni|chie Sunçe, i Miefeç, kako dobro govori V'anyelye.« Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 229–230:

»In risposta dunque dico, che il Maestro delle Sentenze dice, che l'oscurarsi del Sole, et della Luna si può intender in doi modi, cioè avanti il Giudicio, d'un poco di tempo et in quello stesso tempo, che verrà il giudice per giudicare, quanto al primo modo, dice il detto Dottore, che l'oscurarsi del Sole, et della Luna si farà, ma però contro natura, perche Iddio così ordinerà à terrore degl'huomini. Quanto poi al secondo modo dice che'l Sole et la Luna si faranno oscuri per rispetto che gli sopragiongerà maggior lume, et splendore del suo, il qual uscirà dal giudice, Christo Giesù, à punto come il lume del fuoco, il quale s'oscura alla presentia del Sole, et à questi doi modi s'oscureranno il Sole, et la Luna, come ben dice l'Evangelio.«

³⁵⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 224: »pokli|fe govori da|ye yedna zvijezda velle vechiá negolie vas sfiét«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 230: »poiche si dice, che una sol stella è di gran longa piú grande che non è tutta la terra, <...>«

³⁶⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 224:

»Zviejde|fu [corr: ex Sfiezde|fu] privelike.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 230:

»Stelle sono grandissime.«

³⁶¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 224:

»<...> imafc znatti, da|ye, iftina, dà yedna nay magna zviezda, vechia|ye, kako govorre

U tumačenju pretposljednega eshatološkoga znamenja Elli se poziva na astronome kad tvrdi »da je jedna najmanja zvijezda veća negoli sva zemlja«, a dubrovački ga benediktinac slijedi uvodeći u svoj prijevod hrvatski nazivak 'zvjezdoslavci' za astronome. Prema Augustinovu tumačenju Elli biblijski verset razumijeva »u figurativnom/prenesenom značenju, a ne u doslovnom« (*figuratamente, et non letteramente*), kao što je već učinio u prvom razgovoru, a Orbin u svom prijevodu poseže za izričajem »po prilici, a ne kako slovo govori«, koji se lako može krivo shvatiti: »po prilici« mora se naime shvatiti 'u prenesenom značenju'. Uz takvo razjašnjenje Elli padanje zvijezde shvaća »ne prema njezinoj supstanciji, nego prema gledanju privida/pojave« (*non secondo la sua sostanza, ma secondo la visione dell'apparenza*), a Orbin se u svom prijevodu izbjegava poslužiti hrvatskim nazivcima za Ellijeve pojmove *sostanza* i *apparenza*. Ipak, s pomoću glagolskih konstrukcija, Dubrovčanin uspješno izlaže svojim čitateljima da »zvijezde neće pasti s neba u istinu, ma će se ljudem učiniti da padaju.«

»Da kreposti nebeske krenu' će se«, Elli tumači uvodeći anđele u skladu s ranijim razjašnjenjima, a u odgovoru nudi dvije sentencije, prvo Tome Akvinskoga, a potom i Grgurovu.³⁶² Orbin u prijevodu vjerno slijedi Ellijevu formulaciju, koja se pak ravna po Vulgati: *et virtutes caelorum commovebuntur*. Smisao toga izričaja nije posve jasan: mogao bi označavati promjenu na nebesima u odnosu na prethodno vrijeme kad su nebesa bila podložna naravnom uzroku odnosno zakonu. Čak ni suvremeni hrvatski prijevodi ne uspijevaju čitatelju približiti smisao toga verseta iz Izaije. U Rupčićevu prijevodu on glasi: »Sile će se nebeske drmati.«, dok ga Duda i Fućak prevode poetično: »Sile će se nebeske

---

Afronomi, alliti Zviejzdoslovci, negolie sfà zemglia. Rádi toga dà famo yedna zviezda páde s' Neba, flobodno pokrila|bi sfu zemgliu, i yofc More: ové dake riedi od /anyelya imayu|fe razumieti, kako velí S. Aguftin, pò prilici, à nè kako flovo govori: yerbo zviezde néchie pafsi s' Neba ù iftinu: ma|chie|fe gliudem uciniti dà padayu; zašto ù onó vrieme vidie|chie|fe izlaziti iz obláka lampi, alliti fieçanye od múgna, gromovi, i trieskovi, da|chié prem sfak sçieniti, dà ù iftinu zviezde padayu s' Neba.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 230–231:

»dovete sapere, che gl'è vero, che una minima stella sola è più grande, secondo gl' astronomi, che tutta la terra. Laonde se solo una stella cadesse dal Cielo, al sicuro coprirebbe tutta la terra, et anco il mare. In somma dunque questo passo si deve intendere, secondo che dice Sant' Agostino, figuratamente, et non letteramente, perche le stelle non cascheranno dal Cielo, secondo la sua sostanza, ma secondo la visione dell'apparenza, perche in quel tempo usciranno dalle nuvole, et dall'aria molte infuocate essalationi con tanti lampi et tuoni, et balleni, et folgori, ch' à punto, ogn'uno si penserà, che le stelle di fatto caschino dal Cielo.«

³⁶² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 224–225; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 231.

Usp. Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 48, q. 1, a. 4, qc. 3, dok se raspravlja pitanje: »Vtrum adventum Domini ad iudicium praecedent aliqua signa.«

poljuljati.«³⁶³ Kad Orbin Ellijevo prijevodno rješenje *le virtù de Cieli*, u Vulgati i u Tome *virtutes caelorum*, vjerno prevodi s ‘kreposti nebeske’, i dalje ostaje nerazgovijetno što će se to pokrenuti na nebesima, a istodobno Dubrovčanin opterećuje značenjsko polje nazivka ‘krepost’ novim prirodnofilozofskim pojmom, jer mu je ‘krepost’, posve očekivano, temeljni etički nazivak.

Stranice Ellijeva jedanaestoga razgovora zadiru ponovo u socijalnu i prirodnu filozofiju, računaju s nazivljem tih dviju filozofskih disciplina, odnosno pretpostavljaju osnovne spoznaje unutar njih, a tako ih i Orbin posreduje hrvatskom čitateljstvu te dubrovačkoj književnoj i znanstvenoj sredini. Među Ellijevim neteološkim izvorima izdvajaju se Aristotel i zvjezdoslovci.

Filozofske teme dvanaestoga i trinaestoga razgovora: poimanje božanske pravde i Aristotelova slika svijeta nakon Suda

Dvanaesti razgovor Elli otvara učenikovim pitanjem u kojem se traga za pravim značenjem članka vjere:

»Molim Vas, nemojte se skriti za rijet mi, hoće li oni čas kako se uzkrnutje učini, Isukrst doći za sudit žive i mrtve? I što se ima razumjeti za ovo?«³⁶⁴

Upućujući već u prvj uzrubnici na distinkcije 43 i 47 u četvrtoj knjizi *Sentencija* Petra Lombardskoga, posredno i na komentatore tih distinkcija, milanski franjevac u prvom odgovoru raspravlja »razloge zašto se ima učiniti Sud«, i to »opeta učinit prid svijem svijetom«,³⁶⁵ odnosno zašto »nije zadosta biti suđen jednokrat na čas od smrti«. ³⁶⁶ U ostalim pak odgovorima Elli razglaba potankosti o tom kako će izgledati Isukrstov posljednji sud. Ali tema se začudo

³⁶³ Vidi Mt 24,29 u: *Biblija* (2018), p. 1137a; *Novi zavjet* (1973), p. 57.

³⁶⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 226:

»Molim|vas nemoyte|fe skriti za riet|mi, hochie|li oni čas kako|fe uzkar|nutye ucini, Ifukarft dócchi za súdit xive, i martve. I fcto|fe imá razumieti za ovó.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 232:

»Di gratia, non v' ascondete di dirmi, se subito fatta la risurrettione, verrà Christo à giudicare i vivi, et i morti. Et che si deve intender per questo.«

³⁶⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), u uzrubnici na p. 228: »Razlozi zašto fe ima uciniti Sud.«, a u učenikovu pitanju na p. 228: »opéta ucinit prid sfiem sfietom«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), u uzrubnici na p. 235: »Ragioni perche si habbia à fare il giudicio.«; a u učenikovu pitanju na p. 234: »perche farlo un'altra volta, alla presenza di tutto il mondo?«

³⁶⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 230:

»Nielzadofa bitti fuyen yednokrat nà čas od fmarti.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 236:

»Non basta essere stato una volta giudicato nella morte.«

prelijeva i u trinaesti razgovor, u kojem se u prvom pitanju dokazuje da će svi, bez iznimke, biti podložni Sudu. Elli pritom izravno upućuje na svoj omiljeni izvor – Rikardov komentar četvrte knjige *Sentencija* Petra Lombardskoga:

»I ovo se sve vadi iz Rikarda iz Medie Ville, u dist. 47. u njegovu 4.«³⁶⁷

Od toga trenutka učenika zanimaju »n'jeki stvari od osude, koju će Isukrst dati na Sudu, i također gdje će otiti ali gdje će biti ponesene ali povedene duše s njih telesima, kako bude osuda dana.«³⁶⁸ Elli ukratko prikazuje put blaženih i put osuđenih, ali učenikova pitanja usmjeruju daljnji razgovor na pakao. Evo kako Elli opisuje tri posljednja paklena kruga:

»U sedmom redu, gdje stoje troni, tuj će stati oni, kî običaje sidjeti na pristolju, kako to su kraljevi, imperaturi, knezi aliti hercezi i ostala velika gospoda vrijeme ta s njih zlijema ženami, i oni joštera, kî čine i pišu zakone nepravedne.

U osmomu gdje pribivaju i stoje one hudobe, koje su bile od kora od kerubina, meju ovijema će stati zli i opaci naučitelji. Također poglavice od eretika, kako to bî Ario, Manikeo, Lutero, Kalvin, Bucero, Beza i ostali eretici prokleti.

U najposljednjem i devetom pribivalištu jest i biti će Lucifer i ostali, kî su bili od kora od serafina, meju kojijema tuj stoje i stati će oni, koji su starješine duhovne, ako po sreći ne budu vladat kako se pristoji.«³⁶⁹

³⁶⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 248–249:

»I ovó|fe sfè vadij iz Rikarda iz Medie Ville, ù dist. 47. ù njegovu 4.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 256:

»E tutto questo si cava da Ricardo de Media Villa, nella dist. 47. del suo 4.«

Usp. Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLVII. Articulus I.] Quaestio VI. Vtrum omnes iudicabuntur.«, pp. 627.1–627.2, s osloncem na Bonaventuru i Tomu Akvinskoga.

³⁶⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 249:

»nieke stvári od ofšude, koyu|chie Ifukarft datti ná Sudu, i takoyer gdie|chié ottiti, alli gdie|chié bitti ponefene, alli povedene dúfce s' gnih telledima, kako budde ofšuda dána.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 256:

»alcune cose della sentenza, che Christo darà nel giudicio, et anco ove anderanno overo dove saran condotte l'anime con i loro corpi, doppo la sentenza data.«

³⁶⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 255–256:

»V Sedmom reedu, gdie stoyé Troni, tuy|chie státi onij, kij obicayé fidiati ná priftolyu, kako|to|fu kraglievi, Imperaturi, Knezi, alliti Hercezi, i ofšála veliká Gofpoda vriemenitá, s' gnih zliema xenami, i onij yofčtera, kij cinee, i pífcu zakone nepravedne.

V ofmomu gdie pribívaju, i stoyé onee Hudobe, koye|fu bijle od Kora od Kerubína, meyu ovijema|chie státi zlí, i opáci Naucitegli. Takoyer Poglavice od Eretika, kako|to bî Ario, Manikeo, Lutero, Kalvin, Bucero, Beza, i ofšáli Eretiči prokléti.

V nay posliedngem, i devetom pribivalifctu, yest, i bitti|chie Lučifer, i ofšáli, kij|fu bijli od Koora od Serafina, meyu koiema tuy stoyé, i fšati|chie onij, koj|fu fšariefcine duhovne, ako pó frecchi ne|buddu vladat kako|fe priftoyi.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 262–263:

»Nel settimo ordine, ove sono i Troni, ivi staranno quelli che sogliono sedere ne a Troni

U Ellijevoj knjizi i Orbinovu prijevodu prvaci protestantizma spominju se prvi i jedini put – samo u opisu osmoga kruga pakla, i to zajedno s Arijem i Manihejem, dvama hereticima u prvim stoljećima kršćanstva, te sa zlima, ali neimenovanim naučiteljima unutar Crkve. Poimence su izdvojena samo četiri protagonista reformacije: Martin Luther, Jean Calvin, Martin Bucer/Butzer i Théodore Beza. Ta je rečenica dakako nedovoljna da se Ellijevo *Specchio spirituale*, odnosno Orbinovo *Zrcalo duhovno*, ocijeni kao »jedno od najvažnijih protureformacijskih djela«. ³⁷⁰ Što bi onda trebalo reći za Bellarminova djela, a Elli se s Bellarminom, prvakom kontroverzističke teologije krajem 16. stoljeća, ne može uopće mjeriti. K tomu, premda pisac barokne uspješnice koja se tiskala do u kasno 18. stoljeće, milanski franjevac nije uvršten čak ni u abecedar leksikona *Dizionario biografico degli Italiani*, iako su u njega redovito uvrštavani talijanski autori s tiskanim djelima ili rukopisima. Dakle i unutar svoje nacionalne kulture Elli nije prepoznat kao ime. Ali je neposredno nakon objavljivanja dopunjenoga izdanja svoje zbirke teoloških svaštica *Specchio spirituale* privukao pozornost trojice Hrvata: Rade Sladojevića, Mavra Orbina i Bartola Kašića.

Očekivalo bi se da će nakon meštrova opisa pakla učenik postaviti niz novih potpitanja o prebivalištu i mukama osuđenih, ali mladić usmjerava svoju znatiželju na posve drugu temu:

»Čuo sam, da kako da osudu Sudac, dobri će otiti na nebo, a zli u pakao. Ma što će poslije bit od ovoga svijeta? Tko će na njem pribivati?«³⁷¹

---

come sono i Re, Imperatori, Duchi, et altri Monarchi temporali, con le loro male moglie, et quelli anchora che fanno et scrivono le leggi ingiuste.

Nell'ottavo, ove stanno et habitano quelli Demoni, che furono di i Cherubini, fra questi staranno i perversi Dottori. Similmente gli capi delle heresie, come fu Ario, Manicheo, Lutero, Calvino, Buzero, il Beza, et altri heretici maladetti.

Nell'ultima, et nona schiera ò mansione vi è, et sarà Lucifero, et altri che furono de i Serafini, tra quali vi stanno, et staranno quelli, che sono nel grado di prelatura, se per caso havessero perseverato in mala vita.«

³⁷⁰ Čosić i Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države* (2005), u poglavlju »Političko i ideološko ozračje uoči *Velike zavjere*«, pp. 20–23, o Ellijevu djelu *Specchio spirituale* (ili Orbinovu *Zrcalu duhovnom*) na p. 23.

Usp. i raniju istovrsnu ocjenu: Zdenko Zlatar, *Our Kindom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs* (New York: Columbia University, East European Monographs Boulder, 1992), u poglavlju »Mauro Orbini and His *Kingdom of the Slavs*«, pp. 361–381, na p. 362:

»Apart from working on a translation of *The Spiritual Mirror*, a work of Counter-Reformation piety, <...>«

Nadalje u bilješkama: Zlatar, *Our Kindom Come* (1992).

³⁷¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 256:

»Cuo|šam, dà kako dâa ofšudu Sudač, dobri|chie otijti nà Nebbo, à zlij ù Pakao: ma fcto|chie pollie bitti od ovoga sfieta? Tko|chie na|gnem pribivati?«

Već u pitanju učenik pretpostavlja da svijet neće propasti, jer odmah pita i o stanovnicima svijeta nakon Suda. Elli mu nudi odgovor iz Augustinova *Enchiridiona*:

»Na zemlji neće biti ljudi, ni će tuj biti mjesta za moć grijeh učiniti; i razlog nam kaže S. Agustin, u njegovu *Enkiridiju*, koji govori, da kako se svrši Sud, dva grada imati će svrhu: 'jedan koji je Isuskrstov, a drugi je Đavlov', jedan na nebu, a drugi u paklu, i oba dva od ljudi i od žena, koje veće neće moć sagriješiti ni također imati volje. Dovle govori S. Agustin.«³⁷²

Neće biti ni životinja, »jerbo su živine stvorene za potrebu i za službu od čovjeka, a tadaj čovjek neće imati potrebu od njih; zato dake neće biti.«³⁷³ Ali se učenik ne da zaustaviti u postavljanju pitanja. Njega u četvrtom pitanju zanima što će biti s elementima, s Empedoklovim elementima ugrađenima u Aristotelovu prirodnu filozofiju kao temeljnim sastavnicama svega tvarnoga:

»Recite mi jošter malo, hoće li ovi svijet i zemlja bit urešena travami i dubjem, i također hoće li se na zemlji naći voda, i ostali elementi, to jest oganj i aer, i zašto i na koju svrhu?«³⁷⁴

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 264:

»Ho inteso, che data la sentenza dal giudice, i buoni anderanno al Cielo, et i rei all'Inferno: ma che sarà poi di questo mondo? Chi v'habiterà?«

³⁷² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 257:

»Nà zemglj nêchie bitti gliudi, ni chie tuy bitti miefta za mocch grieh uciniti; i razlog|ham káxe S. Aguftin, ù gnegovu *Enkiridiu*, koi govorri, dà kakolfê sfársci Súd, dva Gráda imati|chie sfarhu, yedan koilye Ifukarftov, à drughie Diavlov: yedan nà Nebbu, à drughi ù Paklu: i obba dva od gliudi, i od xena: koye vechie nechie mocch fagrielfciti, ni takoyer imatti voglie. Dovle govorri S. Aguftin.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 264:

»In terra non vi saranno huomini, ne vi sarà luogo da commettere peccati, et la ragione v'insegna Sant'Agostino, nel suo *Enchiridio*, qual dice, ch'adempito il giudicio, le due Città havranno fine, una delle quali è di Christo, l'altra è del Diavolo, una in Cielo, l'altra nell'Inferno, et amendue d'huomini, et di donne, alle quali non potrà più esser facultà di peccare, ne volontà, sin qui Sant'Agostino; <...>«

Usp. Aurelius Augustinus Hipponensis episcopus, *Enchiridion ad Laurentium* (1528), u poglavlju: »Quos fines habiturae sint bonorum malorumque duae civitates post resurrectionem. Ca. CX.«, f. H1v.

³⁷³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 258:

»yerbo|fu xivine ftvorene za potrebu, i za flúxbu od covieka, à tadaj coviek nechie imatti potrebu od gnih: za tó dake nechie bitti.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 265:

»anco per un altra maglior ragione, cioè, che gl'animali son stati fatti per uso, et bisogno dell'huomo, et all'ora l'huomo non havrà bisogno di quelli: per questo adunque non vi saranno.«

³⁷⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 258:

»Reçite|mi yofcter mallo, hochie|li [*corr. ex hochie|di*] ovij Sfiét, i zemglia bit urešena

Elli u odgovoru uvodi razlikovanje: biljke će nestati, a voda će ostati. Evo kako to izlaže:

»Kako je rečeno, kako pristanu nebesa za hoditi, veće neće biti ploda ni razčinjen'ja, zato na zemlji ni će biti dubja ni također druge stvari, koje sada raja zemlja.

Koliko poslije hoće li biti vode, velju da hoće, ma po drugi način neg su sada; radi toga sada za dobro i za potrebu od živina voda stoji u jednom mjestu samomu, ma po svrsi od svijeta rečena zemlja biti će obkružena vodami, kako su bile u početak stvorene od Boga; i ovo se kaže, jer, govoreći naravnijem načinom, nijedna stvar usiona [ne] može u vijeke stati ni napredovati.«³⁷⁵

Ellijevu posljednju rečenicu u ovom odlomku: »Nijedna stvar ne može na silu ustrajati neprestano.« Orbin prevodi rečenicom: »Nijedna stvar usiona može u vijeke stati ni napredovati.« Ali nije stvar po svojoj naravi »usiona« ili nasilna, nego nijedna stvar ne može vječno ustrajati u svom stanju »na silu«. Orbin prilog pretvara u pridjev i mijenja smisao Ellijeve tvrdnje! Ali talijanskoga franjevca slijedi kad u niječnoj rečenici koristi samo jednu negaciju. Što je ipak važnije, pri prijevodu Orbin Ellijevo 'ustrajavanje' tijela u jednom stanju tumači na dva načina: 'stati' i 'napredovati', što znači da su njemu ta dva stanja tijela, mirovanje i kretanje, ravnopravna. A takva se 'ravnopravnost' dvaju stanja tijela pojavljuje tek u prvom Newtonovu zakonu gibanja 1687. godine! Treće, za Aristotelov pojam *corruptio*, nestanak ili propast, u Ellija tal. *corrottione*, Orbin uvodi hrvatski nazivak 'razčinjen'je', koji prolazi Kašićevu redakтуру.

---

travam, i dubyem, i takoyer hochie|li|fe nà zemgli nácchi voda, i oftáli Elementi, to|yest, oggagn, i aer, i za|cto, i nà koyu sfarhu?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 265:

»Dite mi un puoco ancora, se questo mondo, e terra sarà adornata d'herbe, et piante, et anco s'in terra si troverà acqua, et altri elementi, come fuoco, et aria, et à che effetto, et fine.«

³⁷⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 258:

»Kako|ye recenno, kako pristanu nebefa za hoditti, vechie néchie bitti plodda, ni razcignenya: za to nà zemgli ni|chie bitti dubya, ni takoyer drughe stvarij, koye fada ráya zemglia; koliko poffie hochie|li bitti vode, vegliu da hochié: ma pó drugihí nacin, neg fu fada; rádi toga fada za dobro, i za potrebu od xivína, voda stoyi ù yednom mieftu famomu: ma po sfarfí od sfiéta, recenna zemglia bitti|chie obkruzena vodami, kako|fu bijle ù pocetak stvorene od Boga; i ovó|fe káxe, yer, govorecchi naravniem nacinom, niedna stvar usliona moxe ù vieke státi, ni napredovati.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 265–266:

»Si come, s'è detto, doppo cessati i moti de' cieli, più non vi sarà generatione, n'anco corrottione; si che in terra non vi saranno ne arbori, ne anco altre cose, che hora nascono dalla terra, come sono herbe et altre cose simili. Quanto poi all'esser gli dell'acque, dico de si, ma in altro modo, c' hora non sono; laonde adesso per beneficio, et uso de gl'animali, l'acqua stà permanente in un luoco solo, ma dopò la fin del mondo, la terra sarà circondata dall'acque, si come nel principio del mondo furono create da Dio benedetto; et questo si prova, perche parlando naturalmente, niuna cosa può violentemente perseverare in perpetuo.«

Što se pak tiče elementa vode, Elli slijedi mišljenje o povratku vode u prvobitno stanje opisano u biblijskom izvješću o stvaranju svijeta: »Vode pod nebom neka se skupe na jedno mjesto i neka se pokaže kopno!« (Post 1,9), a pritom svoj odgovor crpi i iz sv. Izidora:

»Kuju stvar potvrđuje joštera S. Isidoro, koji govori da Sunce i Mjesec stati će po svrhi od svijeta u onomu istomu mjestu i naredbi, kako kad su učinjeni bili od Boga. Ovako također ima se rijeti i od voda i od zemlje i od ostalih elemenat.«³⁷⁶

S Izidorom Elli u razmatranje uključuje ne samo elemente u podmjesječju nego i dva glavna nebeska svjetlila iz perspektive prvoga biblijskoga izvješća – Sunce i Mjesec. Pri zaključivanju primjenjuje se analogija: što vrijedi za vodu, vrijedi i za tri ostala elementa Aristotelove prirodne filozofije, odnosi se dapače, s osloncem na Izidora, i na nebo! Odatle Elli zaključuje da će se Sunce i Mjesec zaustaviti »na istom mjestu i u istom poretku« u kojem ih je Bog stvorio, a Orbin Ellijev nazivak *ordine* prevodi s ‘naredba’, a ne ‘poredak’ ili ‘red’ ili ‘raspored’, neizravno podsjećajući na to da su u biblijskom izvješću o stvaranju svijeta izriječno zabilježene Božje naredbe.

I peto pitanje trinaestoga razgovora odnosi se na elemente nakon Suda:

»Hoće li rečena elementa tada biti, kako su i sada, ali ljepši i svjetliji?«³⁷⁷

Učenik pita nakon što je o elementima »prije čitio u librijih«, a učitelj mu odgovara oslanjajući se na Tomu Akvinskoga:

»Zato govori S. Tomas, da rečeni elementi obući će se u jednu bistroću i svjetlos neizrečenu, ma ne svi po jedan način, jer tko veće tko manje po svom načinu. I za početak od zemlje, velju da ona po vrhu zdvora biti će bistra, svijetla i da će se moć pozrijet kroza nju, kako kroz jedno cklo, biti će sva jednaka i ravna. Ma govoreći poslije od vode, biti će ona vele bistrija, jerbo će biti prem kako jedan

³⁷⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 259:

»Koyu stvar potvryuye joštera S. Ifidoro, koi govorri dà Sunçe, i Miefec [corr: ex miefec] ftatijchie pò sfarhi od sfjeta, ù onomu iftomu miefstu, i naredbi, kako kad fu ucigneni bijli od Bogga; ovako takoyer imá|fe rieti, i od vodá, i od zemglie, i od oftalieh Elemenat.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 266:

»Il che ancora si conferma per autorità [sic] di Santo Isidoro, qual va dicendo, che'l Sole, et la Luna staranno dopò la fine del mondo, in quell'stesso luoco, et ordine, come quando furono fatti da Dio benedetto; così ancora si deve dire, et dell'acqua, et della terra, et altri elementi.«

³⁷⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 259:

»<...> hochielli recenna Elementa tada bitti, kako|fu i fada, alli liepfcij, i sfietglí?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 266–267:

»<...> se gli detti elementi saranno all'hora, come sono anco adesso, ò pur più belli, et lucidi.«

kristalad. I aer vele svijetlji tada biti negoli je sada; radi toga bit će tada svijetao kako su prem sada zrake sunčane i Mjesečne. I oganj će biti svijetao kako Sunce i njegove zrake. I za rijeti u kratko, svi će se elementi samiriti u svom bitju izvrsnijenu negoli može biti, jerbo neće kako sada biti smetani.

I ovo je istina zašto tada neće se veće nebesa kretati ni hoditi; gdje tada voda neće se smiješati s zemljom, kako vidimo da se sada čini u kalu, ni će također voda teći ni biti podložna na razčinjen'je, ni će manje imati vlasti za moć ugaziti oganj, još da ga njome poliješ, ni će oganj moći oprliti, i aer biti će bez vjetara i dažda i magla, ma svijetao kako je rečeno, bez vrućine, studeni, vlažnosti i suhoće, dobro da će se sve ove stvari držati i stati u aeru, kako u svojoj žili i korijenu.«³⁷⁸

Prevedeći ovaj odlomak Orbin dvaput napušta prijevodno načelo 'riječ za riječ'. Prvi put kad Ellijev izričaj »neizrecive jasnoće« (*d'una chiarezza indi-*

³⁷⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 259–260:

»Za tó govorni S. Tomas, dà recenni Elementi obbucchi|chie|se ù yednu biftrochiu, i sfietlos ne iz recennu: ma nè sfi pó yedan nacin; yer tko vechie, tko magne, pò sfom nacinnu; i za pocet od zemglie: Vegliu dà ona pòvarhu zdvora bitti|chie biftra, sfietla, i da|chie|se mocch pozriet kroza|gnu, kako kroz yedno çklò, bitti|chie sfà yednàka, i ravna: ma govorecchi pollie od vode, bitti|chie ona velè biftria, yerbo|chie bitti prem kako yedan kristalad, i aer|chie velle sfietglí tada bitti, negolie fada; rádi toga bit|chie tada sfietao, kako|fu prem fada zrake funcane, i Miefecne; i oggagn|chie bitti sfietao, kako Sunçe, i gnegove zrake; i za rieti ù kratko sfi|chié|se Elementi samijriti [*corr. ex Samijriti*], ù sfom bityu izvarfniému, negoli moxe bitti; yerbo nechie kako fada, bitti fmétani; i ovo|ye iftina, zafto tada nechie|se vechie Nebefa kretati, ni hoditti; gdje tada voda nechie|se fmiefcati s' zemgliom, kako vidimo da|se fada [*corr. ex zada*] cinij ù kalu: ni|chie takoyer voda tecchi, ni bitti podloxna nà razcignenye: ni|chie magnè imatti vlafti, za mocch ugaziti oggagn, yofc da|ga gnome poliefc, ni chie oggagn mocchi opparlitti; i aer bitti|chie bez vietará, i daxdá, i maglá: ma sfietao kako|ye recenó, bez vrúccchine, ftuddeni, vlxnofti, i fuhochie, dobro da|chie|se sfè ove ftvari darxati, i ftáti ù aeru, kako ù sfoyooy xilli, i korienu.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 267–268:

»La ove dice San Tomaso, che gli detti elementi, si vestiranno tutti d'una chiarezza indicibile: ma non già tutti ad un modo; perche chi più, chi meno, secondo il suo modo; et per incominciar dalla terra: Dico che lei sarà nella sua superficie esteriore tutta chiara, lucida, et trasparente à modo di vetro, et sarà tutta uguale, et piana: ma parlando poi dell'acqua, quella sarà più chiara, perche sarà à punto com'un cristallo; et l'aria assai più lucida all' hora che non è adesso; la ove sarà all' hora lucido, come à punto hora sono i raggi delle Stelle, ò della Luna, et il fuoco sarà lucido à modo del Sole, et de suoi raggi. Et in somma tutti gl'elementi saranno quietati, nel suo stato più perfetto, che possa essere; percioche non havranno come adesso, alcuna agitatione; et questo è verissimo, perche all' hora saranno cessati i moti del Cielo; la dove all' hora l'acqua, non si mescolarà con la terra, come hora veggiamo, che si fà nel fango. N'anco l'acqua sarà flussibile, ne corrotibile; ne anco poi havrà potestà, di poter estinguer il fuoco; anco applicatagli; ne il fuoco potrà abbruggiare; et l'aria sarà senza venti, et piogge, et anco sarà senza nebbie: ma lucido come s'è detto, senza alcuna qualità corrotibile, cioè, senza calidità, frigidità, humanità [sic], et siccità, ancorche radicalmente le dette qualità staranno nel detto aria, come nella sua radice.«

cibile), koji opisuje elemente nakon Suda, prevodi izričajem »u jednu bistroću i svjetlos neizrečenu«; pritom »ono što se ne može izreći« prevodi kao da je (još) »neizrečeno«. Drugom prilikom dubrovački benediktinac Ellijev izričaj »kao u svom korijenu« (*come nella sua radice*), koji se odnosi na zrak kao element, proširuje u izričaj »kako u svojoj žili i korijenu«. Ali zato dubrovački benediktinac ispravlja jednu očitu pogrešku, koja potječe prije od slagara nego od Ellija, kad *humanità* s pravom čita kao da piše *humidità*, što jest jedna od četiriju kakvoća tvarnih tijela, i prevodi s 'vlažnost'.

Da slijedi Akvinca, Elli ističe i uzrubnicom »Sentencija sv. Tome u 4. [svesku komentara *Sentencija*] o ljepoti novoga svijeta.«,³⁷⁹ a Orbin joj namjenjuje drugu ulogu i izbjegava spomenuti autora sentencije, na kojega u samom odgovoru upućuje: »Kakav će biti svijet po sudu?«³⁸⁰ U drugom pitanju komentara 47. distinkcije četvrte knjige *Sentencija* Toma Akvinski propituje »čišćenje svijeta ognjem« nakon općega suda (*purgatio mundi per ignem futura*) i zaključuje »da će elementi očuvati svoju substanciju i vlastite im kakvoće, ali će se očistiti od kvarenja <.> i <.> od nečistoće«. ³⁸¹ Nije pritom samo riječ o čišćenju (*purgatio*), nego i obnavljanju (*innovatio*) svijeta, na što Tomu obvezuje vizija sv. Ivana u *Otkrivenju*:

»I vidjeh novo nebo i novu zemlju, jer prvotno nebo i prvotna zemlja uminuše, ni mora više nema.« (Otk 21,1)

Raspravi »o obnavljanju svijeta« (*de innovatione mundi*) Toma posvećuje cijelo drugo pitanje u 48. distinkciji, gdje, kako ističe u preambuli, odgovara na sljedećih pet pitanja:

- »1. da li će se zbiti obnavljanje svijeta;
2. da li po obnovi svijeta prestaje gibanje nebeskih tijela;
3. da li nebeska tijela odsijevaju većom jasnoćom;
4. da li su elementi urešeni nekom slavom jasnoće;
5. da li ostaju zvijeri, biljke i minerali?«³⁸²

³⁷⁹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 267: »Sentenza di S. Tho.[maso] nel 4. della bellezza del novo mondo.«

³⁸⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 259: »Kakav chie [corr. ex hie] sfijet bitti pò [corr. ex oó] fudu.«

³⁸¹ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 47, q. 2, a. 2, qc. 2, co., u kojem se članku raspravlja pitanje: »Vtrum ille ignis purgabit caelos superiores.«

»quod manebunt elementa quantum ab substantiam et qualitates eorum propriis, sed purgabuntur ab <.> infectione <.> et impuritate <.>.«

Dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 12. 10. 2021).

³⁸² Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 48, q. 2, pr.:

»1. utrum innovatio mundi sit futura; 2. utrum mundo innovato motus corporum caelesti-

U četvrtom pak članku, što ga je naslovio »Da li će se elementi obnoviti prihvaćanjem neke jasnoće?« (*Vtrum elementa innovabuntur per receptionem alicuius claritatis*), Akvinac se služi ovom analogijom: kako se nebeski duhovi odnose prema zemaljskim duhovima, dakle anđeli prema ljudima, tako se nebeska tijela odnose prema zemaljskim; kao što će nakon Suda niži duhovi zadobiti obilježja viših duhova, odnosno ljudi će biti kao anđeli, tako će i zemaljska tijela poprimiti obilježja nebeskih tijela. Svoje umovanje Toma zaključuje s pomoću Aristotelova prirodnofilozofskog uvida:

»Stoga i slično, budući da donja tijela s nebeskima ne opće osim po naravi svjetlosti i prozirnine, kako se kaže u drugoj knjizi [Aristotelova djela] *De anima*, treba da se donja tijela [= tijela u podmjesečju] najviše usavrše po jasnoći. Stoga će se svi elementi zaodjenuti nekom jasnoćom, ali ne jednako, nego svaki na svoj način. Zemlja će, kako je rečeno, na svojoj vanjskoj površini biti prozirna kao staklo, voda kao kristal, zrak kao nebo, vatra kao svjetlila nebeska.«³⁸³

I to je zapravo mjesto na koje se Elli poziva odgovarajući na pitanje o preobrazbi četiriju elemenata na svršetku vremena. Akvinac na temelju svojih prirodnofilozofskih spoznaja smišlja jasnoću (*claritas*), danas bismo rekli sjaj, kao obilježje novoga svijeta, ali je naziva »nekom« jasnoćom. U Ellija ona postaje »neizrecivom jasnoćom« (*chiarezza indicibile*), a Orbin pri prijevodu zadržava to Ellijevo pretjerivanje, prevodeći Tomin nazivak *claritas* hrvatskim nazivkom 'bistroća'. Preobrazbu zemlje i vode Elli opisuje točno prema Tomi, a u tom ga slijedi prevoditelj Orbin koji za *vitrum* odabire dubrovačku udomaćenicu 'cklo', a za *crystallus* uvodi hrvatski nazivak 'kristalad', prema Ellijevu latinizmu *crystallo*. Ali Elli odstupa od Tomina zaključka kad opisuje preobrazbu zraka i vatre. Zrak će, piše Elli, biti svijetao »kao zrake zvijezda ili Mjeseca« (*i raggi delle Stelle, ò della Luna*), a Orbin to prevodi izričajem: »kako su prem sada zrake sunčane i Mjesečne«, dakle omaškom uvodi Sunce

---

um cesset; 3. utrum caelestia corpora majori claritate refulgeant; 4. utrum elementa aliqua claritatis gloria orientur; 5. utrum animalia bruta et plantae et corpora mineralia maneat.« Dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 12. 10. 2021).

³⁸³ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 48, q. 2, a. 4, co., gdje se raspravlja pitanje »Vtrum elementa innovabuntur per receptionem alicuius claritatis«:

»Unde et similiter cum corpora inferiora cum caelestibus non communicent nisi in natura lucis et diaphani, ut dicitur in 2 de anima; oportet corpora inferiora maxime perfici secundum claritatem. Unde omnia elementa claritate quadam vestientur: non tamen aequaliter, sed secundum modum suum. Terra enim, ut dicitur, erit in superficie exteriori pervia sicut vitrum, aqua sicut crystallus, aer ut caelum, ignis ut luminaria caeli.«

Dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 12. 10. 2021).

umjesto zvijezdā. Vatra će, Elli preinačuje Tomin izričaj, biti svjetla »na način Sunca i njegovih zraka« (*à modo del Sole, et de suoi raggi*), a Orbin to dobro prevodi izričajem »kako Sunce i njegove zrake«. Nastojeći svom čitateljstvu približiti Tomine usporedbe »zrak kao nebo, vatra kao svjetlila nebeska«, Elli ih zapravo iskrivljuje. Orbin ga u tom vjerno slijedi, s tim da u opisu preobrazbe zraka čak i griješi.

Da bi što više doznao o eshatološkoj prirodnoj filozofiji, učenika u šestom pitanju trinaestoga razgovora posebno zanima kako će izgledati Sunce i Mjesec »po svrhi od svijeta«,³⁸⁴ posve očekivano jer su Sunce i Mjesec već spomenuti u petom odgovoru. U svom se odgovoru Elli oslanja na ono što su o tom dotad izrekli »sveti naučitelji« (*i Santi Dottori*), ali poimence spominje samo franjevca François de Meyronnesa, Duns Škotova učenika u Parizu:

»Il Sole, la Luna, et le Stelle, et tutti i pianeti, dopò il Giudicio, per certo saranno più chiari et di gran longa risplendenti, che non sono adesso. La ove secondo, che dicono i Santi Dottori, il Sole starà perpetuamente in Oriente, et la Luna in Occidente: perche si crede anco (come s'è detto di sopra) ch'in quelli luoghi siano [*corr. ex sijno*] stati creati da Dio, ne si deve alcuno imaginare, c'habbino da patir alcun'accidente d'eclisse, ne ancora che gl'habbì da esser note, perche, come s'è detto, cesseranno i moti de' Cieli, et de i pianeti, et si verificherà il giuramento dell'Angelo, il quale, come habbiamo nell'Apocalipse [u uzrubicni: Apoc. 10], giurò per il vivente senza fine, che più non sarebbe stato alcun tempo; la Luna poi all' hora si dice, che perpetuamente havrà tanto splendore come adesso hà il Sole, et che il Sole risplenderà sette volte più di quello che hora non fa; ovvero secondo alcuni risplenderà sette volte sette, che danno quarantanove volte, più che adesso. Onde Esaia dice al trigesimo capitolo: *Erit lux Lunae, sicut lux Solis, et lux Solis erit septemplex, sicut lux septem dierum.*

Dalla qual autorità, Francesco de Mairone cava, che non tanto il Sole, ma anco tutti i pianeti risplenderanno, più di questo c' hora fanno, sette volte, et di più dice detto Dottore, che nella Luna, per la sua chiarezza, non si vedrà quella macchia c' hora si vede, secondo quel detto del Salmista: *Et Luna perfecta in aeternum.*

Il Ciel empireo, senza verun dubbio, all' hora sarà mirabilmente illuminato dalli molti splendori de' corpi glorificati, gli quali luceranno, et risplenderanno in quel Regno, à modo di Sole, perche si dice, che *Fulgebunt iusti* [*corr. ex iuxti*], *sicut Sol, in conspectu Dei.*«³⁸⁵

Taj odlomak Orbin prevodi ovako:

»Sunce, Mjesec i zvijezde, i svi pjaneti, po Sudu zaistinu biti će vele veće svjetlji negoli su sada. Cjeća toga govore sveti naučitelji, Sunce stati će uvijek u istoku,

³⁸⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 260: »pó sfarhi od sfieta«, Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 268: »dopò la fin del mondo«.

³⁸⁵ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 268–270. Starozavjetne navode kosopisom istaknuo Angelo Elli.

a Mjesec u zapadu, jerbo se scijeni i drži također (kako je rečeno odizgara) da u onijezijeh mjestijeh bili su stvoreni od Boga. Ni nitko neima scijeniti da imaju kadgodijer pomrčati, ni također ima biti noć, jer, kako je rečeno, pristati će hodit nebesa i pjaneti i ukazati će se da je pravedna zakletva od anđela, koji (kako čtimo u libru od Objavljenja S. Ivana) zakle se po živućega bez svrhe, da veće neće biti nikakva vremena [Otk 10,7].

Od Mjeseca se poslije govori, da će po Sudu imati toliku svjetlos, koliku sada ima Sunce i tako će u vijeke svijetliti; i da će Sunce sedamkrat veće svijetliti negoli sada svijetli, ali kako n'jekolici govore, svijetliti će četrdesti i devetkrat veće negoli sada. Radi toga govori Izaija u 30. pog.:

'Bi' će svjetlos od Mjeseca kako svjetlos od Sunca, a svjetlos od Sunca biti će sedamkrat, kako svjetlos od sedam dana.'

Od kojijeh riječi Frančesko Mairon [*corr: ex Mairom*] vadi, da ne samo Sunce, ma još svi pjaneti svijetli' će sedamkrat veće negoli sada čine; i još govori rečeni naučitelj, da u Mjesecu, cječa njegove bistroće, neće se vidjeti ona što se vidi sada na njemu kako tma, po onomu što govori David Prorok u Salmu:

'I Mjesec izvrsan uvijek.'

Nebo empireo, gdje blaženi stoje, bez nijedne sumnje tada će čudnovato biti prosvjetljeno od telesa slavnijeh, kî će svijetliti i odsijevati u onomu kraljestvu kako Sunce, jerbo se govori da će pravedni svijetliti kako Sunce prid Licem Božijem.³⁸⁶

Izlažući o sjaju preobraženih svjetlila Sunca i Mjeseca Elli upućuje na komentar *In quattuor Sententiarum libros scriptum* svoga redovničkoga subrata Françoisa de Meyronnesa iz 14. stoljeća uz 48. distinkciju četvrte knjige *Sentencija*

³⁸⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 260–262:

»Sunçe, Miefęç, i Zviefze, i sfi pianeti, pò Sùdu zaiftinu bittijchie velle vechie sfietgli, negolijfu fada. Čiechia toga govore Sfeti Naucitegli, Sunçe statijchie ù viek ù Iftoku, à Miefęç ù Zapaddu: yerbolfe fčienij, i darxij takoyer (kako|ye recenò odizgara) dà ù oniezieh miestieh bilijfu ftvoreni od Bogga: ni nitko neima sčienitti dà imayu kadgodier pomarcati, ni takoyer imá bitti nocch, yer kako|ye recenò, priftatijchie hodit Nebefa, i Pianeti, i ukazatijchie|fe dalje pravedna zakletva od Anyela, koi (kako ctijmo ù libru od Obiavglienya S. Ivanna) zakle|fe pò xiyúchiega bez sfarhe, dà vechie néchie bitti nikaqva vriemena: od Miefęç|fe poffie govorri, dà|chie pò Sùdu imatti toliku sfietlos, koliku fada imá Sunçe, i tako|chie ù vieke sfietliti; i da|chie Sunçe sedamkrat vechie sfietliti, negoli fada sfietlij: alli kako niekoliçi govorre, sfietliti|chie cetardesti i devetkrat vechie negoli fada. Rádi toga govorri Ifaia ù 30. pog. Bichie sfietlos od Miefęça, kako sfietlos od Sunça, à Sfietlos od Sunça bittijchie fedamkrat, kako sfietlos od fedam dána. Od kojeh rieci, Francesko Mairon [*corr: ex Mairom*] vadi, dà nè famo Sunçe: ma yofc sfi pianeti, sfietlichie fedamkrat vechie, negoli fada|cinee; i yofc govorri recenni Naucitegl, dà ù Miefęçu čiechia gnegove biftrochie, nechie|fe vidieti oná fcto fe vidí fada na gnemu kako tma, pò onomu fcto govorri David Prorok ù Salmu: I Miefęç izvvarfán ù viek. Nebbo Empireo, gdie Blaxenij ftoyé, bez niedne fumgne tada|chie cudnovatò bitti prosvietglieno od telléfa flavnieh, kijchie Sfietliti, i od fievati ù onomu kralieftvu [*corr: ex krakieftvu*], kako Sunçe: yerbolfe govorri, da|chie pravedni Sfietliti, kako Sunçe prid Licem Boxyiem.«

Petra Lombardskoga,³⁸⁷ a ne začudo na Tomu Akvinskoga i njegov članak »Da li se nebeskim tijelima u ovoj obnovi uvećava jasnoća?« (*Vtrum corporibus caelestibus claritas augeatur in illa innovatione*) u komentaru iste Meštrove distinkcije. Zašto? Škotov učenik novi svijet prikazuje vrlo šturo i njegov izgled sažima u osam teoloških istina:

»Sedmi je članak o tom u kakvu će rasporedu ostati svemir. Ovdje se uvodi osam teoloških istina. <...>

Treća je istina, da će se svjetlost svih tijela iznad neba uvećati. 'Bit će svjetlost Mjeseca kao svjetlost Sunca' [Iz 30,26]. Što savršenije bude svjetlije Sunce, to će savršenije osvijetliti ostala tijela, a samo će ono svijetliti sedmerostruko, kako kaže Izaija u 30. poglavlju.«³⁸⁸

Toma pak nakon sustavnoga ispitivanja zaključuje:

»Kolikoća i način poboljšanja poznati su samo onome koji će biti tvorac poboljšanja.«³⁸⁹

Očito u potrazi za što konkretnijim odgovorima, kakve njegov čitatelj priželjkuje, Elli prihvaća de Meyronnesovo tumačenje oslonjeno na doslovni smisao starozavjetnoga proroštva, dok se Toma takvu pristupu protivi, iako izrijeckom navodi Izaijine riječi:

»I bit će svjetlost Mjeseca kao svjetlost Sunca, a svjetlost Sunca bit će sedmerostruka, kao [njegova] svjetlost u sedam dana.«³⁹⁰ (Iz 30,26)

³⁸⁷ Franciscus de Mayronis [= François de Meyronnes], *In quattuor Sententiarum libros scriptum* (Venetiji: mandato et expensis nobilis viri domini Lucaeantonii de Giunta Florentini, 1519 die 8 mensis Novembris), u: »Liber III. Distinctio XLVIII. Quaestio I.«, ff. 232ra–233va.

Nadalje u bilješkama: Franciscus de Mayronis, *In quattuor Sententiarum libros scriptum* (1519).

³⁸⁸ Franciscus de Mayronis, *In quattuor Sententiarum libros scriptum* (1519), u: »Liber III. Distinctio XLVIII. Quaestio I.«, f. 232vb:

»Septimus articulus est in quali dispositione remanebit universum. Hic introducuntur octo theologicae veritates <...> Tertia veritas, quod lux omnium corporum supercaelestium augebitur. *Erit lux Lunae sicut lux Solis*. Quanto enim perfectius erit Sol lucidior, tanto perfectius caetera corpora illuminabit, sed ipse lucebit septempliciter, ut dicit Isa.[ia] 30.« Navod iz Izaijina proroštva kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

³⁸⁹ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 48, q. 2, a. 3, co., gdje se raspravlja pitanje »Vtrum corporibus caelestibus claritas augeatur in illa innovatione«:

»Quantitas autem et modus meliorationis illi soli cognita est qui erit meliorationis auctor.« Dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 12. 10. 2021).

³⁹⁰ Usp. *Vulgata Clementina* (1592), *Prophetia Isaiae* 30,26:

»Et erit lux lunae sicut lux solis,
et lux solis septempliciter
sicut lux septem dierum, <...>.«

U sedmom odgovoru trinaestoga razgovora Elli raspravlja pitanje, koje mu učenik nije postavio, a Orbin ga ističe u uzrubicu hrvatskoga prijevoda: »Koliko je daleko nebo od zemlje?«³⁹¹ Evo te rasprave u talijanskom izvorniku:

»Finalmente vi dico anco che il Ciel Empireo è grandissimo, e perche di sopra vi hò dimostrato la distanza che si trova tra la terra, e l'Inferno, è ben ragione, che anchora dica del spacio che si trova dalla terra al Cielo de i santi.

Dice adunque il devoto Pelbarto, nel Sermone che fà dell'Ascensione di Nostro Signore, che il Rabbino Moise riferisce, che dal centro della terra fin'al concavo del Cielo di Saturno, il quale è il settimo Cielo, gli è una strada (per così dire) de sette mila è settecento anni, cioè che egli è tanto di spacio, che un'huomo non caminerebbe sopra la terra piana in tanto tempo, ancorche egli caminasse ogni giorno quaranta miglia.

Alfagrano Filosofo tiene un'altra opinione; ma perche è puoco differente da questa, perciò non dirò altro.

Quanta distanza puoi gli sia dal Cielo di Saturno per fin'al [*corr. ex fina al*] Ciel Empireo, credo che pochi il sappiano; nulladimeno, come dice San Bernardo, citato dal detto Pelbarto nel sopradetto luogo, vi è tanta distanza, et intervallo, che se per caso uno essendo nel detto Cielo Empireo gittasse da basso una pietra, à pena arrivarebbe à terra in cinquecent'anni, nondimeno, tutto questo lo sà Iddio, s'è vero, ò nò.«³⁹²

A Orbin ju je preveo ovako:

»Najposlije govoru ti jošter, da nebo empireo jest priveliko; i zašto er ti sam odizgara ukazao koliko je meju zemljom i paklom, razložito je da također rečem koliko je daleko zemlja od neba gdje sveti stoje.

Govori dake bogoljubni Pelbarto, u Sermonu koji čini od Uzišastja našega Gospodina, da Rabin Mojses piše, da od sred Zemlje do neba, koje se zove Saturno i koje je sedmo nebo, jest jedan put (za rijet ovako) od sedam tisuća i sedamsat godišta, to jest, toliko je mjesta meju njima da jedan čovjek ne bi učinio ni prošao da hodi svrhu zemlje ravne u toliko vrijeme, još da on hodi svaki dan četrdasti milja.

Alfagrano Filosof drži drugu opinijon, ma er je malo razlika od ove, zato neću rijeti drugo.

Koliko je poslije daleko nebo od Saturna od neba empirea, scijenim da to mali znaju. Ništar nemanje, kako govori Sveti Bernardo, koga zaziva rečeni

---

Da bih istaknuo vlastita imena nebeskih svjetlila, a o njihovu je sjaju riječ, prilažem moj hrvatski prijevod Izajijina proroštva. Usp. *Biblija* (2018), p. 864a:

»tada će svjetlost mjesечеva biti kao svjetlost sunčana, a svjetlost će sunčana postati sedam puta jača, kao svjetlost sedam dana.«

³⁹¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 264:

»Kolikoje daleko Nebo od zemglie.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 268–270:

»Gran distanza dalla terra al Cielo.«

³⁹² Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 272–273.

Pelbarto u zgoru rečenomu mjestu, toliko stoje u daleko, da po sreći jedan budući na rečenomu nebu empireu vrže dolu jedan kami, jedva bi došao i pao na zemlju u petsat godišta. Ništar nemanje, sve ovo Bog zna je li istina ali ne.«³⁹³

U svom odgovoru Elli prvo upućuje na dva mišljenja o udaljenosti Zemlje od neba. Prvo preuzima od franjevca Pelbarta iz Temišvara koji je djelovao u Budimu na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, a istaknuo se propovijedima i komentarom *Aureum sacrae theologiae rosarium* uz *Sentencije* Petra Lombardskoga.³⁹⁴ Drugo mišljenje potječe od astronoma Ahmada Al-Farghānīja koji je djelovao kao astronom-astrolog abasidskoga kalifa al-Ma'mūma, vladara u Bagdadu od 813. do 833. godine.³⁹⁵ Elli ga naziva Alfagrano i smatra filozofom, podrazumijeva se prirodnim filozofom, pa se i u Orbina zove »Alfagrano Filosof«, a taj je oblik pravilniji umjesto uobičajenoga *Alfaganus*. U istu ravan stavlja

³⁹³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 264–265:

»Nay pollie govoru|ti yofcter, dà Nebbo Empireo yest priveoliko; i zašto er|ti|fam odizgara ukazao koliko|ye meyu zemgliom, i Paklom, razloxito|ye dà takoyer recém, koliko|ye daleko zemglia od Nebba, gdie Sfeti ftoye.

Govorri dake bogogliubni Pelbarto, ù Sermonu koi cinij od Vzifcaftya nafcega Gospodinna, dà Rabbin Moifes pijfće, dà od fred zemglie, dō Nebba, koye|se zove Saturno, i koye|ye sedmo Nebbo, yest yedan pút (za riet ovako) od sedam tifluchia, i sedamfat godifcta; to|yest, toliko|ye miefta meyu gnima, dà yedan coviek nel|bi ucinio, ni profcao dà hoddi sfarhu zemglie ravne, ù toliko vrieme; jofc dà on hoddi sfaki dan cetardafti miglia.

Alfagrano Filofof darxij drugu opinion; ma er|ye mallo razlika od ové, zatō nechiu rieti [*corr. ex rietu*] drugó.

Koliko|ye pollie daleko Nebbo od Saturna, od Nebba Empirea, sčiením dà tó malli znayu, ništar nemagne, kako govorri Sfeti Bernardo, kóga zazíva recenni Pelbarto, ù zgoru recennomu mieftu, toliko ftoýe ù daleko, dà pō frecchi, yedan buduchi ná recennomu Nebbu Empireu, varxé dólú yedan kami, yedva|bi dofcao i pao ná zemgliu ù pétfat godifcta; ništar nemagne, sfe ovó Boog zná, ye|lli iftina, alli nè.«

³⁹⁴ Usp. »De sessione Christi ad Patris dexteram.«, u: *Aureum sacrae theologiae rosarium, iuxta quattuor Sententiarum libros pariformiter quadripartitum*, ex doctrina Doctoris Subtilis, Divi Thomae, Sancti Bonaventurae, aliorumque sacrorum doctorum, a R. P. Pelbarto de Themesvvar, Ordinis Minorum de Observantia, tomi I–IV (Brixiae: Apud Petrum Mariam Marchettum, 1590), ff. 226rb–229rb. Taj govor uključuje i prirodnofilozofske aspekte Uzašašća Gospodinova, upućuje više puta na Aristotelova prirodnofilozofska djela, ali ne sadržava citat iz Rabina Moisesa.

³⁹⁵ O Al-Fargānīju usp. Abdelhamid I. Sabra, »al-Fargānī«, u: Charles Coulston Gillispie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography* 4 (New York: Charles Scribner's Sons, 1971), pp. 541–545; dostupno i na međumrežju: Abdelhamid I. Sabra, »al-Fargānī«, *Complete Dictionary of Scientific Biography* (2008), <https://www.encyclopedia.com/science/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/al-farghan> (pristupljeno 15. 10. 2021); Bahrom Abdukhalimov, »Ahmad Al-Farghānī and his *Compendium of Astronomy*«, *Journal of Islamic Studies* 10/2 (1999), pp. 142–158.

Nadalje u bilješcima: Sabra, »al-Fargānī« (1971); Abdukhalimov, »Ahmad Al-Farghānī and his *Compendium of Astronomy*« (1999).

dakle Elli bogoljubnoga franjevačkoga propovjednika i pisca astronomskoga kompendija koji sažima Ptolemejevu astronomsku sintezu te mjestimice dopunjava ili ispravlja Ptolemejeve podatke.³⁹⁶ Udaljenost od središta Zemlje do sedmoga ili Saturnova neba Pelbart procjenjuje na 7.070 godina, uz uvjet da se svakoga dana prijeđe 40 milja »po ravnoj zemlji« (*sopra la terra piana*). To pak znači da za Pelbarta udaljenost do Saturnova neba iznosi:

$$7.070 \times 365 \times 40 = 103.222.000 \text{ milja,}$$

ali izračun i vrijednost Elli nije uvrstio u svoju odgovor. Ravnoću zemlje ističe Elli i u tom ga Orbin posve slijedi, što otkriva da obojica osporavaju okrugloću Zemlje.

S druge strane, u svom astronomskom kompendiju Al-Farghānī izračunu udaljenosti planetā i zvijezda stajaćica od Zemlje posvećuje zasebno poglavlje »De mensura longitudinis planetarum erraticorum et stellarum fixarum à terra. Diffe.[rentia] 21.«, a na njegovu početku odmah upozorava na to da je Ptolemej u *Almagestu* objelodanio samo podatke za udaljenost Sunca i Mjeseca od Zemlje.³⁹⁷ Stoga bagdatski astronom izračunava udaljenosti svih planeta od Zemlje, uključujući dakako i najudaljenijega Saturna:

»A udaljenost [još] udaljenijeg Saturna, koja je jednaka udaljenosti zvijezda stajaćica [od Zemlje], i dobije se da se kolikoća polovice kruga znakova 20.110 [corr. ex 20.220] pomnoži s polumjerom Zemlje [= 3250], što iznosi 65.357.500 milja, <...>«.³⁹⁸

Al-Farghānījeva se vrijednost znatno razlikuje od Pelbartove, bar kako sam je ja izračunao, a Elli začudo tvrdi da se Pelbartova i Al-Farghānījeva vrijednost za udaljenost Saturna od Zemlje malo razlikuju!

³⁹⁶ Alfraganus, *Compendium, id omne quod ad astronomica rudimenta spectat complectens*, Ioanne Hispalensi interprete, nunc primum per vetusto exemplari consulto, multis locis castigatus redditum. (Parisiis: Ex officina Christiani Wecheli, 1546). Djelo se u literaturi sažeto naslovljava i *Compendium* i *Astronomica rudimenta*.

Nadalje u bilješkama: Alfraganus, *Compendium* (1546).

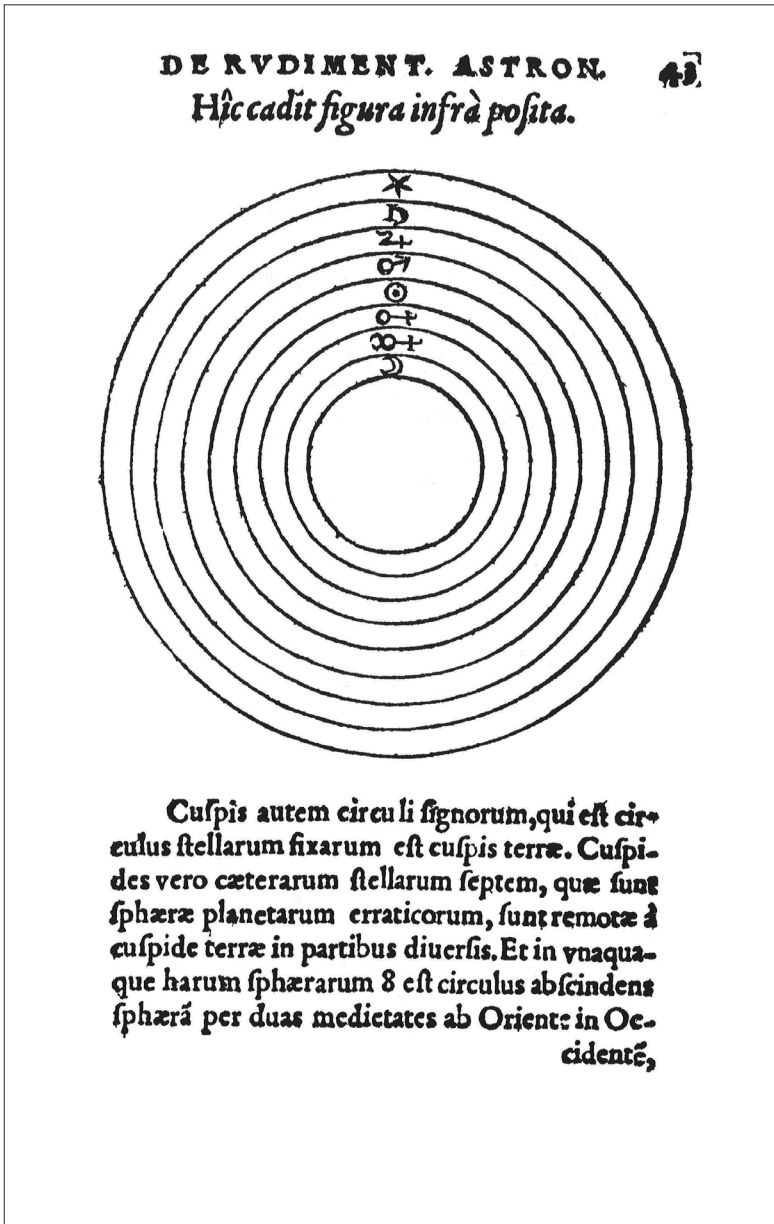
³⁹⁷ Alfraganus, *Compendium* (1546), u: »De mensura longitudinis planetarum erraticorum et stellarum fixarum à terra. Diffe.[rentia] 21.«, pp. 79–82, na pp. 79–80:

»Ptolomaeus siquidem patefecit in libro suo quantitatem longitudinis Solis et Lunae tantum, <...>«.

Usp. Sabra, »al-Fargānī« (1971), p. 543a; Abdulkhalimov, »Ahmad Al-Farghānī and his *Compendium of Astronomy*« (1999), p. 153.

³⁹⁸ Alfraganus, *Compendium* (1546), p. 81:

»Et longitudo longior Saturni, quae est aequalis longitudini stellarum fixarum, et est quantitas dimidii circuli signorum 20220 tantum, quantum dimidium diametri Terrae, quae est 65.357.500 miliariorum, <...>«.

Slika 10. Al-Farghānījeva slika svijeta: Saturnova sfera ispod sfere zvijezda stajaćica. Alfraganus, *Compendium, id omne quod ad astronomica rudimenta spectat complectens*. (Parisiis: Ex officina Christiani Wecheli, 1546), p. 43.

Milanski franjevac proturječi Al-Farghāniju kad dodatno razmatra udaljenost između Saturnova i empirejskoga neba. U Al-Farghānijevu tekstu Saturnova se sfera podudara sa sferom zvijezda stajaćica, rubnom kuglastom plohom Aristotelove slike svijeta, ali na priloženoj slici Saturnova je sfera, posve očekivano, prva ispod sfere zvijezda stajaćica (sl. 10). Oslanjajući se samo na Pelbarta, milanski franjevac navodi da bi zamišljeni kamen padao s empirejskog neba do zemlje 50 godina, pri čem se brzina kamena podrazumijeva poznatom, jer se, za razliku od brzine hodača po ravnoj zemlji, ne spominje. Ipak u prilog Ellijevoj kritičnosti svjedoči završni izričaj: Bog zna je li sve to istinito ili nije. On dakle priopćuje dva različita mišljenja, ali nije spreman stajati iza postupaka i podataka koji ih obilježuju. Pri prijevodu Orbin očito ne provjerava umnoške koji se pojavljuju u Ellijevu odgovoru.

U osmom pitanju trinaestoga razgovora Ellijeva učenika zanima gdje točno stoluje »naš Gospodin u raj« (*nostro Signore in Paradiso*) pa čak i to kako izgleda prizor svih blaženika okupljenih oko Isukrsta, a učitelj, premda se oslanja na svoje prokušane izvore, konačni odgovor ne može dati prije negoli filozofski propita pojam mjesta:

»Sveti Bonaventura i Rikardo govore, da Isukrst ne stoji po srijedi od blaženijeh mjestom, ma da je on uzvišen u mjesto od neba najviše, gdje je njegovo priplemenito mjesto od slave. Radi toga govori David: 'Uzljeze svrhu neba od neba.' [Ps 67, 34] A S. Pavao: 'Uzljeze svrhu svijeh nebesa.' [Ef 4,10] Što se ne ima razumjeti izvan neba, jer, kako Aristotio govori, nije nijedne stvari izvan njega. Ma se ima razumjeti unutra od neba, na najviše mjesto od neba empireja.«³⁹⁹

³⁹⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 266:

»Sfeti Bonaventura, i Rikardo govore, dà Ifukarft ne stoi pò friedi od Blaxenieh miestom; ma da je on uzvišen ù mjesto od Nebba nay višcé, gdje je gnegovo priplemenito mjesto od Slave; rádi toga govori David, Vzlieze sfarhu nebba od nebba. A S. Pavao, Vzlieze sfarhu sfieh nebbefa. Scto je neima razumieti izvan Nebba; yer, kako Ariftotio govori, nie niedne ftvári izvan gnega: ma fe imá razumieti [*corr. ex rayumieti*] unútra od Nebba, nà nay višcé miestom od Nebba Empirea.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 273–274:

»San Bonaventura et Ricardo dicono, che Christo non stà in mezo de beati localmente, ma che egli è essaltato nel luoco più alto del Cielo, ove è il sito nobilissimo della Gloria; la onde dice David: *Ascendit super caelum caeli*. Et San Paolo: *Ascendit super omnes caelos*. Il che non si deve intender fuori del [*corr. ex der*] Cielo, perche secondo Aristot. [ile] non v'è alcuna cosa fuori di quello; ma si deve intendere dentro del cielo, nella più alta superficie del Ciel Empireo.«

Biblijske navode na latinskom istaknuo kosopisom Angelo Elli.

Filozofski argument iz prve knjige Aristotelova djela *De caelo* istaknut je i u uzrubicama:

»Aristotio. Nije mjesta izvan neba.«⁴⁰⁰

Samo što je, primjereno predmetu rasprave, stegnut u odnosu na izvornu Aristotelovu tvrdnju koja glasi:

»Stoga je očito da izvan neba nema ni mjesta ni praznine ni vremena.«⁴⁰¹

Pritom Elli polazi od Bonaventurine i Rikardove tvrdnje da »Krist ne stoji posred blaženika mjesno« (*localmente*), u značenju 'što se tiče mjesta', a Orbin Ellijev prilog uspješno prevodi imenicom: »Isukrst ne stoji po srijedi od blaženijeh mjestom«. Tek se s uvidom u Aristotela može zaključiti da se Kristovo mjesto nalazi »unutra od neba, na najviše mjesto od neba empireja« (*dentro del cielo, nella più alta superficie del Ciel Empireo*). Spasiteljev položaj u raju, pred skupom svih blaženika, tako je usklađen s Aristotelovim modelom zatvorenoga svijeta, točnije ovisi o Stagiraninovu razumijevanju mjesta i tezi: »Nema mjesta izvan neba.«

U devetom pitanju učenik ostaje usredotočen na rajski prizor »općinstva svetih«: Stoje li Isus i blaženici, okupljeni u raju pred Isusom, ili sjede? Ako stoje, stoje li na jednom mjestu ili se premještaju »s jednoga mjesta na drugo«? S osloncem na Duns Škotov komentar četvrte knjige *Sentencija* Petra Lombardskog, napose uz njegovo razumijevanje pokretljivosti spašenikā (*agilitas*) pri tumačenju 49. distinkcije,⁴⁰² Elli razjašnjava »veliku slobodu blaženijeh«,

⁴⁰⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 266:

»Aristotio. Nie miesta izvan Nebba.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 274:

»Aristotile[. Non] vi è loco fuori del Cielo.«

⁴⁰¹ Aristoteles, *De caelo* I.9: 279a11–12.

Usp. Aristotelis *de coelo libri quatuor*, Ioanne Argyropilo Byzantio interprete (Lugduni: Apud Theobaldum Paganum, 1546), u: »[Liber I.] Non solum non esse plures mundos, sed et fieri non posse ut sint plures. Caelum ex omni sensibili materia constare. Non contingere extra caelum corpus ullum factum esse. Cap. IX.«, pp. 28–32, na p. 31:

»Patet insuper, neque locum extra caelum esse, neque vacuum, neque tempus.«

Usp. Aristotle, *De caelo*, by J. L. Stocks (Oxford: At Clarendon Press, 1922): »It is therefore evident that there is also no place or void or time outside the heaven.«

⁴⁰² U devetom odgovoru trinaestoga razgovora: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 267: »Skoto ù 4.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 275: »Scoto dottor sottile nel 4.«

Usp. Joannis Duns Scoti, Doctoris Subtilis, Ordinis Minorum, *Opera omnia*. Editio nova juxta editionem Waddingi XII tomos continentem a Patribus Franciscanis de observantia accurate recognita. Tomus vigesimus primus. *Quaestiones in quartum librum Sententiarum* a distinctione quadragesima nona usque ad quinquagesimam. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), u: »Quaestio XIV. Vtrum corpora beatorum erunt agilia?«, pp. 473.2–494.2.

kako ističe i u uzrubnici, koju Orbin vjerno prevodi.⁴⁰³ Ta sloboda podrazumi-jeva i slobodu kretanja i vodi prema uzajamnom drugovanju svetaca, što Elli ponovo ističe uzrubnicom, koja u Orbinovu prijevodu glasi: »Prijazan velika od blaženijeh.«⁴⁰⁴

Razlaganje o ponašanju svetih u raju pruža Elliju prigodu da objavi jedan popis omiljenih mu svetaca:

»Cjeća toga S. Petar bez nijedne sumnje može otijti polak Isukrsta blizu i izdaleka, i otijti gdje se nahodi Sveti Nikola ali Sveti Frančesko ali Sfeti Dominiko, Sveti Antonio od Pad[o]ve, Sveti Petar mučenik, Sveti Bonaventura kardinao i naučitelj, Sveti Tomas od Akvina naučitelj, Sveti Ludovik biskup, Sveti Vicenco Valencijan, Sveti Bernardin, Sveti Antonin arkibiskup, Sveti Diego, Sveti Jacinto, Sveta Klara i Sveta Katarina od Sijene. I ovi mogu poći gdje je i gdje bješe Sveti Petar, i ovako također mogu učiniti ostali.«⁴⁰⁵

Na tom popisu pretežu sveci i svetece franjevačkoga i dominikanskoga reda, kako i priliči tradiciji poštovanja koju uzajamno njeguju ta dva prosjačka reda, a među njima se, što treba naglasiti, susreću i tri istaknuta Ellijeva izvora pri rješavanju teoloških svaštica: Bonaventura, Toma Akvinski i firentinski nadbiskup Antonino Pierozzi. Što doista čudi, na tom Ellijevu popisu nema Augustina i Anselma. Dakako nema ni Duns Škota, očekivano jer je beatificiran 1993. godine. Što vrijedi istaknuti, uvrštene su i dvije svetece: franjevka Klara i dominikanka Katarina Sijenska.

Zaključno deseto pitanje u trinaestom razgovoru i prvo u četrnaestom tiču se mjesta na kojem pribiva Isukrst u raju: »U kojoj strani od svijeta nahodi se

⁴⁰³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 268: »velika floboda od Blaxenieh.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 276: »Gran libertà grande de' Beati.«

⁴⁰⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 269: »Priazan velika od Blaxenieh.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 277: »Familiarità grande de' beati.«

⁴⁰⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 269–270:

»Çiechia toga S. Petar bez niedne fimgne, moxe otijti polak Ifukarfita bližu, i izdaleka, i otijti gdje se nahoddi Sfeti Nikolla, alli Sfeti Francesko, alli Sfeti Dominiko, Sfeti Antonio od Pad[o]ve, Sfeti Petar mucenik [*corr: ex muccenik*], Sfeti Bonaventura Kardinao, i Naucitegl, Sfeti Tomas od Aqvina Naucitegl, Sfeti Ludovik Biskup, Sfeti Viçenço Valencijan, Sfeti Bernardin, Sfeti Antonin Arhibiskup, Sfeti Diego, Sfeti Yacinto, Sfeta Klara, i Sfeta Katarina od Siene, i ovij mogu pocchi gdielje, i gdje bieße Sfeti Petar, i ovako takoyer mogu uciniti oštali: <...>«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 277:

»Laonde S. Pietro, senza dubbio, può andare appresso à Christo, et di lontano, et andar ove si trova S. Nicolò, ò San Francesco, ò San Domenico, Sant' Antonio da Padoa, San Pietro martire, S. Bonaventura Cardinale, e Dottore[,] San Tomaso d' Acquino Dottore, San Ludovico Vescovo, San Vicenzo da Valenza, San Bernardino, Sant' Antonino Arcivescovo, San Diego, San Giacinto, Santa Chiara, e S. Caterina da Siena, et questi andare, dove è et era S. Pietro, et cosi similmemente ponno fare gli altri: <...>«

ono prisveto mjesto Gospodinovo?»⁴⁰⁶ Iako odmah ističe da na to pitanje nema pouzdanoga odgovora, Elli uporište za odgovor pronalazi u jednom govoru François de Meyronnesa. Francuski pak franjevac upućuje na doslovno značenje dvaju starozavjetnih navoda. Prvi de Meyronnesov navod iz *Psalama* u Ellijevoj je knjizi otisnut netočno i bez uputnice o kojem je psalmu riječ:

»<...> et prima per autorità del Salmista, qual dice:
Magnus Dominus, et laudibilis nimis, [Ps 47, 1]
 etc. sin'a quelle parole:
La terra Aquilonis, civitas regis magni. [Ps 47, 3]
 Ecco che dice che la città del gran Re è nella parte d'Aquilone.«⁴⁰⁷

A Orbin taj Ellijev odlomak prevodi bez ikakva zahvata u Ellijev predložak:

»i prvo po riječi Davidovijeh, koji govori:
 'Veličak Gospodin, i veoma dostojan hvale'
 (do onijezijeh riječi koje slijede, to jest)
 'zemlja od tramuntane, grad kralja velikoga.'
 Evo da govori, da je grad velikoga kralja u strani od tramuntane.«⁴⁰⁸

Riječ je o 47. psalmu, čiji se treći stih odnosi na goru Sion i u izdanju Vulgate Clementine, koje je izdanje obvezivalo kako Ellija tako i Orbina, glasi:

»Fundatur exsultatione universae terrae mons Sion;
 latera aquilonis, civitas regis magni.« (Ps 47, 3)

Stih s izričajem *latera aquilonis* u Ellijevoj je knjizi otisnut u iskvarenoj mješavini talijanskoga i latinskoga, a Orbin ne prepoznaje Ellijev propust, tj. ne utvrđuje kako točno glasi psalmistov stih. Zaključak je u Ellijevu izvorniku i Orbinovu prijevodu točan, iako im obojici čitatelj može prigovoriti zbog netočnoga navoda: Kako to da je »zemlja od tramuntane« (*la terra aquilonis*)

⁴⁰⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 270:

»<...> ù koyoy ftráni od sfìeta nahodíffe onó prisfeto miefto Gofpodinnovo?«
 Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 278:

»<...> in qual parte del mondo sii situato, quel santissimo luoco del Signore.«

⁴⁰⁷ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 278. Latinske stihove iz 48. psalma kosopisom istaknuo Angelo Elli.

⁴⁰⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 271:

»i parvo pò riecij Davidovieh, koi govorrí:
 Velicak Gofpodin, i veoma dostoyan hvale
 (do [corr. ex Do] oniezieh riecí koye sliede, tolyest)
 zemglia od Tramuntane, grad kraglia velikoga.

Evo dà govorrí, da lye grad velikoga kraglia, ù ftrani od Tramuntane.«

odjednom preoblikovana u izričaj »u strani od tramuntane ali od sivera« (*nella parte d'aquilone*)?

Drugi de Meyronnesov navod potječe iz 14. poglavlja *Izaije*, gdje, kako se čita u Orbinovu prijevodu, stoji:

»Uzljesti ću na nebo,
svrhu zvijezda sidjeti ću,
na gori od testamenta,
u stranah od tramuntane.«⁴⁰⁹ (Iz 14,13)

To je ono mjesto gdje Izaija razjašnjava kako je Lucifer snovao da postane Bog:

»U svom si srcu govorio:
'Uspet ću se na nebesa,
povrh zvijezda Božjih
prijesto ću sebi dići.
Na zbornoj ću stolovati gori
na krajnjem sjeveru.
Uzaći ću u visine oblačne,
bit ću jednak Višnjemu.'«⁴¹⁰ (Iz 14,13–14)

Premda je već u prvom razgovoru s osloncem na Augustina razjasnio da se biblijski odlomak može tumačiti »alegorijski« (*alegoricamente*), Elli se u raspravi ove svaštice priklanja doslovnom čitanju, a Orbin to vjerno prevodi. Mjesto gdje stanuje Krist jest dakle »Nebo Empireo u strani od Tramuntane«,⁴¹¹ što znači da se Elli i njegov vjerni prevoditelj Orbin, kao i njihov izvor François

⁴⁰⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 271:

»Vzliefti|chui nà Nebbo: sfarhu zviezda fidieti|chui, nà gori od testamenta, ù ftranah od Tramuntane.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 279, kosopisom:

»In Caelum [corr. ex Caelum] ascendam: super astra Caeli sedebo, in monte testamenti, in lateribus Aquilonis.«

Usp. *Vulgata Clementina* (1592), *Prophetia Isaiae* 14,13–14:

»In caelum conscendam,
super astra Dei
exaltabo solium meum;
sedebo in monte testamenti,
in lateribus Aquilonis; <...>.«

Elli se dakle ne služi izdanjem Vulgate, dobrenim od pape Klementa VIII. 1592. godine, nego preuzima navod iz de Meyronnesa, koji Orbin i prevodi.

⁴¹⁰ *Biblija* (2018), p. 849b.

⁴¹¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 272: »Nebbo Empireo, ù ftráni od Tramuntane«.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 280: »nel Ciel Empireo, alla parte Aquilonare, overo Tramontan«.

de Meyronnes, pri nesigurnom rješenju ove svaštice služe dvama pojmovima iz Aristotelove prirodne filozofije: empirejskim nebom kao posljednjom kuglastom plohom Aristotelova zatvorenoga svijeta i sjeverom kao stranom svijeta.

*Filozofske teme četrnaestoga razgovora:
osjeti, blaženstvo, jednakost, prijateljstvo*

U sklopu četrnaestoga razgovora, posvećena u cijelosti raju, Elli propituje četiri teme koje pretpostavljaju ili uključuju filozofsko promišljanje: osjete, blaženstvo, jednakost i prijateljstvo. Od osjetā Ellijeva učenika zanimaju dva: okus i, očekivano, vid. Trećim se pitanjem propituje smisao okusa u raju:

»Ako blaženi dake ne budu jesti ni piti, ni također osuđeni, potrebno je da slijedi, da oćučen'je od okušen'ja, koje će imati u ustijeh njih, ostane izprazno bez potrebe i ne čineći djelo svoje.«⁴¹²

A meštar se dakako slaže s učenikovim zaključivanjem, ali s osloncem na Tomu Akvinskoga i Rikarda iz Mediaville kao tumačitelje 49. distinkcije u četvrtoj knjizi *Sentencija* Petra Lombardskoga,⁴¹³ upućuje na iznimku:

»Sveti Tomas i Rikardo govore dobro da tada neće oćučen'je od okušen'ja imati nikakva razazvan'ja, ali da će vrći ali proždrijeti u sebe unutra kojugodijer jestojsku telesnu ali pitje. Ništar nemanje oćučen'je od okušen'ja (kako i ostala oćučen'ja) s velikom dragosti i naslađen'jem biti će izpunjeno u blaženijeh. A oćučen'je osobito od okušen'ja, za platu od truda od posta, biti će čudnovato nadareno jednom sladosti neizrečenom.«⁴¹⁴

⁴¹² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 277:

»Ako Blaxenij dake ne|buddu yefli, ni pittu, ni takoyer ofliuyenij, potrebno|je dà sliedi [*corr. ex* Sliedi], dà ochiuchienye od okufcenya, koye|chie imatti ù uztieh gnih, ofstane izprazno bez potrebe, i ne|cinéchi diello sfoye.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 285:

»Se gli Beati adunque non mangieranno, ne beberanno, ne anco i dannati, seguita necessariamente, che il senso del gusto, che havranno nelle sue fauci, resti vanamente superfluo, et senza fare l'ufficio suo.«

⁴¹³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 277, u uzrubnici:

»V 4. od *Sent.* ù dift. 49.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 285, u uzrubnici:

»Nel. 4 delle *Senten.* alla di. 49.«

Naslov djela Petra Lombardskoga kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

⁴¹⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 277:

»Sfeti Tomas, i Rikardo govore [*corr. ex* govore,] dobro dà tada nechie ochiuchienye od okufcenya imatti nikaqva razaxvanya, alli da|chie varcchi, alli proxdrieti ù febbe untra

Blaženi ili spašeni neće biti uskraćeni osjetā, ali to će, prema Ellijevu razjašnjenju, biti osjeti s novom svrhom, primjerenom stanju spašenikā. Primjerice, osjet okusa preoblikovat će se u doživljaj »neizrecive sladosti« (*dolcezza ineffabile*). S druge strane, osuđeni će trpjeti »radi grijeha od sladokusti« (*per gli peccati di gola*).⁴¹⁵

Kad pak Elli upućuje na dvojicu tumačitelja *Sentencija*, on propušta upozoriti svoga čitatelja da oni u svojim komentarima postavljaju različita pitanja o osjetima, i to u komentarima uz različite distinkcije Petra Lombardskoga. Rikard iz Mediaville doista u komentaru 49. distinkcije raspravlja pitanje »Da li će se svi osjeti ozbiljiti«, podrazumijeva se u raju, i odgovara na nj potvrdno.⁴¹⁶ Ali se on ne poziva na Tomin komentar 49. distinkcije nego u uzrubnici upućuje na drugo mjesto u Tome:

»S. Tho. dist. 44 huius q. 2 a. 1. q[c]. 3.«⁴¹⁷

A ondje Toma raspravlja pitanje »Da li će biti moguće da tijela svetih poslije uskrsnuća budu podvrgnuta trpnji/osjetnom doživljaju«, upućuje jedino na Aristotelovu teoriju osjeta u drugoj knjizi *De anima* pa zaključuje u navedenom pitanju (*quaestiuncula 3*) da će se u uskrslim tijelima (*in corporibus gloriosis*) ostvariti primanje osjeta, »koje po sebi ozbiljuje osjet i ne mijenja narav primatelja« (*quae per se facit sensum in actu, et non immutat naturam recipientis.*) U četvrtom pitanju postaje očitim da mladome Akvincu ne pričinjavaju problem vid, sluh i miris, ali se upravo oko osjeta okusa mora dovijati:

»ali okus se neće ozbiljiti, tako što će se mijenjati nekom uzetom hranom ili

---

koyugodier yeftoysku tellefnú, alli pijtye. [*corr. ex pijtye:*] Nifctar nemagne ochiuchienye od okufceny (kako i oftála ochiuchienya) s' velikom dragofti, i naflayenyem, bittijchie izpugmeno ù Blaxenieh. A ochiuchienye oflobito od okufceny, za plátu od trúda od pofta, bittijchie cudnovato nadareno yednom fladofti neizrecennom: <...>«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 285:

»San Tomaso, et Ricardo dicono, ancorche il senso del gusto non habbia all' hora d' haver alcuna masticatione, over alcuna traiectione de cibi corporali, over anco di bere. [*corr. ex bere?*] Nondimeno il senso del gusto (si come anco gl'altri sensi) con grandissima felicità, di diletatione, sarà empiuto nelli Beati. Et il senso in particular del gusto, per mercede, et premio della fatica dell'astinenza, sarà mirabilmente dottato, con una dolcezza ineffabile: <...>«

⁴¹⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 277; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 285.

⁴¹⁶ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLIX. Articulus III.] Quaestio III. Vtrum omnes sensus erunt in actibus suis«, pp. 676.1–678.1; o osjetu okusa (*sensus gustus*) na p. 676.2.

⁴¹⁷ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), p. 677.2.

pićem, kako je očito iz rečenoga; osim da se možda kaže, da će se okus ozbiljiti promjenom jezika od neke pridružene mu vlage.«⁴¹⁸

Na taj se Tomin zaključak Rikard iz Mediaville i poziva.

Sljedeće je učenikovo gotovo izlišno zbog mnogih biblijskih potvrda u prilog potvrdnom odgovoru, ali učenik očito želi doznati meštrovu obrazloženje:

»Želim još znati, hoće li blaženi po svrhi od svijeta moć vidjeti svojijema očima Boga ali božanstvo Isukrsta Gospodina našega?«⁴¹⁹

Meštrov se odgovor, začudo, ograničava samo na jedan starozavjetni navod, na Jobovo pouzdanje u izbavljenje:

»i u tijelu momu vidje' ću Boga Spasitelja moga. [Job 19,26]«⁴²⁰

Elli je dakako svjestan da Jobove riječi postavljaju problem: kako se to tjelesnim očima može vidjeti nevidljivoga Boga? Evo kako se milanski franjevac suočava s tim izazovom:

»Et questo è quello, che voleva dire Giob di sopra, cioè, che dopò la risurrettione egli havrebbe veduto Iddio, cioè, Christo. *E con la mia carne*, dice questo santo, cioè, essendo vivo in carne. Ma non già con gl'organi carnali vedrà la deità nella sua propria natura, ma con gl'occhi corporali vedrà il corpo di Christo Glorioso, il quale conoscerò esser il vero Dio, si per la divina gloria, la quale risplenderà

⁴¹⁸ Usp. Tomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 44, q. 2, a. 1, gdje se raspravlja pitanje: »Vtrum corpora sanctorum post resurrectionem erunt passibilia«, qc. 4, co.:

»sed gustus non erit in actu, ita quod immutetur ab aliquo cibo vel potu sumpto, ut patet ex dictis; nisi forte dicatur, quod erit gustus in actu per immutationem linguae ab aliqua humiditate adjuncta.«

Dostupno na mrežnoj adresi: Fundación Thomás de Aquino (2019), <https://www.corpusthomiasticum.org/snp4043.html> (pristupljeno 24. 9. 2021).

⁴¹⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 277:

»Xelijm yofc znatti, hochiélli Blaxenij pó sfarhi od sfieta, mocch vidieti sfoiema ocimma Bogga, alli boxanstvo Ifukarfta Gofpodinna nalcega?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 286:

»Hò pur anco desiderio di saper, se i Beati dopò la fine del mondo, potranno con i suoi occhi vedere Iddio, overo la divinità di Christo Signor Nostro.«

⁴²⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 278:

»i ù tielu momu vidiechiu Bogga Spafiteglia moga.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 286:

»Et in carne mea videbo Deum Salvatorem meum.«

Starozavjetni navod iz Vulgate kosopisom istaknuo Angelo Elli.

Usp. *Biblija* (2018), Job 19,26, p. 562b:

»A kad se probudim, k sebi će me dići:

iz svoje ću pūti tad vidjeti Boga.«

in quel corpo, come anco che l'anime beate vedranno con l'occhio dell'intelletto la sua santissima divinità, et deità.

La ove dice San Gieronimo, che la cosa senza corpo non può esser veduta dall'occhio corporale, anco parlando in Cielo. Et la ragione è, perche solo il colore è ogetto adeguato della visione corporale, così si legge nel secondo libro *Dell'anima*. Adunque alcuna cosa spirituale non si può vedere con gli occhi carnali, perche solo con quelli si veggono i colori, et la luce corporale, et anco, come se è detto, si vedrà la benedetta humanità di Christo Giesù, Signor nostro; <...>.⁴²¹

To Ellijevo razjašnjenje Orbin u svom prijevodu značajno skraćuje:

»I ovo je ono što hotjaše rijeti Job odizgara, to jest da po uzkrnutju on imaše vidjeti Boga, to jest Isukrsta. 'I s mojjem tijelom' (govori ovi svet čovjek), to jest budući živ u tijelu. Ma ne očima od tijela vidjeti ću božanstvo u njegovoj istoj naravi, ma očima telesnijema vidjet ću tijelo Isukrstovo slavno, koga ću poznati da je pravi Bog; toliko cjeća Božje slave, koja će svijetliti i sinuti u onomu tijelu, koliko joštera, er će duše blažene vidjeti očima od pameti njegovo prisveto božanstvo.

Zato govori Sveti Jerolim, da ona stvar koja neima tijela ne može biti videna od oka tellesnoga, još govoreći na nebu. Dake nijedna stvar duhovna ne može se vidjeti okom telesnijem, jerbo se samo njima vide koluri i svjetlos telesna; i joštera (kako je rečeno) vidje' će se blaženo čovječanstvo Isukrsta Jesusa Gospodina našega.⁴²²

Naime dubrovački benediktinac izostavlja cijelu rečenicu s uputnicom na Aristotelovo djelo *De anima*, točnije na sedmo poglavlje druge knjige, rečenicu koja glasi:

»Razlog je tomu što je samo boja odgovarajući podmet tjelesnoga gledanja, kako se čita u drugoj knjizi *O duši*.⁴²³

⁴²¹ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 286–287. Navod iz Joba i naslov Aristotelova djela kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

⁴²² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 278–279:

»I ovo|je ono što hotjaše rijeti Job odizgara, to|jeft, da pò uzkarfnutyu on imafce vidieti Bogga, to|jeft, Ifukarfta. I s' moiem tielom (govorri ovij Sfet Coviek) to|jeft, buducchi xiv ù tielu: ma nè ocimma od tiela vidieti|chiu boxanftvo ù ngegovoy iftoy naravi: ma ocimma tellefniema, vidieti|chiu tielo Ifukarftovo flavno, kóga|chiu poznatti da|je právi Boog, toliko čiechia boxye flave, koya|chie sfietliti, i sínuti ù onomu tielu, koliko yofctera, er|chie duſce Blaxene, vidieti ocimma od pameti ngegovo prisfeto boxanftvo.

Za tó govorri Sfeti Yerolim, da ona stvar koya neima tiela, ne|moxe bitti vidyena od oka tellefnoga, yofc govorecchi na Nebbu. Dake niedna stvar duhovná ne|moxe|ſe vidieti okom tellefniem, yerbo|ſe famo gnima vidé koluri, i sfietlos tellefna; i yofctera (kako|je recenò) vidie|chie|ſe blaxenno coviecanftvo Ifukarfta Yefuſſa Gofpodinna nafcega: <...>.

⁴²³ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 287:

»Et la ragione è, perche solo il colore è ogetto adeguato della visione corporale, così si legge nel secondo libro *Dell'anima*.«

Ipak pri prijevodu Ellijeve odlomka o osjetu vida u raju Orbin odabire čitav niz filozofskih nazivaka:

1. Ellijev izričaj »boštvo u svojoj vlastitoj naravi« (*la deità nella sua propria natura*) prema ranije usvojenom rješenju Orbin prevodi izričajem »božanstvo u njegovoj istoj naravi«, što znači da nazivak 'narav' redovito koristi u svom prijevodu, počevši od prvoga pitanja prvoga razgovora;

2. kao što Elli razlikuje »tjelesne oči« (*gl'occhi corporali, gli occhi carnali*) i »(raz)umsko oko« (*l'occhio dell'intelletto*), tako i Orbin razlikuje »oči od tijela«, odnosno »oči tjelesne« od »očiju od pameti«;

3. dok Orbin poseže za izričajem »njegovo presveto božanstvo i boštvo« (*la sua santissima divinità, et deità*), Orbin s pravom izričaj pojednostavljuje u »njegovo prisveto božanstvo«;

4. da opiše spoznavanje, u sklopu rečenice: spoznat ću da je Krist u svom proslavljenom tijelu pravi Bog, Elli se služi glagolom *cognoscere*, a Orbin ga preriče u »poznati«;

5. tjelesnim se očima, aristotelovski tumači Elli, vide samo »boje i tjelesna svjetlost« (*i colori, et la luce corporale*), a u raju će se vidjeti »blaženo čovječstvo Isusa Krista« (*la benedetta humanità di Christo Giesù*), a Orbin te pojmove prevodi s »koluri i svjetlost telesna« i »blaženo čovječanstvo Iskukrsta«; Dubrovčanin se dakle pri prijevodu talijanskih nazivaka *divinità* i *humanità* služi istim tvorbenim načelom, odnosno dočetkom –*anstvo*: »božanstvo« i »čovječanstvo«. Tako Elli ukratko izlaže nauk o osjetima u sklopu eshatološke teorije spoznaje, a Orbin ga na hrvatski prevodi promišljenim izborom hrvatskih nazivaka.

Začudo uz ovu temu Elli propušta spomenuti dva glasovita novozavjetna navoda koji opisuju »gledanje Boga« (*visio Dei*), Isusov govor na gori:

»Blago čistima, srcem:
Oni će Boga gledati!« (Mt 5,8)

i Pavlov hvalospjev ljubavi iz *Prve poslanice Korinćanima*:

»Doista, sada gledamo kroza zrcalo, u zagonetki,
a tada – licem u lice!

Naslov Aristotelova djela u Ellijevoj tvrdnji kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Vidi Aristotel, *De anima* II.7: 418a26–28. Usp. *Aristotelis de anima libri tres*. Ioanne Argyropylo Byzantio interprete. (Lugduni: Apud Theobaldum Paganum, 1546), u: »Liber II. Caput VII. De visu, et de accidentibus subiectisque visui, et perspicuitate.«, pp. 46–49, na p. 46; Aristotle, *De anima*, with translation, introduction and notes by R. D. Hicks (Cambridge: At the University Press, 1907), pp. 76–77.

Vidi i hrvatski prijevod: Aristotel, »O duši«, preveo Milivoj Sironić, pp. 1–94, na p. 47, u: Aristotel, *O duši – Nagovor na filozofiju*, preveli Milivoj Sironić i Darko Novaković, predgovor i redakcija Branko Bošnjak (Zagreb: Naprijed, 1987).

Sada spoznajem djelomično,
A tada ću spoznati savršeno,
Kao što sam i spoznat!⁴²⁴ (1Kor 13,12)

Pri izlaganju ovoga odgovora Elli se oslanja samo na sv. Jeronima, i to na njegovu tvrdnju: tjelesno oko ne može vidjeti »stvar bez tijela«, a ne poziva se, valja uočiti, na Augustina, koji je za Tomu Akvinskoga važan protagonist rasprave.⁴²⁵ A dubrovački benediktinac pri prijevodu slijedi Ellijev odnos prema izvorima.

U petom pitanju četrnaestoga razgovora učenik želi doznati »u čem se najveće uzdrži ovo blaženstvo«,⁴²⁶ a pritom misli na blaženstvo spašenikā koje se tako često spominje u kršćanstvu. Elli u odgovoru opisuje tri slave koje čekaju spašenike:

»Teolodi, svrhu četvrtoga od *Sentencija* u dist. 49., govore da sve blaženstvo i sve vesel'je od blaženijeh uzdrži se najveće u tri slave, po načinu od kruna.

Prvo, ona je u slavi sostancijalaj ali esencijalaj, koja jest slava od duše, koja se uzdrži u viden'ju, u uživan'ju i u uzdržan'ju od Božanstva. I ovo se zove zlatna kruna, jer kako zlato draže je i od veće scijene negoli srebro ni kositer ni nijedna taka druga stvar, i svjetlije i žuće, od koga zlata čine se krune kraljevom i njih sinovom, tako ova slava svijetli se i nadhodi veoma svaku stvar.«⁴²⁷

⁴²⁴ Prema prvom izdanju Dudina i Fućakova prijevoda Novoga zavjeta: *Novi zavjet* (1973), pp. 13 i 332.

⁴²⁵ Usp. Tomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 49, q. 2, a. 2, gdje se raspravlja pitanje: »Vtrum sancti post resurrectionem Deum corporalibus oculis videbunt«, Fundación Thomás de Aquino (2019), <https://www.corpusthomicum.org/snp40492.html> (pri-stupljeno 24. 9. 2021).

⁴²⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 279:

»u|cem|fe nay vechie uzdarxij ovó Blaxenftvo?«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 287:

»in che consista principalmente questa beatitudine.«

⁴²⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 279–280:

»Teoloyi, sfarhu cetvartoga od Sentencija, ù dist. 49. govore, dà sfè Blaxenftvo, i sfè vefelye od Blaxenieh uzdarxij|fe nay vechie ù tri flave, pò nacinnu od Krúna.

Parvo oná|ye ù flavi softančialoy, alli effenčialoy, koya yest flava od duŕce, koyá|fe uzdarxi ù vidyenyu, ù uxivanyu, i ù uzdarxanyu od Boxanftva. I ovó|fe zové zlátna krunna: yer kako zlato draxelye, i od vechie sciene negoli frebro, ni kofiter, ni niedna taka druga ftvar, i sfietglié, i xuchié; od koga zláta ciné|fe krunne kraglievom, i gnih finovom: tako ová flava sfietlij|fe, i nadhoddi veoma sfaku drugu ftvar.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 287–288:

»Gli teologi, sopra'l quarto delle *Sentenze*, alla distintione quadragesima nona, dico[no] che tutta la celeste beatitudine, et tutta l'allegrezza dei beati consiste, et rimane principalmente in tre glorie, à modo di corone.

Primieramente quella è nella gloria sostantiale, ovvero essenziale, la qual è la gloria dell'anime, che consiste nella visione, fruizione, et tentatione della deità. Et quaesta si chiama aurea corona, perche si come l'oro è più pretioso di tutti gl'altri metalli, et più risplendente,

»Drugo, ovo blaženstvo uzdrži se i stoji u slavi konsostancijalnoj, koja se ima od viden'ja od slavnoga čovičanstva Isukrstova, koja je kako jedan put i način, koji nas vodi k blaženstvu poglavitomu zgoru rečenomu, po komu Isukrstu svi imamo uzkrsnuti i proslaviti se s tijelom. I cjeća ovoga slava od tijela zove se slava ali blaženstvo konsostancijalo, jerbo se tijelu pristoji.«⁴²⁸

»Tretje poslije, blaženstvo uzdrži se u slavi ačidentalnoj, koja najveće stoji krepka u tri vijenca lovorova, to jest u djevstvu, u martiriju aliti u mucu, i također u pripovijedanju i u plati od svih dobrih djela. I najposlije, kako Rikardo govori, u svijeh ostalih stvari dobrih ostaje ovo ačidentalno blaženstvo, još da su vesel'ja od svake druge stvari stvorene.«⁴²⁹

Rajsko blaženstvo Elli opisuje s pomoću tri krune, ali uz nosive pojmove iz metafizike: supstancijalno, esencijalno, konstupstancijalno, akcidentalno, koji se u ovom odgovoru prvi put pojavljuju u Ellija pa stoga i u Orbina. Elli se služi latinizmima, a Orbin Ellijevim talijanizmima i izražava ih pridjevima srednjega roda koji se odnose na blaženstvo: 'supstancijalo' i 'esencijalo' kao istoznačnice te 'konstupstancijalo' i 'ačidentalno'. Ni Orbin ni Kašić ne pokušavaju ta tri pojma prevesti na hrvatski, a bar im je nazivak 'jedinosučan', u zna-

---

et rubicondo, con il quale si fanno le corone à i Regi, et à suoi figliuoli, così questa gloria, et il suo gaudio riluce, et avanza di gran lunga ogn'altra cosa.«

⁴²⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 280:

»Drugo, ovó Blaxenftvo uzdarxij|fe, i ftoij ù flavi konfoftantialoy, koya|fe ima od vidyenia od flavnoga covicanftva Ifukarftova, koya|je kako yedan pùt, i nacín, koi|nas vodij k' blaxenftvu poglavitomu zgóru recennomu; pò komu Ifukarftu sfi imamo uzkarfnuti, i proslaviti|fe s' tielom; i čiechia ovoga slava od tiela, zové|fe slava, alli Blaxenftvo konfoftantialo, yerbo|fe tiélu priftoí.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 288–289:

»Secondo, questa beatitudine consiste, et stà permanente nella gloria consostantiale, la quale s'hà dall'aspetto della gloriosa humanità di Christo, la qual è à modo d'instromento, il qual ne guida alla beatitudine principale sopradetta; per il qual Christo, tutti habbiamo di risuscitare, et à glorificarsi co' corpi, ove per questo, tutta la gloria del corpo vien detta gloria, ò beatitudine consostantiale, per appartenere al detto corpo.«

⁴²⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 280–281:

»Tretje poslie, blaxenftvo uzdarxij|fe ù slavi accidentaloy, koya nay vechie ftoí krepka ù trí Viença Lovorova [*corr. ex Lovorava*], to|yest, ù Dievftvu, ù Martiriu, alliti ù muççi, i takoyer ù pripoviedanyu, i ù pláti od sfieh dobrieh diella; i nay poslie, kako Rikardo govori, ù sfieh oftalieh ftvari sobrie, oftaye ovó accidentalno blaxenftvo, yo|fc da|fu veselya od sfake drughe ftvári ftvorené:«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 289:

»Terzo poi, la beatitudine consiste nella gloria accidentale, la qual principalmente stà ferma nelle tre aureole, cioè, nella virginità, nel martirio, et anco nella predicatione, et nelli premii di tutte le buone opere; et finalmente, secondo Ricardo, in tutte l'altre cose buone rimane questa accidentale beatitudine, anchorche sino allegranze d'ogni altra cosa creata.«

čenju *consubstantialis*, koji se pojavljuje u *Nicejsko-carigradskom vjerovanju*, a Aleksandar Komulović ga uvrštava u mali rječnik priložen svom katekizmu *Nauk krstjanski za narod slovinjski* iz 1582. godine, bio na dohvat ruke.⁴³⁰

U šestom pitanju učenik postavlja pitanje o (ne)jednakosti u uživanju rajskoga blaženstva, pitanje koje je već oblikovao Petar Lombardski, i to u 49. distinkciji četvrte knjige *Sentencija*, a u nekim se latinskim redakcijama oblikuje kao pitanje *de paritate gaudii*.⁴³¹

»Uzo bih jošter znati, hoće li jedan sveti u raju biti većma blažen od drugoga, to jest (neka me razumiјete) hoće li svi sveti imat jednak dio od blaženstva ali ne?«⁴³²

Ljudsku žudnju za jednakošću na ovom svijetu učenik dakle preoblikuje u dvojbu o tom hoće li se ona napokon ostvariti u kraljevstvu nebeskom. Učitelj se pri odgovoru poziva na Rikardovo razlikovanje u komentaru 49. distinkcije četvrte knjige *Sentencija*.⁴³³ Prema Rikardu pitanje treba razmotriti pod dvama vidicima: 1. da je isti objekt blaženstva tj. Bog; 2. da su različite nadarenosti i ostvaraji

⁴³⁰ Usp. primjerice: *Nauk charstianschi za narod slovinjschi*, sloxen po poctovanomu gospodinu Dom Lexandru Comulovichia, canonicu i vlastelinu splitschomu. (In Roma: Per Francesco Zanetti, 1582), na listu iza p. 126, u pogovoru naslovljenom »Ctecchim«, gdje je priložen mali rječnik ključnih filozofsko-teoloških nazivaka, među njima i:

»iedino suchian. i schupno suchian. consubstantialis.«

⁴³¹ »[Liber IV. Distinctio XLIX.] Cap. III. De paritate gaudii.«, u: Petrus Lombardus, *Sententiae* II (1916), pp. 1030–1031.

Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi Cardinalis, *Commentaria in quattuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, Tomus IV: *In quartum librum Sententiarum*, u: Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi Cardinalis *Opera omnia*, edita studio et cura PP. Collegii a S. Bonaventura, Tomus IV. (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1889), »Distinctio XLIX.«, pp. 997–999, na p. 999.

Ricardus de Mediavilla, *Super quattuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), »De differentia mansionum in coelo et in inferno. Distinctio XLIX.«, pp. 645.2–647.1, na p. 646.2.

Nadalje u bilješkama: Bonaventura, *Commentaria in quattuor libros Sententiarum* IV (1889).

⁴³² Orbina, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 281:

»Vzo|bih jošter znatti, hochie|li yedan Sfeti ù Rayu, bitti vecchma blaxen od drugoga, to|yest (neka|me razumiéte) hochié|li sfi Sfeti imat yednak dio od blaxenftva, alli nè?«
Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 289–290:

»Vorrei anco sapere, s' un santo in Paradiso sarà più beato, che l'altro, cioè, (acciò m'intendiate) se la beatitudine sarà ugualmente partecipata da tutti li santi, ò nò.«

⁴³³ Ricardus de Mediavilla, *Super quattuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLIX. Articulus II] Quaestio VIII. Vtrum beatitudo ab omnibus beatis aequaliter participetur.«, pp. 664.1–665.1, na p. 664.2:

»Conclusio. Licet sit idem obiectum beatitudinis omnibus, non aequaliter tamen ab omnibus participatur, sed magis et minus, iuxta maiorem vel minorem singulorum dispositionem ad ipsum.«

tih nadarenosti među spašenicima, pri čem se Rikard služi nazivkom *dispositio*. Svi uživaju Boga i time se ostvaruje temeljna jednakost među spašenicima. Ali u skladu s većom ili manjom nadarenošću te ostvarajem te nadarenosti na ovom svijetu, prema Isusovoj prisposobi iz Mt 20, jedan je blaženiji od drugoga i u tome se očituje nejednakost među spašenicima. U Elliјеvoj parafrazi:

»Quanto all'oggetto, poiche non è altro che l'istesso Iddio, il qual'è un bene increato, dico che è un'istesso medemo in essenza, et esistenza per tutti ugualmente. Et à questo modo un santo non [*corr. ex non non*] è più beato dell'altro, perche tutti veggono, fruiscono, et tengono un istesso Iddio.

Ma parlando quanto al secondo modo, cioè della dispositione de santi, a questo modo un santo si può dir più beato dell'altro, non già (come habbiamo detto) quanto all'oggetto, ma si bene quanto alla dispositione, di chi s'hà di beatificare, in quanto ch'un beato più chiaramente vede Iddio dell'altro, et ama [*corr. ex amano*] l'istesso Iddio più perfettamente l'uno che l'altro.«⁴³⁴

I u Orbinovu prijevodu:

»Koliko od onoga u čem se uzdrži blaženstvo, pokli nije drugo negoli isti Bog, koji je jedno dobro ne stvoreno, govoru da je jedan isti u bitju za svijeh jednako. I po ovi način [č. pod prvim vidikom] jedan svetac nije veće blažen od drugoga, jer svi vide, uživaju i drže jednoga istoga Boga.

Ma govoreći koliko od drugoga načina, to jest od naredbe od svetijeh, po ovi način [č. pod drugim vidikom] jedan svetac može se rijeti blaženiji od drugoga, ne (kako smo rekli) kroz uzrok Božji, u komu je blaženstvo od čovjeka, negoli kroz uzrok od onoga koji se ima blažen učiniti, ukoliko jedan blažen bistrije vidi Boga neg drugi, i ljubi jednoga istoga Boga izvrsnije jedan negoli drugi.«⁴³⁵

Prijevod toga pitanja stavlja Orbina na kušnju pri odabiru odgovarajućih nazivaka. Elli naglašava da je Bog »u biti i opstoju« (*in essenza, et esistenza*) jednak za sve, a Orbin pojednostavnjuje, odnosno propušta prevesti izričaj u cijelosti: 'u bitju'. Nazivak *dispositione dei beati*, kojim se Elli služi jer se već ustalio pri komentiranju *Sentencija*, Orbin prevodi izričajem 'naredba od svetijeh', ali jedva da njegov čitatelj može dokučiti da nazivak 'naredba'

⁴³⁴ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 290.

⁴³⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 281–282:

»Koliko od onoga, u čem se uzdarxij blaxenstvo, pokli nie drugo negoli iftij Boog, koilye yedno dobro nē stvoreno, govoru daļye yedan iftij u bitju, za sfieh yednāko. I pō ovij nacin yedan Sfetač nie vechie blaxen od drugoga; yer sfi vidē, uxivayu, i darxe yednoga iftoga Bogga: ma govorēcchi koliko od drugoga nacinna, tolyeft, od naredbe od Sfetieh, pō ovij nacin, yedan Sfetač moxeļfe rieti blaxenij od drugoga: nē (kakoļmo rekli) kroz uzrok Boxyi, u komuļye Blaxenstvo od covieka; negoli kroz uzrok od onoga, koilfe imā blaxen uciniti, u koliko yedan blaxen bistrie vidij Bogga, neg drughi, i gliubi yednoga iftoga Bogga izvarfnie yedan, negoli drughi.«

označuje Božje darove u čovjeku i čovjekovo uzdarje na te darove. Elli vidik promatranja, u latinskom *ex parte*, opisuje izričajem *a quanto*, a Orbin odabire priloški izričaj 'kroz uzrok', koji otežava razumijevanje, pogotovu ako ga čitatelj shvati doslovno, kao uzročnu vezu.

Posljednjim pitanjem četrnaestoga razgovora propituje Elli narav odnosa među svetima u raju:

»Hoću vas još pitati, pokli ste rekli, da sveti u raju govori' će, hoće li sveti i blaženi općiti zajedno na prijateljsku i hoće li imati razgovor od njih besjeda i općenja zajedno?«⁴³⁶

A odgovor gradi analogno Aristotelovu nauku o prijateljstvu:

»Aristotio u *Etici* govori da je stvar vlastita od prijateljā razgovorit jedan drugoga i zajedno općiti prijateljski i jedan drugoga vidjeti, i još zajedno razgovarati se od lijepijeh i dobrieh razgovora. U raju dake sveti neće bit izbavljeni od ovijeh stvari, paček se će razgovarati i zajedno općiti većma prijateljski i izvrsnije neg mi činimo s našijem prijatelji, jerbo je naše prijateljstvo neizvrsno, ma ono prijateljstvo, koje će biti gori, biti će prisveto i priizvrsno.«⁴³⁷

⁴³⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 286:

»Hochiu|vas yofc pitati, pokli|fte rekli, dà Sfeti ù Rayu govorichie; hochie|li Sfeti, i Blaxenij opchiti zayedno nā priateglsku, i hochie|li imatti razgovor od gnih besjeda, i opchienya zayedno.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 294:

»Voglio pur anco dimandarvi, poi c'havete detto, che i santi in Paradiso parlaranno, se gli santi, et beati conversaranno insieme famigliarmente, et se riceveranno consolatione, dalli loro ragionamenti et conversationi.«

⁴³⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 286:

»Aristotio ù *Etici* govorni, da|ye stvar v|afetita od priategliā, razgovorit yedan drugoga, i zayedno opchitti priateglski, i yedan drugoga vidieti, i yofc zayedno razgovarati|fe od liepieh, i dobrieh razgovóra. V Rayu dake Sfeti nechie bit izbavglieni od ovieh stvāri, pacek|le|chie razgovarati, i zayedno opchitti vecchma priateglski, i izvarfnie, neg mij cinijmo s' nāfcijem priategli; yerbo|ye nāfce priateglftvo ne izvarfno: ma onó priateglftvo, koye|chie bitti gori, bitti|chie prisfeto, i pri izvarfno.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 294–295:

»Arist.[otile] nell'*Etica* dice, ch'il proprio de gl'amici è di consolarsi, et insieme di conversar famigliarmente, et di vedersi, et anco insieme ragionare de belli, et buoni ragion.[amenti]. In Paradiso dunque gli santi non restaranno privi di queste cose, anzi che ragioneranno, et insieme conversaranno più famigliarmente, et perfettamente, che non facciamo noi con gli nostri amici, perche la nostra amicitia è imperfetta, ma quella che sarà la sù, sarà santissima, et perfettissima.«

Naslov Aristotelova djela u Ellijevu i Orbinovu navodu kosopisom istaknuo Ivica Martinić.

Pritom uzrubnicom ističe:

»Amicitia di questa vita presente è imperfetta.«⁴³⁸

što Orbin prevodi:

»Prijazan od ovoga života nije izvrsna.«⁴³⁹

Pri opisu zemaljskoga prijateljstva Elli se oslanja na *Nikomahovu etiku*, djelo u kojem je Aristotel prijateljstvu posvetio gotovo cijele dvije knjige, osmu i devetu, odnosno od svih vrlina najopširnije je izlagao upravo o prijateljstvu. Ali iz razvedenoga Aristotelova izlaganja milanski franjevac odabire samo onaj sloj koji prijateljstvo prepoznaje u četirima radnjama:

1. tješiti jedan drugoga, u Orbinovu prijevodu: »razgovorit jedan drugoga«;
2. zajedno razgovarati prijateljski, u Orbinovu prijevodu šire shvaćeno: »zajedno općiti većma prijateljski«;
3. susretati se, u Orbinovu prijevodu »jedan drugoga vidjeti«;
4. voditi lijepe i dobre razgovore.⁴⁴⁰

Ali i takvo je prijateljstvo nesavršeno, što je također Aristotel opširno raspravio kad je razlikovao potpuno od nepotpunoga prijateljstva.⁴⁴¹ U Ellija je nesavršenstvo zemaljskoga prijateljstva dakako smješteno u drugi kontekst – radi usporedbe s prijateljstvom u raj.

Aristotelov pojam *philia* Elli prevodi redovito s *amicitia*, a Orbin koristi dva nazivka: *prijateljstvo* i u uzrubnici *prijazan*, pri čem ovaj drugi nazivak bolje pogađa značenje Aristotelova pojma.

Filozofske teme petnaestoga razgovora: socijalna filozofija raja

Petnaesti razgovor Elli započinje pitanjem o molitvi, u Orbinovu prijevodu »svrhu molitve«, točnije o učinkovitosti molitve spašenika u raj za ljude na

⁴³⁸ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 295.

⁴³⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 286:

»Priazan od ovoga života, nie izvrsna.«

⁴⁴⁰ Usp. Aristoteles, *Ethica Nicomachea* IX.9: 1170b9–12.

Usp. i hrvatski prijevod: Aristotel, *Nikomahova etika* (1988), p. 209:

»Ali on treba biti svjestan i da prijatelj postoji, što će biti u zajedničkom življenju te u zajedništvu riječi i misli, jer to bi bilo ono što zajedničko življenje znači među ljudima, a ne kao među stokom – u istoj ispaši.«

⁴⁴¹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea* VIII.4–6; usp. Aristotle, *Nicomachean Ethics* (1985), pp. 214–220; Aristotel, *Nikomahova etika* (1988), pp. 170–175.

zemlji i za duše u čistilištu. A odgovor crpi iz glavnoga Tomina djela *Summa theologiae*.⁴⁴²

»jer molitva koja je učinjena za družijeh izlazi iz karitati, i koliko je jedan izvrsniji u njoj, toliko je izvrsnija molitva; i također ovi izvrsnije čine za nas ostalih molitve, koji smo još u putu, koji imamo potrebu da smo pomoženi. I također koliko su većma stisnuti s Bogom, toliko su moćnije njih molitve, pokli je naredba od stvari Božijeh tako upućena, da stvari gornje pošilju i djeluju u donjijeh, kako vidimo svaki dan od bistroće i svjetlosti od Sunca u aeru.«⁴⁴³

Poredak božanskih stvari, u Orbinovu prijevodu »naredba od stvari Božijeh«, ustrojen je hijerarhijski: gornje djeluje na donje; stoga je tako i s molitvom kojoj je izvor u ljubavi prema drugome. Da bi taj poredak bolje razjasnio čitatelju, Elli povlači usporedbu s prirodom: što je ljubav ili *karitat* u pomaganju spašenika ljudima i dušama u potrebi, to je svjetlost u djelovanju Sunca na podmjesečje, svjetlost koja se očituje u providnom elementu zraka. Tako se Ellijevo znanje iz Aristotelove prirodne filozofije, u kojoj je usvojeno načelo da gornje djeluje na donje, uključuje u razjašnjenje o djelovanju molitve svetih.

Uz opsežno obrazloženje iz Tome Akvinskoga, koje uključuje i stav sv. Jeronima i Pavlovu *Poslanicu Hebrejima* (Heb 7,25), Elli domeće obrazloženje iz svoga omiljenoga vrela Rikarda iz Mediaville, koje počiva na nauku o

⁴⁴² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 288: »Sfeti Tomas ù 2.2. ù quest. 83. art. 11. govori, <...>«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 296: »S. Tomaso nella sua 2.2. alla quest. 83. art. 11. dice, <...>«

Usp. Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II–II, q. 83, a. 11, gdje se, kako stoji u preambuli, raspravlja o molitvi spašenikā za nas: »Vndecimo, utrum sancti in patria orent pro nobis.«

⁴⁴³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 288–289:

»yer Molitva koyajye ucignena za družieh, izlazij od Karitati, i koliko|ye yedan izvarfnij ù gnoy, toliko|ye izvarfnia Molitva; i takoyer ovij, izvarfnie ciné za nas oštalih Molitve, koi|fmo još ù pùtu, koi imamo potrebu da|fmo pomoxeni. I takoyer koliko|fu vecchma fti|fnúti s' Boggom, toliko|fu mocchnié gnih molitve: poklie naredba od stvarij Boxieh tako upúchiena, dà ftvari górgne po|fcigliu, i dielluyu ù dógnieh, kako vidimo sfaki dan od biftrochie, i sfietlofti od Sunça ù aeru.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 297:

»perciocche l' oratione fatta per altri nasce dalla carità, et quanto più uno è perfetto in quella, l' oratione è anco più perfetta; et anco questi più perfettamente fanno orationi per noi altri viatori, li quali hanno d'esser aiutati. Et anco, quanto più sono congiunti con Dio, tanto più le loro orationi sono efficaci; poiche l'ordine delle cose divine è talmente disposto, che le cose eccellenti et superiori mandano et influiscono nell' inferiori secondo anco veggiamo, che si fa quotidianamente dalla chiarezza del Sole nell' aria.«

Usp. Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 45, q. 3, a. 1, gdje se raspravlja pitanje: »Vtrum sancti orationes nostras cognoscant.«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4045.html> (pristupljeno 14. 11. 2021).

mističnom tijelu Crkve i njezinim udovima:

»jer kako govori Rikardo, uda jaka i snažita u tijelu pomagaju slaba i ona koja imaju potrebu; tako prem čini se u tijelu mistiku od Svete Crkve, to jest u skupu od vjernijeh; <...>.«⁴⁴⁴

Ellijevo obrazloženje Orbin proširuje kratkom ekleziološkom dopunom, kojom tumači da je Crkva »skup od vjernijeh«, skup onih koji vjeruju.

S trećim pitanjem učenik prelazi na središnju temu petnaestoga razgovora: »n'jekolike stvari od nadaren'jā ali od urešen'jā od duša i od telesa slavnijeh.«⁴⁴⁵ U toj prvoj stilizaciji Orbin kao istoznačnice koristi dva nazivka: 'nadaren'je' i 'urešen'je', a u odgovoru i treću istoznačnicu 'prćija', čime uspješno prevodi tri Ellijeve nazivka: *doni, ornamenta, doti*. Na početku odgovora nužno je stoga razjasniti što se podrazumijeva pod 'prćijom' duše:

»Sveti Tomas govori, da bez sumnje nijedne, blaženijema se daju božanst[v] enijem načinom n'jeki dari od Boga, kada se prjesele i priju u slavu. Koje darove ali urešenja zovu bogoslovci – prćije. I razlog od ovoga jest ovī: jer kada hoće vjerenik dovesti u kuću svoju vjerenicu, urešenja nje pristojē se k prćiji nje; tako se prigaja blaženijema, taj čas kako su uvedeni u državu nebesku, kako u kuću Božju, koji je zaručio i prštenovao svaku dušu blaženu za sebe istoga s privelikom ljubavi.«⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 289:

»yer kako govorri Rikardo, ūda yaka, i fnaxita ū tielu, pomagayu flaba, i ona koya imayu potrebu; tako prem cinj|fē ū tielu miſtiku [corr: ex miſtuku] od Sfete Čarqve, tolyest ū skupu od viernieh; <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 297–298:

»perche si, come dice Ricar.[do], i membri forti, et robusti nel corpo aiutano i deboli, et quelli che n'hà bisogno; così à punto si fa nel corpo mistico di Santa Chiesa; <...>.«

Usp. Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLV. Articulus VII] Quaestio III. Vtrum animae beatæ orent pro illis, qui sunt in purgatorio.«, pp. 613.1–614.1, na p. 613.2:

»Respondeo, sicut in corpore naturali membra fortia indigentibus subveniunt, sic in corpore mystico Ecclesiae non tamen debent sibi subvenire membra, inter quae est indigentia mutua, sed etiam illa quae non indigent adiuvari conveniens est indigentibus subvenire.«

⁴⁴⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 291: »niekolike ſtvāri od nadarena, alli od urefcenya i od duſca, i od telleſa ſlavnieh.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 300: »alcune cose delle doti, over ornamenta dell'anime, et delli corpi gloriosi.«

⁴⁴⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 292:

»Sfeti Tomas govorri, dā bez ſumgne niedne, Blaxeniema|fē dāyu boxanſt[v]jeniem nacinnom nieki dāri od Bogga, kada|fē priſelē, i priju ū ſlavu. Koye darove, alli urefcenya zovu Bogoflovči, Parcchiē. I razlog od ovoga yeſt ovij; yer kada hochie vierenik doveſti ū kuchiu ſfoyu vierenicu, urefcenya gne priſtoye|fē k' parcchij gnē; takō|fē prigāya Blaxeniema, tay čas kako|fū uvedeni ū darxavu nebesku, kako ū kuchiu Boxyu, koie zarūcio, i parſctenovao ſfaku duſcu blaxenū za ſebe iſtoga, s' privelikom gliubavi: <...>.«

Toma također upućuje na Izajino proroštvo iz kojega Elli odabire stihove, a Orbin ih prevodi:

»Obuče mene Gospodin u haljine od spasen'ja,
kako vjericu urešenu kolajnama svojijema.«⁴⁴⁷ (Iz 61,10),

a potom izriče svoju definiciju prćije:

»prćija je jedno vječno urešen'je od duše i od tijela, podobna životu, koji napreduje u vijeke, u vječnomu blaženstvu.«⁴⁴⁸

Usporedi li se Ellijev predložak s Orbinovim prijevodom, lako se da uočiti da je Elli potpunu uputnicu na Tominu definiciju nebeske prćije uvrstio i u tekst i

---

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 300:

»San Tomaso dice, che senza dubbio, alli beati se gli danno divinamente certi doni da Dio, quando si trasferiscono nella gloria. Quali doni, ò ornamenti, sono chiamati dalli theologi, doti. E la ragione di questo è tale, imperoche, mentre, che il sposo vole introdurre in casa sua la sposa, gl'ornamenti di quella appartengono alla sua dote: cosi anco avviene alli beati subito introdotti nella patria celeste, à modo di casa de Dio, il qual hà sposato ogn'anima beata à se stesso, con grandissimo amore; <...>.«

⁴⁴⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 292:

»Obuče mene Gospodin, ù hagline od špallenya,
kako vierenicu urefcenu kolainami sfoiéma.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 300:

»Induit me dominus, indumentis salutis,

[...]

quasi sponsam ornatam, monilibus suis.«

Usp. *Biblija* (2018), *Izaija* 61,10, na p. 894a:

»duša moja kliče u Bogu mojemu,

jer me odjenu haljinom spasenja,

zaogrnu plaštem pravednosti,

kao ženik kad sebi vijenac stavi

il' nevjesta kad se uresi nakitom.«

Ellijeva preuzimanja iz Izaije kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

⁴⁴⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 292:

»parcchiajye yedno viecno urefcenye od dušce, i od tiela, podobna xivotù; koi napreduye ù vieke, ù viecnomu blaxenstvu.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 300–301:

»la dote è un perpetuo [*corr. ex perpepuo*] ornato dell'anima, et del corpo, sufficiente alla vita, la quale persevera perpetuamente nell'eterna beatitudine, quarta distinctione 49. questione quarta, artic.[olo] 1.«

Usp. Tomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), lib. 4, d. 49, q. 4, »Articulus 1.

Vtrum sint penodae aliquae dotes in hominibus beatis«, *Fundación Tomás de Aquino* (2019), <https://www.corpusthomaticum.org/snp40494.html> (pristupljeno 24. 9. 2021), u zaključku:

»dos est perpetuus ornatus animae et corporis, vitae sufficiens, in aeterna beatitudine jugiter perseverans.«

u uzrubnicu na početku odgovora, a Orbin nepotpunu uputnicu smješta samo u uzrubnicu.

Učenika dakako zanima koje su to prćije, a meštar mu nudi dva popisa, jedan za dušu, a drugi za tijelo:

»jerbo su tri prćije od duše, a četiri one od tijela.

One duše ove su:

prva je rečena viđen'je bistro;
druga uživan'je ljublježljivo;
trećaj se zove držan'je stanovito.

I od ovijezijeh prćija, rekao sam odizgara, da u njih najveće uzdrži se blaženstvo naše duhovno.

One poslije od tijela ove su koje slijede:

prva, zove se bistrina aliti svjetlos;
druga, netrpļjen'je od muke;
treća, tančina;
četvrta, hrloća.«⁴⁴⁹

Čiji popis prćijā duše preuzima Elli? Sigurno ne Anselmov, jer svetac iz Canterburyja niže sedam uresa koji odlikuju dušu spašenika, kako ih Akvinac izrijekom nabraja.⁴⁵⁰ Kad se odlučuje za tri prćije duše, Elli zapravo bira između

⁴⁴⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 293:

»yerbo|fu tri parcchie od dušce, à cetiri oné od tiela; oné dušce, ove|fu.

Parva|je recenà Vidyenye bistro.

Druga, Vxivanye gliubliexglivo.

Tretyay|fe zové, Darxánye stanovitto.

I od oviezih parcchiyá, rekao|sam odizgára, dà ù gnih nay vechie uzdarxí|fe Blaxenftvo našce duhovno.

Oné poslie od tiéla, ové|fu, koye sliedé.

Parva, zové|fe Bistrina, alliti Sfietlos.

Drugá, Ne tarpglienye od mukke.

Tretya, Tancijna.

Cetvarta, Harlochià.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 301:

»percioche, son tre le doti dell'anima, et 4 quelle del corpo; quelle dell'anima sono queste.

La prima è detta Vision chiara.

La 2. Fruition amorosa.

La 3. è detto Tention sicura.

Et di queste doti, hò detto di sopra, ch'in quelle principalmente, consiste la beatitudine nostra essenziale. Quelle del corpo sono poi quelle, che seguono.

La prima si chiama Chiarezza.

La 2. Impassibilità.

La 3. Sottilità.

La 4. Agilità.«

⁴⁵⁰ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), l. 4, d. 49, q. 4, a. 5, gdje se raspravlja

Tomina i Bonaventurina pristupa. Dok je Toma u svom zaključku neodlučan,⁴⁵¹ Bonaventura je mišljenja da su tri prćije duše: gledanje (*visio*), ljubav (*amor*) i držanje (*comprehensio sive tentio*).⁴⁵² Elli pristaje uz Bonaventuru kad za treću prćiju duše odabire *tention sicura*, što Orbin prevodi izričajem ‘držanje stanovito’, sa značenjem ‘stalna sigurnost’, u opreci spram nade. Što o prćijama duše zaključuje Rikard iz Mediaville, Ellijevo omiljeno vrelo? On izlaganje u trećem članku uz 49. distinkciju strukturira potpuno drukčije od Tome i Bonaventure. Prvo obrazlaže svaku od triju prćija duše: *visio*, točnije pretpostavke za gledanje Boga, obrađuje u prvim trima pitanjima, *fruitio* raspravlja u sljedećim trima pitanjima, a *tentio* uvodi u sedmom pitanju da bi raspravio je li to obilježje stvarno različito (*realiter distincta*) od gledanja i uživanja te unutar rasprave kao mišljenje parafrazirao Bonaventurin zaključak, pri čem se služi nazivcima: *visio*, *fruitio*, *tentio*.⁴⁵³ Začudo o trima prćije duše Rikard ne oblikuje zaključak kako inače redovito radi i kao što je to učinio Bonaventura. Ali je iz obrazloženja jasno da treću prćiju – stalno držanje (*tentio*) razumijeva kao »sigurnost vječnoga gledanja i uživanja« Božjega veličanstva (*securitas perpetuationis visionis et fruitiois*).⁴⁵⁴ Pri izboru nazivaka za tri prćije duše Elli se dakle oslanja na Rikarda iz Mediaville.

---

pitanje »Vtrum convenienter ponantur tres esse animae dotes«, qc. 1, ar. 5:

»Praeterea, Anselmus dicit, quod haec pertinent ad beatitudinem animae: sapientia, amicitia, concordia, potestas, honor, securitas, gaudium; et sic videntur praedictae dotes inconvenienter assignari.«

⁴⁵¹ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), l. 4, d. 49, q. 4, a. 5, co:

»Respondeo dicendum ad primam quaestionem, quod ab omnibus communiter ponuntur tres animae dotes; diversimode tamen. Quidam enim dicunt, quod tres animae dotes sunt visio, dilectio et fruitio; quidam vero, quod sunt visio, comprehensio et fruitio; quidam vero, quod sunt visio, dilectio et comprehensio.«

⁴⁵² Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* IV (1889), u komentaru:

»Commentarius in distinctionem XLIX. Pars I. De statu et conditione bonorum post iudicium. Articulus unicus. Quaestio V. Quibus potentiis insit actus sive operatio gloriae.«, pp. 1008–1010, na p. 1009a:

»Conclusio. Secundum tres actus gloriae, scilicet visionem potentiae rationalis, amorem concupiscibilis, comprehensionem sive tentionem irascibilis assignantur tres tantum dotes animae.«

⁴⁵³ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u:

»[Distinctio XXXIX. Articulus III.] Quaestio VII. Vtrum tentio sit dos ab aliis distincta.«, pp. 671.1–672.1, na p. 671.1:

»Item dotes animae videntur respondere virtutibus theologis, sed fidei respondet visio, charitati fruitio; ergo spei debet tertia respondere, quae non videtur posse esse alia nisi tentio.«

⁴⁵⁴ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), p. 672.1.

Što se tiče prćija ili obilježja spašenikova tijela, Elli ponovo ne slijedi Anselma.⁴⁵⁵ Milanski se franjevac ovdje nema ni razloga dvoumiti zato jer se Bonaventurin i Tomin popis prćija tijela međusobno ne razlikuju: *claritas, impassibilitas, subtilitas i agilitas*.⁴⁵⁶ Ta se dva popisa razlikuju samo po poretku, a Elli jasno slijedi Bonaventurin poredak, koji se pojavljuje i u Rikardovu komentaru *Sentencija*.⁴⁵⁷

Kako su u Ellija i Orbina obrađeni Bonaventurini popisi sposobnosti ili svojstava duše i tijela svetih? U petom se pitanju petnaestoga razgovora Ellijev učenik raspituje s kojom svrhom ili uzrokom sveti posjeduju te prćije. Tri prćije duše, odgovara Ellijev učitelj slijedeći opće mišljenje visoke skolastike, uvode se u odnosu na tri bogoslovske kreposti:

»Zato prvoj kreposti, koja je vjera, odgovara joj viđen'je Božje, koja je prava plata od vjere. Drugoj kreposti, koja je karitâ, odgovara uživan'je od ljubavi u njegovu božanstvenomu Veličanstvu. Trećoj kreposti, koja je uzdan'je ali ufan'je, odgovara vječno stanovitstvo od držan'ja, to jest za ne dijeliti se veće nigda od Boga našega Gospodina.«⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), l. 4, d. 49, q. 4, a. 5, qc. 3, arg. 1: »Videtur quod dotes corporis inconuenienter ponantur quatuor, scilicet subtilitas, agilitas, claritas, et impassibilitas. Anselmus enim videtur ponere septem; dicit enim quod septem erunt beatitudines corporis, scilicet: pulchritudo, velocitas, fortitudo, libertas, sanitas, voluptas, diuturnitas.«

⁴⁵⁶ Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis* (2000), l. 4, d. 49, q. 4, a. 5, qc. 3, co., s obrazloženjem da četiri prćije tijela odgovaraju četirima stožernim krepostima.

Bonaventura, *Commentaria in quattuor libros Sententiarum* IV (1889), »Commentarius in distinctionem XLIX. Pars II. De gloria corporis sive de stola secunda. Sectio I. Articulus II. De dotium distinctione. Quaestio I. De numero et sufficientia dotium.«, pp. 1015–1016, na p. 1015b:

»Conclusio. Dotes corporis erunt quatuor: claritas, impassibilitas, subtilitas et agilitas, quarum sufficientia quadruplici via insinuat.«

⁴⁵⁷ Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum*, Tomus quartus (1591), u: »[Distinctio XLIX. Articulus III.] Quaestio I. Quod in corporibus beatorum non erunt dotes.«, pp. 673.1–675.1, na p. 674.1:

»Conclusio. Impassibilitas, claritas, subtilitas et agilitas hae quatuor sunt corporum beatorum dispositiones, quae ideo dotes dicuntur, quia his corpora perfectius subduntur, uniuntur et obediunt animabus suis, <...>«

⁴⁵⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 295:

»Za tó, parvoy kreposti, koyalje Viera, odgovaralyoy Vidyenye Boxye, koyalje práva pláta od viere. Drugoy kreposti, koyalje Karitâ, odgovára uxivanye od gliubavi, ù gnegovu Boxanstvenomu Velicanstvu. Tretyoy kreposti, koyalje uzdanje, alli uffanye, odgovára viečno stanovitstvo od darxánya, tolyest, za ne|dieliti|fe vechie nigda od Bogga nafcega Gospodinna.« Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 303:

»si che in somma, alla prima virtù, qual'è la fede, gli vien à corrispondere la vision d'Iddio, la qual è la vera mercede della fede. Alla seconda virtù, qual è la carità, gli corrisponde la fruizione

Tri prćije duše rajsko su ispunjenje bogoslovskih kreposti koje su njegovane u ovom životu. Umjesto vjere nastupa jasno »gledanje Boga« (*visio Dei*); umjesto ljubavi »ljubavno uživanje« prema Ellijevu izričaju, »uživan' je ljublježljivo« u Orbinovu prijevodu, zapravo punina u uživanju ljubavi prema Bogu; umjesto nade vječna sigurnost u pristanku uz Boga, odnosno nemogućnost odijeljenja od Boga, u Orbina, u skladu s Bonaventurinim stilizacijama, izražena nejasnim izričajima »držan' je stanovito« i »vječno stanovitstvo od držan'ja«. To su, kako prevodi Orbin u uzrubnici, »razlozi i skladnosti od urešen'jā od duše«, prema Ellijevoj uzrubnici »Ragioni, et congruenze delli ornamenti dell'anima.«⁴⁵⁹

Dok ljubav kao bogoslovsku krepost prevodi nazivkom 'karità', Dubrovčanin, kao i njegov urednik Pažanin, dvoje o tom koji nazivak odabrati: ne žele upotrijebiti nazivak 'ljubav' ili neku njegovu blisko značnicu, a talijanizam *karità* sigurno nije dobro rješenje. Dok se Orbin ustručava upotrijebiti nazivak »ljubav«, Bonaventura je odrješit: *amor*, a kasnorenesansni franjevac iz Milana bira *carità*.

Četiri prćije proslavljenoga čovjekova tijela, odnosno tijela u raju, u Ellijevu odnosno Orbinovu tumačenju korespondiraju s četirima sastavnicama čovjekova tijela na zemlji:

»Prćije aliti urešen'ja od tijela slavna jesu četiri, koje će biti naređene u onijeh telesijeh slavnijeh, kako vidimo još da je naređeno u tijelu ljudskomu, koje je stvoreno od četiri elementa. I zašto er sada naša telesa pate n'jekoja pomanjkan'ja kroz uzrok od ova četiri elementa, zato dake (kako govori Sveti Bonaventura u četvrtomu), potrebno je da s četiri prćije aliti urešen'ja ono se učini blaženo i izvrsno.«⁴⁶⁰

dell'amore in sua divina Maestà. Alla terza virtù, qual è la speranza, gli corrisponde la perpetua sicurezza della tentione, cioè de mai più separarsi da Dio Nostro Signore.«

⁴⁵⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), u uzrubnici na p. 294:

»Razlozi, i skladnosti od urefcenya od dufce.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 303.

⁴⁶⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 295:

»Parchie, alliti urefcenya od tiela flavna, yefu cetiri, koye|chie bitti nareyene ù onieh tellefieh flavnieh: kako vidimo yofc dalje nareyeno ù tielu gliudskomu [*corr: ex gliudskomu*], koye|ye ftvoreno od cetiri Elementa. I zafcto er fadā nafca tellefa pattē niekoya pomagnkagna, kroz uzrok od ovā cetiri Elementa: zā tō dake (kako govorri Sfeti Bonaventura ù cetvartomu), potrebno|ye, dā s' cetiri parchie, alliti urefcenya, ono [= tielo, *corr: ex on*] fe ucinij blaxeno, i izvarftno [*corr: ex blaxen*, i izvarftan].«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 303:

»Le doti del corpo glorioso poi sono quattro, le quali saranno ordinate in quelli corpi gloriosi, come veggiamo anco esser ordinato il corpo humano, il qual è composto di quattro elementi. E perche hora i nostri corpi patiscono alcuni difetti per causa di questi elementi, per questo dunque, come vā dicendo San Bonaventura nel quarto, è di bisogno, che con le quattro doti quello [corpo] fū fatto beato, et perfetto.«

Aristotelova četiri elementa pojavljuju se još jednom, posljednji put u Elliijevoj zbirci teoloških svaštica, moglo bi se reći – na najmanje očekivanom mjestu da bi pripomogla po antitezi oblikovati ‘četiri elementa’ čovjekova tijela u raju. Izvor je ovoga puta Bonaventurin komentar uz četvrtu knjigu *Sententija* Petra Lombardskoga. Da bi utvrdio točan broj uresa za proslavljeno tijelo spašenika, Bonaventura predlaže četiri puta, odnosno promatra tijelo s pomoću četiriju pristupa koji odgovaraju četirima Aristotelovim uzrocima. Četvrti put tumači tijelo prema tvornom uzroku:

»Naše je tijelo sastavljeno od četiriju elemenata. Budući da su elementi nesavršeni, od njih potječe četverostruko svojstvo manjkavosti [tijela]. Od vode, koja je vlažan i trpan element, [tijelo] ima trpnost i propadljivost; stoga vlažno vodeno tijelo propada. Od zemlje pak ima tamnoću, jer je zemlja taman element. Od vatre životinjstvo, jer toplina neprestano razara, zato ima neprestanu potrebu za hranom. Od zraka pak ima slabost: zrak se naime najlakše mijenja i podliježe bilo čemu što na njega navaljuje.

Budući da je manjkavosti četiri, moraju se ukloniti oprečnim dobrima tako da tijelo bude savršeno potpunom savršenosti. Zato su četiri prćije: protiv propadanja *netrpnost*, protiv tamnoće *jasnoća*, protiv živinskosti duhovnost [č. *hrlost*], protiv slabosti jakost ili pronicnost [č. *finoća*].«⁴⁶¹

Bonaventurin zaključak nije što se tiče nazivlja usklađen s njegovim glavnim zaključkom o četirima prćijama »tijela slavnoga«. Ali je lako ustanoviti svojstva koja odgovaraju duhovnosti i pronicnosti. Znameniti je franjevački teolog uvjeren da je ovaj četvrti put prikladniji od ostalih, jer se slaže s autoritetom sv. Pavla apostola (1Kor 15, 42–44) i s razumom.

Kako Elli, odnosno Orbin približava Bonaventurin »četvrti put« svom čitatelju? Odgovor bi se s Bonaventurom kao putokazom mogao ovako sažeti: po elementu zemlje čovjekovo tijelo miruje i »tmasto« je, k tomu, dodaje milanski franjevac, podložno je požudi za posjedovanjem zemaljskih stvari;

⁴⁶¹ Bonaventura, *Commentaria in quattuor libros Sententiarum* IV (1889), »Commentarius in distinctionem XLIX. Pars II. De gloria corporis sive de stola secunda. Sectio I. Articulus II. De dotium distinctione. Quaestio I. De numero et sufficientia dotium.«, p. 1016a–1016b:

»Corpus nostrum est compositum ex quatuor elementis. Et quia elementa sunt imperfecta, quadruplicem habet ab eis defectibilitatem. Ab aqua, quae est elementum humidum et passibile, habet passibilitatem et corruptionem; unde humidum aqueum corpus corrumpit. A terra vero habet obscuritatem, quia est elementum opacum. Ab igne animalitatem, quia calor consumit continue; ideo continua indiget alimonia ciborum. Ab aëre vero habet infirmitatem; aër enim facillime immutatur et cedit cuilibet impellenti.

Quoniam igitur quatuor isti defectus debent per bona opposita removeri ad hoc, quod corpus sit perfectum perfectione completa; adeo quatuor sunt dotes: contra corruptionem *impassibilitas*, contra obscuritatem *claritas*, contra animalitatem spiritualitas [sc. *agilitas*], contra infirmitatem virtus sive penetrabilitas [sc. *subtilitas*].

po elementu vode ono se suočava s raspadljivošću i trpnošću ili, kako Orbin stilizira, »podložno je na paćen'je«; po elementu zraka naše je tijelo »nejako i slabo«, i to »po naravi od aera, koji lasno prigiba se i daje se pridobiti svakoj drugoj maloj stvari«, čime se cilja na elastičnost, točnije stlačivost zraka; element vatre »sa svojom vrućinom grije tijelo i pamaga probaviti jestojske«, a odatle u duši osjećamo vrućinu »od putevnijeh požuda« te sklonost na srdžbu i mržnju.⁴⁶² Zato Elli zaključuje:

»Za ovo je [= Zbog toga je razloga] Bog naredio, da su četiri prćije aliti urešen'ja od slavnijeh telesa, to jest suprotiva razčinen'ju od zemlje – svjetlos; suprotiva vodi – nepodložen'je na paćen'je; suprotiva slabosti od aera – tančina, koja se neće dat pridobit nikomu, ma mo' će uljesti unutra u svaku drugu stvar; suprotiva poslije vrućini od ognja – lasnos aliti hrlos; od koje po ovijeh stvari tijelo tada učini' će se kako duhovno i podložno duši.«⁴⁶³

Uz to, sukladno Bonaventurinu opravdanju četvrtoga puta, i milanski franjevac upućuje na Pavlovu *Prvu poslanica Korinćanima*, gdje je riječ o uskrsnuću mrtvih:

»sije se u razčinen'ju, uzkrsnuje se u nerazčinen'ju [treba: nerazčiniivosti]; <...>; sije se u tijelu živinskomu, uzkrsnuje se tijelo duhovno.«⁴⁶⁴

što u suvremenu hrvatskom prijevodu glasi:

»sije se u raspadljivosti, uskršava se u neraspadljivosti; <...>; sije se tijelo naravno, uskršava tijelo duhovno.« (1Kor 15, 42–44)

⁴⁶² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 295–296; Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 303–304.

⁴⁶³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 296–297:

»Za ovo|ye Boog narédio, da|fu cetiri parćchie, alliti urešćenya od slavnieh telléfa; to|yest, fuprotiva razcignenyu od zemglie, sfietlos: fuprotivà vodi, nepodloxenye nà pachienye: fuprotiva flabofti od aera, tancina: koya|fe néchie dat pridobit nikomu: ma mo|chie uliefti unútra ù sfaku drugu ftvar: fuprotiva pollie vručchini od oggna, lafnós, alliti harlós. Od|koye pó ovieh ftvari, tiélo tadá ucini|chie|fe kakò duhovno, i podloxno duftci: <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 304–305:

»Per questo Iddio hà ordinato, che siano quattro le doti, over ornamenti de gloriosi corpi: cioè contra la corrottione della terra, la chiarezza; contra l'acqua, l'impassibilita; contra la debolezza dell'aria, la sottilità, la qual non hà da cadere à niuno, ma potrà penetrar ogn'altra cosa; contra poi al calor del fuoco, l'agilità. Per il che mediante queste cose, il corpo all' hora si farà tutto spirituale, et soggetto all'anima.«

⁴⁶⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 297:

»fié|fe ù razcignenyu: uzkarfnuye|fe ù nè razcignenyu; <...>; fié|fe ù tielu xivinskomu; uzkarfnuye|fe tielo duhovno.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 305:

»si semina in corrottione, si risuscita in incorrottibilità; <...>; si semina corpo animale, si risuscita corpo spirituale.«

Pri prijevodu Orbin oslabljuje Ellijevu temeljnu tvrdnju: prema milanskom franjevcu s pomoću ove četiri prćije tijelo spašenika postat će »posvema duhovno« ili »cijelo duhovno« (*tutto spirituale*), a dubrovački benediktinac taj izričaj prevodi s »kako duhovno«, što je čak teološki sporno.

U šestom pitanju posljednjega razgovora učenik želi doznati »n'jekolike stvari od slave od raja« (*alcune cose della gloria del Paradiso*), ponajprije kako se rajska slava može opisati. Elli u odgovoru upućuje na tri znamenita navoda: iz Izaije proroka, Pavla apostola i »pribogoljubnoga naučitelja« sv. Bernarda, sva tri u prilog tvrdnji u uzrubicima: »Blaženstvo od svetijeh ne može se izrijeti.«⁴⁶⁵ ali potom, prema tumačenju sv. Anzelma i Françoisa de Meyronnesa, domeće »petnaes djela od slave od Svetijeh«, koja su razdijeljena u tri »peterice«:

»PRVA PETERICA.

Prvi je, zdravje, bez nemoći.

Drugi, lasnos aliti hrlos, bez tegoće.

Treti, sloboda, bez službe.

Četvrti, obiljnost, bez pomanjkan'ja.

Peti, ljepota, bez gruboće.

DRUGA PETERICA.

Šesti, mir, bez sméće.

Sedmi, prijateljstvo, bez nenavidosti.

Osmi, poznan'je, bez himbe.

Deveti, netrpljen'je od muke, bez umrlosti.

Deseti, svetinja, bez sagrješen'ja.

TRETJA PETERICA.

Jedanaesti, mladost, bez starosti.

Dvanaesti, krepos, bez suprotive.

Trinaesti, slava, bez potišten'ja.

Četrnaesti, vesel'je, bez zlovoljstva.

Petnaesti, stanovitstvo, bez straha.«⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 297:

»Blaxenstvo od Sfetieh ne|moxe|fe izrieti.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 306:

»La beatitudine de i Santi, e indicibile.«

⁴⁶⁶ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 298–299:

»PARVA PETERIČA.

Parvi|ye, Zdravye, bez nemocchi.

Drughi, Lafnos, alliti Harlos, bez tegochie.

Treti, Sloboda, bez sluxbe.

Cetvarti, Obiglnoft, bez pomagnkanya.

Péti, Liepotà, bez grubochie.

Da bi se taj Orbinov popis bolje protumačio, treba ga usporediti s Ellijevim predloškom:

»PRIMO QVINARIO.

La prima. Sanità [*corr. ex Santità*], senza infirmità.

La 2. Agilità, senza gravezza.

La 3. Libertà, senza servitù.

La 4. Abondanza, senza carestia.

La 5. Bellezza, senza deformità.

SECONDO QVINARIO.

La sesta. Pace, senza turbatione.

La 7. Amicitia, senza odio.

La 8. Cognitione, senza falsità.

La 9. Impassibilità, senza mortalità.

La 10. Santità, senza peccabilità.

TERZO QVINARIO.

La undecima. Gioventù, senza vecchiezza.

La 12. Virtù, senza contrarietà.

La 13. Gloriosità, senza viltà.

La 14. Allegrezza, senza tristezza.

La 15. Sicurezza, senza timidità.⁴⁶⁷

Popisujući petnaest spašenikovih ostvaraja u raju Elli svakom pojedinom djelovanju pridružuje čas njegov nedostatak čas opreku, a takva se neujednačenost odražava u Orbinovu hrvatskom prijevodu. Samo za jedno djelovanje, 'virtu', Milanez ne imenuje opreku: *senza contrarietà*, što Dubrovčanin marulićevski prevodi: »bez suprotive«.

Za nedostatak u zdravlju ili opreku zdravlju, što Elli naziva *infirmità*, Orbin uvodi u Dubrovniku udomaćen nazivak 'nemoć' za bolest. Milanezovu opreku

---

DRVGA PETERIČA.

Scéfti, Mir, bez fméchie.

Sedmi, Priateglftvo, bez nenavidofiti.

Ofmi, Poznanye, bez himbe.

Devéti, Netarpglienye od mukke, bez umarlofti.

Deséti, Sfetigna, bez fagrielfcénya.

TRETYA PETERIČA.

Yedanaefti, Mladoft, bez starofti.

Dvanaefti, Krepos, bez fuprotive.

Trinaefti, Slava, bez potifctenya.

Cetarnaefti, Vefelye, bez zlovoglftva.

Petnaefti, Stanovitftvo, bez ftráha.«

⁴⁶⁷ Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 306–307.

agilità – *gravezza* u drugom retku Dubrovčanin uspješno svladava oprekom ‘lasnost’ ili ‘hrlost’ – ‘tegoća’, premda se ni jedan od ta tri nazivka nije ustalio. Osobito je uspješno Orbinovo rješenje za *gravezza* – ‘tegoća’, jer je tvorbeni putokaz današnjoj ‘težini’, makar u drugim značenjima. Nedostatak ili opreku obilnosti, u Ellija *carestia*, a po značenju ‘nestašica’, dubrovački benediktinac prevodi glagolskom imenicom ‘pomanjkan’je’. U petom retku lombardski franjevac upozorava na to što ne smije manjkati ljepoti – da bude »bez izobličjenja« (*senza deformità*), a Orbin odabire opreku služeći se udomaćenim, držičevskim nazivkom ‘gruboća’.

Da bi preveo Ellijevu opreku miru: *turbatione*, Orbin poseže za dubrovačkom udomaćenicom ‘smeća’, u značenjima ‘pomutnja’, ‘nemir’, čak i ‘pobuna’. Pri prevodenju Ellijeve opreke »prijateljstvo – neprijateljstvo« (*amicitia – odio*) Dubrovčanin se potpuno udaljuje od Ellijeve nakane kad uvodi ono što mora nedostajati istinskom prijateljstvu – zavist s pomoću nazivka ‘nenavidost’. Da se spoznavanje ili poznavanje ne smije odlikovati prijetvornošću, Orbin ističe hrvatskim nazivkom ‘himba’, premda je mogao odabrati talijanizam i danas udomaćen u Dubrovniku – ‘falsitat’. U devetom se retku Orbin muči prevodeći Ellijev latinizam *impassibilità* i pribjegava glagolskoj imenici ‘netrpjen’je od muke’ sa značenjem ‘nepodložnost patnji’. U tom se istom retku odlučuje i za ‘umrlost’ umjesto ‘smrtnost’ kao analogon Ellijevu nazivku *mortalità*. U desetom retku Elli opisuje rajsku »svetost bez sagriješivosti« (*santità senza peccabilità*), a Orbin ne kuje nazivke s dočetakom –*ost*, nego se služi drevnijim dočetakom –*nja* koji se susreće u Marulićevoj *Juditi*: ‘svetinja’ u značenju ‘svetost’.

U trinaestom retku Elli uvodi opreku »proslavljenost bez kukavičluka« (*gloriosità senza viltà*), a Orbin prevodeći drugi član para ponovo poseže za glagolskom imenicom ‘potišten’je’, umjesto ‘potištenost’. U četrnaestom retku Elli jednostavno suprotstavlja radost i žalost, a Orbin mijenja smisao uvodeći ‘zlovoljstvo’ kao analogon tuzi. U petnaestom retku Elli uvodi rajski analogon zemaljskoj ‘nadi’, što je »sigurnost« (*sicurezza*), a Orbin je prevodi dubrovačkom udomaćenicom ‘stanovitstvo’, premda je to mogao jednostavnije izreći nazivkom ‘stanovitost’, i danas udomaćenim u Dubrovniku. Prevodeći pak »ustrašenost« ili »stidljivost« (*timidità*), on se umjesto svojstva odlučuje za stanje – ‘strah’. Tako zapravo popis »djelā od slave« postaje nekom vrstom Orbinova aneksnoga rječnika koji sadržava trideset nazivaka za svojstva i stanja koja se odnose na čovjekovo djelovanje u raju te na njihove nedostatke ili opreke. Još šire promotreno, nauk o uresima/prícijama spašenikove duše i tijela, povezan s »djelima od slave«, oblikuje neku vrst eshatološke antropologije, kako u Ellija tako i u njegova prevoditelja Orbina.

U osmom i devetom pitanju Ellijeva učenika zanimaju omjeri unutar mnoštva spašenih te između mnoštava spašenih i osuđenih kršćana. Osmo pitanje propituje odnos muškoga i ženskoga iz eshalotološke perspektive. Ellijev učenik oblikuje dilemu u prilog većoj brojnosti spašenih muškaraca:

»Napokon, hoće li u preblašenom Kristovu kraljevstvu muškarci i žene biti spašeni u jednakom broju ili u nejednakom, to jest više muškaraca nego žena?«⁴⁶⁸

Ellijevu dilemu Orbin pri prijevodu na hrvatski preriče u trilemu:

»hoće li se najposlije u kraljevstvu priblašenom Isukrstovu sahraniti ljudi i žene u broju jednako ali će biti veće muškoga ali ženskoga?«⁴⁶⁹

Orbin se dakle služi dubrovačkim 'ali', u značenju uključivoga rastavnog veznika 'ili', da u pitanje ravnopravno uključi treću mogućnost – da bude spašeno više žena nego muškaraca. Njegovo se pitanje pretpostavlja jednak ili simetričan odnos prema muškarcu i ženi, što je bitna izmjena spram Ellijeve prvotne stilizacije pitanja.

Kao i osmi odgovor u prvom razgovoru, Ellijev je odgovor na osmo pitanje četrnaestoga razgovora ponovo među najopširnijima, jer milanski franjevac raspravlja tri mišljenja prije negoli zauzme konačni stav. Prvo mišljenje zalaže se za jednak broj spašenika među muškarcima i ženama:

»Za odgovor dake velju, da sprva čini se, da će se jednako brojem sahraniti na nebu muško i žensko. I kaže se po ovi način, to jest: da Adam ne bude sagriješio u raju, toliko bi se muškoga koliko ženskoga sahranilo. I ovo je istina, jerbo sveti Tomas to govori u *Kvolibetijeh* i Rikardo u drugomu od *Sentencija*.«⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 309:

»se finalmente nel Regno beatissimo di Christo saranno salvati gl'huomini, et donne in numer' uguale, ò pur ineguale cioè, più maschi, che femine.«

⁴⁶⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 301:

»hochie|li|fe nay poslie ù kraglieftvu pribloxenom Isukarftovu, sahraniti [*corr. ex* Sahrniti] gliudi, i xene ù broyu yednáko, alli|chie bitti vechie mušckoga, alli xenskoga.«

⁴⁷⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 301:

»Za odgovor dake vegliu, dà šparva cin|fe, da|chie|fe yednáko broyem šahrániti nà Nebbu, mušcko, i xensko. I káxe|fe pó ovi nacin, to|yest, dà Adam ne|bude šagriješio ù Rayu, tolikó|bi|se mušckoga, koliko xenskoga fahrani|lo. I ovó|ye iština; yerbo Sfeti Tomas tó govori, ù *Qvolibetieh*, i Rikardo, ù drugomu od *Sentencija*.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 309–310:

»In risposta dunque dico, che à prima faccia pare, che di ugual numero saranno salvati in Cielo i maschi, et femine. Et questo si prova à questo modo, cioè, se Adamo fosse stato senza peccare nel Paradiso, tanti sarebbero nati maschi, come femine. Et questo è vero, percioche lo dice San Tomaso ne i *Quolibeti*, et Ricardo nel 2. delle *Sentenze* <...>.«

Naslove vrela u obama navodima i transkripciji kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

Elli upućuje na tri izvora, prvo u najavi na Pelbarta iz Temišvara, a pri izlaganju mišljenja na Tomu Akvinskoga i Rikarda iz Mediaville kao autoritete. Iako Elli to nije zabilježio, Akvinac je to pitanje neizravno postavio i na njega odgovorio u trećoj knjizi svojih *Quaestiones de quolibet*,⁴⁷¹ a Rikard zastupa isto gledište u svom komentaru druge knjige *Sentencija* Petra Lombardskoga.⁴⁷² Ali taj se odgovor odnosi na ljudski rod u stanju nevinosti, u Ellija: *in stato d'innocenza*, u Orbina: »u bitju od pravednosti«, kad svaki muškarac ima svoju družicu; stoga Elli može jednostavno otkloniti Tomin i Rikardov zaključak: »Ma sada nije tako.«⁴⁷³

Drugo mišljenje Elli crpi samo iz Aristotela, kad poseže za njegovim obrazloženjem iz prve knjige *Politike*:

»Drugo, čini se, da muške glave, koje se će sahraniti, imaju veće biti na broju negoli ženske. I ovo se kaže po onomu što piše Aristotile u prvom libru od *Politike*, koji govori, da muška glava naravnijem načinom dostojnija je i izvrsnija negoli ženska. Ma u slavi nebeskoj ima biti svršena i najveća izvrsnos. Dake, cjeća ovoga razloga, koji je pritvrd i jaki, broj od ljudi bi' će veći negoli od žena.«⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Thomas Aquinas, *Quaestiones de quolibet*, »Quodlibet tertium. Quaestio 11. Vtrum scilicet si primus homo non peccasset, tot fuissent nati mares quot foemine«, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia* (2000), dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/q03.html> (pristupljeno 24. 8. 2021).

Usp. »Pitanje XI. Čl. 1. Da prvi čovjek nije sagriješio, bi li bilo rođeno toliko muškaraca koliko i žena?«, u: Toma Akvinski, »Treći kvodlibetum« (2001), pp. 586–587, na p. 587.

⁴⁷² Clarissimi Theologi Magistri Ricardi de Media Villa Seraphici Ord. Min. Convent. *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*. Tomus secundus. Nunc demum post alias editiones diligentius et laboriosius (quoad fieri potuit) recognitae, et ab erroribus innumeris castigatae, necnon conclusionibus, ac quotationibus ad singulas quaestiones adauctae, et illustratae, a R. P. F. Ludovico Silvestrio a Sancto Angelo in Vado, Doctore Theologo, et eiusdem Instituti professore. (Brixiae: [Apud Vincentium Sabbium], 1591), u: »[Distinctio XX. Articulus II.] Quaestio I. Vtrum in statu innocentiae fuisset aequalis multiplicatio virorum, et mulierum.«, pp. 254.2–255.2, na p. 255.1:

»Conclusio. Vt quilibet vir haberet adiutorium simile sibi, ac posset speciei multiplicationi operam dare, <...>, Deus mandavit aequalis semper fuisset virorum ac mulierum multiplicatio.«

⁴⁷³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 302: »Ma fada nie tako.«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 310: »ma adesso non è cosi.«

⁴⁷⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 303:

»Drugo, cinij|fe, dà muške gláve, koye|fe|chie sahraniti, imayu vechie bitti nà broyu, negoli xenske. I ovó|fe káxe pó onomu fcto pij|fe Arifotile, ù parvom libru od *Politike*, koi govori, dà muška glava naravnijem nacinnom doftoynia|je, i izvarfnia, negoli xenska. Ma ù slavi nebeskoy imá bitti sfarfecna, i nay vechia izvarfnos: dake cjechia ovoga razloga, ko|fe pritvard, i yáki, broy od gliudij bi|chie vecchí, negoli od xéna.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 311:

»Secondo pare, che gli maschi, che si salveranno, habbino d'esser in maggior numero, che

Aristotelov stav istaknut je u uzrubicni:

»Muške su glave izvrsnije negoli ženske.«⁴⁷⁵

Elli dakako upućuje na tri mjesta u prvoj knjizi *Politike*, gdje Aristotel tvrdi, a da ne obrazlaže, da je muškarac »po naravi« (*naturaliter*), u Ellija *naturalmente*, u Orbina 'naravnijem načinom', nadmoćan ženi. Prvo glasi:

»Uz to, i muško naprama žensku: po naravi je jedno bolje, a drugo gore; jedno vladajuće, a drugo vladano.«⁴⁷⁶

Pri opisu 'vladavine' u braku, u dvanestom poglavlju, Filozof dodatno ističe da je muškarac »po naravi« prikladniji od žene za zapovijedanje:

»(jer mužu je dano vladati ženom i djecom, oboma kao slobodnim, ali ne istim načinom vladavine, nego ženom državnički, a djecom kraljevski; jer muško je po naravi pogodnije zapovijedati negoli žensko <...>)«⁴⁷⁷

Odnos muškarca i žene kao odnos između vladara i podanika Stagiranin, ponovo »po naravi«, tematizira i u trinaestom poglavlju prve knjige *Politike*:

»te su po naravi većina bića vladajuća i vladana. Jer drukčijim načinom vlada slobodnjak nad robom te muško ženskim i muž [= otac] djetetom; u svima su naime prisutni dijelovi duše, ali su prisutni različito. Rob tako uopće nema savjetodavne sposobnosti; žensko je ima, ali je nevladna [= nema ovlast]; dijete je ima, ali je ona nesavršena.«⁴⁷⁸

---

non saranno le femine. Et questo si prova per autorità d'Aristotile, nel primo della *Politica*, qual dice, che il maschio è naturalmente più degno, et più perfetto della femina. Ma nella gloria celeste, gl'ha di esser la somma perfettione; adunque per questa ragione, qual è fortissima, il numero de gli huomini sarà maggior, che quello delle donne.«

⁴⁷⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 303:

»Muške|fu glave izvarfnie, negoli xenske.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 311:

»Maschi sono più perfetti che le femine.«

⁴⁷⁶ Aristoteles, *Politica* I.5: 1254b12; usp. Aristotel, *Politika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan (Zagreb: Globus i Liber, 1988), p. 10; u tumaču pojmova izostao nazivak 'žena'.

Nadalje u bilješkama: Aristotel, *Politika* (1988).

⁴⁷⁷ Aristoteles, *Politica* I.12: 1259a39–1259b4; Aristotel, *Politika* (1988), p. 24.

⁴⁷⁸ Aristoteles, *Politica* I.13: 1260a5–14; Aristotel, *Politika* (1988), p. 26.

O Aristotelovu razumijevanju žene u prvoj knjizi *Politike* usp. Edward Clayton, »Aristotle: Politics«, *Internet Encyclopaedia of Philosophy*; <https://iep.utm.edu/aris-pol/#SH7e> (pristupljeno 26. 9. 2021); Fred Miller, »Aristotle's Political Theory« (2017), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-politics/> (pristupljeno 26. 9. 2021), u poglavlju »Political Naturalism«.

Neobrazložena prednost muškarca pred ženom, kako je »po naravi« proglasuje Aristotel u prvoj knjizi *Politike*, zadnja je Ellijeva uputnica pri rješavanju teoloških svaštica i na Aristotela i na filozofska djela uopće. Aristotelovo mišljenje Elli odbacuje, u čem ga Orbin slijedi, i to baš zbog naravi:

»jer na nebu neće biti tolike izvrsnosti da će pogubiti i razčiniti narav; cjeća toga da je oni [= Aristotelov] razlog dobar, imali bismo još rijeti, da sve žene imale bi uzkrsnuti muške glave, što nije istina, <...>.«⁴⁷⁹

Već je ranije, uz četvrto pitanje jedanaestoga razgovora, Elli obrazložio i Orbin ga slijedio u stavu da će muškarac uskrsnuti kao muškarac, a žena kao žena, u skladu sa svojom naravi.

Treće mišljenje, koje Elli izlaže, oslanja se samo na Augustina:

»Treće, čini se još, da će se ženā sahranit [= spasiti] veće negoli ljudi. I ovo se kaže s ovijem razlogom, to jest jerbo su žene većma bogoljubnije negoli su ljudi. Zato sveti Agustin govori ono, što malo manje svaki dan poje Crkva Sveta, kada govori Blaženoj Djevici, to jest: *Moli se za [bolje: zagovaraj] bogoljubne ženske glave!*«⁴⁸⁰

Ako to i nije spomenuto, Augustin se pritom oslanja na molitveno iskustvo svoje majke sv. Monike, koja je izmolila sinovo obraćenje. Elli izrijeком navodi zaziv iz marijanske antifone *Sancta Maria, succurre miseris* u brevijaru na svetkovine Blažene Djevice Marije: »Posređuj za pobožni ženski spol!«

⁴⁷⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 303:

»yer nà Nebbu, nechie bitti tolike izvarfnosti, da|chie pogubitti, i rascinitti narav; cìechia toga da|ye onij razlog dobar, imali|bifmo još rieti, dà sfè xene imale|bi uzkar|[f]nutti mučke glave; fcto nie iftina, kako|fam ukazáo, i rekao odizgára, govorecchi od uzkarfnutya.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), pp. 311–312:

»percioche in Cielo non vi sarà tanta perfettione, la qual habbi da distruggere la natura, la ove se quella [ragione] seguitasse haveressimo anco à dire, che tutte le donne doverebbono risuscitar in huomini, il che è falso, come hò provato, et detto di sopra, parlando della resurettione.«

⁴⁸⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 303:

»Tretye, cinij|fe yofc, da|chie|fe xená fàhranit vechie, negoli gliudij. I ovó|fe káxe s' oviem razlogom, to|yest, yerbo|fu xene vecchma bogogliubnie, negoli|fu gliudi. Za tó Sfeti Aguftin govorri onó, fcto mallo magne sfaki dan poye Çarqva Sfeta, kada govorri Blaxenoy Dieviçi, to|yest, Moli|sè za bogogliubne xenske glave.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 312:

»Terzo, par anco che le femine saranno salve in maggior numero, che non saranno maschi. Et questo si prova con quella ragione, cioè, che le femine sono più devote, che non sono i maschi. La ove S. Agostino dice quello, che quasi ogni giorno canta santa Chiesa mentre parla alla Beata Vergine, cioè: *Intercede pro devoto faemineo sexu.*«

Stih iz marijanske antifone kosopisom istaknuo Angelo Elli.

(*Intercede pro devoto faemineo sexu*). Zaziv iz antifone Orbin ne prevodi točno niti ga ističe kosopisom kako bi upozorio svoga čitatelja da je riječ o navodu.

U Ellijevoj je uzrubnici Augustinov stav ublažen, a Orbin pri prijevodu slijedi tu Ellijevu promjenu stava:

»Žene su veće bogoljubnije po n'jeki način, negoli ljudi.«⁴⁸¹

a u tekstu je taj »n'jeki način« razjašnjen »po n'jekom zdvornijem viđenjem« (*secondo una certa apparenza*),⁴⁸² dakle po vanjskim očitovanjima, što je potkrijepljeno Augustinovim stavom da su žene sklonije plaču i sažaljenju nad nevoljnikom.

Ellijev konačni odgovor doima se na prvu vrlo trezvenim:

»Za zaglavljenje dake odgovara se na dubio, da nije naše djelo ni se nami pristoji da mi odlučujemo ali odrejujemo broj od izabranijeh, koji broj sam Bog u istinu zna i njemu je očit.«⁴⁸³

Ipak, lako je uočiti da je to načelan odgovor koji se mogao dati i da se ne rasprave različita mišljenja među teolozima i filozofima, napose Tomino, Aristotelovo i Augustinovo. Drugo i važnije, Ellijev odgovor promašuje pitanje. Pitanje cilja na to može li čovjek nekako doznati omjer između spašenih muškaraca i spašenih žena, dakle lišeno je bilo kakve preuzetnosti da bi čovjek imao odrediti brojeve spašenika. A hrvatski prevoditelj uviđa poteškoće u Ellijevu odgovoru, čim se trudi ublažiti stilizacije: umjesto »nije naša služba htjeti odrediti broj izabranih« (*non è nostro ufficio il voler determinare del numero de gli eletti*) Orbin prevodi »nije naše djelo ni se nami pristoji da mi odlučujemo ali odrejujemo broj od izabranijeh«.

Osmo pitanje petnaestoga razgovora, o omjeru između spašenih muškarca i spašenih žena, jedino je Ellijevo pitanje uz koje se s dvama kršćanskim mišlicima Augustinom i Tomom Akvinskim ravnopravno, svojim mišljenjem,

⁴⁸¹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 304:

»Xene|fu vechie bogogliubnie pò nieki nacin, negoli gliudi.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 312:

»Femine sono più divote, ad un certo modo, che li maschi.«

⁴⁸² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 304; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 312.

⁴⁸³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 304:

»Za zaglavlienyje dake odgovara|fe nà dubio, da nie naše diello, ni fe nami pristoi, dà mij odlucuyemo, alli odreyuyemo [*corr. ex od reyuyemo*] broj od izabranieh, koí broj sam Boog ù iftinu zná, i gnemulje ocit.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 312:

»In conclusione dunque si risponde alla questione, che non è nostro ufficio, il voler determinare del numero de gli eletti, il qual numero è solo con certezza manifesto à Dio.«

natječe Aristotel, pri čem Stagirinin nudi svoj »prtvrd i jak razlog« za nadmoć muškarca nad ženom sa stranica prve knjige svoje *Politike*. Scena je postavljena tako da je Aristotel u prigodi da, na stranicama Ellijeve knjige, prvi put 'pobijedi' Augustina i Akvinca istodobno. Ali lombardski franjevac nakon rasprave odustaje od vlastitoga pitanja, a dubrovački benediktinac nastoji što bolje opravdati njegov odustanak.

Deveto pitanje posljednjega razgovora tiče se omjera između spašenih i osuđenih kršćana:

»hoće li bit veći broj od krstjana, kî na svrsi od svijeta biti će izabrani od Boga na slavu nebesku, negoli krstjana, kî će [se] osuditi?«⁴⁸⁴

Na kraju svoga odgovora Elli priopćuje čitatelju da se posve oslanja na Silvestra Prierija:

»ma sve sam uzo od počtovanoga Oca Meštra Silvestra Prieria, u njegovoj *Zlatnoj rusi*, svrhu Van'jelja od Septuagesime.«⁴⁸⁵

On doista ima razloga osloniti se na Prierijevu propovijed »Dominica in Septuagesima.«, i to na onaj dio koji se odnosi na učenikovo pitanje:

»Pita se da li je kršćana koje treba izabrati za slavu manje od onih koje treba osuditi na kaznu.«⁴⁸⁶

Samo što Prierio propovijed ostvaruje kao teološku raspravu o porukama Isusove prisposode o vinogradu iz 20. poglavlja *Evandjelja po Mateju*, s osloncem

⁴⁸⁴ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 304–305:

»hochie|li bit vecchi broy od karftyana, kij nâ sfarî od sfieta bitti|chie izabrâni od Bogga nâ slavu nebesku, negoli karftyâna, kij|chie|[fe] ofluditi.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 313:

»se li Christiani, quali alla fine del mondo saranno da Dio eletti alla gloria del Cielo, hanno da esser in maggior numero, che non saranno i Christiani, che si dannaranno.«

⁴⁸⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 310:

»ma sfejlam uzó od Poctovanoga Oça Meštra Silvestra Prieria, ù gnegovoy *zlatnoy Rusi*, sfarhu *Vanyelya* od Septuagesime, <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 318:

»ma tutto hò pigliato dal Reverendo Padre Maestro Silvestro Prierio, nella sua *Aurea rosa*, sopra il Vangelio della Settuagesima, <...>.«

Naslov Prierijeva djela u Ellijevu izvorniku i Orbinovu prijevodu kosopisom istaknuo Ivica Martinović.

⁴⁸⁶ »Dominica in Septuagesima.«, u: *Aurea rosa* R. P. F. Silvestri de Prierio Pedemontani sacri Ordinis Praedicatorum de observantia. (Venetiis: Apud Iac. Sansovinum Venetum, 1569), pp. 144b–153a, na p. 151b:

»Quaeritur autem utrum Christiani eligendi ad gloriam sint pauciores damnandis ad poenam.«

na Tomu Akvinskoga i oce, a Elli nudi odgovor posve drukčijega ustroja od Prierijeva. Milanski franjevac prvo podsjeća na dvije starozavjetne metafore: »koliko je zvijezda na nebu« u Božjem obećanju o Abrahamovu potomstvu (Gen 15,5) i kao »pržine morske«, podsjeća i na prizor iz Ivanova *Otkrivenja* s mnoštvom ljudi obučenih u bijele haljine pred Jaganjcem (Otk 7,9–17) te zaključuje da bi prema tome broj spašenika trebao biti »priveličak« ili »privelik«. Potom podastire tri hagiografska primjera, a osobito je upečatljiv onaj iz sv. Jeronima, prema kojima bi i broj osuđenika imao biti »velik«. Napokon oblikuje odgovor veoma sličan odgovoru na prethodno pitanje:

»Velju i zajedno odgovaram, da istinu od toga tvoga pitanja i od toga dubia sâm Bog zna i njemu je očita, ma ništar nemanje može se razložito rijeti i bogoljubno vjerovati da veći dio od krstjana, kî imaju pravu vjeru i živu u posluhu od Svete Rimske Crkve, spaseni su i zahranjeni.«⁴⁸⁷

Pritom Orbin hrvatskom čitatelju nudi utješniji zaključak o spasenju kršćana negoli Elli talijanskom: milanski je franjevac uvjerenja da zaključak vrijedi »vjerojatno« (*probabilmente*), dok dubrovački benediktinac smatra da je »razložito« povući takav zaključak.

Tu je Elli mogao stati, jer je odgovorio na pitanje, ali on začudo nastavlja razlagati o još dvije važne teme: o ulozi sakramenata u čovjekovu spasenju prema Tomi Akvinskom, napose o važnosti ispovijedi na času smrti, te posebno o porukama *Evanđelja po Mateju*. Taj nastavak milanski franjevac u cijelosti crpi iz Prierija! Da će biti više spašenih negoli osuđenih kršćana, milanskoga franjevca uvjerava stilizacija rečenice iz Isusove prispodobe o kukolju »da će doći anđeli koji će razlučiti zle između dobrih i pravednijih« (prema Mt 13,41–42),⁴⁸⁸ na temelju Isusove prispodobe o svadbenoj gozbi, također prema Mateju (Mt 22,11), Elli podsjeća na to da samo jedan od uzvanika nije imao

⁴⁸⁷ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), pp. 306–307:

»vegliu, i zayedno odgovaram, dà iftinu od toga tvoga pitanja, i od toga dubia, sam Boog zna, i gnemulye ocitta [*corr. ex occitta*], ma ništar nemagne moxe|fè razložito rieti, i bogogliubno vierovati, dà vecchi dio od karštyána, kij imayu pravu vieru, i xivu ù pofluhu od Sfete Rimske Çarqve, špafenijfu, i zahragnení.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 315:

»dico, et insieme rispondo, che la verità di questa questione, è solo nota, et manifesta à Dio, ma nondimeno si può probabilmente dire, et piamente credere, che la maggior parte delli Christiani, gli quali hanno la vera fede, et che vivono nell'obediencia della santa Romana Chiesa, siano salvati.«

⁴⁸⁸ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 308:

»da|chié dócchi Anyeli, koj|chie razlucit zle izmeyu dobrieh, i pravednieh.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 317:

»che verranno gl'angeli, che separaranno gli cattivi dal mezzo de giusti.«

svadbeno ruho i stoga, kako pisac prestilizira biblijski navod, »samo jedan bi zatvoren u tamnicu«;⁴⁸⁹ napokon Milanez ne izbjegava spomenuti i Isusovu rečenicu koja proturječi njegovu 'zalaganju' za veći broj spašenika, ali je tumači iz perspektive Isusova doba:

»I nije potrebno rijeti da Isukrst naš Gospodin, u svetom Mateju, na 20. pog. govori:

'Mnozi su zvani, ma mali izabrani.' [Mt 22,14]«⁴⁹⁰

Tek kad tumači odabrane rečenice iz *Evandjelja po Mateju* u Ellijevu se razlaganju osjeća utjecaj čitanja Prierijeve *Zlatne ruse*. Prethodni navod pruža i dokaz da je Elli čitao upravo Prierijevu propovijed o Isusovoj prisposobi o vinogradu iz 20. poglavlja Matejeva Evandjelja. Naime, na početku svoje propovijedi Prierio je tiskao prisposobu o vinogradu, evanđeoski odlomak iz Matejeva 20. poglavlja, a potom, posve neuobičajeno, dodao završnu rečenicu iz druge prisposobe, prisposobe o svadbenoj gozbi iz 22. poglavlja.⁴⁹¹ Elli se poveo za Prierijevom pogreškom i rečenicu »Mnogo je zvanih, malo izabranih.« pridodao odlomku iz 20. poglavlja. Ipak Ellijevo 'priznanje' da je »sve uzo« iz Prierija treba uzeti s doličnim oprezom. Na temelju ovoga primjera prije bi se moglo zaključiti da se Elli štitio uglednim imenom kad god je, unatoč svom oprezno oblikovanom odgovoru, dvojio o tom je li ponudio pravi odgovor.

Deveto pitanje petnaestoga razgovora ujedno je i posljednje pitanje u Ellijevoj zbirci pitanja »bilo o čem« što se tiče »prvih i posljednjih stvari«. Desetom pitanju, ujedno i završnom u cijeloj zbirci namijenjena je druga svrha. Učenik zabrinuto pita:

»da nije u tomu [= u Tvojim odgovorima, učitelju] kojagodi stvar, suprotiva Svetoj Materi Crkvi, ali suprotiva nje Naučitelje, kojijeh je ona primila i pohvalila?«⁴⁹²

⁴⁸⁹ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 309: »da yedan sam, bij zatvoren u tamnicu«; Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 317: »ch'uno solo fu rinchiuso nella carcere«.

⁴⁹⁰ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 309:

»i nie potrebno rieti, dà Ifukarft naš Gospodin [*corr. ex* Gofoodin], u Sfetom Matteu, na 20. pog. govori:

Mnozi|fu zvani, ma mali izabrani.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 317:

»ne vale à dire, che Christo nostro Signor dica, in san Matheo, al 20. cap.:

Multi sunt vocati, pauci verò electi.«

⁴⁹¹ »Dominica in Septuagesima.«, u: Silvester de Prierio, *Aurea rosa* (1569), p. 145a:

»Sic erunt novissimi primi et primi novissimi. Multi enim sunt vocati, pauci vero electi.«

⁴⁹² Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 310:

»dà nie u tomu kojagodi stvar, suprotiva Sfetoy Materi Çarqvi, alli suprotiva gne Nauciteglie, koiehje onna primila, i pohvalila; <...>«

A učitelj, dakle sâm Elli, spremno se podlaže sudu Crkve:

»Za odgovor dake velju, govoreći prid Bogom, da odizgara nijesam rekao nijednu stvar od moga, ma sam sve skupio od svetijeh naučitelja i kako veći dio od njih drži. Ništar nemanje moglo bi bit, ili er se nijesam stavio iliti er nijesam podoban bio, da sam rekao kojegodi stvari, koje nijesu kako općeno drži Sveta Mati Crkva ali nje naučitelji, koju stvar ja ne scijenim.

Ma ako sam to upisao u ovomu libarcu, svaku stvar ja smršujem i podlagam pod sud od iste Svete Matere Crkve i još od svakoga drugoga, koji bolje od mene drži. Pokli ja hoću i želim živjeti i umrijeti pod krilom i u milosti Svete Crkve Katoličanske i Apostoličanske.«⁴⁹³

Elli dakle posve otvoreno priznaje kako je nastala njegova zbirka teoloških svaštica: odgovore je »skupio od svetih naučitelja i kako veći dio njih drži«, ali ipak pretjeruje kad zapisuje: »nijesam rekao nijednu stvar od moga«, jer je iz upravo poduzete raščlambe njegovih tiskanih odgovara očito da je vagao razloge pohvaljenih naučitelja i potom zauzimao vlastite stavove. To u manjoj mjeri vrijedi i za Orbina, koji je pri prijevodu i dodavao i oduzimao u odnosu na Ellijev tekst te mijenjao ili dotjerivao poruke Ellijeva izvornika.

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 319:

»et anco che non vi sia alcuna cosa contro la santa Madre Chiesa, ò suoi Dottori approvati da quella; <...>«

⁴⁹³ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 311:

»Za odgovor dake vegliu, govorecchi prid Boggom, dà odizgara niefam rekao niednu ftvar od moga: ma|fam sfè skupio od Sfetieh Nauciteglia, i kako vecchi dio od gnih darxij. Nifctar nemagne moglo|bi bit, illi er|fè|niefam ftavio, illiti er|niefam podoban bio, da|fam rekao koyegodi ftvari, koye niefu kako opchieno darxij Sfeta Matti Çarqva, alli gne Naucitegli, koyu ftvar ya ne|scijenim, ma ako|fam tó upifao ù ovomu libarcu; sfaku ftvar ya smarcuyem, i podlagam pod Súd od iftè Sfete Matere Çarqve, i yofc od sfakoga drugoga, koí boglie od mene darxij: pokli ya hochiu, i xelim, xivieti, i umrieti pod krilom, i ù millofti Sfete Çarqve Katolicanske, i Apoftolicanske.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 319:

»In risposta dunque dico, protestando à Iddio, che disopra non hò detto alcuna cosa del mio, ma il tutto hò raccolto dalli santi Dottori, et secondo l'openione più commune. Potrebbe però essere, che ò per inavvertenza, ò insufficienza, havessi dette alcune cose, che non fossero secondo l'opinione commune di santa Chiesa, ò delli suoi Dottori, il che non credo.

Però se ciò havessi scritto in questo presente libretto, cancello ogni cosa, et voglio, che sia posto sotto la corettione di essa Madre Chiesa, et anco d'ogn'uno, c'habbi migliori opinione; poiche voglio, et desidero vivere, et morire in comunione della santa Madre Chiesa Catholica, et Apostolica.«

Zaključak 1: Odnos prevoditelja Orbina prema Ellijevu djelu Specchio spirituale (1601)

Pri poredbenom istraživanju filozofskih tema u Ellijevu djelu *Specchio spirituale* (1601) i Orbinovu hrvatskom prijevodu *Zrcalo duhovno* (1614) uočeni su sljedeći postupci kojima je benediktinac iz Mljetske kongregacije odstupio od svoga talijanskoga predloška:

1. U prvom pitanju prvoga razgovora, dok odgovara na pitanje »Što je Bog?« koje je sâm sebi postavio, Elli se poziva na sv. Anselma Canterburyjskoga i na Merkurija, a Orbin skraćuje Ellijev odgovor tako da izostavlja rečenicu o »filozofu Merkuriju« (čitaj: Hermesu Trismegistu), a time i 'geometrijsku' definiciju Boga iz (pseudo)hermetičkoga spisa *Liber XXIV philosophorum*.

2. Pri prikazu »drugoga dana« Božjega stvaranja u drugom odgovoru prvoga razgovora Elli uvodi »četiri elementa« ispod nebeskog svoda (*fermento*), a Orbin te elemente i imenuje. U odnosu na svoj talijanski predložak Dubrovčanin dakle dodaje aristotelovsko razjašnjenje, a u odnosu na biblijsko izvješće u prvom poglavlju *Knjige postanka* (Post 1,6–10), koje govori o vodi i zemlji, uvodi zrak i oganj.

3. U uzrubnicama uz sedmi odgovor prvoga razgovora Orbin, neovisno o Ellijevu tekstu, definira pojmove 'alegoriko govoren'je' i 'opinijon'.

4. U sklopu sedmoga odgovora u prvom razgovoru Orbin ne prevodi Ellijevu uzrubnicu koja upozorava na to da je Guillaume de Vaurouillon »veliki skotist«.

5. Svoje obrazloženje o razlici između muškarčeve i ženine duše i tijela u osmom odgovoru prvoga razgovora Elli oprema dvama rubnim podnaslovima: »Adamo più nobile di Eva, quanto all'anima.« (»Adam je plemenitiji od Eve što se tiče duše.«) i »Ragioni che Eva fusse più nobile di Adamo.« (»Razlozi da je Eva bila plemenitija od Adama.«), podrazumijeva se: tijelom, a Orbin prevodi samo prvi rubni podnaslov: »Adam je plemenitiji od Eve koliko u duši.« Osim toga Orbinov se prijevod od Ellijeva izvornika razlikuje i po komparativima ključnima za usporedbu muškarčevih i ženinih sposobnosti: Ellijevu tvrdnju da je Adamova duša »mnogo pronicljivija« (*molto piu perspicace*) od Evine Orbin, da bi postigao veću razumljivost, preriče u hrvatski s pomoću dva komparativa – da je »vele veće tanja [po značenju: suptilnija] i bistrija«.

6. Uz definiciju žene iz pera filozofa Sekunda Šutljivca iz 2. stoljeća, za razliku od Ellija, Orbin ističe da je to definicija »od zlijeh i opacijeh žena«, čime prevodi neprozirni Ellijev izričaj *delle triste femine*. Time Dubrovčanin ispravlja i Sekunda i Ellija. Osim toga, izravnije od Ellija, Orbin zlu ženu smatra nevoljom podjednako za poštenoga i nepoštenoga muškarca.

7. Uz anegdotu iz Sokratova života, koja opisuje Sokratovu reakciju nakon što su ga dvije njegove žene zalile gnusnom vodom, dubrovački benediktinac Ellijevu uzrubnicu »Essempio et risposta di Socrate Filosofo.« preoblikuje u »Nauk i odgovor Sokrata Filofofa«, shvaćajući anegdotu ozbiljnije od svoga talijanskoga izvora.

8. Kad sažima deveti Ellijev odgovor u prvom razgovoru, Orbin skraćuje ključni, ali nejasni izričaj milanskoga franjevca: »oholost obučena u sve te okolnosti i u odviše ljubavi i također u neposluh« (*la superbia, vestita però di tutte queste circostanze, et di troppo amore, et anco di disobediensa*) u Dubrovčanina postaje »oholast, obučena u odveće veliku ljubav i jošter u neposluh«. Dubrovački benediktinac ne prenosi ni Ellijeve rubne uputnice na djela Aleksandra Haleškoga, Tome Akvinskoga, Bonaventure i Duns Škota.

9. Od dvanaest Pseudo-Bonaventurinih mjerila za uspoređivanje grijehā Elli u deveti odgovor prvoga razgovora uključuje samo njih šest: uzročnost, općenitost, golemost, nezahvalnost, pogibeljnost i neodvojivost, dakle prepolovljuje broj Pseudo-Bonaventurinih mjerila. Od šest Ellijevih mjerila Orbin u svoj prijevod uključuje četiri: uzročnost, općenitost, nezahvalnost i neodvojivost.

10. U desetom odgovoru prvoga razgovora Elli uzrubnicom upozorava na Adamovu odgovornost u »prvom grijehu«: »Eva nije primila zapovijed [od Boga], ali Adam jest neposredno.« Tu uzrubnicu Orbin preoblikuje u pitanje s drukčijom optikom: »Kako bi zapovijedeno Evi?« Dubrovčanin također oslabljuje Ellijevu i Tominu dokaznu strategiju kad Ellijev izričaj »dokazuje se« (*probatur na latinskom, si prova na talijanskom*) prevodi s »kaže se«.

11. U petom odgovoru drugoga razgovora, unutar rasprave o (ne)umrlosti prvoga ljudskog para, aristotelovac Elli ne propušta još jednom istaknuti da je sve tjelesno sastavljeno »od elemenata i prvih oprečnih kakvoća koje se uvijek bore jedna protiv druge« (*de gl'elementi, et prime qualità contrarie, le|quali sempre combattono l'una contra l'altra*), misleći naravno na toplo, hladno, suho i vlažno. Orbin pak Ellijevo izlaganje sažima tako da izostavlja prve kakvoće: čovjekovo tijelo učinjeno je »od četirih elemenata«. U skladu s tim Orbin izostavlja Ellijevu uzrubnicu: »Elementi, et prime qualità, combattono insieme.«

12. U šestom odgovoru drugoga razgovora Orbin ne prevodi jedan sloj Ellijeva razjašnjenja, koji se tiče odnosa između tijela i duše te priprema treću definiciju smrti – »razlučenje duše od tijela«, vrlo vjerojatno zato jer ga Elli gradi na igri riječima koju je teško prevesti: »Smrt (lat. *mors*) je tako nazvana po ugrizu (tal. *mordere*) u zabranjeno voće <...>«

13. Orbin pribranije oblikuje šesto pitanje trećega razgovora, koje se tiče pronalaska lijeka za smrt i čovjekova pronalazačkoga napora: dok Elli uviđa da je »čovjek pronašao tolike druge lijekove za tolike teške i gotovo nemoguće

stvari«, dubrovački benediktinac realistički zapaža da je čovjek »našao tolike lijeke tolicijem družijem stvari[ma] mučnijema«.

14. Uz temu smrtnoga straha u osmom odgovoru četvrtoga razgovora Elli podsjeća na glasoviti zaziv koji sv. Ivan Zlatousti izriče u ime umirućega o smrti kao »neobičnom putovanju, kakvim se nikad nisam zaputio«, što Orbin prevodi: »jedan put, koji nijesam prije učinio«, dakle izostavlja neobičnost kao bitno obilježje toga puta.

15. U osmom odgovoru petoga razgovora Elli prema Rosacciovoj »slici svijeta« razjašnjava da se središte svijeta, ujedno i središte Zemlje, dijeli u četiri kruga: pakao, čistilište, limb i krilo Abrahamovo, a Orbin u prijevodu pretjerano sažima Ellijevo izlaganje, izostavljajući njegovo glavno razjašnjenje.

16. U šestom odgovoru šestoga razgovora Elli tek u uzrubnici otkriva svoje vrelo: to je Algazel, odnosno Al-Ghazālī i njegov komentar Aristotelove *Fizike*, a Orbin u prijevodu još jednom izostavlja uzrubnicu koja upućuje na filozofsko vrelo.

17. U desetom odgovoru sedmoga razgovora Elli tumači da postoji velika razlika između čovjekove spoznaje i spoznaje duše odijeljene od tijela, a Orbin u svom prijevodu izostavlja dragocjeni Ellijev izričaj o naravi čovjekove spoznaje: »tjelesno, posredovanjem fantazmi« (*corporalmente, per mezo de fantasmī*).

18. U drugom odgovoru osmoga razgovora, gdje Elli propituje narav paklenoga ognja i oslanja se na prirodnofilozofske spoznaje o procesu gorenja, Orbin u prijevodu ponovno pribjegava svojim već ustaljenim pojednostavnjivanjima. Dok Elli izriječom zapisuje da je pakleni oganj »tjelesan i tvaran« (*corporale, et materiale*), Orbin te dvije oznake izostavlja i dostatno mu je ustvrditi da je pakleni oganj »iste naravi« kao i naš. Dok Elli izriječom tvrdi da je naš oganj (i) »svjetlost« (*luce*), Orbin se izražava opreznije – pridjevom »svijetao«. Dok Elli zapisuje da gorenja nema bez »neke stvari« (*qualche materia*), Orbinu se ono događa »u kojoj godi stvari«, što je ipak odmak od Ellijeva izvornoga značenja.

19. Pri opisu muka koje trpi osuđena duša, u trećem odgovoru osmoga razgovora, Elli se služi navodom iz Tomina komentara *Sentencija*, u kojem Akvinac slijedi misao sv. Bazilija (*secundum Basilium*) da se u posljednjem očišćenju svijeta događa »odvajanje elemenata« (*separatio elementorum*), a Orbin, nažalost, uz »razlučen'je meju elementi« izostavlja Tominu uputnicu na sv. Bazilija.

20. U trećem odgovoru osmoga razgovora Elli slijedi misao Rikarda iz Mediaville da osuđene duše trpe od svih četiriju elemenata, ne samo od ognja, k tomu da trpe i »od utjecajā nebesa« (*dall'influenze de Cieli*), a Orbin u prijevodu izostavlja ove posljednje utjecaje.

21. U prvom pitanju devetoga razgovora, »Hoće li jednom ovi svijet imat svrhu, kako je imao početak?«, Elli za svijet koristi nazivak »svjetski stroj« (*machina mondiale*), koji upućuje na mehanicističko poimanje svijeta, ali ga Orbin u svom prijevodu ne usvaja.

22. U prvom odgovoru devetoga razgovora, gdje raspravlja o svršetku svijeta, Elli se najjasnije izražava u uzrubnici: »Svijet će se okončati što se tiče svoje forme, ali ne i što se tiče svoje supstancije.« A Orbin tu ključnu uzrubnicu začudo ne prevodi.

23. U sedmom odgovoru desetoga razgovora, gdje raspravlja o uskrsnuću mrtvih, Elli još jednom upućuje na znamenitu Aristotelovu izreku o srcu iz petog poglavlja druge knjige *De generatione animalium*: »srce je prvo koje oživi i posljednje koje umire« (*cor primum vivens et ultimum moriens*), ali domeće i Avicenin stav o srcu, a Orbin u svom prijevodu izostavlja rečenicu kojom Elli sažima Avicenin stav. Time dubrovački benediktinac izostavlja Avicenu kao izvor, premda se njegovo ime nalazi na popisu »vrijednijih pisalaca« na početku njegova prijevoda.

24. U četvrtom odgovoru jedanaestoga razgovora, odgovarajući na pitanje »Hoće li žena uskrsnuti kao žena?«, Orbin ne samo da izostavlja velik odlomak Ellijeva odgovora, nego time svom čitatelju onemogućuje uvid u ustroj Ellijeva obrazloženja. Elli u uvodu izriče potvrđan odgovor: »žena će uskrsnuti kao žena«, potom tumači kako »pravi teolozi« (*i veri theologi*) potvrđno odgovaraju na postavljeno pitanje, a potom nudi dva razloga protiv niječnoga odgovora koji zastupaju »neki« neimenovani teolozi. Od te Ellijeve rasprave Orbin preuzima samo uvod s potvrđnim odgovorom i drugi razlog protiv niječnoga odgovora. Da bi istaknuo ustroj svoga odgovora, Elli ga oprema sa sedam uzrubnica, kako uvijek čini kad nudi odgovor složene strukture, a Orbin ih sve izostavlja.

25. U uvodu četvrtoga odgovora jedanaestoga razgovora Elli i Orbin upućuju kritiku Aristotelovoj tvrdnji iz *De generatione animalium*, koja se u teološkim raspravama »o posljednjim stvarima« ustalila u nevjешtu latinskom prijevodu: »Femina est quasi mas occasionatus.«, a stavovi im se razlikuju u nijansama. Prema Elliju Aristotel tvrdi: »žena je stvar nastala slučajem i bez nakane naravi« (*la donna è una cosa fatta à caso, et senza intentione di natura*), a Orbin u prijevodu taj argument steže u izričaj »žena je učinjena po sreći.« Raščlambu protivničkoga mišljenja Elli zaključuje: »ovo je mišljenje krivo, pače najkrivlje« (*opinione falsa, anzi falsissima*), a Orbin to prevodi bez naglašavanja, ali s etičkim kvalifikativom: »opinjion zla«.

26. Unutar četvrtoga odgovora jedanaestoga razgovora Elli navodi dragocjenu Augustinovu izreku o ontičkom statusu žene: »ženski spol nije nedostatak, nego narav«, a Orbin je nažalost izostavlja iz prijevoda.

27. U petom odgovoru jedanaestoga razgovora, odgovarajući na pitanje: »Kako će uskrsnuti hermafroditi?«, Elli izrijeком tvrdi da je biti hermafrodit »slučaj koji nije nastao iz nakane naravi, <...>, nego iz greške naravi«, a Orbin to obrazloženje ne prevodi.

28. Peto Ellijevo pitanje u jedanaestom razgovoru također propituje uskrsnuće za »pobačene i nakazne«. Dubrovačkom je benediktincu očito bilo neprilično spomenuti »pobačene« (*gli abortivi*), pa je pitanje preoblikovao tako da se odnosi na prijevremeno rođenu, a umrlu djecu, a odgovor se, što dodatno zbunjuje, odnosi samo na mrtvorodenčad, tj. na djecu »koja se nijesu živa rodila«. Dijete s deformitetom Orbin naziva 'prikaznim', očito iz istoga uljudbenoga razloga, pri čem čitatelj mora razumjeti da Orbinov nazivak 'prikaza' znači isto što i Ellijev nazivak 'čudovište' (*mostro*).

29. Uz isti odgovor, vjerojatno iz istih uljudbenih razloga, Orbin izostavlja Ellijevu uzrubnicu, kojom se ističe dostojanstvo hermafroditā i pobačenih iz perspektive uskrsnuća mrtvih: »Uskrsnut će hermafroditi i pobačeni u majčinoj utrobi.«

30. U četvrtom odgovoru trinaestog razgovora, gdje je riječ o zaustavljanju nebesa nakon Suda, Elli svoje izlaganje zaključuje rečenicom: »Nijedna stvar ne može na silu ustrajati neprestano.« (*niuna cosa può violentemente perseverare in perpetuo.*) A Orbin je prevodi ovako: »Nijedna stvar usiona može u vijeke stati ni napredovati.« Ali nije stvar po svojoj naravi »usiona« ili nasilna, nego nijedna stvar ne može vječno ustrajati u svom stanju »na silu«. Orbin prilog pretvara u pridjev i time mijenja smisao Ellijeve tvrdnje!

K tomu Orbin Ellijev glagol *perseverare* prevodi dvama hrvatskim: 'stati' i 'napredovati'. Odakle Orbin zna da se ustrajnost može ravnopravno opisati dvama različitim stanjima: mirovanjem i gibanjem? Iz Ellija svakako ne!

31. Iz četvrtoga Ellijeva odgovora u četrnaestom razgovoru, gdje je riječ o osjetu vida u spašenikā, odnosno gdje se odgovara na pitanje: »Po koji način božanstvo bi' će viđeno očima telesnijema od svetijeh?«, dubrovački benediktinac izostavlja cijelu Ellijevu rečenicu s uputnicom na sedmo poglavlje druge knjige Aristotelova djela *De anima*, dakle na Stagiraninovu tvrdnju da je »samo boja odgovarajući podmet tjelesnoga gledanja«. Time Orbin oslabljuje Ellijevo obrazloženje, ali svejedno uspijeva očuvati strukturu Ellijeva odgovora.

32. U petom odgovoru petnaestoga razgovora, jednom od najdužih u cijelom djelu, gdje se između ostaloga istražuje uzrok zašto je Bog ustanovio četiri prćije za proslavljeno tijelo, Elli zaključuje: s pomoću ove četiri prćije tijelo spašenika postat će »posvema duhovno« ili »cijelo duhovno« (*tutto spirituale*), a dubrovački benediktinac taj izričaj prevodi s »kako duhovno«, u značenju

»kao duhovno«, a to je dakako teološki sporno. Kašić nažalost propušta ispraviti Orbinovu nepreciznu stilizaciju.

33. Osmo pitanje petnaestoga razgovora propituje omjer između spašenih muškaraca i spašenih žena. Elli oblikuje pitanje u prilog većoj brojnosti spašenih muškaraca: »Napokon, hoće li u preblaženom Kristovu kraljevstvu muškarci i žene biti spašeni u jednakom broju ili u nejednakom, to jest više muškaraca nego žena?« Ellijevu dilemu Orbin pri prijevodu na hrvatski preriče u trilemu: hoće li se u kraljevstvu Božjem spasiti »ljudi i žene u broju jednako ali će biti veće muškoga ali ženskoga?« Služeći se dvaput dubrovačkim rastavnim veznikom »ali«, u značenju 'ili', Dubrovčanin se već u pitanju zalaže za jednak ili simetričan odnos prema muškarcu i ženi, što je bitna izmjena spram Ellijeve prvotne stilizacije pitanja.

U nastojanju da složena filozofska i teološka pitanja približi hrvatskom čitateljstvu, napose Dubrovčanima, Orbin je često pojednostavnjivao Ellijev tekst, ponekad izostavljao rečenice ili čak odlomke, a tek iznimno dodavao u odnosu na svoj talijanski predložak, odnosno zauzimao drukčiji stav. Filozofsku vrijednost svoga prijevoda Orbin je zacijelo umanjio kad je izostavio:

1. 'geometrijsku' definiciju Boga iz *Liber XXIV philosophorum*;
  2. spomen Al-Ghazālijeva komentara Aristotelove *Fizike*;
  3. Ellijevo aristotelovsko razjašnjenje o čovjekovoj spoznaji *per mezzo de fantasmis*;
  4. sv. Bazilija kao autora sentencije o »odvajanju elemenata« (*separatio elementorum*) u »najpokonjemu očišćenju od svijeta«;
  5. Aviceninog gledišta o srcu;
  6. Augustinovu izreku o ontičkom statusu žene: »Žena je narav.«;
  7. Ellijevu uputnicu na Aristotelovo djelo *De anima*, koja se tiče osjeta vida.
- Istodobno filozofsku je vrijednost svoga prijevoda Orbin uvećao s nekoliko kritičkih čitanja Ellijeva izvornika:

1. pri prvom spomenu elemenata koji grade sve ispod nebeskoga svoda, točnije ispod »tvrdine« (*firmamentum*), dodao je u uzrubnici njihove nazivke, posve u skladu s Aristotelovom prirodnom filozofijom: »oganj, aer, voda i zemlja«;

2. u uzrubnicama je definirao pojmove 'alegoriko govoren'je' i 'opinijon' te time svoga čitatelja bolje uputio u umijeće razumijevanja Svetog pisma;

3. uz definiciju žene Sekunda Šutljivca ispravio je i Sekunda i Ellija kad je naglasio da je to definicija »od zlijeh i opacijeh žena«, a ne definicija žene;

4. Ellijev izričaj »ustrajati neprestano« (*perseverare in perpetuo*) preveo je dvama hrvatskim glagolima: 'stati' i 'napredovati'; time je, bolje od Ellija,

ustrajnost (tijela) opisao dvama različitim stanjima: mirovanjem i napredovanjem/gibanjem.

5. preoblikovao je Ellijevo pitanje o omjeru između spašenih muškaraca i spašenih žena u trilemu čime se već na razini pitanja zauzeo za jednak ili simetričan odnos prema spasenju muškarca i žene.

Zaključak 2: Ellijev i Orbinov odnos prema filozofskim vrelima

Na temelju poredbenog proučavanja filozofskih tema u Ellijevu izvorniku i Orbinovu prijevodu moguće je sad detaljnije opisati Ellijev i Orbinov odnos prema filozofskim vrelima, bilo da je riječ o djelima koja su filozofska u cijelosti ili tek po jednom svojem sloju. Tijekom toga proučavanja identificirano je naime 36 takvih djela, koja potječu od 26 »vrijednijih pisalaca«, a ovdje su popisana redom pojavljivanja u Ellijevu izvorniku:

1. (pseudo)hermetički spis *Liber XXIV philosophorum*; 'geometrijska' definicija Boga samo u Ellijevu izvorniku, o čem usp. bilješke 143 i 145;

2. Toma Akvinski, *Summa theologiae* I, na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomaticum.org/sth1000.html>;

2.1. q. 46, a. 3, co.; parafraza Tomina zaključka uz prvi redak Biblije, o čem usp. bilješke 148 i 151;

2.2. q. 66, a. 4, co.; Tomino dodatno obrazloženje uz prvi redak Biblije, o čem usp. bilješku 151;

2.3. q. 95, a. 1, s. c.; Tomin navod iz 13. knjige Augustinova djela *De civitate Dei* u sklopu obrazloženja tvrdnje da je Bog stvorio čovjeka »u milosti«, o čem usp. bilješke 166 i 168;

3. Aurelius Augustinus, *De civitate Dei*; Augustinus, *De civitate Dei libri XXII*, recensuit et commentario critico instruxit Emanuel Hoffmann, Vol. I, Libri I–XIII (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1899); Vol. II, Libri XIII–XXII (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1900);

3.1. »[Liber XII.] Caput VIII. An sancti angeli, quem habent creatorem naturae, eundem habeant bonae voluntatis auctorem per Spiritum Sanctum in eis caritate diffusa.«, pp. 579–581, na p. 580; Augustinov izričaj o odnosu naravi i milosti pri Božjem stvaranju Adamove duše: *condens naturam et largiens gratiam*, o čem usp. bilješke 166 i 168;

3.2. »[Liber XIII.] Caput X. An vita mortalium mors potius quam vita dicenda sit.«, pp. 626–627, na p. 626; Augustinova 'definicija' života: *cursus ad mortem*, stilizirana prema prvom Senekinu pismu Luciliju, o čem usp. bilješku 263;

3.3. »[Liber XXII.] Caput XVII. An in suo sexu resuscitanda adque mansura sint corpora feminarum.«, pp. 625–626, na p. 625; Augustinova definicija žene: »Non est autem vitium sexus femineus, sed natura.«, o čem usp. bilješku 348;

4. Franciscus Georgius [= Francesco Zorzi], *De harmonia mundi totius cantica tria* (1525); »[Canticum primus. Tonus septimus.] Quid paradisis voluptatis. Cap. XXI.«, ff. CXLVIv–XXLVIIIr; *anagogicus sensus* drugoga poglavlja *Knjige postanka*, o čem usp. bilješke 171 i 174;

5. Franciscus Georgius [= Francesco Zorzi], *In Scripturam Sacram problemata* (1536); »[Tomus primus de historiis sacramentalibus.] Sectio prima. De mundi fabrica.«, ff. 1r–11r; preneseno tumačenje drugoga poglavlja *Knjige postanka*, o čem usp. bilješke 171 i 174;

6. Robertus Bellarminus [= Roberto Bellarmino], *Disputationes de controversiis christiana fidei, adversus huius temporis haereticos*, Tomus primus (Ingolstadii: Ex Typographia Davidis Sartorii, 1587), »De verbi Dei interpretatione, liber tertius.«, pp. 198–248; uputnica na produbljeno proučavanje hermeneutike, ali u sklopu zalaganja za doslovno razumijevanje biblijskoga teksta, o čem usp. bilješku 176;

7. Guillermus Vorrilongus [= Guillaume de Vaurouillon], *Super quattuor libris Sententiarum noviter correctus et apostillatus* (Venetiis: Per presbyterum Bonetum Locatellum Bergomensem / Impensis vero D. Lazari de Soardis, 1503), »Secundi libri distinctio XXIX.«, ff. 135.1–136.3, na f. 136.3; doslovno tumačenje biblijskoga izvješća o raju uz 29. distinkciju druge knjige *Sentencija*, o čem usp. bilješku 177;

8. Petrus Lombardus, *Sententiae*; Petrus Lombardus, *Sententiae*, Liber I. et II. Tomus I. Secunda editio ad fidem antiquiorum codicum mss. iterum recognita, studio et cura PP.[atorum] Collegii S. Bonaventurae (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1916); Petrus Lombardus, *Sententiae*, Liber III. et IV. Tomus II. Secunda editio ad fidem antiquiorum codicum mss. iterum recognita, studio et cura PP.[atorum] Collegii S. Bonaventurae (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1916);

8.1. »[Liber II. Distinctio XXXII.] Cap. VIII. An animae ex creatione sint in donis naturalibus aequales.«, p. 479; o nejednakosti prirodnih nadarenosti među ljudima, o čem usp. bilješku 180;

8.2. »[Liber IV. Distinctio XLIX.] Cap. III. De paritate gaudii.«, pp. 1030–1031; o nejednakosti u blaženstvu, o čem usp. bilješku 431;

9. Cherubinus de Spoleto, *Sermones quadragesimales de moribus christianis* (Impressum Venetiis per Georgium Arrivabenum, 1502); čistoća ženinih ruku nakon pranja kao razlog u prilog vrsnoći ženina tijela, o čem usp. bilješku 186;

10. *Liber Secundi philosophi*; »Liber Secundi philosophi«, pp. 3–8, na p. 6; transkripcija rukopisa Codex Latin. Monacensis No 18757; u trećem samostalno paginiranom dodatku »Unedirte lateinische Secundus-Handschriften« uz: Johannes Bachmann, *Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus* (Berlin: Mayer & Müller, 1888); definicija žene, o čem usp. bilješke 189 i 217;

11. B.[eatus] Antoninus Archiepiscopus Florentinus, Ordinis Praedicatorum [= Antonino Pierozzi], *Summae Sacrae Theologiae, Iuris Pontificii, et Caesarei tertia pars*. (Venetiis: Apud Iuntas, 1582);

11.1. »[Titulus primus. De statu coniugatorum.] De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«, ff. 33rb–37ra; »abeceda ženinih poroka« s uzrubicom »Mulieris vitia per alphabetum.« na f. 33va; uz slovo B na f. 33vb, o čem usp. bilješke 194 i 204;

11.2. »[Titulus primus. De statu coniugatorum.] De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«; epizoda iz Sokratova života kad su ga dvije njegove žene zalile gnusnom vodom; uz slovo D na f. 34ra, o čem usp. bilješku 212;

11.3. »[Titulus primus. De statu coniugatorum.] De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«; Aristotelova definicija žene (*animal loquax*) u trećoj knjizi *Politike*; uz slovo K na f. 34va, o čem usp. bilješku 216;

11.4. »[Titulus primus. De statu coniugatorum.] De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«; Sekundova definicija žene u *Liber Secundi philosophi*; uz slovo N na f. 34vb, o čem usp. bilješku 217;

11.5. »[Titulus primus. De statu coniugatorum.] De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«; peti paradoks u Ciceronovu djelu *Paradoxa stoicorum VI.*: muškarac je rob kad njime vlada žena; uz slovo T na f. 35ra, o čem usp. bilješku 223;

11.6. »[Titulus decimus. De statu morientium.] De impenitentibus in extremis. Capitulum 2.«, ff. 143vb–144va, na f. 143vb; Grgurova teza o smrtnoj boli: čovjek pri umiranju pati više od očaja negoli od preuzetnosti, o čem usp. bilješku 274;

12. L. Coelius Lactantius Firmianus, *Divinarum institutionum adversus gentes libri VII* (Basileae: Per Henricum Petri, 1563), »Liber III. De falsa sapientia.«, pp. 149–216; »Caput XXV. Quae at quanta praediscenda sunt, et aliàs necessaria gentiliter philosophantibus, ut philosophiam nullus assequatur, aut rarus.«, pp. 204–205, na p. 205,16–17; netočan podatak da se samo jedna žena, Temestes, bavila filozofijom; uvršteno na temelju Ellijeve uputnice na Pierozzija, o čem usp. bilješku 206;

13. Aristoteles, *Physica* I.9: 192a20–23; Aristotel, *Fizika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan (Zagreb: Globus

– Sveučilišna naklada Liber, 1988), p. 27; Aristotelov nauk o materiji i formi iz prve knjige *Fizike* u funkciji opisa ženine žudnje za muškarcem; uvršteno na temelju Ellijeve uputnice na Pierozzija, o čem usp. bilješke 209 i 210;

14. Aristoteles, *Politica*; Aristotle, *Politics*, translated by Benjamin Jowett (Oxford: At the Clarendon Press, 1908); Aristotel, *Politika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan (Zagreb: Globus i Liber, 1988);

14.1. *Politica* III.4: 1277b21–25; *Politics* (1908), p. 109; *Politika* (1988), p. 82; definicija žene u trećoj knjizi *Politike: animal loquax*; uvršteno na temelju Ellijeve uputnice na Pierozzija, o čem usp. bilješku 216;

14.2. *Politica* I.5: 1254b12; *Politika* (1988), p. 10; odnos muškoga i ženskoga »po naravi«, o čem usp. bilješke 474–476;

14.3. *Politica* I.12: 1259a39–1259b4; Aristotel, *Politika* (1988), p. 24; opis »vladavine« u braku, o čem usp. bilješke 474–475 i 477;

14.4. *Politica* I.13: 1260a5–14; Aristotel, *Politika* (1988), p. 26; odnos muškarca i žene kao odnos vladara i podanika, o čem usp. bilješke 474–475 i 478;

15. M. Tullius Cicero, »Paradoxa stoicorum VI.«, u: M. Tullii Ciceronis *Officiorum lib. III. Cato maior, vel de senectute. Laelius, vel de amicitia. Paradoxa stoicorum VI. Somnium Scipionis, ex lib. VI. de Republica* (Parisiis: Ex Officina Typographi Regii, 1543), pp. 222–240; peti paradoks: »Quod sapientes liberi, et stulti servi.«, pp. 233–236, s upitom na p. 234: »An ille mihi liber videatur, cui mulier imperat?«; uvršteno na temelju Ellijeve uputnice na Pierozzija, o čem usp. bilješku 223;

16. Alexander de Ales, *Summae Theologiae, pars secunda*. (Venetiis: Apud Franciscum Francisium, 1575); »[Quaestio CV. Membrum III. De causa originalis peccati.] Articulus III. Resolutio«, f. 271v; neposluh kao uzrok istočnoga grijeha, o čem usp. bilješke 235, 236 i 237;

17. Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*; Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, Tomus II: *In secundum librum Sententiarum*, edita studio et cura PP. Collegii a S. Bonaventura (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1885); *Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, Tomus IV: *In quartum librum Sententiarum*, edita studio et cura PP. Collegii a S. Bonaventura (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1889);

17.1. *In secundum librum Sententiarum*, »Commentarius in distinctionem XXII. De hominis transgressione«, pp. 514–529, na p. 522a; stav o uzroku istočnoga grijeha, o čem usp. bilješke 235, 236, 238 i 239;

17.2. *In quartum librum Sententiarum*, »Commentarius in distinctionem XLIX. Pars I. De statu et conditione bonorum post iudicium. Articulus unicus. Quaestio V. Quibus potentiis insit actus sive operatio gloriae.«, pp. 1008–1010, zaključak o tri prćije duše na p. 1009a, o čem usp. bilješku 452;

17.3. *In quartum librum Sententiarum*, »Commentarius in distinctionem XLIX. Pars II. De gloria corporis sive de stola secunda. Sectio I. Articulus II. De dotium distinctione. Quaestio I. De numero et sufficientia dotium.«, pp. 1015–1016; zaključak o prćijama tijela na p. 1015b, o čem usp. bilješku 456;

17.4. *In quartum librum Sententiarum*, »Commentarius in distinctionem XLIX. Pars II. De gloria corporis sive de stola secunda. Sectio I. Articulus II. De dotium distinctione. Quaestio I. De numero et sufficientia dotium.«, p. 1016a–1016b; Bonaventurin četvrti put kojim se proslavljeno tijelo spašenika tumači s pomoću tvarnoga uzroka, o čem usp. bilješke 460–461.

18. Toma Akvinski, *Summa theologiae* II–II, , na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/sth3000.html>;

18.1. q. 161, a. 1; oholost kao uzrok istočnoga grijeha, o čem usp. bilješke 235, 236 i 240;

18.2. q. 163, a. 4; »Grijeh žene bio je teži od grijeha muškarca.«, o čem usp. bilješke 247 i 248;

18.3. q. 83, a. 11, u preambuli: »Vndecimo, utrum sancti in patria orent pro nobis.«, o čem usp. bilješku 442;

19. Durandus a Sancto Portiano [= Guillaume Durand de Saint-Pourçain], *In Sententias theologicas Petri Lombardi commentariorum libri quatuor*. (Lugduni: Apud Gulielmum Rovillium, 1563), u: »[Liber II. Distinctio XXII.] Quaestio prima. Vtrum primum peccatum primi hominis fuerit superbia.«, ff. 143.2–143.3; oholost kao uzrok istočnoga grijeha, o čem usp. bilješke 235, 236 i 241;

20. Ioannes Duns Scotus, *Quaestiones in lib. II. Sententiarum*. Tomi sexti pars secunda. (Lugduni: Sumptibus Laurentii Durand, 1639), u: »[Liber II. Distinctio XXI.] Quaestio II. Vtrum peccatum Adae fuerit gravissimum? Scholium.«, p. 834; neumjerena Adamova ljubav prema Evi kao uzrok istočnoga grijeha, o čem usp. bilješke 235, 236 i 242;

21. Pseudo-Bonaventura, *Centiloquium*; »Seraphici Doctoris S. Bonaventurae Centiloquium, quod Compendium Theologiae dicitur.«, u: Seraphici Doctoris S. Patris Ioannis Eustachii Bonaventurae Ordinis Minorum, Episcopi Albanensis, et S.R.E. olim Cardinalis *Opusculorum theologiarum tomus primus*. (Venetiis: Apud haeredem Hyeronimi Scotti, 1584), pp. 148.1–193.1; »[Centiloquii prima pars.] De peccato actuali. Sectio 5.«, pp. 150.1–150.2, na p. 150.2; Pseudo-Bonaventurin nauk o dvanaest mjerila za uspoređivanje grijehā, o čem usp. bilješke 243, 244 i 245;

22. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*; Aristotel, *Nikomahova etika*, prijevod i rječnik Tomislav Ladan, filozofijska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Globus, 1988); Aristotle, *Nicomachean Ethics*, translated by Terence Irwin (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1985);

22.1. Aristoteles, *Ethica Nicomachea* III.6: 1115a26; Aristotel, *Nikomahova etika* (1988), p. 53; Aristotle, *Nicomachean Ethics* (1985), p. 72; Aristotelova karakterizacija smrti: »posljednja od svih strašnih stvari« u poglavlju o hrabrosti, o čem usp. bilješke 253 i 254;

22.2. Aristoteles, *Ethica Nicomachea* IX.9: 1170b9–12; Aristotel, *Nikomahova etika* (1988), p. 209; pojam prijateljstva, o čem usp. bilješke 437 i 440;

22.3. Aristoteles, *Ethica Nicomachea* VIII.4–6; Aristotle, *Nicomachean Ethics* (1985), pp. 214–220; razlikovanje između nepotpunoga i potpunoga prijateljstva, o čem usp. bilješku 441;

23. Aristoteles, *De generatione animalium*; Aristotle, *Generation of Animals*, with the an English translation by A. L. Peck (London: William Heineman Ltd; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1943);

23.1. *De generatione animalium* IV.5: 777b3–4; *Generation of Animals* (1943), p. 449; tvrdnja da je čovjekov život dulji od života ostalih životinja izuzev slona, o čem usp. bilješku 260;

23.2. *De generatione animalium* II.5: 741b15–19; Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 207; Aristotel o srcu: *cor primum vivens et ultimum moriens*, o čem usp. bilješke 275–276 i 341–342;

23.3. *De generatione animalium* II.3: 737a27–28; Aristotle, *Generation of Animals* (1943), p. 175; Aristotel o ženi/ženki s neuspjelim latinskim prijevodom: *mas occasionatus*, o čem usp. bilješku 347;

24. Lucius Annaeus Seneca, *Ad Lucilium epistulae morales*, with an English translation by Richard M. Gummere (London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's Sons, 1925), I.2, pp. 2–3; razmatranje o životu kao trci prema smrti u prvom Senekinu pismu Luciliju; uvršteno preko Augustina, o čem usp. bilješke 261–263;

25. Pseudo-Augustin, *De spiritu et anima liber unus*; »De spiritu et anima liber unus«, u: Aurelius Augustinus, *Opera omnia*, editio novissima, emendata et auctior accurante J.–P. Migne, Patrologia Latina XL. (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), coll. 779–832, u poglavlju: »Caput XVIII. Anima vita corporis.«, coll. 793–794; teza o smrtnoj boli: smrt nasilno čupa dušu iz tijela, o čem usp. bilješku 272;

26. Gioseppe Rosaccio, *Il mondo e sue parti cioe Europa, Affrica, Asia, et America*. (In Fiorenza: Appresso Francesco Tosi, 1595);

26.1. »Della rotondità del Cielo. Cap. 1.«, pp. 1–4; aristotelovsko-ptolejska slika svijeta na p. 1, o čem usp. bilješku 281;

26.2. »Del numero delle Sfere. Cap. 3.«, pp. 7–10; smještaj pakla u središte Zemlje, o čem usp. bilješke 279–280 i 283;

26.3. »Della grandezza dell’Inferno, Purgatorio, Limbo, et seno d’Abramo. Cap. 4.«, pp. 10–11; veličina sfere pakla i sfere čistilišta, o čem usp. bilješku 280;

27. Gioseppe Rosaccio, *Teatro del cielo e della terra* (In Venetia: s. e., 1597);

27.1. »Della rotondità del Cielo.«, pp. 3–6; aristotelovsko-ptolemejska slika svijeta na p. 3, o čem usp. bilješku 281;

27.2. »Del numero delle Sfere.«, pp. 8–11, na p. 9; smještaj pakla u središte Zemlje, o čem usp. bilješke 279–280 i 284;

27.3. »Della grandezza dell’Inferno, Purgatorio, Limbo, et seno d’Abramo.«, pp. 11–13, veličina sfere pakla i sfere čistilišta, o čem usp. bilješku 280;

28. Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*, tomus quartus. (Brixiae: Apud Vincentium Sabbium, 1591);

28.1. »[Distinctio L. Articulus III.] Quaestio I. Vtrum damnati nunquam utantur scientia acquisita in hoc mundo.«, pp. 701.1–701.2, s glavnom uputnicom na komentar Tome Akvinskoga uz *Sentencije*; prijepor o znanju osuđenikā u paklu, o čem usp. bilješke 301–303;

28.2. »[Distinctio XLVIII. Articulus II.] Quaestio X. Vtrum damnati cruciabuntur perpetuo a tribus aliis elementis ab igne.«, pp. 593.1–594.2, na p. 593.1, s glavnom uputnicom na Bonaventuru; tvrdnja da u mučenju osuđenikā sudjeluju i tri ostala elementa, a ne samo oganj, o čem usp. bilješke 312 i 313;

28.3. »[Distinctio XLVIII. Articulus II.] Quaestio IX. Vtrum spiritus separati igne corporeo cruciabuntur.«, pp. 590.2–593.1; prijepor o izloženosti duhova tjelesnom ognju, o čem usp. bilješku 313;

28.4. »[Distinctio XLVIII. Articulus I.] Quaestio X. Vtrum omnes resurgent in sexu virili.«, pp. 581.2–582.1, s osloncem na Tomu Akvinskoga; prijepor o uskrsnuću svih u muškom spolu, o čem usp. bilješku 349;

28.5. »[Distinctio XLVIII. Articulus I.] Quaestio III. Vtrum totum illud quod fuit de veritate alicuius naturae humanae resurgat in ipso.«, pp. 576.1–578.1; uskrsnuće hermafrodita i srodna pitanja, o čem usp. bilješku 352;

28.6. »[Distinctio XLVIII. Articulus I.] Quaestio VI. Corpora resurgentium resurgent cum deformitatibus suis.«, pp. 579.1–579.2; uskrsnuće pobačenih i nakaznih, o čem usp. bilješku 352;

28.7. »[Distinctio XLVII. Articulus I.] Quaestio VI. Vtrum omnes iudicabuntur.«, pp. 627.1–627.2, s osloncem na Bonaventuru i Tomu Akvinskoga; podložnost svakoga čovjeka Sudu, o čem usp. bilješku 367;

28.8. »[Distinctio XLIX. Articulus III.] Quaestio III. Vtrum omnes sensus erunt in actibus suis«, pp. 676.1–678.1; osjet okusa (*sensus gustus*) na p. 676.2, o čem usp. bilješku 416;

28.9. »[Distinctio XLIX. Articulus II.] Quaestio VIII. Vtrum beatitudo ab omnibus beatis aequaliter participetur.«, pp. 664.1–665.1; zaključak o (ne) jednakom sudjelovanju svetih u blaženstvu na p. 664.2, o čem usp. bilješku 433;

28.10. »[Distinctio XLV. Articulus VII.] Quaestio III. Vtrum animae beatae orent pro illis, qui sunt in purgatorio.«, pp. 613.1–614.1; prijepor o molitvi blaženikā za duše u čistilištu, o čem usp. bilješku 444;

28.11. »[Distinctio XLIX. Articulus III.] Quaestio VII. Vtrum tentio sit dos ab aliis distincta.«, pp. 671.1–672.1; razlikovanje sigurne spoznaje Boga od ostalih prćija duše, o čem usp. bilješku 453;

28.12. »[Distinctio XLIX. Articulus III.] Quaestio I. Quod in corporibus beatorum non erunt dotes.«, pp. 673.1–675.1; zaključak o prćijama tijela na p. 674.1, o čem usp. bilješku 457;

29. Thomas Aquinas, *Scriptum super Sententiis*, Liber 4, na mrežnoj adresi <https://www.corpusthomicum.org/snp4000.html>;

29.1. d. 50, q. 2, »Articulus 2. Vtrum damnati possint uti notitia quam in hoc mundo habuerunt«; znanje osuđenih, o čem usp. bilješku 303;

29.2. d. 44, q. 3, »Articulus 2. Vtrum ignis Inferni, quo corpora damnatorum cruciabantur, sit ignis corporeus.«; tjelesnost ognja paklenoga, o čem usp. bilješke 308 i 309;

29.3. d. 50, q. 2, »Articulus 3. Vtrum damnati in inferno sola poena ignis affligantur«, qc. 1, co.; prijepor o tomu muči li osuđene u paklu samo oganj, o čem usp. bilješke 310 i 311;

29.4. d. 47, q. 2, »Articulus 2. Vtrum ille ignis purgabit caelos superiores.«, qc. 2, co.; prijepor o tomu može li oganj očistiti nebesa, o čem usp. bilješku 381;

29.5. d. 48, q. 2, pr., najava rasprave o obnavljanju svijeta nakon Suda u pet točaka, o čem usp. bilješku 382;

29.6. d. 48, q. 2, »Articulus 4. Vtrum elementa innovabuntur per receptionem alicuius claritatis«; jasnoća kao obilježje elemenata »nove zemlje«, o čem usp. bilješke 378–379 i 383;

29.7. d. 44, q. 2, »Articulus 1. Vtrum corpora sanctorum post resurrectionem erunt passibilia«, qc. 4, co.; osjet okusa; uvršteno na temelju Rikardove uputnice, o čem usp. bilješke 414 i 417–418;

29.8. d. 45, q. 3, »Articulus 1. Vtrum sancti orationes nostras cognoscant.«; rasprava o tomu znaju li sveci naše molitve, o čem usp. bilješku 443;

29.9. d. 49, q. 4, »Articulus 1. Vtrum sint ponendae aliquae dotes in hominibus beatis«; prćije dodijeljene blaženima, o čem usp. bilješke 446 i 448;

30. Aurelius Augustinus Hipponensis episcopus, *Enchiridion ad Laurentium* (1528), u poglavlju: »Quos fines habiturae sint bonorum malorumque duae civitates post resurrectionem. Ca. CX.«, f. H1v; dva grada nakon Suda, o čem usp. bilješku 372;

31. Franciscus de Mayronis [= François de Meyronnes], *In quattuor Sententiarum libros scriptum* (Venetijs: mandato et expensis nobilis viri domini Lucaeantonii de Giunta Florentini, 1519 die 8 mensis Novembris), »Liber III. Distinctio XLVIII. Quaestio I.«, ff. 232ra–233va, na f. 232vb; osam teoloških istina o izgledu »novoga svijeta«, o čem usp. bilješke 385–388;

32. Pelbartus de Themesvvar, *Aureum sacrae theologiae rosarium, iuxta quattuor Sententiarum libros pariformiter quadripartitum*, tomi I–IV (Brixiae: Apud Petrum Mariam Marchettum, 1590), »De sessione Christi ad Patris dexteram.«, ff. 226rb–229rb, prirodnofilozofski aspekti Uzašašća Gospodinova, o čem usp. bilješke 392–394;

33. Alfraganus, *Compendium, id omne quod ad astronomica rudimenta spectat complectens*, Ioanne Hispalensi interprete, nunc primum pervetusto exemplari consulto, multis locis castigatius redditum. (Parisiis: Ex officina Christiani Wecheli, 1546); »De mensura longitudinis planetarum erraticorum et stellarum fixarum à terra. Diffe.[rentia] 21.«, pp. 79–82; udaljenost planetā i zvijezda stajačica od Zemlje, o čem usp. bilješke 392–393 i 398;

34. Aristoteles, *De caelo* I.9: 279a11–12; nepostojanje mjesta izvan neba, o čem usp. bilješke 399–401;

35. Joannes Duns Scotus, *Quaestiones in quartum librum Sententiarum* a distinctione quadragesima nona usque ad quinquagesimam, u: *Opera omnia*. Editio nova juxta editionem Waddingi XII tomos continentem a Patribus Franciscanis de observantia accurate recognita. Tomus vigesimus primus. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), u: »Quaestio XIV. Vtrum corpora beatorum erunt agilia?«, pp. 473.2–494.2; pokretljivost blaženikā u rajū, o čem usp. bilješku 402;

36. Aristoteles, *De anima* II.7: 418a26–28; *Aristotelis de anima libri tres*. Ioanne Argyropylo Byzantio interprete. (Lugduni: Apud Theobaldum Paganum, 1546), u: »Liber II. Caput VII. De visu, et de accidentibus subiectisque visui, et perspicuitate.«, pp. 46–49, na p. 46; uputnica samo u Ellijevu izvorniku; boja kao podmet gledanja, o čem usp. bilješku 423;

37. Thomas Aquinas, *Quaestiones de quolibet*, na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomaticum.org/q03.html>; »[Quodlibet tertium.] Quaestio 11. Vtrum scilicet si primus homo non peccasset, tot fuissent nati mares quot foemine«; Toma Akvinski, »Treći kvodlibetum«, u: Augustin Pavlović, *Pariške rasprave Tome Akvinskoga* (Zagreb: Demetra, 2001), pp. 513–600; »Pitanje XI. Čl. 1. Da prvi čovjek nije sagriješio, bi li bilo rođeno toliko muškaraca koliko

i žena?«, pp. 586–587, na p. 587; jednak broj muškaraca i žena »u stanju nevinosti«, o čem usp. bilješke 470–471;

38. Ricardus de Mediavilla, *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*, tomus secundus. (Brixiae: Apud Vincentium Sabbium, 1591); »[Distinctio XX. Articulus II.] Quaestio I. Vtrum in statu innocentiae fuisset aequalis multiplicatio virorum, et mulierum.«, pp. 254.2–255.2; zaključak o jednakom broju muškaraca i žena u stanju nevinosti na p. 255.1, o čem usp. bilješke 470 i 472;

39. Silvester de Prierio, *Aurea rosa* (Venetiis: Apud Jac. Sansovinum Venetum, 1569), u propovijedi: »Dominica in Septuagesima.«, pp. 144b–153a, na p. 151b; omjer između spašenih i osuđenih, o čem usp. bilješke 485–486.

Oblikujući odgovore uz filozofske teme Elli upućuje na šest Aristotelovih djela. To su redom pojavljivanja na stranicama njegove knjige: *Physica* (na temelju uputnice na Pierozzijevu *Summu*), *Politica*, *Ethica Nicomachea*, *De generatione animalium*, *De caelo* i *De anima* (uputnica izostavljena u Orbino-vu prijevodu). Ellijeve uputnice odnose se ponajviše na Aristotelovu socijalnu filozofiju, napose na odnos muško – žensko, ali dodiruju još pet važnih tema iz Aristotela: smrt, prijateljstvo, život, nepostojanje mjesta izvan neba i osjet vida. Orbin u svom prijevodu izravno upućuje samo na četiri Aristotelova djela, među njima preuzima i neuspjao latinski prijevod za opis ženke/žene iz Aristotelova spisa *De generatione animalium: mas occasionatus*, u izvornom Aristotelovu značenju: po vanjskom izgledu 'nalik osakaćenom mužjaku', koji u Orbinovoj inačici glasi: »žena je učinjena po sreći«.

Elli dakako crpi iz dvojice kršćanskih klasika: Augustina i Tome Akvinskoga. Od Augustina čita: *De civitate Dei*, *Enchiridion ad Laurentium* i spis *De spiritu et anima*, u kasnijim kritičkim čitanjima Augustinova djela pripisan Pseudo-Augustinu. Od Tome Akvinskoga također čita tri djela: *Summa theologiae*, *Scriptum super Sententiis* i *Tertium quodlibet*. Pri obradi »prvih stvari« poseže za posljednjom inačicom Tominih odgovora u *Summa theologiae*, a pri obradi »posljednjih stvari« u prvoj i jedinjoj inačici Tominih odgovora u komentaru *Sentencija*.

Iz teološke literature s istaknutom filozofskom sastavnicom najbrojniju skupinu Ellijevih (i Orbinovih) vrela čine komentari *Sentencija* Petra Lombardskoga. Promotreno kronološki, nakon Petra Lombardskoga pojavljuju se protagonisti visoke skolastike: Aleksandar Haleški, Bonaventura, Toma Akvinski, Rikard de Mediavilla i Ivan Duns Škot, a slijede ih kasniji tumačitelji: François de Meyronnes, Pelbart iz Temišvara i Silvestre de Prierio. Među njima se Elli ponajviše oslanja na franjevca Rikarda iz Mediaville, a sam se Rikard s razlogom oslanja na Tomu Akvinskoga, ali ne isključivo, jer je u svojim komentarima uz *Sentencije* Petra Lombardskoga, gdje god je mogao, uspoređivao Bonaventurinu

sentenciju s Akvinčevom. Elli najviše čita Rikardov komentar uz četvrtu knjigu *Sentencija*, točnije komentar uz posljednjih šest distinkcija četvrte knjige, jer se one i bave »posljednjim stvarima«.

Među Ellijeva vrela, kako je pokazalo poredbeno proučavanje Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda, treba uključiti i nekoliko istaknutih imena koja nisu uvrštena u prilog »Autori più gravi, citati nella presente opera« na početku Ellijeve knjige, stoga ni u Orbinov popis »vrijednijeh pisalaca«:

1. Anselmo Canterburyjski;
2. »Mercurije filozof«, odnosno Hermes Trismegist, odnosno spis *Liber XXIV philosophorum*;
3. Francesco Zorzi;
4. Guillaume de Vaurouillon;
5. Cherubinus de Spoleto;
6. Sekund Šutljivac (Secundus Taciturnus), filozof iz 2. stoljeća zbog njegove definicije žene;
7. Giuseppe Rosaccio, kasnorenesansni kartograf;
8. Alfraganus, astronom iz 9. stoljeća.

Neke je izostanke teško objasniti i prihvatiti. Štoviše, Anselmo i Hermes prvi su izvori uopće na koje Elli upućuje, i to u prvom odgovoru prvoga razgovara uz prevažnu temu – poimanje Boga. Da Anselmo svojim umovanjima o Bogu pripada među istaknute filozofe teologe, to je Elli zacijelo znao, stoga je izostavljanje Anselma najvjerojatnije propust. Mislima Sekunda filozofa, napose njegovoj ženomrzačkoj definiciji žene, na stranicama Ellijeve knjige i Orbinova prijevoda udahnut je novi život, koji otkriva mizoginijski trag koji vodi iz ranorenesansne Firence preko Lombardije u ranobarokni Dubrovnik. Dva franjevca, Venecijanac Francesco Zorzi i Francuz Guillaume de Vaurouillon, zauzimaju oprečna gledišta o hermeneutičkom umijeću, a da ih Elli ne nagrađuje uvrštenjem u svoj odabir važnih vrela. Radi topografije »posljednjih stvari« Elli uključuje i dvojicu prirodoznanstvenika: Alfraganusa i Rosaccia; njihovim se crtežima naime suprotstavlja razboritom Tomi Akvinskom.

Poredbenim su istraživanjem ustanovljene i nepodudarnosti između Ellijeva izvornika i Orbinova prijevoda glede uporabe i spominjanja filozofskih vrela. Skraćujući mjestimice Ellijeve odgovore, Orbin je u svom prijevodu izostavio sljedeće autore na koje se Elli pozvao:

1. Mercurije, odnosno Hermes Trismegist, odnosno *Liber XXIV philosophorum*;
2. Al-Ghazālījev komentar Aristotelove *Fizike*;
3. Bazilije;
4. Avicena;
5. Aristotelovo djelo *De anima*.

Liber XXIV philosophorum, Al-Ghazālī i Bazilije ne pojavljuju se ni na Ellijeju tiskanom popisu važnih vrela. Da nije tek preveo Ellijev popis »vrijednijeh pisalaca«, nego da ga je sastavio prema tekstu svoga prijevoda, Orbin bi s toga popisa morao isključiti Avicenu.

Zanimanje za Orbinov prijevod tijekom 17. i 18. stoljeća, oprezno nagađa Pantić, »možda treba pripisati zanimljivosti i neobičnosti odgovora koje ova knjiga daje na uznemirena pitanja baroknog čoveka; njena otvorenost i privlačnost u tom pravcu ne zaostaju mnogo za otvorenošću i privlačnošću koje je u srednjem veku nudila apokrifna publicistika.«⁴⁹⁴ Napravljena iz književnopovijesne perspektive, ta se Pantićeva usporedba Ellijevih (i Orbinovih) ranobaroknih odgovora sa srednjovjekovnim apokrifima ne doima prikladnom ocjenom. Ako Ellijeve odgovore treba usporediti s nekim tekstovima, onda ih prvo, i to po otvorenosti, kritičnosti i oštroumnosti, treba usporediti s vrelima, s tradicijom kršćanske misli koja ih je iznjedrila, a ne s apokrifima! Orbinov se prijevod, kao i njegov talijanski predložak, oslanjanju na velika teološka imena kršćanske starine od Augustina do Ivana Duns Škota, na renesansne teologe od Françoisisa de Meyronnesa do Roberta Bellarmina, znatno na moralnoteološku sumu firentinskoga sveca i nadbiskupa Antonina Pierozzija iz 1477. godine. U Ellijevoj zbirci odgovorā i njezinu hrvatskom prijevodu zrcali se trinaest stoljeća teološke i filozofske misli u naporu tumačenja kršćanskoga nauka – od Augustina do Bellarmina, a barokni čovjek u hrvatskim krajevima tu tradiciju predočenu u Ellijevim odgovorima i Orbinovu prijevodu doživljava kao vlastitu baštinu poticajnu za propitivanje i zapitkivanje.

Zaključak 3: Orbinovi prinosi hrvatskom filozofskom nazivlju

Dok je prevodio Ellijevo djelo *Specchio spirituale* (1601), dubrovački benediktinac Mavro Orbin trajno se uz filozofske teme trudio pronaći ili smisliti prikladne filozofske nazivke na hrvatskom. Evo kako izgleda saldo Orbinove brige oko hrvatskoga filozofskoga nazivlja!

1. Kad u prvom odgovoru prvoga razgovora izlaže nauk o Presvetom Trojstvu, Orbin prvi put odabire važne filozofske i teološke nazivke: Ellijev nazivak *persona* Orbin prevodi dvojako: 'sobstvo ali kip', nažalost uz neugodnu slagarsku pogrešku – 'hip' umjesto 'kip', a Ellijev izričaj *essenza, et sostanza* prevodi jednim nazivkom: 'bitje'.

2. Kad u prvom odgovoru prvoga razgovora prevodi Ellijeju parafrazu Tomina zaključka o četiri prvostvorene stvari (*Summa theologiae* I, q. 46, a. 3), Orbin ih naziva: »nebo empireo, zemlja, vrijeme i narav anđeoska«. Tomin nazivak »tjelesna tvar, koja se razumijeva pod nazivkom 'zemlja'«, na latin-

⁴⁹⁴ Pantić, »Mavro Orbin – život i rad« (1968), p. CIV; Pantić, »Mavro Orbin« (1984), p. 155.

skom *materia corporalis (quae nomine terra intelligitur)*, koji Elli doslovno prevodi na talijanski: *la materia corporale, la quale nella Scrittura si chiama con il nome di terra*, Orbin prevodi samo sa »zemlja«, što hrvatskom čitatelju otežava razumijevanje daljnjega teksta. U izričaju »narav andeoska« (*natura angelica*) dubrovački benediktinac prvi put uvodi nazivak 'narav' za *natura*.

3. U drugom odgovoru prvoga razgovora, pri opisu stvaranja svijeta, kad prema Ellijevu izričaju *la prima materia avanti ogni giorno* podsjeća da je Bog stvorio »prvu materiju prije svakoga dnevi«, Orbin uvodi nazivak 'prva materija', koji označava isto što i Tomina »tjelesna tvar koja se razumijeva nazivkom 'zemlja'« iz prvoga odgovora prvoga Ellijeva razgovora. Stoga hrvatski čitatelj sâm mora zaključiti da je »zemlja« iz prvoga odgovora isto što i »prva materija« iz drugoga odgovora.

4. Pri opisu »drugoga dana« stvaranja svijeta, također u drugom odgovoru prvoga razgovora, Elli uvodi dva ključna prirodnofilozofska pojma: »firmament« (*firmamento*) za nebeski svod i »četiri elementa« (*quattro elementi*) kao gradivo svemu što se nalazi ispod svoda. Orbin se pri prijevodu oslanja na latinizme: 'firmament' i 'element', ali predlaže i hrvatski nazivak za firmament – 'tvrđina'. Osim toga Dubrovčanin imenuje četiri elementa Aristotelove prirodne filozofije, kad u uzrubicu pohranjuje obavijest o kojim se četirima elementima radi: »Četiri elementi jesu: oganj, aer, voda i zemlja.«

5. U petom odgovoru prvoga razgovora, gdje je riječ o Božjem stvaranju Adamove duše, Elli izborom Augustinova izričaja *condens naturam et largiens gratiam* u razglabanje uvodi pojmove *natura* i *gratia*, koje Orbin izvrsno prireči u hrvatski jezik: 'narav' i 'milost'.

6. Kad u sedmom odgovoru prvoga razgovora, uz pitanje »Gdje se nahodi raj zemaljski?«, Elli raspravlja pitanje o doslovnom i prenesenom značenju u tekstu drugoga poglavlja *Knjige postanka*, Orbin to vjerno prevodi, ali ne uspijeva pronaći hrvatski nazivak za Ellijev prilog »alegorijski« (*alegoricamente*), nego ga samo pohrvačuje u *alegorikamente*. S druge strane za 'figurativno' značenje smišlja dobar hrvatski nazivak 'zlamenito'. K tomu u rubnim bilješkama definira pojmove 'alegoriko govoren'je' i 'opiniyon', što Elli nije učinio.

7. U sedmom odgovoru prvoga razgovora dubrovački benediktinac smišlja i izvrsno hrvatsko rješenje za *actu* – nazivak 'stvorom', u značenjima 'ozbiljenjem' ili 'ostvarajem', rješenje bitno bolje od Ellijeva na talijanskom: *la cosa reale*.

8. U devetom odgovoru prvoga razgovora za tri Ellijeva talijanska nazivka koja opisuju ljubav Adama i Eve: *amore, concupiscenza* i *amicitia* Orbin uspješno smišlja tri hrvatska: 'ljubav', 'požuda' i 'prijazan'.

9. U istom odgovoru prvoga razgovora milanski franjevac ne prevodi vjerno nazivke za šest Pseudo-Bonaventurinih mjerila s pomoću kojih se uspoređuju

dva grijeha. Primjerice, *causalitas* je trebalo prevesti *causalità*, a Elli prevodi *causa*; *periculositas* je trebalo prevesti *pericolosità*, a ne *pericolo*; *inseparabilitas* je pak trebalo prevesti *inseparabilità*, a ne *tenacità*. Preuzimajući četiri mjerila iz Ellijeva odgovora, Orbin uvodi hrvatske nazivke za tri od njih: Ellijev nazivak *causa* prevodi očekivano s ‘uzrok’, za pojam ‘općenitost’ (*generalità*) kuje hrvatski nazivak ‘općina’, a ‘nezahvalnost’ (*ingratitude*) prevodi lijepom dubrovačkom riječi ‘neharstvo’, i danas uobičajenoj u inačici ‘neharnost’. To znači da Orbin za Pseudo-Bonaventurin nazivak *inseparabilitas*, odnosno za Ellijevo neuspjelo prijevodno rješenje *tenacità* ne pronalazi prikladan hrvatski nazivak, kakav bi zacijelo bio ‘nerazlučivost’ kad već ima nazivak ‘razlučen’je’.

10. Elli u šestom odgovoru drugoga razgovora najavljuje da će govoriti o smrti što se tiče njezine biti, služeći se izričajem *quanto alla essenza*, a Orbin se u prijevodu odlučuje za nazivak ‘bitje’, u zapisu »bijtye«.

11. U istom odgovoru drugoga razgovora Elli nudi četiri ‘definicije’ smrti: 1. »jedno ništa« (*un niente*); 2. »lišenost od života« (*una privatione di vita*), pri čem se očito oslanja na jedno od triju počela fizičkoga tijela iz Aristotelove *Fizike: privatio*; 3. »odvajanje duše od tijela« (*una separatione dell’anima dal corpo*); 4. »posljednja od svih strašnih stvari« (*l’ultimo di tutte le cose terribili*) u Aristotelovu smislu. Takav Ellijev pristup pred prevoditelja postavlja visoke zahtjeve. Za *privatio* dubrovački benediktinac odabire nazivak ‘izbavljen’je’, a uz proces odvajanja duše od tijela ne izmiče zamci dubrovačkoga genitiva, jer njegov izričaj ‘razlučen’je od duše, i od tijela’ čitatelj mora razumjeti u smislu ‘razlučenje duše od tijela’. Stoga četiri ‘definicije’ smrti u Orbinovu prijevodu glase: 1. »jedno ništa«; 2. »izbavljen’je od života«, 3. »jedno razlučen’je od duše, i od tijela«; 4. »najposljednja od svih stvari strahovitijeh«.

12. Prevodeći šesti Ellijev odgovor u trećem razgovoru, Orbin uvodi nazivak ‘druzi uzroci naravni’, danas bi se reklo: ‘drugotni naravni uzroci’, a poimence navodi tri takva čimbenika za produljenje ljudskoga vijeka: utjecaj zraka, tjelesnu građu i umjereno življenje, u Orbinovu prijevodu: »naredba od aera, kompleksijon od tijela, vladan’je od života«. Te naravne uzroke dubrovački benediktinac promatra na primjerima iz rada liječnika i astrologa u odnosu na prvotni nadnaravni uzrok – Boga.

13. Prevodeći Ellijev sedmi odgovor u četvrtom razgovoru Orbin se odlučuje za dva manje uspjeta nazivka. Za Ellijev izričaj *tutte le potenze (dal corpo)* odabire rješenje »kreposti od tijela«. Morao je prevesti: »sve kreposti od tijela«, a mogao se poslužiti nazivcima ‘sile’, ‘snage’, ‘moći’, da rastereti značenjsko polje nazivka ‘krepost’ i tako ga sačuva isključivo za etiku.

Milanezov nazivak *dolor*, koji znači ‘bol’, Dubrovčanin prevodi s pomoću nazivka ‘bolest’, pri čem se podrazumijeva da Dubrovčani imenuju bolest drugim nazivcima, primjerice ‘boljezan’ ili ‘nemoć’.

14. Uz temu smrtne kušnje u desetom odgovoru četvrtoga razgovora Orbin iznove ne prevodi Ellija riječ za riječ: *desperatione* prevodi s ‘neuzdan’je’ umjesto ‘očaj’; *prosontione* prevodi s pomoću izričaja »veliko smin’je i uzdan’je«, ali je pitanje hoće li njegov čitatelj odmah pomisliti da je tu riječ o pretjeranoj smionosti; *gran confidenza* prevodi jednom riječi ‘ufan’je’; izričaje o Bogu milosrdnom i pravednom, *amorevolezza* i *severità et giustitia*, prevodi s ‘ljubav’ i ‘velika pravda’. Ali je i u ovoj prigodi očito da se Orbin trudi Ellijevo obrazloženje približiti svom budućem čitatelju.

15. U četvrtom odgovoru šestoga razgovora, kad raspravlja zašto nije moguć razgovor između duše u čistilištu i čovjeka na zemlji, Elli izlaže aristotelovsku teoriju spoznaje, a Orbin je vjerno prevodi uz poman odabir gnoseoloških nazivaka: *cognitione mediante il senso* prevodi glagolski ‘poznati po oćućen’ju’; *le cose sensibili* prevodi jedninom ‘stvar koja se može oćutjeti’; *causa* i *causare* prevodi s ‘uzrok’ i ‘uzrokovat’, a *cognitione* s ‘poznat’je’.

16. U trećem odgovoru osmoga razgovora Elli se oslanja na komentar *Sentencija*, u kojem Akvinac slijedi Bazilijevu tvrdnju da će u posljednjem oćišćenju svijeta (*ultima purgatio mundi*) nastati »neko odvajanje na elementima« (*quaedam separatio in elementis*), i taj Tomin izričaj prevodi s lakoćom: *una certa separatione tra gl'elementi*, a Orbin pri prijevodu oblikuje hrvatski nazivak ‘razlućen’je meju elementi’.

17. Uz poimanje muke paklene u šestom odgovoru osmoga razgovora Elli uvodi jedan filozofski nazivak: *il non essere*, a Orbin na hrvatskom smišlja nazivak ‘nebitje’, koji je u knjizi otisnut na dva načina: ‘nebitie’ i ‘ne bitye’; tu neusklađenost u otisku treba s velikom vjerojatnoću pripisati talijanskom slagaru. Osuđeni, prevodi Orbin, »ne mogu žudjeti da nijesu« da bi izbjegli paklene muke, jer »nitko s pravijem razlogom ne može žudjeti nebitje za uteći jednu stvar dobru«, a dobra je stvar u ovom kontekstu odslužiti kaznu za neokajane grijeh.

18. U prvom odgovoru devetoga razgovora Elli upozorava na to da u spasenju »suradu je naša slobodna volja« (*cooperando il nostro libero arbitrio*), a Orbin to prevodi izričajem »pristavši na to naša slobodna vlast«. Dubrovčanin dakle uvodi nazivak ‘slobodna vlast’ kao ključni etički nazivak sa značenjem ‘slobodna odluka’ ili, još bolje, ‘slobodna volja’.

19. U prvom odgovoru devetoga razgovora Elli također razjašnjava Augustinovu misao da je Bog bolje učinio što je dopustio da od zlih stvari nastaju dobre »kako ruse na dračju oštru« negoli da uopće nije dopustio postojanje zlih stvari. Pritom se služi nazivkom *le Creature ragionevoli* u značenju »razumska stvorenja«, stvorenja obdarena razumom, koji Orbin prevodi hrvatskim nazivkom ‘stvoren’je razložito’. Da je dubrovačkom benediktincu blizak i nazivak

‘razum’, očito je već u sljedećoj rečenici, također preuzetoj iz Augustina:

»Sve ono što je učinio i što ima učiniti Bog, sve je s velicijem razumom i dobrotom od njegova Božanstva, <...>.«⁴⁹⁵

Orbin dakle koristi nazivak ‘razum’, doduše kao prijevod za talijanski nazivak *sapienza*, ali pojmu čovjeka ne pridružuje nazivak ‘stvorenje razumno’ nego ‘stvorenje razložito’.

20. U sklopu prvoga odgovora devetoga razgovora, da bi objasnio da čovjeku nije poznato kad će nastupiti »svrha od svijeta«, Elli u obrazloženje uvodi *ragione del moto del Cielo*, što Orbin dobro prevodi s »razlog od hođen’ja od nebesa«, koji je ‘uzrok naravni’. Spram njega treba razlikovati ‘uzrok svrhunaravni’, izravni Božji zahvat u kretanje nebesa. Time Orbin točno prevodi Ellijev nazivak ‘causa naturale’, dok skraćuje nazivak ‘causa sopraturale, et voluntaria’.

Za Ellijev talijanski nazivak *moto* Orbin ovdje uvodi hrvatski nazivak ‘hođen’je’, koji je istoznačnica Vrančićevu nazivku ‘mican’je’ te današnjim nazivcima ‘gibanje’ ili ‘kretanje’.

21. U četvrtom odgovoru jedanaestoga razgovora Orbin, dubrovački skladan, zazire od uporabe bioloških označnica za čovjeka. Izbjegava nazivak ‘spol’, jer Ellijev izričaj *nel sesso mascolino* prevodi s pomoću dvaju nazivaka: »u bitju aliti u naravi muškoj«, a *in sesso feminile* isto tako s »u bitju i u naravi ženskoj«. Izostavljajući odlomak Ellijeva odgovora, dubrovački benediktinac ne prevodi Ellijev nazivak *specie humana* za ‘ljudsku vrstu’.

22. U istom odgovoru Orbin talijanski nazivak ‘sapienza’ još jednom prevodi nazivkom ‘razum’: Ellijev izričaj *la sapienza del Creatore* u Orbinovu hrvatskom prijevodu glasi – »razum od Stvoritelja«.

Temeljni estetički pojam *bellezza* Dubrovčanin očekivano preoblikuje u imenicu s dočetakom –*ost*: ‘ljepost’. Istim se nazivkom služi i Kašić u pjesmi *Čtivnikom*, koja prethodi tekstu Orbinova prijevoda:

»Istinom stvori Bog svu svjetovnu ljepost
Da služi vječni rok njemu ljudska krjepost.«⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), p. 178:

»Sfè ono fctoye uccinio, i fcto imá uciniti Boog, sfe|ye s’ velicijem razumom, i dobrottom od gnegova Boxanstva, <...>.«

Elli, *Specchio spirituale* (1601), p. 182:

»Tutto quello, ch’hà fatto, et è per fare Iddio, tutto è con grandissima sapienza, et bontà di sua divina Maestà; <...>.«

⁴⁹⁶ »Čtivnikom Bartolomeo Kassicch Bogdanicch od Reda Druxbe Yesussove. Pozdrav-

23. U petom odgovoru jedanaestoga razgovora, gdje je, uz ostalo, riječ o uskrснуću pobačenih i nakaznih, Elli kao glavni razlog za njihovo spasenje ističe to da su oni bili »oduhovljeni razumskom i umnom dušom« (*animati d'anima ragionevole, et intellettiva*), što Orbin prevodi izričajem »istom da budu imali dušu razložitu«. Dva talijanska nazivka 'ragionevole' i 'intellettivo' Orbin dobro prevodi jednim nazivkom 'razložiti', povezujući ga u ovoj zgodi prvi put s dušom. Nažalost Orbin istom prilikom i iz iste rečenice ne prevodi particip istoga korijena: 'oduhovljen' za Ellijev nazivak 'animato'.

24. U desetom odgovoru jedanaestoga razgovora Orbin nudi hrvatski nazivak za motritelje i proučavatelje zvijezda: »astronomi aliti zvjezdoslavci«. ⁴⁹⁷

25. U istom odgovoru Elli razumijeva biblijski verset iz Izaijina proroštva prema Augustinovu tumačenju »u figurativnom/prenesenom značenju, a ne u doslovnom« (*figuratamente, et non letteramente*), kao što je već učinio u prvom razgovoru, a Orbin u svom prijevodu poseže za izričajem »po prilici, a ne kako slovo govori«, koji se lako može krivo shvatiti: »po prilici« mora se naime ovdje shvatiti 'u prenesenom značenju'.

Uz takvo razjašnjenje Elli padanje zvijezde shvaća »ne prema njezinoj supstanciji, nego prema gledanju privida/pojave« (*non secondo la sua sostanza, ma secondo la visione dell'apparenza*), a Orbin se u svom prijevodu izbjegava poslužiti hrvatskim nazivcima za Ellijeve pojmove *sostanza* i *apparenza*. Ipak Dubrovčanin s pomoću glagolskih konstrukcija uspješno prenosi svojim čitateljima da »zvijezde neće pasti s neba u istinu, ma će se ljudem učiniti da padaju.«

26. Ellijev izričaj *le virtù de Cielì*, u Vulgati i u Tome *virtutes caelorum*, Orbin prevodi s 'kreposti nebeske', čime opterećuje značenjsko polje nazivka 'krepost' novim prirodnofilozofskim pojmom, jer mu je 'krepost', posve očekivano, temeljni etički nazivak. Što će se to pokrenuti, prodrmati ili poljuljati na nebesima prije Sučeva dolaska (Mt 24,29; usp. Iz 13,9–13), nerazgovijetno je u latinskom prijevodu Izaijina proroštva, isto tako u Tome Akvinskoga i Angela Ellija, pa ostaje nerazgovijetno i u hrvatskom prijevodu Mavra Orbina.

27. U četvrtom odgovoru trinaestoga razgovora Elli propituje nastanak i nestanak života na zemlji nakon Suda, što se u latinskom Aristotelu izražava nazivcima *generatio* i *corruptio*. Elli se služi latinizmima *generatione* i *corrottione*, a Orbin hrvatskim nazivcima 'plod' i 'razčinjen'je', koji prolaze Kašićevu redakтуру. Orbin dakle umjesto procesa uvodi njegov ishod, što tre-

glienye.«, u: Orbin, *Zrcalo duhovno* (1614), ff. †2r–†2v, vv. 7–8:

»Iftinom Stvorri Boog || sfù sfietovnú liepoft;

Dà slúxi viecni rók || gnémmu gliudská Kriepoft.«

⁴⁹⁷ Uvršteno u: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 23 (Zagreb: JAZU, 1975–1976), p. 192.1, s. v. »zvjezdoslav, zvjezdoslavac«, obradio J. Jedvaj.

ba razlikovati, a na dohvat mu ruke stoji, po istom tvorbenom pravilu, bolje rješenje: 'načinjen' je'.

28. Pri opisu slike svijeta nakon Suda Elli zaključuje da će se Sunce i Mjesec zaustaviti »na istom mjestu i u istom poretku« (*in quell' stesso luoco, et ordine*), u kojem ih je Bog stvorio, a Orbin Ellijev nazivak *ordine* prevodi s 'naredba', a ne 'poredak' ili 'red' ili 'raspored', neizravno podsjećajući na to da su u biblijskom izvješću o stvaranju svijeta izriječkom zabilježene Božje naredbe.

29. U petom odgovoru trinaestoga razgovora, pri opisu elemenata nakon Suda, Elli spominje njihove temeljne, a propadljive kakvoće prije Suda: *calidità, frigidità, humanità, et siccità*, a Orbin, čitajući *humanità* kao *humidità*, ispravljajući očitu slagarevu pogrešku i odabire hrvatske nazivke: 'vrućinu', 'studen', 'vlažnoću' i 'suhoću'.

30. U desetom odgovoru trinaestoga razgovora i prvom pitanju četrnaestoga razgovora Elli tvrdi da je mjesto gdje Krist stanuje »empirejsko nebo u smjeru sjevera ili tramuntane« (*nel Ciel Empireo, alla parte Aquilonare, overo Tramontana*), što Orbin prevodi: »Nebo Empireo u strani od Tramuntane«. Dubrovčanin se pri prijevodu služi dvama pojmovima iz Aristotelove prirodne filozofije: empirejskim nebom kao posljednjom kuglastom plohom Aristotelova zatvorenoga svijeta i sjeverom kao stranom svijeta. Za prvi pojam zadržava pridjev iz talijanskoga nazivka: 'Nebo Empireo', a za drugi nudi dva rješenja: 'Tramuntana ali Siver'.

31. U trećem odgovoru četrnaestoga razgovora, gdje započinje rasprava o preoblikovanim osjetima blaženika u raj, Orbin za osjet okusa, u latinskom *sensus gustus*, u Ellija *senso del gusto*, uvodi nazivak 'oćućen' je od okušen' ja', a za proždrljivost kao manu ili grijeh nazivak 'sladokust'.

32. U četvrtom odgovoru četrnaestoga razgovora, pri prijevodu Ellijeva gledišta o osjetu vida u raj, Orbin odabire čitav niz filozofskih nazivaka. Ellijev izričaj »boštvo u svojoj vlastitoj naravi« (*la deità nella sua propria natura*) prema ranije usvojenom rješenju Orbin prevodi izričajem »božanstvo u njegovoj istoj naravi«, što potvrđuje da nazivak 'narav' redovito koristi u svom prijevodu. Dok Elli poseže za izričajem »njegovo presveto božanstvo i boštvo« (*la sua santissima divinità, et deità*), Orbin s pravom izričaj pojednostavnjuje u »njegovo prisveto božanstvo«.

Kao što Elli razlikuje »tjelesne oči« (*gl'occhi corporali, gli occhi carnali*) i »(raz)umsko oko« (*l'occhio dell' intelletto*), tako i Orbin razlikuje 'oči od tijela', odnosno 'oči telesne' od 'očiju od pameti'.

Da opiše spoznavanje, Elli se služi glagolom *cognoscere*, a Orbin ga na hrvatski prevodi nazivkom 'poznati'.

Tjelesnim se očima, aristotelovski tumači Elli, vide samo »boje i tjelesna svjetlost« (*i colori, et la luce corporale*), a u raj u će se vidjeti »blaženo čovječstvo Isusa Krista« (*la benedetta humanità di Christo Giesù*), a Orbin te pojmove prevodi s »koluri i svjetlost telesna« i »blaženo čovječanstvo Isukrsta«. Dubrovčanin se dakle pri prijevodu talijanskih nazivaka *divinità* i *humanità* služi istim tvorbenim pravilom, odnosno dočetakom *-anstvo*: 'božanstvo' i 'čovječanstvo', očito na tragu nazivaka iz Vrančićeva rječnika: 'božastvo' i 'človičanstvo' za latinske nazivke *divinitas* i *humanitas*, ali i korak naprijed spram Vrančića u primjeni tvorbenoga pravila.

33. U petom odgovoru četrnaestoga razgovora Elli opisuje rajsko blaženstvo s pomoću tri krune, ali uz nosive pojmove iz metafizike: supstancijalno, esencijalno, konsupstancijalno, akcidentalno, koji se u ovom odgovoru prvi put pojavljuju u Ellija pa stoga prvi put i u Orbina. Elli poseže za latinizmima: *sostantiale, overo essenziale, consostantiale* i *accidentale*, a Orbin pribjegava talijanizmima i izražava ih pridjevima srednjega roda koji se odnose na blaženstvo: 'sostancijalo ali esencijalo', 'konsostancijalo' i 'ačidentalno'. Ni Orbin ni Kašić ne pokušavaju ta tri pojma prevesti na hrvatski, a bar je Kašiću nazivak 'jedinosućan', u značenju *consustantialis*, koji se pojavljuje u *Nicejsko-carigradskom vjerovanju*, bio poznat iz aneksnoga rječnika Aleksandra Komulovića tiskanoga u katekizmu *Nauk krstjanski za narod slovinjski* (1582).

34. U šestom pitanju četrnaestoga razgovora, gdje se raspravlja jednakost spašenikā u blaženstvu, lat. *paritas gaudii*, Elli se služi glagolskim izričajem »jednako imati udjela u blaženstvu« (*se la beatitudine sarà ugualmente partecipata da tutti li santi*), a Orbin to izražava imenski 'jednak dio od blaženstva'.

Prijevod toga pitanja zahtijeva od Orbina odabir još triju odgovarajućih nazivaka. Elli naglašava da je Bog »u biti i opstoj« (*in essenza, et existenza*) jednak za sve, a Orbin pojednostavnjuje prevodeći 'u bitju', dakle podrazumijeva da su Ellijevi nazivci *essenza* i *esistenza* istoznačnice. Nazivak *dispositione dei beati*, kojim se Elli služi jer se već ustalio pri komentiranju *Sentencija*, Orbin prevodi izričajem 'naredba od svetijeh', ali jedva da njegov čitatelj može dokučiti da nazivak 'naredba' označuje čovjekovo uzdarje na Božje darove. Vidik promatranja, u latinskom *ex parte*, Elli opisuje izričajem *a quanto*, a Orbin odabire izričaj 'kroz uzrok', koji otežava razumijevanje, pogotovu ako ga čitatelj shvati doslovno – kao uzročnu vezu.

35. Desetim pitanjem četrnaestoga razgovora Elli propituje narav odnosa među svetima, a s novom temom pojavljuju se i novi nazivci. Ellijev izričaj »razgovarati se prijateljski« (*conversare familiarmente*) Orbin uspješno prevodi dubrovačkim izričajem 'općiti na prijateljsku', a nazivak 'utjeha' (*consolatione*) u Ellijevu pitanju, unutar izričaja *ricevere consolatione dalli loro ragionamenti et conversationi*, začudo prevodi s 'razgovor'.

36. U desetom odgovoru četrnaestoga razgovora Elli Aristotelov pojam *philia* prevodi redovito s *amicitia*, a Orbin koristi dva nazivka: 'prijateljstvo' i u uzrubnici 'prijazan', pri čem ovaj drugi nazivak bolje pogađa značenje Aristotelova pojma.

37. U prvom odgovoru petnaestoga razgovora, gdje se raspravlja o molitvi spašenikā za ljude na zemlji, Elli motiv takve molitve nalazi u »ljubavi« (*carità*), a Orbin se služi raguzejzom 'karitat': »Molitva koja je učinjena za družijeh izlazi od karitati.«

Pritom se Elli poziva na »poredak božanskih stvari« (*l'ordine delle cose divine*), koji se sastoji u tom da gornje stvari djeluju na donje, a Orbin se pri prijevodu odlučuje za izričaje 'naredba od stvari Božijeh' i 'stvari gornje djeluju u donjijeh'.

38. U trećem odgovoru petnaestoga razgovora Elli počinje izlagati nauk o prćijama duše i tijela u slavi, pa se u tu svrhu služi trima istoznačnicama: *doni, ornamenta, doti*. Za njih, kao za bitna obilježja duše i tijela »u slavi«, Orbin pronalazi dobre hrvatske nazivke: 'nadaren'je', 'urešen'je' i 'prćija'.

39. U četvrtom odgovoru petnaestoga razgovora Elli nudi dva popisa, prvi za prćije duše prema Rikardu: *vision chiara, fruition amorosa* i *tention sicura*, a drugi za prćije tijela u Bonaventurinu i Rikardovu poretku: *chiarezza, impassibilità, sottilità* i *agilità*. Za tih sedam prćija Orbin smišlja sedam hrvatskih nazivaka: 'viden'je bistro', 'uživan'je ljublježljivo' i 'držan'je stanovito' nazivci su za prćije proslavljene duše, a 'bistrina aliti svjetlos', 'netrpjen'je od muke', 'tančina' i 'hrloća' nazivci su za prćije proslavljena tijela.

40. U petom odgovoru petnaestoga odgovora Elli obrazlaže da se tri prćije spašenikove duše određuju spram triju bogoslovskih kreposti: *prima virtù, qual'è la fede, seconda virtù, qual è la carità* i *terza virtù, qual è la speranza*. Prema tim Ellijevim izričajima oblikuje Orbin i hrvatske: 'prva krepost, koja je vjera', 'druga krepost, koja je karità' i 'treća krepost, koja je uzdan'je ali ufan'je'. Pritom se nazivak 'krepost' redovito pojavljuje kao jednakovrijednica za Ellijev talijanski nazivak *virtù*, odnosno latinski nazivak *virtus*. Začudo dubrovački se benediktinac tom prilikom služi nazivkom 'karità', čak s talijanskim naglaskom, u značenju 'ljubav'. Orbin se dakle ustručava upotrijebiti nazivak 'ljubav', priklanjajući se rješenjima kasnijih franjevačkih komentatora *Sentencija*, a ne oslanjajući se na Bonaventuru koji se odlučno služio nazivkom *amor*.

41. U šestom odgovoru petnaestog razgovora Elli popisuje petnaest »djelā od slave«, a to prevoditelju Orbinu pruža priliku da sastavi neku vrstu aneksnoaga rječnika koji sadržava petnaest nazivaka za svojstva i stanja koja se odnose na čovjekovo djelovanje u raju i četrnaest nazivaka za nedostatke ili opreke tim djelovanjima. Svi ti nazivci pripadaju filozofskoj i teološkoj antropologiji, a nekoliko njih, kad uključuju moralnu dimenziju djelovanja, ovisno o Ellijevu

i Orbinovu očištu, i etici:

1. zdravje – nemoć;
2. lasnos aliti hrlos – tegoća;
3. sloboda – služba;
4. obiljnost – pomanjkan'je;
5. ljepota – gruboća;
6. mir – sméća;
7. prijateljstvo – nenavidost;
8. poznan'je – himba;
9. netrpjen'je od muke – umrllost;
10. svetinja – sagrješen'je;
11. mladost – starost;
12. krepos (a da opreka kreposti ili nedostatak u odnosu na krepost nisu imenovani);
13. slava – potišten'je;
14. vesel'je – zlovoljstvo, u značenju 'žalost';
15. stanovitstvo, u značenju 'sigurnost' – strah.

Da Orbin ne nudi opreku ili nedostatak u odnosu na nazivak 'krepost' kojim se služi i u etici i u prirodnoj filozofiji, ne čudi, jer je doista teško pronaći nazivak koji bi istodobno bio opreka nazivcima 'vrlina' i 'sila', koji bi istodobno značio i poročnost i fizičku slabost.

42. U osmom odgovoru petnaestog razgovora, gdje se ustanovljuje omjer između spašenih muškaraca i spašenih žena, Elli se poziva na Tomu Akvinskog i Rikarda iz Mediaville, koji razmatraju omjer muškaraca i žena u stanju nevinosti, odnosno prije prvoga grijeha, kad »nijedan muškarac nije imao više žena, nijedna žena nije imala više muškaraca, nijedan muškarac i nijedna žena nisu iskusili smrt«. Ellijev izričaj »u stanju nevinosti« (*in stato d'innocenza*) Orbin prevodi izričajem 'u bitju od pravednosti'. Uz druga značenja nazivak 'bitje' u Orbina znači i 'stanje', kao i u Vrančića.

Kako se filozofsko nazivlje iz Orbinova *Zrcala duhovnog* odnosi prema razvoju hrvatske leksikografije? Je li Vrančićev rječnik utjecao na Orbinov odabir i uporabu filozofskih nazivaka? Je li Orbinovo filozofsko nazivlje odjeknulo u kasnijim hrvatskim rječnicima, ponajprije u onima koji duguju dubrovačkom kulturnom ozračju: u Mikaljinu, Della Bellinu i Stullijevu rječniku? Odgovori na ta pitanja zaslužuju posebno znanstveno proučavanje, a u ovoj prigodi prikladno je podastrijeti tek nekoliko važnih potvrda u prilog nazivoslovnoj dimenziji Orbinova *Zrcala duhovnog*.

Orbin pri prevođenju, a još više Kašić pri pripremanju Orbinova rukopisa za tisak mogli su se ugledati na Vrančićev petojezični rječnik *Dictionarium quinque*

nobilissimarum Europae linguarum (1595), u koji je znameniti Šibenčanin u hrvatskom stupcu već uvrstio važne filozofske nazivke, primjerice ‘narav’ za *natura*, ‘uzrok’ za *causa*, ‘oćućenje’ za *sensus* i ‘kripost’ za *virtus*, ali im nije bilo preporučljivo osloniti se na Vrančićevo razumijevanje nazivka ‘bitje’, koji je preopterećen značenjima: *essentia, qualitas, status* i *substantia*,⁴⁹⁸ još manje na nazivak ‘sobstvo’, koji u Vrančića znači *substantia*, a ne *persona*:

»Substantia   *Bitye, Szobŕtvo*«. ⁴⁹⁹

Mikalja je u *Blagu jezika slovinskoga* (1651) već razlikovao ‘bitje’ i ‘sobstvo’, dapače uveo je nazivak ‘osoba’, pod kojim se jedino i nalazi istoznačnica ‘sobstvo’:

»osoba, sobstvo (*persona*)«. ⁵⁰⁰

Uključio je i nazivak ‘tvrđina’, ali s dvama drukčijim značenjima – ne »nebeski svod« (*firmamentum*), nego »tvrdoća« (*duritas*) ili »utvrda« (*munimentum*):

»tvardina, nemekost (*durezza*) durities, ei. duritia, ae. duritas, tis.
tvardina od grada (*fortezza di città*) munimentum, ti.« ⁵⁰¹

Isto se zbilo i s Vrančićevim nazivkom ‘oćućenje’, koji u Mikalje više ne znači *sensus*, dakle osjet i(li) osjećanje, nego slutnju, predosjećaj (*praesensio animi*), čak i proricanje (*divinatio*).⁵⁰²

⁴⁹⁸ Usp. Faust Vrančić, »Hrvatsko-latinski rječnik (1595)«, postupkom obrata izradio i pogovor napisao Valentin Putanec, u: Faustus Verantius, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, et Ungaricae*. (Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595; pretilsak Zagreb: Novi liber, 1992), pp. 141–198, na p. 144.

⁴⁹⁹ Faustus Verantius, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, et Ungaricae*. (Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595), p. 102. Usp. na p. 77:

»Persona   *Kiip*«.

⁵⁰⁰ Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga / Thesaurus linguae Illyricae* (Laureti: Apud Paulum, et Io.[annem] Baptistam Seraphinum, 1649; In Ancona: Per Ottavio Beltrano, 1651), p. 386.1–386.2. Usp. Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga (1649./1651.): transkripcija i leksikografska interpretacija*, priredile Darija Gabrić-Bagarić, Marijana Horvat, Ivana Lovrić Jović i Sanja Perić Gavrančić (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011), p. 270.2.

Nadalje u bilješkama: Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (1651); Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (2011).

⁵⁰¹ Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (1651), p. 718.1; Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (2011), p. 464.2.

⁵⁰² Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (1651), p. 349.2; Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (2011), p. 464.2.

Izdvojeni primjeri pokazuju da se pri svojim odabirima hrvatskih nazivaka Mikalja znao značenjem odmaknuti kako od Vrančićevih tako i od Orbinovih rješenja, ali je ponekad, primjerice uz nazivak ‘sobstvo’, otklonio Vrančićevo rješenje i nadogradio Orbinovo tako što je uveo istoznačnicu ‘osoba’. Je li Mikalja natuknice prikupljao i iz Orbinova *Zrcala duhovnog*, koje je mogao čitati kao *magister grammaticae* na isusovačkoj gimnaziji u Dubrovniku (1630–1633),⁵⁰³ to se sa sigurnošću ne može utvrditi, jer Mikalja ne upućuje na izvore iz kojih je crpio rječničku građu. Ali ga je, to izdvojeni primjeri nedvojbeno potvrđuju, studij filozofije prije ulaska u Družbu Isusovu 1628. godine osposobio za odnjevovan odnos prema filozofskom nazivlju.⁵⁰⁴

Valentin Putanec, koji nam je priskrbio jedan osobiti pogled na Mikaljin leksikografski rad na temelju prepoznavanja triju slojeva leksičke građe u rukopisu Kašićeva *Hrvatsko-talijanskoga rječnika* sačuvanom u Arhivu Male braće u Dubrovniku pod signaturom rkp. 194, uočio je riječ ‘zlamenit’ kao (hermeneutički) nazivak koji je Kašić dodao u odnosu na rječničko blago hrvatskoga stupca u Vrančićevu petojezičniku.⁵⁰⁵ Kašić ga je gotovo sigurno uvrstio u rukopis svoga rječnika na temelju uredničkoga iskustva s Orbinovim prijevodom, ali ga Mikalja, koji se u svom leksikografskom radu oslonio na rukopisnu inačicu Kašićeva rječnika nastalu prije 1630-ih, nije uvrstio u *Blago jezika slovinskoga*.

Putanec je također ustanovio da se među Kašićevim kasnim umetcima nakon čistopisa, dakle u trećem, posljednjem sloju Kašićeva rječnika, nalazi i

⁵⁰³ Mijo Korade, »Mikalja (Micaglia), Jakov«, u: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeč, Darko Novaković (ur.), *Leksikon hrvatskih pisaca* (Zagreb: Školska knjiga, 2000), p. 496, na p. 496.1.

⁵⁰⁴ Opsežan prikaz posebnoga leksika u Mikaljinu *Blagu jezika slovinskoga* vidi u: Darija Gabrić-Bagarić, »Leksikograf Jakov Mikalja«, u: Mikalja, *Blago jezika slovinskoga* (2011), pp. 933–1103, u poglavlju »Poseban leksik«, pp. 1041–1094.

Usp. i glavnu tezu autorice na p. 950:

»Rječnik bilježi različito nazivlje: glazbeno, jezikoslovno, književno, općeznanstveno, religijsko-teološko, medicinsko, kulinarsko, pravno, pomorsko, rodbinsko, fitonime i zoonime.«

Istu je tezu autorica postavila već u svojoj monografiji: Darija Gabrić-Bagarić, *Na ishodištu hrvatske leksikografije: trojezični rječnik Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje (1649./1651.)* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2010), u poglavlju »O nastanku rječnika i njegovoj namjeni«, pp. 16–21, na p. 16.

Nažalost, u tim dvjema prilikama filozofsko nazivlje nije uopće spomenuto, a Mikalja je diplomirao filozofiju.

⁵⁰⁵ Valentin Putanec, »Tekstološka analiza rukopisnoga hrvatsko-talijanskoga rječnika rkp. 194 (Franjevački samostan u Dubrovniku)«, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 17 (1991), pp. 153–209, u: »Prilog II«, pp. 190–197, na p. 197.

Usp. »Prilog IV. Odnos Kašićeva rječnika, rukopisnog rječnika rkp. 194 i Mikaljina Rječnika iz 1651«, pp. 200–207.

Nadalje u bilješkama: Putanec, »Tekstološka analiza rkp. 194« (1991).

filozofski nazivak 'oćućenje', koji je već Vrančić kao hrvatsku jednakovrijednicu za *sensus* uvrstio u svoj rječnik, a prvi se put spominje u Bernardinovu lekcionaru.⁵⁰⁶ Time je hrvatski filolog upravio pitanje vlastitoj rekonstrukciji nastanka Kašićeva rukopisnoga rječnika: Kako to da se 'oćućenje' pojavljuje tek u trećem sloju Kašićeva rječnika, a ne u prvom koji je, s pravom prosuđuje Putanec, Kašić izradio odabravši hrvatski stupac Vrančićeva rječnika za ishodišni, a Vrančićev talijanski stupac kao ciljni pri izradi rječnika?

Za razliku od Mikalje Ardelio della Bella svom je rječniku *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728) priložio popis vrelā, ali među njima nema Orbinova *Zrcala duhovnog*.⁵⁰⁷ Pa ipak među natuknicama njegova rječnika može se naići na pokoji filozofski nazivak, kojim se služio (i) Orbin:

»Causare, ò cagionare, far un effetto. *Facio, cis*. Uzròkovati, kujem, vao|sam <...>«⁵⁰⁸

»Essenza, cioè l'essere delle cose. *Essentia, tiae, f*. Bijtje, tja, n. Narav, vi, f. Bijchje, chja, n. Bîstvo, a, n.«⁵⁰⁹

»Fermamento, il cielo stellato. *Firmamentum, ti, n*. Krepcîna, nee, f. <...> Krám stanoviti nād nebêsim. <...> Utvardjénstvo, tva, n. Tvardîna, nee, f.«⁵¹⁰

»Persona in senso della persona di uno. *Persona, nae, f*. Kîp, pa, m. <...> Sobstvo, stva, n. V. G. Tri|su kîpa, illi sòbstva Prisveetoga Trojstva.«⁵¹¹

»Sostanza. *Substantia, tiae*. Succjânstvo, stva, n. Bîtje, tja, n. Bîvstvo, stva, n. Succjanós, sti, f. <...>«⁵¹²

Iz priloženih natuknica slijedi: Della Bella je kao prijevod talijanskoga nazivka *causare* odabrao u Orbina već zabilježenu hrvatsku jednakovrijednicu 'uzrokovati', a kao prijevod talijanskoga nazivka *persona* odabrao obje u Orbina potvrđene istoznačnice 'kip' i 'sobstvo'; nazivak 'bitje' odnosi se u Della Belle na dva talijanska nazivka *essenza* i *sostanza*, kako je i Orbin postupio u svom prijevodu; jedan od četiriju hrvatskih nazivaka koji u Della Belle znače isto što

⁵⁰⁶ O nazivku 'oćućenje' vidi: Putanec, »Tekstološka analiza rkp. 194« (1991), pp. 159, 198 i 200.

⁵⁰⁷ »Catalogo degli Autori citati abbreviatamente nel Dizionario, e de' quali sono ancora le voci senza citazione.«, ff. 5r–5v, u: Ardelio della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (In Venezia: Presso Cristoforo Zanne, 1728).

Nadalje u bilješkama: Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728).

⁵⁰⁸ Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728), p. 182.1.

⁵⁰⁹ Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728), p. 293.2.

⁵¹⁰ Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728), p. 309.2.

⁵¹¹ Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728), p. 557.1. Pokrate V.G. ili samo G. nema u Della Bellinu popisu rječničkih vrela, ali bi se pokrate mogla odnositi na Ignjata Đurđevića.

⁵¹² Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico* (1728), p. 690.2.

i talijanski nazivak *firmamento* jest Orbinov nazivoslovni odabir ‘tvrđina’ za nebeski svod, odnosno sferu zvijezda stajaćica. Orbinov prijevod i Della Bellin rječnik odvaja vremenski cijelo jedno stoljeće pa odabrani uzorak ne dokazuje da je Della Bella izravno posegnuo za Orbinovim *Zrcalom duhovnim*, nego samo to da su neki važni nazivci, kojima se Orbin služio, u svojim filozofskim značenjima opstali u dubrovačkoj jezičnoj sredini i stoljeće nakon Orbinove uporabe, kakav god da je bio povijesni tijek njihove uporabe.

Joakim Stulli bio je prvi hrvatski leksikograf koji je Orbinovo *Zrcalo duhovno* uvrstio među izvore svoga trojezičnoga hrvatsko-talijansko-latinskoga rječnika:

»Orb. Zârcalo duhovno od pocetka, i svârhe xivotâ csovjeçsanskoga, oprâva D. Mavra Orbini Benediktina Dubr.[ovacsckoga].«⁵¹³

Na stranicama Stullijeva *Rječosložja* može se naići na filozofske nazivke kojima se Orbin služio, primjerice imenice: ‘bitje’, ‘nebitje’, ‘očućenje’, ‘sobstvo’, ‘stvorenje’, ‘tvardina’, ‘uzrokovati’, ‘zlamenit’ i ‘zvjezdoslovac’ te prilog ‘stvorom’. Ali pritom treba odmah upozoriti na to odakle Stulli crpi te nazivke:

‘bitje’ u značenju *essentia* iz Bazilija Gradića, a u značenju *substantia* iz Jurja Muliha, p. 28.2;

‘očućenje’ iz nekog hrvatskoga prijevoda Kanizijeva katekizma, uz oznaku »Canis.«, koje nema u Stullijevu »Popisu knjigočinaca slovinskih«, pri čem uključuje značenje *sensus*;

‘sobstvo’ jedino s. v. ‘osoba’ iz Ignjata Đurđevića, p. 362.2;

‘stvorenje’ u značenju *creatura* iz glagoljskog brevijara, p. 396.2;

‘stvorom’ se u Orbina pojavljuje u značenju *actu*, ozbiljenjem ili ostvarajem, u opreci spram *in potentia*, a Stulli drukčije značenje *reipsa* i zapis ‘stvorom’ preuzima iz Dominka Zlatarića, p. 399.1;

‘tvardina’ u značenju *firmamentum* iz »Biblije rusinske ćirilčikijem slovima pritisnute«, p. 454.1;

‘uzrokovati’ u značenju *causare* iz Điva Gundulića, p. 541.1;

‘zlamenit’ u značenju *symbolis expressus*, p. 655.2, a ‘zlamenito’ u značenju *arcano*, p. 656.1, oba nazivka bez uputnice na vrelo;

‘zvjezdoslovac’ u značenju *astrologus* iz Bernarda Zuzorića, p. 669.1, dok je za *astronomus* Stulli smislio nazivak ‘zvjezdomjerac’, p. 668.2; dakle ‘zvjezdoslovac’ se u Stullija pojavljuje u drukčijem značenju nego u Orbina.⁵¹⁴

⁵¹³ »Kazalo knjigocsinaca slovinskih, koiem[sam]se u ovoj radnji upotrebio.«, u: *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko* Joakima Stulli Dubrovcsanina misnika malobranchanina S. Franceska. P – Z. Csâst drùga, Razdjeljak drùgi. (U Dubrovniku: Po Antunu Martekini, 1806), pp. 671–674, na pp. 673.1–673.2.

⁵¹⁴ Paginacija uz prvi primjer odnosi na prvi svezak, a paginacije uz ostalih osam primjera na drugi svezak Stullijeva *Rječosložja*.

Uz koje je nazivke Stulli pokratom »Orb.« uputio na Orbinovo *Zrcalo duhovno*, odnosno u kojem je opsegu franjevac crpio iz benediktinčeva prijevoda – to dakle tek treba ustanoviti.

Jedan Orbinov filozofski nazivak privlači osobitu pozornost: ‘nebitje’ kao prijevod Ellijeve talijanske jednakovrijednice *il non essere* u značenjima ‘nepostojanje’ ili ‘nebivanje’. Toga nazivka nema u hrvatskim rječnicima od Vrančića do Della Belle nego se pojavljuje tek u Stullijevu *Rječosložju*, preuzet iz glagoljskoga brevijara, k tomu s drukčijim značenjem ‘manjak u imutku, neimaština’:

»Nebitje, a, n. Br. gl. *mancanza di ricchezze, d’averi, di sostanze, bonorum, fortunarum defectus, inopia.*«⁵¹⁵

‘Nebitje’ se, kako upućuje Maretićeva natuknica u Akademijinu *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1916. godine, među obrađenim autorskim vrelima prvi put pojavljuje u Orbina, dakle je, dok se ne dokaže suprotno, Orbinova prvopotvrđenica.⁵¹⁶ Taj se zaključak može i profiniti: u Orbina se ‘nebitje’ spominje kad se pomišlja na ‘bijeg iz postojanja’, da bi se opisalo ‘stanje nakon postojanja’, a u svim ostalim uputnicama Maretićeve natuknice, u *Nauku duhovnom* (1637) Ivana Držića, *Kamenu pravom smutnje velike* (1780) Antuna Kanižlića i *Razgovorima i pripovijanjima* (1805) Ardellija della Belle, znači ‘stanje prije postojanja’, kad se pomišlja da je nešto Božjom voljom iz nepostojanja pozvano ili prešlo u postojanje.

Napokon, uz posredovanje Stullijeva »Kazala knjigočinaca slovinskih« Orbinovo *Zrcalo duhovno* postalo je vrelom i Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, i to, kako svjedoči Maretićeva napomena, njegovo drugo izdanje iz tiskare Marca Ginammija 1621. godine:

»**Orbin M.**, *Zrcalo duhovno* ... istomačeno iz jezika italijanskoga u dubrovački po D. Mavru Orbinu, Dubrovčaninu, opatu ... In Venetia. *Ovo je drugo izdanje „Zrcala“ iz god. 1621, kako se vidi iz dopuštenja, da se može štampati.*«⁵¹⁷

⁵¹⁵ Joakim Stulli, *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko* A–O, Csast druga, Razdjeljak pârvi. (U Dubrovniku: Po Antunu Martekini, 1806), p. 524.2.

⁵¹⁶ Tomo Maretić (obradio), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 7 (1911–1916), s. v. »nebiće«, p. 790.1:

»Nitko s pravijem razlogom ne može žudjeti nebitje. M. Orbin 165.«

Nadalje u bilješkama: AR.

⁵¹⁷ Tomo Maretić [priredio], »Popis kníga i rukopisa upotrebljenih za rječnik«, u: Pero Budmani i Tomo Maretić (obradili), AR 6 (1904–1910), pp. 933–957, na p. 948.2.

Iz promatranoga uzorka Orbinovih filozofskih nazivaka zabilježenih u Stullijevu *Rječosložju Akademijin Rječnik* obrađuje ih čak devet, dakako s uputnicom na Orbinovo *Zrcalo duhovno*.⁵¹⁸ Iznimka je nazivak ‘oćučenje’: Maretić je taj nazivak u značenju *sensus*, potvrđen u Vrančićevu i Stullijevu rječniku, popratio s 13 autorskih potvrda: od Hektorovićevih stihova do pozno tiskanih Della Bellinih *Razgovora*, ali nije uputio na Orbinovo *Zrcalo duhovno*.⁵¹⁹

Ni Orbin pri prevođenju Ellijeva djela *Specchio spirituale* ni Kašić pri uređivanju Orbinova rukopisa nisu se mogli osloniti samo na hrvatski stupac Vrančićeva petojezičnika. Filozofske su teme, napose one iz metafizike, prirodne filozofije, filozofske antropologije i etike, zahtijevale od prevoditelja i urednika nova nazivoslovna rješenja; dakako ne samo filozofske teme. Jesu li ti Orbinovi prinosi hrvatskoj filozofskoj terminologiji prisutni unutar filozofskoga nazivlja u Mikaljinu, Della Bellinu i Stullijevu rječniku ili nisu, ako jesu, u kojem obliku i opsegu, izravno ili neizravno – izazovan je i zahtjevan istraživački zadatak. Jedino je pouzdano uporište zasad »Kazalo knjigočinaca slovinskih«, koje svjedoči: Stullijevo je *Rječosložje* prvi hrvatski rječnik koji crpi riječi iz Orbinova *Zrcala duhovnog*. Ali, kako dokumentira ciljani uzorak s deset Orbinovih nazivaka što se pojavljuju pri obradi filozofskih tema, dubrovački malobraćanin jest rado posezao za djelima Dubrovčana – od Bazilija Gradića do Ignjata Đurđevića, ali nijednom nije uputio na Mavra Orbina. Stoga tek treba provesti pomno i sveobuhvatno istraživanje o utjecaju Orbinova *Zrcala duhovnog* na »blago jezika hrvatskoga« u Stullijevu *Rječosložju*, napose što se tiče hrvatskoga filozofskoga nazivlja.

⁵¹⁸ Đuro Daničić (obrađuje), *AR* 1 (1880–1882), s. v. »biće«, pp. 283.1–288.1, u značenju »stanje«, a treba *essenza*, o andeoskoj naravi u Orbina, p. 284.1; u značenju »umno stanje«, a treba *l'essere*, o egzistenciji osuđenih u Orbina, p. 285.2; u značenju »stanje tjelesnijih stvari«, o ponovnoj uspostavi Kristova tijela i križa, p. 285.2; u značenju »stanje u kojem se nešto ne može učiniti«, u Ellija *fuori del stato*, o Jeremijinoj molitvi u limbu, p. 286.2; Tomo Maretić (obradio), *AR* 7 (1911–1916), s. v. »nebiće«, p. 790.1, autorska prvopotvrdenica u Orbina; S. Pavičić (obradio), *AR* 15 (1956), s. v. »sopstvo«, pp. 923.1–924.1, u značenju *persona* s potvrdom iz Orbina na p. 923.2; P. Rogić (obradio), *AR* 16 (1956–1958), s. v. »stvorenje«, pp. 853.2–856.1, u značenju *creatura* s potvrdom iz Orbina na p. 854.2; S. Musulin (obradio), *AR* 19 (1967–1971), s. v. »tvrdina«, pp. 55.1–58.1, u značenju *firmamentum* s potvrdom iz Orbina na p. 57.2; S. Pavešić (obradio), *AR* 20 (1971–1972), s. v. 'uzrokovati', pp. 420.1–422.2, u značenju »uzrokovati prirodnu pojavu« s prvopotvrdenicom iz Orbina na p. 420.1; S. Pavičić (obradio), *AR* 22 (1975), s. v. 'zlamenit', pp. 883.1–883.2, u značenju »obilježen, označen« s potvrdom iz Orbina na p. 883.1, a trebalo je uvesti dodatno značenje *figurativus*; J. Jedvaj (obradio), *AR* 23 (1975–1976), s. v. »zvjezdoslov, zvjezdoslovac«, p. 192.1, prvopotvrdenica u Orbina.

Za Orbinov nazivak 'stvorom' usp. P. Rogić (obradio), *AR* 16 (1956–1958), s. v. »stvor«, pp. 849.1–852.1, c. adverbijalno, s potvrdom iz Orbina, p. 850.1.

⁵¹⁹ Tomo Maretić (obradio), *AR* 8 (1917–1918), s. v. »oćučenje«, pp. 534.2–535.1.

Zaključak 4: Prva zbirka svaštica o »prvim i posljednjim stvarima« na hrvatskom i njezina filozofska sastavnica

Posve neopravdano, Orbinovo *Zrcalo duhovno*, tiskano u četiri izdanja od 1614. do 1703. godine, nije privuklo pozornost istraživača kakvu zaslužuje. Za takav je pristup paradigmatična teza Zdenka Zlatara iz 1992. godine:

»<...> Mauro Orbini zaslužuje našu pozornost danas zbog jedne i samo jedne stvari: svoje knjige *Il Regno degli Slavi* objavljene u Pesaru 1601. godine.«⁵²⁰

U svjetlu poduzetoga istraživanja Orbinova *Zrcala duhovnog*, ta je Zlatarova teza, zajedno s pristupom koji ju je iznjedrio, posve promašena. Orbina treba prvo pročitati! I to ne samo tiskane knjige, nego i rukopise.

Zrcalo duhovno (1614), prva tiskana zbirka svaštica o »prvim i posljednjim stvarima« na hrvatskom, odlikuje se opsežnom i vrlo razvedenom filozofskom sastavnicom, što dakako duguje svom talijanskom predlošku – djelu *Specchio spirituale* Angela Ellija, ali i filozofsko-teološkoj osposobljenosti prevoditelja dubrovačkoga benediktinca Mavra Orbina.

Prvi razgovor, u kojem se raspravljaju dvojbe o stvaranju svijeta, nudi temeljne filozofske uvide o Bogu, svijetu i čovjeku. Osobit je i po tome što je u njem raspravljeno pitanje: »Što je žena?«, a da prethodno nije raspravljeno pitanje: »Što je muškarac?« ili »Što je čovjek?«, pri čem se Orbin priklanja mizoginijskoj tradiciji u kršćanstvu sraslu s aristotelizmom. Drugi razgovor, posvećen prvom grijehu praroditeljā, usredotočuje se na četiri 'definicije' smrti: 1. »jedno ništa«; 2. »lišenost od života«, pri čem se očito oslanja na jedno od triju počela Aristotelove *Fizike: privatio*, u Ellijevu izvorniku *privatione*; 3. »razlučenje duše od tijela«; 4. »posljednja od svih strašnih stvari« u Aristotelovu smislu, prema šestom poglavlju o hrabrosti u trećoj knjizi *Nikomahove etike*. U središtu rasprave trećega razgovora nalazi se poimanje života (*vita brevis*). Četvrti razgovor izlaže glavnu tezu kršćanske antropologije: »Ljudska je duša neumrla«, a potom uz temu čovjekove smrtnosti raspravlja o boli i strahu. Time je u *Zrcalu duhovnom* zaključena rasprava o »prvim stvarima«.

Peti razgovor nudi topografiju »posljednjih stvari« iz perspektive mletačkoga kozmografa Giuseppea Rosaccia. U šestom i sedmom razgovoru raspravljene su dvije gnoseološke teme: očućenje kao obilježje čovjekova spoznanja i usporedba između znanja »na ovom svijetu« i znanja »ondi«, gdje borave osuđene duše, pri čem Orbin u svom prijevodu izostavlja dragocjeno Ellijevo razjašnjenje o čovjekovoj spoznaji: *per mezzo de fantasmi*. Osmi raz-

⁵²⁰ Zlatar, *Our Kindom Come* (1992), p. 364:

»<...> Mauro Orbini deserves our attention today for one thing and one thing only: his book, *Il Regno degli Slavi*, published in Pesaro in 1601.«

govor tvrdi tjelesnost ognja i istodobno nastoji opravdati razliku između ognja u svijetu i ognja paklenoga, dakle provodi se uz prirodno-filozofsko predznanje o procesu gorenja. Uz poimanje muke paklene u razgovor se upleće želja za nepostojanjem, za koje Orbin kuje nazivak ‘nebitje’. Deveti razgovor o odnosu između Boga i čovjeka, tj. o slobodi i milosti, milosrđu i pravедnosti, oslanja se i na filozofske uvide o Bogu i čovjeku, a Orbin tom prilikom kuje nazivak ‘slobodna vlast’ za Ellijevo *libero arbitrio*, odnosno za pojam slobodne volje.

Rasprava o svršetku svijeta u desetom razgovoru oslanja se na aristotelovsku prirodnu filozofiju, što uključuje tvrdnju da ‘hođenje od nebesa’ ima svoj naravni uzrok. U jedanaestom razgovoru, koji raspravlja o uskrsnuću mrtvih, pretežu teme iz socijalne i prirodne filozofije onovremenosti. Augustin protiv Aristotela – to je raspra, koja vodi zaključku u prilog ontičkom statusu žene u uskrsnuću: žena uskrsuje kao žena! Drugo žarište ovoga razgovora nebeska su događanja na kraju vremena, koja se promatraju i iz perspektive prirodne filozofije. U dvanaestom i trinaestom razgovoru obrađuju se dvije teme s filozofskom pozadinom: poimanje božanske pravde i Aristotelova slika svijeta nakon Suda. Četnaesti razgovor, posvećen u cijelosti razumijevanju raja, propituje četiri teme koje pretpostavljaju filozofsko promišljanje: osjete, blaženstvo, (ne)jednakost i prijateljstvo. Petnaesti razgovor nudi eshatološku antropologiju gradeći na trima pojmovima: prćije duše, prćije tijela i djela od slave, čime se po analogiji s ovovremenom filozofskom antropologijom uvode obilježja duše, tijela i djelovanja za stanovnike raja, odnosno izgrađuje cjelovita onovremena filozofska antropologija.

Iako prijevod, Orbinovo *Zrcalo duhovno* prva je zbirka teoloških svaštica (*quaestiones quodlibetales*) tiskana na hrvatskom. K tomu ono je i prvi asketski priručnik »o prvim i posljednjim stvarima« na hrvatskom, jer je prvo izdanje Orbinova *Zrcala duhovnog* tiskano četrnaest godina prije *Četiri posljednja človika t. j. od smarti, suda, pakla, i kraljestva nebeskoga* (1628) Franje Glavinića. S pomoću četiri izdanja (1614, 1621, 1628, 1703) Bartolomeo Zanetti, Marco Ginammi i Bartolo Occhi, jedan rimski i dva mletačka tiskara, osigurala su stoljetni vijek Orbinovu prevoditeljskom naporu i tako omogućila da se zahtjevnije hrvatsko čitateljstvo upozna s kršćanskim naukom o »prvim i posljednjim stvarima« čovjeka u vrlo razvijenom obliku, da se susretne s ključnim tvrdnjama Augustina i Tome Akvinskoga, kao i s višestoljetnom tradicijom komentiranja *Sentencija* Petra Lombardskoga, da se susretne sa ‘slikama svijeta’ mletačkoga kasnorenesansnoga kozmografa Giuseppea Rosaccia i ptolemejevca Aħmada al-Fargħānija iz 9. stoljeća, da upozna mnoge nove hrvatske nazivke iz filozofije i teologije, da u tumačenjima biblijske poruke prepozna kako se katolička teologija srodila s aristotelizmom, napose s Aristotelovom slikom svijeta i

Aristotelovim poimanjem žene. Čitajući Orbinovo *Zrcalo duhovno*, hrvatski je čitatelj mogao i sâm sazrijevati u metodološkom pogledu, primjerice mogao je naučiti: kako se postavlja pitanje, a što mora sadržavati odgovor; kako se odnosi pitanje i potpitanje; kako se zauzima stav kad se mišljenja autoritetā razilaze. Pojava i stoljetno trajanje Orbinova *Zrcala duhovnog* za hrvatsku su pisanu riječ utoliko važniji, jer se to djelo bitno razlikuje od ostale produkcije religioznoga štiva pretežito namijenjenoga najširim slojevima hrvatskoga naroda radi svladavanja kratkoga kršćanskoga nauka. Četiri izdanja *Zrcala duhovnoga* od 1614. do 1703. godine dokazuju da je knjiga s vrlo sofisticiranim filozofsko-teološkim aparatom, uobličena u 150 pitanja ili dvojba, mogla tijekom 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća postati uspješnicom među hrvatskim čitateljima, napose dubrovačkim.

Orbinovo *Zrcalo duhovno* pripada dakle hrvatskoj filozofskoj baštini pod sedam različitih vidika:

1. ono upoznaje hrvatsko čitateljstvo s temeljnim temama iz raznih filozofskih disciplina, ponajviše iz prirodne i socijalne filozofije, ali također iz metafizike, filozofske teologije, filozofske antropologije, etike i gnoseologije;

2. u ruhu hrvatskoga jezika otkriva trajan utjecaj Aristotelovih gledišta na tumačenje kršćanskoga nauka, odnosno sraslost filozofije kršćanske inspiracije s aristotelizmom, što se može pratiti od tumačenja biblijskoga izvješća o stvaranju svijeta do izgleda »novoga neba i nove zemlje«;

3. ostvaruje ranu recepciju klasikā kršćanske filozofije na hrvatskom, napose Augustina, Tome Akvinskoga i Bonaventure, pri čem se kao glavni posrednik Akvinčeva utjecaja izdvaja franjevac i pariški profesor Rikard iz Mediaville;

4. zrcali filozofske teme unutar razvoja franjevačke škole od Aleksandra Haleškoga do Ivana Duns Škota te od Françoisa de Meyronnes do Pelbarta iz Temišvara među njihovim nastavljajima;

5. ostvaruje ranu recepciju teološke sume firentinskoga sveca Antonina Pierozzija na hrvatskom, čime se, uz ostalo, mizoginijska definicija žene iz pera Sekunda Šutljivca presađuje iz ranorenesansne Firence u ranobarokni Dubrovnik, ali uz Orbinovo jasno razlikovanje između dobre i zle žene;

6. poučava hrvatskoga čitatelja metodi za provođenje filozofske rasprave, napose što se tiče sustavnoga izlaganja teme i suočavanja s različitim gledištima filozofskih i teoloških autoriteta;

7. očituje prevoditeljev sustavan napor za razvijanjem hrvatskoga filozofskog nazivlja, što uključuje napredak u odnosu na Vrančićev *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* (1595) i Kašićev *Hrvatsko-talijanski rječnik*, kao i utjecaj na Stullijevo *Rječosložje* (1806) i posredno, preko Stullija, na Akademijin *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976).

Bibliografija

Vrela 1: Djela Mavra Orbina

Orbini, Mauro. 1601. *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Historia di Don Mauro Orbini Rauseo Abbate Melitense, nella quale si vede l'origine quasi di tutti i popoli, che furono della lingua Slava, con molte, et varie querre, che fecero in Europa, Asia et Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, et il tempo della loro conversione al Christianesimo, et in particolare veggonsi i successi de'Re, che anticamente dominarono in Dalmatia, Croatia, Bosna, Servia, Rassia, et Bulgaria. (In Pesaro: Appresso Girolamo Concordia, 1601).

»D. Mauro Orbini a' lettori.«, ff. a1r–a2r; o radu u knjižnici urbinskoga vojvode u Pesaru na f. a2r.

»Autori citati nella presente opera.«, ff. a3r–a4r.

Mauro Orbini, »Al molto illustre Signor mio osservandissimo il Signor Marino del Signor Andrea Bobali.«, ff. b1r–b2v, s nadnevkom na f. b2v: »Di Pesaro il dì primo di Marzo, 1601.«

»Tavole delle cose piu notabili, che si contengono in questa opera.«, ff. Ooo2r–Ooo4v, Ppp1r–Ppp4v, Qqq1r–Qqq4v, Rrr1r–Rrr2v.

Orbin, Mavar. 1614. *Zarčalo duhovno od pocetka, i sfarhe xivota coviečanskoga*, razdieglieno, i razreyeno u Petnaes Razgovora, à u fto, i pedefet dubbia, alliti Sumgna poglavitieh. *Vcignenieh meyu Mešctrom, i gnegoviem Vcenijkom*. Iftomaceno iz Yezikka Italienskoga u Dubrovacki pò D. Mauru Orbinu Dubrovcaninu Opattu od S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga Benedikta. (V RIMV: Polak Bartolomea Zanetta, 1614).

Kašičev imprimatur na f. †1v, s nadnevkom: »Datum die 8. Nouembris. 1613.«

»Ctivnikom Bartolomeo Kassicch Bogdanicicch od Reda Druxbe Yesussove. Pozdravglienye.«, ff. †2r–†2v; s nadnevkom na f. †2v: »Iz Rima, na 25. Marca, 1614.«

Dum Mavar Orbin Opat od Sfete Marie od Backe, »Vzmnxoxitomu, i plemenitomu, G[osfodi]nu, G[osfodi]nu, Radi Sladoevichiu, poklon, i pozdravglienye.«, ff. †3r–†4v; s nadnevkom na f. †4v: »V Dubrovniku na 20. Aprijla. 1606.«

»Mnoggo poctovanomu Oču u Ifukarftu G[osfodi]nu Bartolomeu Kalficchiu Bogdanicichiu Redovniku Bogoslovču od Reda Druxbe Yefuſſove Rade Sladoevicch Poklon, i Pozdravgliénye.«, ff. †5r–†5v; s nadnevkom na f. †5v: »Iz Dubróvnika na 20. Agóſta. 1613.«

Bartolomeo Kafsicch Bogdanicicch od Réda Druxbe Yefuſſove, »Vzmnxoxitomu, i plemenitomu Gospodinnu Radi Sladoevichiu, Pridrago Pozdravglienyè.«, ff. †6r–†7r; s nadnevkom na f. †7r: »Iz Ríma na. 20. Novembra. 1613.«

»OVO|SV IMENA OD vriednieh Píjſalačaa, koi|ſu zazvani u ovomu Libru.«, f. †7v. [Mavar Orbin], pjesma »Od zlieh Xena« [naslov prema izričaju u tekstu], pp. 25–27.

- Paskoye Primovicch Dubrovcanin [*corr. ex* Dubrovčanin], »Seqvençia od Martvieh.« [prema naslovu u kazalu], pp. 199–202.
- »Tabula od razgovora, i od dubbia, alli sumgna. Koyé|se uzdarxe ù ovomu Líbru.«, ff. V5r–V8v, X1r–X4v.
- »NAVK zà dobrò pijlati Slovinski, i lafnò proctitti ovò Libarçe.«, ff. X5r– X6v.
- Orbin, Mavar. 1621. *Zarçalo duhovno od pocetka, i sfarhe xivota covieçanskoga razdieglieno, i razreyeno ù Petnaes Razgovora, à ù ftoò, i pedefet dubbia, alliti Sumgna poglavities. Vcignenieh meyu Mefctrom, i gnegoviem Vcenijkom.* Iftomaceno iz Yezikka Italienskoga ù Dubrovacki pò D. Mauru Orbinu Dubrovcaninu Opattu od S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga Benedikta. (In Venetia: Presso Marco Ginami / Alla Libreria della Speranza, [1621]).
- Marco Ginami, »Al Molto Illustre, et Reuerendissimo Signor mio Osseruandiß.[i-mo] Monsig. Bartolameo [sic] Kacik Vescouo di Macarsca.«, ff. A2r–A2v.
- »СТИВНИКОМ Bartolomeo Kafficch Bogdanicich od Reda Druxbe Yefuffove. POZDRAVGLIENYE.«, f. A3r–A3v.
- »OVO|SV IMENA od vriednieh Pijfalaçaa, koi|su zazvani ù ovomu Líbru.«, f. A4r. Na f. A4v nakon Kašičeva imprimatura iz 1613. godine otisnut je i mletački imprimatur s nadnevkom 6. siječnja 1621, prema kojem je određena godina tiskanja drugoga izdanja:
- »Denuo praesens liber lectus, et approbatus fuit Venetijs pro impressione. Die 6. 1621.«
- Izostavljena su sva tri pisma otisnuta na početku prvoga izdanja 1614. godine. [Mavar Orbin], pjesma »Od zlieh Xenaa [*corr. ex* Xanaa]«, pp. 26–27.
- Paskoye Primovicch Dubrovcanin, »Seqvençia od Martvieh.« [prema naslovu u kazalu], pp. 199–202.
- »Tabula od razgovora, i od dubbia, alli sumgna. Koyé|se uzdarxe ù ovomu Líbru.«, ff. V5r–V8v, X1r–X4v.
- »NAVK za dobrò pijlati Slovinski, i lafnò proctitti ovò Libarçe.«, ff. X5r–X7r.
- [Дѣм Мѣпро Дѣпропвчнн]. 1628. Огледало ѣххопно поветкѣ, н спѣрхе ѣнпотѣ вошнвчнскогѣ (Ѣ [М]Нетвнх: по Маркѣ Хннѣмн, ЧХКН [= 1628]). Мѣрко Хннѣмн, »Много спнтломѣ н пощопчномѣ Госпоѣннѣ фрѣ Томн Нпкопннѣ [*corr. ex* Нпкопннѣ], Шнскѣпѣ Скрѣѣннскомѣ«, f. [2r].
- Bibliografska jedinica u mojoj transliteraciji s bosančice na gajicu: [Dum Mavro Dubrovčanin]. 1628. *Ogledalo duhovno početka, i svarhe života čovičanskoga* (U [M]Netčieh: po Marku Đinami, 1628).
- Marko Đinami, »Mного svitlomu i poštovanomu Gospodinu fra Tomi Ivkoviću [*corr. ex* Ivkovinu], Biskupu Skradinskomu«, f. [2r].
- Orbin, Mavro. 1703. *Zarçalo duhovno od pocetka, i sfarhe xiuota couieçanskoga razdieglieno, i razreyeno ù Petnaest Razgouora, à ù ftoò, i pedefet dubbia, alliti Sumgna poglavities. Ucignenieh meyu Mefctrom i gnegouiem Vcenijkom.* Iftomaceno iz Yezikka Italienskoga ù Dubrouacki pò D. Mauru Orbinu Dubrovcaninu Opattu

od S. Marie od Backe, od Reda Sfetoga Benediktà. (V Bnecih: Pri Bartolu Occhi Knigaru na Riui Shiuonskoi, 1703).

Treće latiničko izdanje Orbinova *Zrcala duhovnoga*, prvi put bez Kašičeve pjesme *Čtivnikom* i Kašičeva *Nauka* te ponovo bez triju poslanica na početku izdanja. Promijenjen i slovopis Orbinova prijevoda.

[Mavar Orbin], pjesma »Od zlieh Xena [corr. ex Xanaa]«, pp. 19–20.

Paskoye Primovicch Dubrovcanin, »Sequencia od Martuieh.« [prema naslovu u kazalu], pp. 124–126.

»TABVLA OD RAZGOVORA. I OD DVBBIA. *Alli fumgnaa. Koye|fe vzdarxe ù ouomu Libru.*«, p. 202, ff. N1r–N4v.

Vrela 2: Djela Angela Elliija

Elli, Angelo. 1600. *Specchio spirituale del principio, et fine della vita humana*, diviso, e distinto in quindecim Ragionamenti, & in cento cinquanta dubbi principali, fatti tra il Maestro, & suo Discepolo, in Dialogo, per il R. P. Frate Angelo Elli, da Milano, Minor' Osservante. Da varij & diversi Dottori raccolto. Opera non méno dilettevole, ad ogni curioso intelletto, che utile à Lettori. Nuovamento posto in luce. (In Brescia: Nella Stamperia di Policreto Turlini, 1600), pp. 1–245.

»Tavola delli ragionamenti, et delli dubbi, over questioni, che si contengono nella presente opera.«, ff. a4r–a8v, b1r.

»Tavola delle cose piu notabili, che si contengono nella present'opera.«, ff. b1v–b8v, c1r–c2v.

»Autori piu gravi, citati nella present'Opera.«, f. c3r.

Elliijev predgovor: »Proemio.«, ff. c3v–c4v.

Elli, Angelo. 1601. *Specchio spirituale, del principio, et fine della vita humana*, diviso, e distinto in quindecim Ragionamenti, & in cento cinquanta dubbi principali, con altri di nuovo aggiunti dall'istesso Auttore [sic], et sue resolutionsi. Fatti tra il Maestro, & suo Discepolo, in Dialogo. Per il R. P. F. Angelo Elli, da Milano, Minor. Osservante; da varij & diversi Dottori raccolto. Opera non meno dilettevole, ad ogni curioso intelletto, che utile à Lettori. Nuovamente ristampato. (In Treviso: Appresso Fabritio Zanetti, 1601), pp. 1–320.

Bitno prošireno izdanje u odnosu na izdanje iz 1600. godine.

Elliijev predgovor: »Proemio.«, ff. a4r–a5v.

Sadržaj: »Tavola delli ragionamenti, et delli dubbi, over questioni, che si contengono nella presente opera.«, ff. a6r–a8v, b1r–b4r.

Popis važnijih vrela: »Autori piu gravi citati nella present'opera.«, f. b4v.

Izostavljeno iscrpno stvarno kazalo: »Tavola delle cose piu notabili, che si contengono nella present'opera.«

Vrela 3: Djela Bartola Kašića

Cassius Curictensis, Bartholomaeus. 1604. *Institutionum linguae illyricae libri duo*. Authore Bartholomaeo Cassio Curictensi Societatis Iesu. Editio prima. (Romae: Apud Aloysium Zannettum, 1604).

Kašićev slovoepis izložen u prvim trima poglavljima prvoga dijela prve knjige: »De vocalibus, et diphthongis. Cap. I.«, pp. 8–9; »De litteris consonantibus simplicibus. Cap. II.«, pp. 9–13; »De multiplicis consonantibus simul iunctis. Cap. III.«, pp. 13–15.

Pretisak s usporednim hrvatskim prijevodom Sanje Perić Gavrančić i jezičnom redakturom Olge Perić:

Bartol Kašić Pažanin Družbe Isusove, *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2002), sa slovoepisnim poglavljima na pp. 16–31.

Kalfich Bogdanicich, Bartolomeo. 1613. *Nacin od meditationi, i molitvæ, koya[fe] cinij pametyù nalcom*. Pokupglien ù kratko pò Pochtovanomu Očù Bartolomeu Kalfichiu Bogdanicichiu Redovniku Bogoflovçu od Reda Drúxbæ Iefuffovæ. (V Rimu: Polak Bartolomea Zanetta, 1613).

»NAVK zà dobrò pijlatti Slovinski, i lafnò proctitti ovó Libarçe.«, pp. 108–111.

Kassich, Bartolomeo. 1628. *Perivoy od dievstva, illi xivoti od dievica* Slovinskiem jezikkom iz Talianskoga napijsan po poct.[ovanomu] ocu Bartolomeu Kassichiu iz Reda druxbæ Isussovæ. (In Venetia: Presso Marco Ginammi, 1628).

Kassich, Bartolomeo. 1640. *Rituale Romanum* Vrbani VIII. Pont.[ificis] Max.[imi] iussu editum Illyrica lingua. (Romae: Ex Typographia Sac.[rae] Congreg.[ationis] de Propag.[anda] Fide, 1640) / *Ritual rimski* istomaccen slovinski pò Bartolomeu Kalsichiu Popu Bogoslovçu od Druxbæ Yefuf[f]ovæ Penitençiru Apoftolskomu. (U Riimu: Iz Vtiesteniçæ Sfet: Skuppa od Razplodyenya S. Vierræ, 1640).

Kašićeva posveta u prozi: »Vrbano VIII. Pont.[efici] Max.[imo] *Bartholomæus Cassius Dalmata felicitatem*.«, ff. †2–†2v.

Kašićev latinski epigram: »Vrbano VIII. idem Dalmata de Sacra Scriptura«, f. †3r. Predgovor: »Blagomu i millomu sctioçu«, ff. ††3v–††4v, †††1r–†††1v.

Vrela 4: Ellijeva (i Orbinova) vrela

***. 1592. 2005. *Biblia sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, editio electronica plurimis consultis editionibus diligenter praeparata a Michaele Tvveedale (Londini, 2005). Dostupna na mrežnoj adresi: <https://www.wilbourhall.org/pdfs/vulgate.pdf> (pristupljeno 12. 8. 2021).

***. 1598. 2020. *Biblia sacra Vulgatae editionis*, dostupna u trećem izdanju iz 1598. godine na mrežnoj adresi: *The Clementine Vulgate Project* (2021), <http://vulsearch.sourceforge.net/html/> (pristupljeno 30. 8. 2021).

- ***. 1613. *Biblia sacra Vulgatae editionis Sixti V. Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII. auctoritate edita* (Lugduni: Sumptibus Haeredum Guil. Rovillii, 1613).
- Anonymus. 1887. *Secundi philosophi taciturni vita ac sententiae secundum codicem Aethiopicum Berolinensem quem in linguam Latinam vertit nec non introductione instruxit Joannes Bachmann* (Berolini: Sumptibus Mayeri et Muellerei, 1887).
»Sectio II. Quaestio 25. Quid est mulier?«, p. 36.
- Anonymus. 1888. »Liber Secundi philosophi«, pp. 3–8, s. definicijom žene na p. 6; transkripcija rukopisa Codex Latin. Monacensis No 18757; u trećem samostalno paginiranom dodatku »Unedirte lateinische Secundus-Handschriften« uz: Johannes Bachmann, *Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus* (Berlin: Mayer & Müller, 1888).
- Anonymus. 2015. *Liber XXIV philosophorum*, editio minima, latinski izvornik s engleskim prijevodom (Cambridge: The Matheson Trust, 2015), dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.themathesontrust.org/library/book-of-xxiv-philosophers-minor> (pristupljeno 15. 10. 2021).
- Alexander de Ales. 1575. Alexandri de Ales, Angli, Doctoris Irrefragabilis Ordinis Minorum, *Summae Theologiae, pars secunda*. Primam rerum productionem, angeli, hominisque creationem, eorundemque casum vel lapsum, ac mala sive peccata inde sequentia mire dilucidans. Cum Indice copiosissimo. (Venetiis: Apud Franciscum Francisium, 1575).
»[Quaestio CV. Membrum III. De causa originalis peccati.] Articulus III. Resolutio«, f. 271v.
- Alfraganus. 1546. Alfragani astronomorum peritissimi *Compendium, id omne quod ad astronomica rudimenta spectat complectens*, Ioanne Hispalensi interprete, nunc primum pervetusto exemplari consulto, multis locis castigatius redditum. (Parisiis: Ex officina Christiani Wecheli, 1546).
»De mensura longitudinis planetarum erraticorum et stellarum fixarum à terra. Diffé.[rentia] 21.«, pp. 79–82.
- Aristoteles. 1546. Aristotelis *de anima libri tres*. Ioanne Argyropylo Byzantio interprete. (Lugduni: Apud Theobaldum Paganum, 1546).
»Liber II. Caput VII. De visu, et de accidentibus subiectisque visui, et perspicuitate.«, pp. 46–49.
- Aristoteles. 1546. Aristotelis *de coelo libri quatuor*. Ioanne Argyropilo Byzantio interprete. (Lugduni: Apud Theobaldum Paganum, 1546).
»Liber I. Non solum non esse plures mundos, sed et fieri non posse ut sint plures. Cælum ex omni sensibili materia constare. Non contingere extra cælum corpus ullum factum esse. Cap. IX.«, pp. 28–32.
- Aristoteles. 1809. Aristotelis *Ethicorum Nicomacheorum libri decem*. Codicum mss. collatione recogniti, et notis illustrati, a Gulielmo Wilkinson, editio tertia (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1809). Grčko-latinsko izdanje.

Aurelius Augustinus. 1899. Sancti Aurelii Augustini episcopi *De civitate Dei libri XXII*, recensuit et commentario critico instruxit Emanuel Hoffmann, Vol. I, Libri I–XIII, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 40 (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1899).

»[Liber XII.] Caput IX. An sancti angeli, quem habent creatorem naturae, eundem habeant bonae voluntatis auctorem per Spiritum Sanctum in eis caritate diffusa.«, pp. 579–581.

»[Liber XIII.] Caput X. An vita mortalium mors potius quam vita dicenda sit.«, pp. 626–627.

Aurelius Augustinus. 1900. Sancti Aurelii Augustini episcopi *De civitate Dei libri XXII*, recensuit et commentario critico instruxit Emanuel Hoffmann, Vol. II, Libri XIII–XXII, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 40: (Pragae: F. Tempsky; Vindobonae: F. Tempsky; Lipsiae: G. Freytag; 1900).

»[Liber XXII.] Caput XVII. An in suo sexu resuscitanda adque mansura sint corpora feminarum.«, pp. 625–626.

Aurelius Augustinus Hipponensis. 1528. Divi Aurelii Augustini Hipponensis episcopi *Enchiridion ad Laurentium* (s. l.: s. e., 1528).

»Quos fines habiturae sint bonorum malorumque duae civitates post resurrectionem. Ca. CX.«, f. H1v.

Bellarminus, Robertus. 1587. *Disputationes* Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesu, *de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, tribus tomis comprehensae. Tomus primus. (Ingolstadii: Ex Typographia Davidis Sartorii, 1587).

»[Controversia prima, de Verbo Dei scripto et non scripto.] De verbi Dei interpretatione, liber tertius.«, pp. 198–248.

Bellarminus, Robertus. 1588. *Disputationes* Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesu, *de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, tribus tomis comprehensae. Editio secunda priore correctior. [Tomus primus.] Ad S. D. N. Sixtum V. Pont. Max. (Ingolstadii: Ex Officina typographica Davidis Sartorii, 1588).

»Sexta controversia generalis, de Ecclesia, quae est in purgatorio. Duobus libris explicata.«, pp. 695–697, coll. 698–819.

Bonardo, Giovanni Maria. 1584. *La grandezza, larghezza, e distanza di tutte le sfere, ridotte à nostre miglia, cominciando dall'inferno fino alla sfera, dove stanno i beati, e la grandezza delle stelle, con le vere cagioni de più segnalati effetti naturali, che si generano in ciascuno elemento, e in ciascun cielo*. Opera dell' Illustre Sig. Gio. Maria Bonardo Fratreggiano, il Cavaliere. Con alcune chiare annotazioni, per ciascun capitolo, di Luigi Grotto Cieco di Hadria. (In Venetia: Presso Fabbio, et Agostino Zoppini fratelli, 1584).

»Che l'Inferno è nel mezo della terra. Cap. 4.«, ff. [13]v–14r.

»Quanto sia grande l'Inferno per circuito. Cap. 6.«, ff. 15r–16r.

- Bonaventura. 1885. Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi Cardinalis, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi*, Tomus II: *In secundum librum Sententiarum*, u: Doctoris Seraphici S. Bonaventurae S.R.E. Episcopi Cardinalis *Opera omnia*, edita studio et cura PP. Collegii a S. Bonaventura, Tomus II. (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1885).
»Commentarius in distinctionem XXII. De hominis transgressione«, pp. 514–529.
- Cherubinus de Spoleto. 1502. *Sermones quadragesimales de moribus christianis* (Impressum Venetiis per Georgium Arrivabenum, 1502).
- Cicero, M. Tullius. 1543. »Paradoxa stoicorum VI.«, u: M. Tullii Ciceronis *Officiorum lib. III. Cato maior, vel de senectute. Laelius, vel de amicitia. Paradoxa stoicorum VI. Somnium Scipionis, ex lib. VI. de Republica* (Parisiis: Ex officina Roberti Stephani typographi Regii, 1543), pp. 222–240.
»Quod sapientes liberi, et stulti servi.«, pp. 233–236.
- Durandus a Sancto Portiano. 1563. Durandi a Sancto Portiano, *In Sententias theologicas Petri Lombardi commentariorum libri quatuor*. (Lugduni: Apud Gulielmum Rovillium, 1563).
»[Liber II. Distinctio XXII.] Quaestio prima. Vtrum primum peccatum primi hominis fuerit superbia.«, ff. 143.2–143.3.
- Franciscus de Mayronis [= François de Meyronnes]. 1507. *Quodlibettales* [sic] *questiones* fertilissime Illuminati doctoris fratris Francisci de Mayronis ordinis minorum de obscurissimo carcere tenebrosoque in lucem clarissimam educte nunc primo impresse (Venetijs: mandato et expensis heredum quondam nobilis viri Octaviani Scoti civis ac patritii Modoetiensis per Bonetum Locatellum presbyterum Bergomensem, 1507. die iij. feb.).
- Franciscus de Mayronis [= François de Meyronnes]. 1519. *In quattuor Sententiarum libros scriptum* (Venetijs: mandato et expensis nobilis viri domini Lucaeantonii de Giunta Florentini, 1519 die 8 mensis Novembris).
- Georgius, Franciscus [= Zorzi, Francesco]. 1525. Francisci Georgii Veneti Minoritanae familiae *De harmonia mundi totius cantica tria* (Venetiis: In aedibus Bernardini de Vitalibus calchographi, 1525).
- Georgius, Franciscus [= Zorzi, Francesco]. 1536. Francisci Georgii Veneti Minoritani *In Scripturam Sacram problemata*. (Venetiis: Bernardinus Vitalis excudebat, 1536).
- Guillermus de Vorrillong [= Guillaume de Vaurouillon]. 1503. *Super quattuor libros Sententiarum noviter correctus et apostillatus* (Venetiis: Per presbyterum Bonetum Locatellum Bergomensem / Impensis vero D. Lazari de Soardis, 1503).
»Secundi libri distinctio XXIX.«, ff. 135.1–136.3.
- Ioannes Duns Scotus. 1639. R. P. F. Ioannis Duns Scoti, Doctoris Subtilis, Ordinis Minorum, *Quaestiones in lib. II. Sententiarum*. Tomi sexti pars secunda. (Lugduni: Sumptibus Laurentii Durand, 1639).

- »[Liber II. Distinctio XXI.] Quaestio II. Vtrum peccatum Adae fuerit gravissimum? Scholium.«, p. 834.
- Joannes Duns Scotus. 1894. Joannis Duns Scoti, Doctoris Subtilis, Ordinis Minorum, *Opera omnia*. Editio nova juxta editionem Waddingi XII tomos continentem a Patribus Franciscanis de observantia accurate recognita. Tomus vigesimus primus. *Quaestiones in quartum librum Sententiarum* a distinctione quadragesima nona usque ad quinquagesimam. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894).
- »Quaestio XIV. Vtrum corpora beatorum erunt agilia?«, pp. 473.2–494.2.
- Lactantius. 1563. L. Coelii Lactantii Firmiani *Divinarum institutionum adversus gentes libri VII* (Basileae: Per Henricum Petri, 1563).
- »Liber III. De falsa sapientia.«, pp. 149–216.
- »Caput XXV. Quae at quanta praediscenda sunt, et aliàs necessaria gentiliter philosophantibus, ut philosophiam nullus assequatur, aut rarus.«, pp. 204–205.
- Kazalo »Rerum et verborum in hoc opere praecipuè memorabilium, index.«, ff. Aa2v–Aa6v, Bb1r–Bb6r, sadrži na f. Bb5r, natuknicu:
- »Themiste foemina Philosophiae incumbens 205.16–17 [corr. ex 205.10]«.
- Pelbartus de Themesvvar. 1590. *Aureum sacrae theologiae rosarium, iuxta quattuor Sententiarum libros pariformiter quadripartitum*, ex doctrina Doctoris Subtilis, Divi Thomae, Sancti Bonaventurae, aliorumque sacrorum doctorum, a R. P. Pelbarto de Themesvvar, Ordinis Minorum de Observantia, tomi I–IV (Brixiae: Apud Petrum Mariam Marchettum, 1590).
- Petrus Lombardus. 1916. *Sententiae*, Liber I. et II. Tomus I. Secunda editio ad fidem antiquiorum codicum mss. iterum recognita, studio et cura PP.[atorum] Collegii S. Bonaventurae (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1916).
- Sadržaj »Incipiunt capitula libri secundi«, pp. 295–305.
- Petrus Lombardus. 1916. *Sententiae*, Liber III. et IV. Tomus II. Secunda editio ad fidem antiquiorum codicum mss. iterum recognita, studio et cura PP.[atorum] Collegii S. Bonaventurae (Ad Claras Aquas prope Florentiam: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1916).
- Sadržaj »Incipiunt capitula libri quarti«, pp. 735–744.
- Prierio, Silvester de. 1569. *Aurea rosa* R. P. F. Silvestri de Prierio Pedemontani Sacri Ordinis Praedicatorum de observantia. (Venetiis: Apud Iac. Sansovinum Venetum, 1569).
- »Dominica in Septuagesima.«, pp. 144b–153a.
- [Pierozzi, Antonino.] 1527. *Prima pars Historiarum Domini Antonini Archipresulis Florentini in tribus tomis discretarum* (Lugduni: Industria notabilis viri Jacobi Myt chalcographi, 1527).
- »De Claudio Romanorum Imperatore. Capitulum xxii.«, ff. CXLVv–CXLVIr.

- [Pierozzi, Antonino.] 1582. B.[eati] Antonini [Pierozzi] Archiepiscopi Florentini, Ordinis Praedicatorum, *Summae Sacrae Theologiae, Iuris Pontificii et Caesarei tertia pars*. (Venetiis: Apud Iuntas, 1582).
 »Titulus primus. De statu coniugatorum.«, ff. 1ra–40rb.
 »De diversis vitiis mulierum per alphabetum. Capitulum 25.«, ff. 33rb–37ra; abeceda o porocima žene s uzrubnicom »Mulieris vitia per alphabetum.«, na f. 33va–33vb.
 »Titulus decimus. De statu morientium. De impenitentibus in extremis. Capitulum 2.«, ff. 143vb–144va.
- (Pseudo)Augustinus. 1887. »De spiritu et anima liber unus«, u: Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, *Opera omnia* post Lovaniensium theologorum recensionem castigata denuo ad manuscriptos codices Gallicos, Vaticanos, Belgicos, etc., necnon ad editiones antiquiores et castigatiores, opera et studio monachorum Ordinis Sancti Benedicti e Congregatione S. Mauri. Editio novissima, emendata et auctior accurante J.–P. Migne, Tomus sextus. Patrologiae Latinae tomus XL. (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), coll. 779–832.
 »Caput XVIII. Anima vita corporis.«, coll. 793–794.
- (Pseudo)Bonaventura. 1584. »Seraphici Doctoris S. Bonaventurae Centiloquium, quod Compendium Theologiae dicitur.«, u: Seraphici Doctoris S. Patris Ioannis Eustachii Bonaventurae Ordinis Minorum, Episcopi Albanensis, et S.R.E. olim Cardinalis *Opusculorum theologicorum tomus primus*. (Venetiis: Apud haeremdem Hyeronimi Scotti, 1584), pp. 148.1–193.1.
 »[Centiloquii prima pars.] De peccato actuali. Sectio 5.«, pp. 150.1–150.2.
- Ricardus de Media Villa. 1591. Clarissimi Theologi Magistri Ricardi de Media Villa Seraphici Ord. Min. Convent. *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*. Tomus secundus. Nunc demum post alias editiones diligentius et laboriosius (quoad fieri potuit) recognitae, et ab erroribus innumeris castigatae, necnon conclusionibus, ac quotationibus ad singulas quaestiones adauctae, et illustratae, a R. P. F. Ludovico Silvestrio a Sancto Angelo in Vado, Doctore Theologo, et eiusdem Instituti professore. (Brixiae: [Apud Vincentium Sabbium], 1591).
 »[Distinctio XX. Articulus II.] Quaestio I. Vtrum in statu innocentiae fuisset aequalis multiplicatio virorum, et mulierum.«, pp. 254.2–255.2.
- Ricardus de Media Villa. 1591. Clarissimi Theologi Magistri Ricardi de Media Villa Seraphici Ord. Min. Convent. *Super quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi quaestiones subtilissimae*. Tomus quartus. Nunc demum post alias editiones diligentius et laboriosius (quoad fieri potuit) recognitae, et ab erroribus innumeris castigatae, nec non conclusionibus, ac quotationibus ad singulas quaestiones adauctae, et illustratae, a R. P. F. Ludovico Silvestrio a Sancto Angelo in Vado, Doctore Theologo, et eiusdem Instituti professore. (Brixiae: Apud Vincentium Sabbium, 1591).
 »[Distinctio XLVIII. Articulus I.] Quaestio III. Vtrum totum illud quod fuit de veritate alicuius naturae humanae resurgat in ipso.«, pp. 576.1–578.1.

- »[Distinctio XLVIII. Articulus I.] Quaestio VI. Corpora resurgentium resurgent cum deformatibus suis.«, pp. 579.1–579.2.
- »[Distinctio XLVIII. Articulus I.] Quaestio X. Vtrum omnes resurgent in sexu virili.«, pp. 581.2–582.1.
- »[Distinctio XLV. Articulus VII] Quaestio III. Vtrum animae beatae orent pro illis, qui sunt in purgatorio.«, pp. 613.1–614.1.
- »[Distinctio XLVII. Articulus I.] Quaestio VI. Vtrum omnes iudicabuntur.«, pp. 627.1–627.2.
- »[Distinctio XLIX. Articulus III.] Quaestio III. Vtrum omnes sensus erunt in actibus suis«, pp. 676.1–678.1.
- »[Distinctio L. Articulus III.] Quaestio I. Vtrum damnati nunquam utantur scientia acquisita in hoc mundo.«, pp. 701.1–701.2.
- Rosaccio, Giuseppe. 1595. *Il mondo e sue parti cioe Europa, Affrica, Asia, et America*. Nel quale, oltre alle Tavole in disegno, si discorre delle sue Provincie, Regni, Regioni, Città, Castelli, Ville, Monti, Fiumi, Laghi, Mari, Porti, Golfi, Isole, Populationi, Leggi, Riti, e Costumi. Da Giuseppe Rosaccio con brevità descritto. (In Fiorenza: Appresso Francesco Tosi, 1595).
- »Del numero delle Sfere. Cap. 3«, pp. 7–10.
- »Della grandezza dell’Inferno, Purgatorio, Limbo, et seno d’Abramo. Cap. 4.«, pp. 10–11.
- Rosaccio, Giuseppe. 1597. *Teatro del cielo e della terra* (In Venetia: s. e., 1597).
- »Del numero delle Sfere.«, pp. 8–11.
- »Della grandezza dell’Inferno, Purgatorio, Limbo, et seno d’Abramo.«, pp. 11–13.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1925. *Ad Lucilium epistulae morales*, with an English translation by Richard M. Gummere (London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam’s Sons, 1925).
- Thomas Aquinas. 1551. *S. Thomae Aquinatis in octo Physicorum Aristotelis libros commentaria*. Ex vetustissimo ac fidissimo manu scripto exemplari, nuper diligentissime castigata, et locis quamplurimis integritati restituta. Cum duplici textu translatione, antiqua, et Argyropoli recognitis. Ad haec accessit Roberti Linconiensis in eosdem Summa. Quibus etiam nuper sunt additi Sancti Thomae libelli ad negocium Physicum spectantes, <...>, ac Thomae de Vio Caietani quaestiones duae <...>. (Venetiis: Apud Iuntas, 1551).
- Thomas Aquinas. 1582. *Divi Thomae Aquinatis, Doctoris Angelici, Quaestiones quodlibetales duodecim*. (Augustae Taurinorum: Apud haeredes Nicolai Bevilacuae, 1582), pp. 1–153.
- »Index Quaestionum quodlibetalium sive de placitis S. Thomae.«, ff. [1r]–[3r] na trima listovima iza prve paginacije.
- »[Quodlibet tertium.] Quaestio X. Articulus XXIV. Vtrum damnati gaudeant de poenis inimicorum.«, p. 42.
- »[Quodlibet tertium.] Quaestio XI. Articulus XXV. Vtrum Adam non peccante tot fuissent nati mares quot foeminae.«, pp. 42–43.

Thomas Aquinas. 2000. *Quaestiones de quolibet*, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia*, recognovit et instruxit Enrique Alarcón automato electronico Pampaelone ad Universitatis studiorum Navarrensis aedes MM A.D., dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/q03.html> (pristupljeno 24. 8. 2021).

»[Quodlibet tertium.] Quaestio 10. Articulus 2. Vtrum damnati in inferno gaudeant de poenis inimicorum suorum, quos vident secum puniri«.

»[Quodlibet tertium.] Quaestio 11. Vtrum scilicet si primus homo non peccasset, tot fuisset nati mares quot feminae«.

Thomas Aquinas. 2000. *Scriptum super Sententiis Petri Lombardi*, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia*, recognovit et instruxit Enrique Alarcón automato electronico Pampaelone ad Universitatis studiorum Navarrensis aedes MM A.D., dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/iopera.html> (pristupljeno 24. 8. 2021).

»Liber 4. Distinctio 44. Quaestio 2. Articulus 1. Vtrum corpora sanctorum post resurrectionem erunt passibilia«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4043.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 44. Quaestio 3. Articulus 2. Vtrum ignis Inferni, quo corpora damnatorum cruciabantur, sit ignis corporeus.«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4043.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 45. Quaestio 3. Articulus 1. Vtrum sancti orationes nostras cognoscant.«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4045.html> (pristupljeno 24. 9. 2021).

»Liber 4. Distinctio 47. Quaestio 2. Articulus 2. Vtrum ille ignis purgabit caelos superiores.«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 48. Quaestio 1. Articulus 4. Vtrum adventum Domini ad iudicium praecedent aliqua signa.«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 48. Quaestio 2.«, u preambuli, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 48. Quaestio 2. Articulus 3. Vtrum corporibus caelestibus claritas augeatur in illa innovatione«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 48. Quaestio 2. Articulus 4. Vtrum elementa innovabuntur per receptionem alicuius claritatis«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4047.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 49. Quaestio 2. Articulus 2. Vtrum sancti post resurrectionem Deum corporalibus oculis videbunt«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp40492.html> (pristupljeno 24. 9. 2021).

»Liber 4. Distinctio 49. Quaestio 4. Articulus 1. Vtrum sint ponendae aliquae dotes in hominibus beatis«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp40494.html> (pristupljeno 24. 9. 2021).

»Liber 4. Distinctio 49. Quaestio 4. Articulus 5. Vtrum convenienter ponantur tres esse animae dotes«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp40494.html> (pristupljeno 24. 9. 2021).

»Liber 4. Distinctio 50. Quaestio 2. Articulus 2. Vtrum damnati possint uti notitia quam in hoc mundo habuerunt«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4050.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

»Liber 4. Distinctio 50. Quaestio 2. Articulus 3. Vtrum damnati in inferno sola poena ignis affligantur«, dostupno na mrežnoj adresi: <https://www.corpusthomicum.org/snp4050.html> (pristupljeno 5. 10. 2021).

Thomas Aquinas. 2000. *Summa theologiae*, u: Thomas Aquinas, *Opera omnia*, recognovit et instruxit Enrique Alarcón automato electronico Pampaelone ad Universitatis studiorum Navarrensis aedes MM A.D., dostupno na mrežnim adresama <https://www.corpusthomicum.org/sth1000.html> i <https://www.corpusthomicum.org/sth3000.html> (pristupljeno 24. 8. 2021).

Elli i prema Elliju Orbini upućuju na sljedeće Tomine članke:

I, q. 46, a. 3, co.;

I, q. 68, a. 1;

I, q. 95, a. 1, s. c.;

II–II, q. 83, a. 11, pr.;

II–II, q. 161, a. 1, co.;

II–II, q. 163, a. 4, co.

Literatura

Napomena: ova literatura uz citirana djela uključuje anotiranu bibliografiju o Orbinovu *Zrcalu duhovnom*.

***. 1604. *Consilium Rogatorum* 79 (1603–1605), Državni arhiv u Dubrovniku.

Dvije sjednice Vijeća umoljenih koje su urodile prisilnim boravkom Mavra Orbina na otoku Šipanu.

Zapisnik sjednice Vijeća umoljenih 14. prosinca 1604, ff. 201r–202r.

Zapisnik sjednice Vijeća umoljenih 16. prosinca 1604, ff. 202r–203r.

***. 1973. *Novi zavjet*, s grčkoga izvornika preveli Bonaventura Duda i Jerko Fućak (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1973).

***. 2018. *Biblija: Stari i Novi zavjet* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2018).

Abdulkhalimov, Bahrom. 1999. »Aḥmad Al-Farghānī and his *Compendium of Astronomy*«, *Journal of Islamic Studies* 10/2 (1999), pp. 142–158.

Adamović, Vicko. 1885. *Gragja za istoriju dubrovačke pedagogije*, Knjižnica za učitelje 15 (Zagreb: Naklada Hrv. Pedagog.-književnoga zbora, 1885).

O prvom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnoga* (1614) na p. 78.

Uputnica na Ljubićev životopis Bartola Kašića u *Zori dalmatinskoj* 2 (1845), u bilješki * na p. 79, pri spominjanju knjižica kršćanskoga sadržaja »što potekoše iz tugjega pera, a bijahu naštampane troškom dubrovačkih trgovaca.«

Appendini, Francesco Maria. 1803. *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, Tomo II. (Ragusa: Dalle stampe di Antonio Martecchini, 1803).

- O Mavru Orbinu kao prevoditelju djela Angela Nellija [sic] na hrvatski u poglavlju »Di alcuni Ragusei, che scrissero in prosa Illyrica.«, p. 302. Nelli, a ne kako treba Elli, ostaje u literaturi Orbinov predložak do u 21. stoljeće! Po toj se pogrešci mogu prepoznati mnogi izravni ili neizravni čitatelji Appendinijevih *Bilježaka*.
- Appendini, Francesco Maria. 2016. *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana*, prijevod i uvodna riječ Ante Šoljić (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 2016).
- O Mavru Orbinu kao prevoditelju djela Angela Nellija [treba: Ellija] na hrvatski u poglavlju »O nekim Dubrovčanima koji su na ilirskom pisali prozu«, pp. 592–597, na p. 592.
- O Orbinovoj posveti Marinu Bobaljeviću u *Kraljevstvu Slavena*, p. 604.
- O franjevcu Martinu Rusiću kao prepjevatelju Orbinova *Kraljevstva Slavena* u latinske stihove, p. 340.
- Ocjena Orbina povjesničara na p. 340.
- Orbin o znamenitim Dubrovčanima kao izvor Ignjatu Đurđeviću, p. 355.
- Aristotel. 1988. *Fizika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan, predgovor Danilo Pejović (Zagreb: Globus i Liber, 1988).
- Aristotel. 1987. *O duši – Nagovor na filozofiju*, preveli Milivoj Sironić i Darko Novaković, predgovor i redakcija Branko Bošnjak (Zagreb: Naprijed, 1987).
- Aristotel, »O duši«, preveo Milivoj Sironić, pp. 1–94.
- Aristotel. 1992. *Nikomahova etika*, prijevod, bilješke i rječnik nazivlja Tomislav Ladan, filozofska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992).
- Filip Grgić, »Pogovor«, pp. 262–292.
- Grčko-latinsko-hrvatski rječnik temeljnih pojmova ili nazivaka, pp. 341–359.
- Aristotel. 1988. *Politika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova Tomislav Ladan (Zagreb: Globus i Liber, 1988).
- Aristotle. 1902. *De anima*, with translation, introduction and notes by R. D. Hicks (Cambridge: At the University Press, 1907).
- Aristotle. 1922. *De caelo*, by J. L. Stocks (Oxford: At Clarendon Press, 1922).
- Aristotle. 1911. *De partibus animalium*, translated by William Ogle (Oxford: At the Clarendon Press, 1911).
- Aristotle. 1943. *Generation of Animals*, with an English translation by A. L. Peck (London: William Heinemann Ltd; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1943).
- Aristotle. 1985. *Nicomachean Ethics*, translated by Terence Irwin (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1985).
- Aristotle. 1908. *Politics*, translated by Benjamin Jowett, with introduction, analysis, and index by H. W. C. Davis (Oxford: At the Clarendon Press, 1908).
- Aristotle. 1996. *Physics*, translated by Robin Waterfield, with an Introduction and Notes by David Bostock (Oxford: Oxford University Press, 1996).

- Armellini, Marianus. 1732. *Bibliotheca benedictino-casinensis sive Scriptorum Casinensis Congregationis alias S. Justinae Patavinae* qui in ea ad haec usque tempora floruerunt Operum, ac Gestorum notitiae. Auctore D. Mariano Armellini ejusdam Congregationis S. Petri de Assisio Abbate. Pars altera cum triplici indice. (Assisii: Typis Andreae Sgariglia impressoris episcopalis, & publici, 1732).
Natuknica »Maurus Orbini patria Ragusinus«, pp. 103–104; o *Zrcalu duhovnom*, a da nije spomenut Kašić, na p. 103.
- Bachmann, Johannes. 1888. *Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus* (Berlin: Mayer & Müller, 1888).
Treći dodatak »Unedirte lateinische Secundus-Handschriften«, sa samostalnom paginacijom, pp. 1–26, sadrži i transkripciju rukopisa Codex Latin. Monacensis No 18757: »Liber Secundi philosophi«, pp. 3–8, sa Sekundovom definicijom žene na p. 6.
- Bellarminus, Robertus. 1620. *De arte bene moriendi libri duo*, auctore Roberto S.R.E. Card. Bellarmino è Societate Iesu. Ad Illustrissimum et Reverendissimum Dominum Franciscum S.R.E. Card. Sfortiam Episcopum Albanensem. (Antverpiae: Ex officina Plantiniana, Apud Balthasarem Moretum, et Viduam Ioannis Moreti, et Io. Meursium, 1620).
- Bellarmino, Roberto. 2021. *O umijeću dobrog umiranja*, s latinskoga preveo Franjo Pšeničnjak (Zagreb: Zaklada »Biskup Josip Lang«, 2021).
Hrvoje Relja, »Predgovor«, pp. 5–9.
- Berić, Dušan. 1962. »Jedna malo poznata pjesma Mavra Orbina«, *Mogućnosti* 9 (1962), pp. 299–300.
Transkripcija Orbinove pjesme prema drugom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* (1621).
- Berkopec, Oton (zpracoval). 1967. *Rešetarova Knihovna Ragusian: Výběrový soupis vzácných knih a rukopisů* (Praha: Státní knihovna ČSR – Slovanska knihovna, 1967).
Bibliografske jedinice za četiri izdanja Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614, 1621, 1628, 1703) na p. 25, nn. 192–195.
Naslov izdanja iz 1628. godine nepotpun te ne otkriva preradbu Orbinova teksta na ikavicu. Bez obavijesti kojim je pismom otisnuto to izdanje.
Bez uputnice na Kašićeve priloge u izdanjima Orbinova *Zrcala duhovnog* iz 1614. i 1621.
- Bogdanović, David. 1932. *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, Knjiga prva: Hrvatska i srpska književnost od najstarijih vremena do Narodnoga preporoda, treće izdanje (Zagreb: Vlastita naklada, 1932).
»VI. Reformacija i protivureformacija kod Hrvata«, pp. 267–280.
- Bogišić, Rafo. 1997. *Zrcalo duhovno: književne studije* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1999).
»Čitajući posvete i predgovore u knjigama Bartola Kašića«, pp. 116–138.

- O jezikoslovnim porukama u Kašićevu pismu Sladojeviću, priloženom u prvom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnoga*, p. 121.
- O Radi Sladojeviću, financijeru Orbinova *Zrcala duhovnoga*, p. 128; uz neugodan previd: Sladojević nije bio vlastelin!
- Brady, I. C. 2002. »William of Vaurouillon«, na mrežnoj adresi: <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/william-vaurouillon> (pristupljeno 3. 8. 2021.).
- Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan. 2005. *Hrvatska pisana kultura 2: XVIII i XIX vijek* (Križevci: Veda, 2005).
- Brautius, Nicolaus. 1630. *Martyrologium poeticum sanctorum totius Italiae, et eorum, qui in Martyrologio Romano continentur, cum Christi genealogia, et quindecim mysteriis Sanctissimi Rosarii. Auctore Nicolao Brautio Episcopo Sarsinae, et Comite Bobii. (Venetiis: Ex Typographia Marci Ginammi, 1630).*
- Brek, Mijo. 1952. *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knjiga 1 (Zagreb: JAZU, 1952).
- Prijepis rukopisa *Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, et dono data a P. Raphaelo Prodanello Ragusino P. Raphaeli Thudisio, ex sorore filio*, B 225, Č 272, opisan na pp. 221–222, s uputnicama na Vaninovo izdanje (1940) i Stojkovićeve ocjene (1919).
- Rukopis *Pjesni razlike duhovne Paše Primovića Latiničića Dubrovčanina*, B 156, Č 79, opisan na pp. 146–148.
- Odabrani Primovićeви prepjevi psalama i himana i u rukopisu zbirke duhovne lirike, B 51, Č 109, opisani na pp. 69–70, na p. 70.
- Budiša, Dražen. 1993. *Hrvatske knjige tiskane u Mlecima od XV. do XVIII. stoljeća: Izložba iz riznice Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu* (Zagreb: Nacionalna i sveučilišna biblioteka i Hrvatske centar P. E. N., 1993).
- Poglavlje »Knjige na hrvatskom jeziku tiskane u Mlecima«, pp. 21–42, sadrži popis 90 izdanja koja posjeduje NSK, od toga devet izdanja iz tiskare Marca Ginammija od 1626. do 1644. godine, nn. 22–30, na pp. 25–26, ali među njima nisu dva Ginammijeva izdanja Orbinova *Zrcala duhovnoga* iz 1621. i 1628. godine. Vidi n. 19, p. 25, gdje je u popis mletačkih izdanja uvršteno i prvo rimsko izdanje Orbinova *Zrcala duhovnoga* iz 1614. godine.
- Nije uvršteno četvrto izdanje Orbinova *Zrcala duhovnoga* iz 1703. godine, danas pohranjeno čak u tri primjerka sa signaturama: R II C–8°–150 Privez 1, R II C–8°–197a i R II C–8°–197b.
- Camaioni, Michele. 2020. »Zorzi, Francesco«, *Dizionario biografico degli Italiani* 100 (2020), dostupno na mrežnoj adresi: https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-zorzi_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristupljeno 31. 7. 2021.).
- Casali, Elide. 2017. »Rosaccio, Giuseppe«, u: *Dizionario biografico degli Italiani* 88 (2017), dostupno na mrežnoj adresi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-rosaccio_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-rosaccio_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 2. 10. 2021.).

Cerva, Seraphinus Maria. 1740 / 1975. *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur* a Fratre Seraphino Maria Cerva Ragusino Ordinis Praedicatorum, Tomus primus: A – E (Ragusii Anno Salutis MDCCXL), transkripcija rukopisa u: Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, editionem principem curavit et prooemium conscripsit Stephanus Krsić, tomus primus (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1975).

»Fr.[ater] Archangelus Gozeus Ord.[inis] Preaed.[icatorum]«, pp. 116–122; o dominikancu Arkandelu Gučetiću, ali bez obavijesti o Kašićevoj uputnici na Gučetića u predgovoru *Rituala rimskoga*.

»Basilius Gradus mon.[achus] Cassin.[ensis]«, pp. 152–154; o benediktincu Baziliju Gradiću kao Kašićevu jezičnom izvoru prema predgovoru *Rituala rimskoga*, pp. 153–154.

Cerva, Seraphinus Maria. 1741 / 1977. *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur* a Fratre Seraphino Maria Cerva Ragusino Ordinis Praedicatorum, Tomus tertius: L – O (Ragusii Anno Salutis MDCCXLI), transkripcija rukopisa u: Seraphinus Maria Cerva, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, editionem principem curavit et prooemium conscripsit Stephanus Krsić, tomus alter et tertius (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1977), pp. 345–565.

»Maurus Orbinus mon.[achus] Melit.[ensis]«, pp. 447–449.

O Orbinovu prijevodu *Zrcalo duhovno*, pp. 448–449.

O ulogama pučanina Rade Sladojevića i isusovca Bartola Kašića u njegovu izdavanju, p. 448.

O prvom izdanju Orbinova *Zrcala* 1614. godine na p. 448, o trećem latiničkom izdanju 1703. godine na p. 449; bez spomena drugoga latiničkoga izdanja 1621. godine kao i izdanja bosančicom 1628. godine.

Da je Orbinu za prijevod poslužilo izdanje Ellijeva djela *Specchio spirituale* iz 1601. godine, p. 449.

Clayton, Edward. s. a. »Aristotle: Politics«, *Internet Encyclopaedia of Philosophy*; <https://iep.utm.edu/aris-pol/#SH7e> (pristupljeno 26.9.2021).

Comulovich, Lexandar [= Komulović, Aleksandar]. 1582. *Nauk charstianschi za narod slovignschi*, sloxen po poctovanomu gospodinu Dom Lexandru Comulovichia, canonicu i vlastelinu splitschomu. (In Roma: Per Francesco Zanetti, 1582).

Pogovor: »Ctecchim«, na listu iza p. 126, gdje je priložen mali rječnik ključnih filozofsko-teoloških nazivaka.

Cronia, Arturo. 1956. *Storia della letteratura serbo-croata* (Milano: Nuova Accademia Editrice, 1956).

O Orbinu u dvama poglavljima.

»Incentivi alla fratellanza slava«, pp. 74–75; o Orbinu kao prevoditelju djela Angela Nellija [sic], na p. 75.

»Corollario dalmato e fra Andrea Kačić«, pp. 142–146, o Orbinu na p. 145.

- Curić Lenert, Štefica; Lonza, Nella. 2016. »Bratovština sv. Lazara u Dubrovniku (1531–1808): osnutak, ustroj, članstvo«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 54/1 (2016), pp. 39–113.
 »Prilog 1. Članovi kapitula bratovštine lazarina«, pp. 71–91; upis Rade Sladojevića u lazarine 1598. godine dokumentiran na p. 81.
- Ćirković, Sima. 1968. »Komentari [uz djelomičan prijevod Orbinova djela *Kraljevstvo Slavena*]«, u: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, preveo s italijanskoga Zdravko Šundrica (Beograd. Srpska književna zadruga, 1968), pp. 293–377. Djelomični srpski prijevod Orbinova djela *Il Regno de gli slavi* (1601) počevši od p. 242, koji dio pod naslovom »Continuatione della predetta storia de' Re di Dalmatia.« uključuje povijest Raške i Srbije.
 O Bobaljevićima u prevedenom dijelu Orbinova *Kraljevstva Slavena* na pp. 296, 302, 314, 327, 335, 343, 352.
- Ćirković, Sima. 1968. »Izvori Mavra Orbina«, u: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, preveo s italijanskoga Zdravko Šundrica (Beograd. Srpska književna zadruga, 1968), pp. 379–428.
 O sv. Antoninu kao izvoru Orbinova *Kraljevstva Slavena* na p. 421.
- Ćosić, Stjepan. 2001. »Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb: Golden Marketing i Narodne novine, 1999., 623 str. (prevela Snježana Husić, priredio i uvodnu studiju napisao Franjo Šanjek)«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 39 (2001), pp. 502b–505b.
 Ocjena knjige. O političkom kontekstu Orbinova izgnanstva i smrti te o ideološkom karakteru njegova *Zrcala duhovnog* na p. 505b.
- Ćosić, Stjepan. 2011. »Mavro Orbini i raskol dubrovačkog patricijata«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 43 (2011), pp. 37–56.
 O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* na p. 44.
 O Orbinovoj upletenosti u Veliku zavjeru i o njegovoj smrti potkraj studenog 1610. godine u kontekstu raspleta Velike zavjere, pp. 45–46.
- Ćosić, Stjepan; Vekarić, Nenad. 2001. »Raskol dubrovačkog patricijata«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 39 (2001), pp. 305–379.
 O Mavru Orbiniju u kontekstu Velike zavjere na p. 311 u bilješci 10.
- Ćosić, Stjepan; Vekarić, Nenad. 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2005).
 »Političko i ideološko ozračje uoči *Velike zavjere*«, pp. 20–23.
 O Mavru Orbinu i programsko-političkom karakteru njegova djela *Kraljevstvo Slavena*, pp. 20–23; o Orbinovu *Zrcalu duhovnom* na p. 23.
 O prvom dolasku Bartola Kašića u Dubrovnik ujesen 1609. u kontekstu sukoba među dubrovačkom vlastelom, p. 24.
 »Obračun s Gundulićevim klanom: Velika zavjera«, pp. 25–32; o Orbinovu djelovanju od 1607. do smrti 1610. na pp. 27–28.

- Daničić, Đuro et al. (uredili i obradili). 1880–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–23 (Zagreb: JAZU, 1880–1976).
- Darxich [= Držić], Marin. 1551. *Tirena* comedia Marina Darxichia prikasana u Dubrovniku godifeta M.D.XLVIII. (In Vinegia: Al segno del pozzo [= Andrea Arrivabene], 1551).
- D'Addario, Arnaldo. 1961. »Antonino Pierozzi«, *Dizionario biografico degli Italiani* 3 (1961), dostupno na mrežnoj adresi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-antonino-pierozzi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/santo-antonino-pierozzi_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 27. 7. 2021.).
- Della Bella, Ardelio. 1728. *Dizionario italiano, latino, illirico*, cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, e con facilità maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprietà la Lingua Illirica. Con in fine l'indice Latino-Italicus. Opera del P. Ardelio della Bella della Compagnia di Giesù dedicata all'Eccell. del Sig. K. Carlo Pisani (In Venezia: Presso Cristoforo Zanne, 1728).
»Catalogo degli Autori citati abbreviatamente nel Dizionario, e de' quali sono ancora le voci senza citazione.«, ff. 5r–5v.
Rječnik, pp. 1–785 druge paginacije.
»Index Latino–Italicus«, pp. 1–177 treće paginacije.
- Dolci a Ragusio, Sebastiano. 1767. *Fasti litterario-ragusini sive virorum litteratorum, qui usque ad annum MDCCLXVI. in Ragusina claruerunt Ditione, prospectus alphabetico ordine exhibitus, et notis illustratus*. (Venetiis: Excudebat Gaspar Storti, 1767).
Natuknica »Maurus Orbini Cong. Melit.«, p. 44, n. 185.
Dolci ne spominje Orbinovo *Zrcalo duhovno*.
- Fališevac, Dunja. 2009. »Tirena«, *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), pp. 803a–807b; dostupno i na mrežnoj adresi: <https://leksikon.muzej-marindrzić.eu/tirena/> (pristupljeno 12. 8. 2021).
- Fališevac, Dunja; Jovanović, Neven; Tatarin, Milovan. 2015. »Život i književno djelo Paska Primovića i njegov ep *Od upućenja Riječi vječne i od poroda Djevičkoga*«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 38 (2015), pp. 255–421.
Članak o Primoviću na pp. 249–289; o objavljivanju Primovićeva hrvatskoga prijevoda posljednice *Dies irae* u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614), p. 259.
Pasko Primović Latinčić, »Od upućenja Riječi vječne i od poroda Djevičkoga«, pp. 311–416; s rječnikom na pp. 417–419.
Milovan Tatarin, »Napomena o ovom izdanju«, pp. 291–309; o Primovićevu prijevodu posljednice *Dies irae*, naslovljenu *Sekvencija od mrtvih* u rukopisu B 156 u Arhivu Male braće u Dubrovniku, a objavljenu u prvom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnoga* (1614) na pp. 199–202, pp. 292–293.
- Foretić, Vinko. 1989. »Bobaljević, Marin«, *Hrvatski biografski leksikon* 2 (1989), pp. 44b–45b.

- Gabrić-Bagarić, Darija. 2010. *Na ishodištu hrvatske leksikografije: trojezični rječnik Blago jezika slovinskog Jakova Mikalje (1649./1651.)* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2010).
- Gabrić-Bagarić, Darija. 2011. »Leksikograf Jakov Mikalja«, u: Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga (1649./1651.): transkripcija i leksikografska interpretacija* (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011), pp. 933–1103.
»Poseban leksik«, pp. 1041–1094.
- Gauchat O. M. Conv., Patricius. 1935. *Hierachia Catholica medii et recentioris aevi*, Volumen quartum a pontificatu Clementis PP. VIII (1592) usque ad pontificatum Alexandri PP. VII (1667) (Monasterii: Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, 1935), s. v. »Scardonensis« na p. 307; s. v. »Stagnensis« na p. 321.
Usp. digitalne preradbe:
<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bresti.html> (pristupljeno 6. 8. 2021);
<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bivk.html> (pristupljeno 6. 8. 2021).
- Glavinich, Francisco. 1628. *Četiri posljednja človika t.y. od Szmarti, Szúda, Pakla, i Kralyebstua nebeškoga*. Szuakomu duhounomu, i telebnomu, strahom Bofym siuvchemu, kruto potrebna, i koriftna. Szlofeno pò O. F. Franciscu Glavinichu IBtrianinu. (Pritiškano ù Benetczih: Polag Ivana Salis, leta 1628.; pretisak: Pazin: Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«, 1986).
»Kazavacz«, ff. b2v–b4r.
Primjerak u NSK sa signaturom R II C–8°–69c prvo je pripadao knjižnici pavlinskoga samostana u Lepoglavi, a potom knjižnici pavlinskoga samostana sv. Jelene u Čakovcu.
- Gliubich, Simeone [= Ljubić, Šime]. 1856. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia* (Vienna: Rod. Lechner librajo dell' I. R. Università; Zara: Battara e Abelich librai, 1856).
Natuknica »Cassio Bartolomeo di Pago«, pp. 78–79.
Natuknica »Orbini Mauro di Ragusa«, p. 230.
- Griffante, Caterina (a cura di). 2006. *Le edizioni veneziane del Seicento: Censimento*, a cura di Caterina Griffante, con la collaborazione di Alessia Giachery e Sabrina Minuzzi, Volume II: M–Z e indici (Milano: Editrice bibliografica, 2006).
Taj popis priopćuje podatke o latiničkom izdanju Orbinova *Zrcala* iz 1621. godine, n. 103 na p. 92 s. v. »Nelli, Angelo«, ali ne poznaje izdanje bosančicom *Ogledalo duhovno* iz 1628. godine u transliteraciji Petra Jajčanina.
- Horvat, Vladimir. 1998. »Ginammi, Marco«, *Hrvatski biografski leksikon* 4 (1998), pp. 681b–682b, na mrežnoj adresi: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6812> (pristupljeno 12. 8. 2021).
- Horvat, Vladimir. 1999. *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja* (Zagreb: Hrvatski studiji, 1999).
O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614) u potpoglavlju »Kašićeva djela prema Stojkoviću«, p. 46.

- O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614) u popisu djela »koja je Kašić priredio za tisak«, p. 49.
- O Kašićevu *Nauku za dobro pisati slovinski* u prvom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614) na pp. 140–142.
- Horvat, Vladimir. 2004. *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja*, 2. izdanje (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Zagreb: Filozofski fakultet Družbe Isusove; Beč: Hrvatski povijesni institut, 2004).
- O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* unutar Kašićeve bibliografije prema Stojkoviću na p. 46.
- O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* u popisu djela koja je Kašić priredio za tisak, p. 49.
- O Kašićevu *Nauku za dobro pisati slovinski* u prvom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614) na pp. 140–142.
- Horvat, Vladimir. 2016. »Kašićeve pravopisne upute«, *Diacovensia* 24/2 (2016), pp. 267–279.
- O Kašićevu »pravopisnom poglavlju« u drugom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* (1621), p. 275.
- Bez obavijesti o Kašićevu »pravopisnom poglavlju« u prvom izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614).
- Jagić, Vatroslav. 1910. *Istorija slavjanskoj filologiji*, Enciklopedija slavjanskoj filologiji I (Sanktpeterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, 1910).
- O Mavru Orbinu isključivo kao povjesničaru, odnosno autoru djela *Il Regno degli Slavi* (1601) na pp. 9–10, 73, 411, 439.
- Kašić, Bartol. 1940. »Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, et dono data a P. Raphaelo Prodanello Ragusino P. Raphaeli Thudisio, ex sorore filio.«, za tisak priredio i bilješkama popratio Miroslav Vanino, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 15 (1940), pp. 1–144.
- Transkripcija autobiografije prema Capitozzijevu prijepisu pohranjenom u Arhivu Male braće u Dubrovniku, Č 272, B 225, objavljena na pp. 12–140.
- »V. De reversione P. Cassii Ragusium et D. Simonis in Urbem«, o povratku iz Beograda u Rim preko Dubrovnika 1613. godine, pp. 56–62; o boravku u Dubrovniku i Koločepu u ljeto 1613. na pp. 56–58.
- »VI. De negotiis cum Summo Pontifice Paulo V. et Cardinalibus ab ipso deputatis Romae.«, o razdoblju od povratka u Rim u listopadu 1613. godine do odlaska iz Loreta početkom 1618. godine; Kašić nije spomenuo ni *Način od meditacioni* (1613) ni Orbinovo *Zrcalo duhovno* (1614) ni *Pjesni duhovne od pohvala Božijeh* (1617), ali jest povijest loretskoga svetišta *Istoria loretana* (1617), pp. 62–69.
- Kašić, Bartol. 1987. *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, prijevod Stjepan Sršan (Privlaka: Privlačica, 1987).
- Hrvatski prijevod izdanja: »Vita Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta«, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 15 (1940); iz toga su izdanja preuzeti uvod i bilješke Miroslava Vanina.

- »V Povratak p. Kašića u Dubrovnik a zatim u Rim«, pp. 60–65.
- »VI Poslovi s vrhovnim Svećenikom Pavlom V i od njega određenim kardinalima u Rimu«, poglavlje koje obuhvaća i Kašićevo loretsko razdoblje do ožujka 1618. godine, ne spominje tiskanje Kašićeva molitvenoga priručnika *Način od meditacioni* (1613), Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614) i Kašićeve parafraze psalama *Pjesni duhovne* (1617), ali sadrži obavijest o tiskanju *Istorije lorethane* (1617), pp. 65–72, na p. 72.
- Kašić, Bartol. 1999. *Život Bartola Kašića*, prijevod dr. Stjepan Sršan (Osijek: Matica hrvatska – Ogranak Osijek / Državni arhiv u Osijeku / Družba Braća hrvatskog zmaja – Zmajski stol u Osijeku, 1999).
- Drugo, ispravljeno izdanje, vidi p. 7.
- Hrvatski prijevod izdanja: »Vita Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta«, priredio Miroslav Vanino, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 15 (1940); iz toga su izdanja preuzeti uvod i bilješke Miroslava Vanina.
- »V. Povratak o. Kašića u Dubrovnik a g. Šimuna u Rim.«, pp. 76–83.
- »VI. Poslovi s Vrhovnim Svećenikom Pavlom V. i od njega određenim kardinalima u Rimu«, pp. 83–92. Poglavljje koje obuhvaća i loretsko razdoblje do ožujka 1618. godine, ne spominje tiskanje Kašićeva molitvenoga priručnika *Način od meditacioni* (1613), Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614) i Kašićeva prepjeva psalama *Pjesni duhovne* (1617), ali sadrži obavijest o tiskanju *Istorije lorethane* (1617), p. 92.
- Pogovor: Andrea Zlatar, »Kašićeva ‘vita’: životopis kao putopis«, pp. 177–189.
- Kašić, Bartol. 2006. *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku*, s latinskoga preveo Vladimir Horvat (Zagreb: Školska knjiga, 2006).
- Horvatov prijevod Kašićeve autobiografije s latinskoga: »Život [oca] Bartola Kašića Dalmatinca, što ga je on sam napisao, a otac ga Rafael Prodanelli [corr. ex Prodanello], Dubrovčanin, darovao nećaku o. Rafaelu Tudiševiću«, pp. 7–137.
- »V. Povratak o. Kašića u Dubrovnik, a g. Šimuna u Rim.«, poglavlje koje opisuje događaje 1613. godine u Dubrovniku i na Koločepu, pp. 53–58.
- »VI. O poslovima u Rimu s vrhovnim svećenikom Pavlom V. i s kardinalima od njega određenima«, poglavlje koje obuhvaća i loretsko razdoblje do ožujka 1618. godine, ne spominje tiskanje Kašićeva molitvenoga priručnika *Način od meditacioni* (1613), Orbinova *Zrcala duhovnog* (1614) i prve Kašićeve pjesničke zbirke *Pjesni duhovne* (1617), ali sadrži obavijest o tiskanju *Istorije lorethane* (1617), pp. 59–66, na p. 66.
- Vaninova transkripcija Capitozzijeva prijepisa Kašićeve autobiografije: »Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, et dono data a P. Raphaelae Prodanello Ragusino P. Raphaeli Tudisio, ex sorore filio.«, pp. 139–266.
- U poglavlju »De negotiis cum Summo Pontifice Paulo V. et Cardinalibus ab ipso deputatis Romae.«, koje obuhvaća i razdoblje u Loretu do 1618. godine, pp. 189–196, Kašić nije spomenuo ni *Način od meditacioni* (1613) ni Orbinovo *Zrcalo duhovno* (1614) ni *Pjesni duhovne od pohvala Božijih* (1617), ali jest *Istoria lorethana* (1617), p. 196.

- Kolendić, Petar. 1915. »Fra Pavao Posilović i njegovo 'Naslađenje'«, *Rad JAZU* 206 (1915), pp. 168–217.
 O izdanjima *Zrcala duhovnog* i Kašićevoj poslanici Radi Sladojeviću, napose o izdanju bosančicom iz 1628. godine, p. 171 u bilješci 3.
- Komulovich, Aleffandar. 1611. *Zarčalo od ispoviesti*. (Za onieh, Koilfe cestfo Ifpovidayu) i mnogæ druggæ stvari / tumacenæ i floxenæ po P. Otču Aleffandru Komulovichia Popu od Druxbæ ISVSSOVÆ. (In Roma: Appresso Bartolomeo Zannetti, 1611).
 »SEQUENÇIA OD SVDA Opchiennoga.«, pp. 80–82.
 Izdanje otisnuto Kašićevim slovopisom.
 Kašićeva cenzura s nadnevkom »Romae Pridie Idus Octobris. An. M.DCVI.«, f. [1v].
- Komulovich, Aleffandar. 1633. *Zarčalo od ispoviesti*. (Za onieh, Koilfe cestfo Ifpoviedayu) i mnogæ druggæ stvari / tumacenæ i sloxenæ po P. Otču Aleffandru Komulovichia Popu od Druxbæ ISVSSOVE. (In Venetia: Appresso Marco Ginammi, 1633).
 »Libri illirici stampati da Marco Ginammi alla libreria della Speranza«, ff. D4v–D5r, nakon paginacije.
- Korade, Mijo. 2000. »Mikalja (Micaglia), Jakov«, u: Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć, Darko Novaković (ur.), *Leksikon hrvatskih pisaca* (Zagreb: Školska knjiga, 2000), p. 496.
- Korade, Mijo. 2020 [= 2021]. *Hrvatski velikan Bartol Kašić*, nakon autorove smrti redigirao Ivica Martinović (Vinkovci: Privlačica, 2020).
 O trima Kašićevim priložima u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614), pp. 36–37.
- Körbler, Đuro. 1912. »Život i književni rad biskupa Nikole Brautića Lopudanina (1566.–1632.)«, *Rad JAZU* 192 (1912), pp. 1–96.
 O Brautićevu djelu *Martyrologium poeticum* na pp. 83–95.
- Körbler, Đuro. 1916. »Sitniji prilozi za povijest dubrovačke književnosti«, *Rad JAZU* 212 (1916), pp. 226–228.
 »1. Isusovci i javne škole dubrovačke.«, pp. 226–229.
 O Orbinovoj posveti Marinu Andriji Bobaljeviću 1601. godine, p. 227.
 O Marinu Andriji Bobaljeviću kao književnom meceni na pp. 228–229.
- Krasić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću* (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 2009).
 O Kašićevu jezikoslovnom sazrijevanju i stavu prema štokavskom narječju, p. 39.
 O Orbinovu *Zrcalu duhovnom*, ali bez poveznice prema Kašićevu jezikoslovnom radu, pp. 180–181.
 Orbinov stav u *Il Regno de gli Slavi* (1601) da Bosanci imaju »najčišći jezik«, p. 189, ali bez paginacije iz Orbina.
 O Kašićevu predgovoru u Orbinovu *Zrcalu duhovnom*, »koji je napisao 1613. za vrijeme svog boravka u Dubrovniku« [sic], p. 225.

- Kravar, Zoran. 1993. *Nakon godine MDC: Studije o književnom baroku i dodirnim temama* (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 1993).
»Varijante hrvatskoga književnog baroka«, pp. 39–69.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (uredio). 1860. *Bibliografija hrvatska. Dio prvi. Tiskane knjige*. (U Zagrebu: Troškom društva za jugoslavensku povjestnicu i starine / Brzotiskom Dragutina Albrechta, 1860).
O izdanju Orbinova *Zrcala duhovnog* bosanskom ćirilicom 1628. godine u mletačkoj tiskari Marca Ginammija, a u prijepisu Petra Jajčanina, p. 12, n. 83.
O trima latiničkim izdanjima Orbinova *Zrcala duhovnog*, p. 116, n. 1346; netočno o prvom i drugom izdanju.
O prijevodu Petra Palikuće pod naslovom »Život Sv. Karla Boromea«, p. 118, n. 1369.
- Lonza, Nella. 2002. »Gundulić, Frano [Franov]«, *Hrvatski biografski leksikon 5* (2002), pp. 312a–313a.
- Ljubić, Sime. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske* na podučavanje mladeži nacrtao prof. Sime Ljubić, knjiga II. (Rieka: Emidija Mohovića Tiskarski Kamen. Zavod, 1869).
O Orbinu hrvatskom prozaiku, p. 442; o *Zrcalu duhovnom* i o Kašičevoj priloženoj pjesmi, p. 442.
O prijevodu Petra Palikuće na p. 446: »Život i zamiere preslavnoga sv. Karla Boromea kardinala rimske crkve, u Rimu 1614. 4.«
- Makušev, Vikentij Vasiljević. 1867. *Izslēdovanja ob' istoričeskikh' pamjatnikah' i bytopisateljah' Dubrovnika* (Sanktpeterburg: Imperatorskaja akademija nauk, 1867).
O Mavru Orbiniću na pp. 96–100, o Orbinovu *Zrcalu duhovnom* s netočnostima na p. 100.
- Marcil, George. 1990. »The Franciscan School through the Centuries«, u: *The History of Franciscan Theology*, edited by Kenan B. Osborne, O.F.M. (New York: The Franciscan Institute / St. Bonaventure University, 1994), pp. 311–330.
- Maretić, Tomo. 1889. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima* (Zagreb: JAZU, 1889).
O 'pravopisu' Komulovićeve *Zrcala od ispovijesti* (1606), pp. 49–51.
O 'pravopisu' Orbinova djela *Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskega* (1621), pp. 64–67.
O 'pravopisu' Kašičeva djela *Perivoj od djevstva* (1628), pp. 81–85.
»Priježled slova«, pp. 348–399.
- Maretić, Tomo (priređio). 1910. »Popis knjiga i rukopisa upotrebljenih za rječnik«, u: Pero Budmani i Tomo Maretić (obradili), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 6* (Zagreb: JAZU, 1904–1910), pp. 933–957.
- Martinović, Ivica. 1992. »Filozofska i prirodnoznanstvena istraživanja hrvatskih isusovaca od Markantuna de Dominisa do Josipa Franje Domina«, u: Đurđica Cvitanović i Mijo Korade (autori izložbe), *Isusovačka baština u Hrvata* (Zagreb:

- Muzejsko-galerijski centar, 1992), pp. 77–97; o filozofskom nazivlju u Kašićevu rječniku na p. 78.
- Martinović, Ivica. 2011. *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2011), dostupno na mrežnoj adresi: <http://www.ffst.hr/dokumenti/izdavastvo/predavanja/Martinovic.zhfb15-18st.pdf>. Poglavlje »Prvi rječnici s hrvatskim stupcem«, pp. 73–74; o filozofskom nazivlju u rječnicima Fausta Vrančića i Bartola Kašića.
- McMahon, Arthur. 1907. »St. Antoninus.«, *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 1 (New York: Robert Appleton Company, 1907), dostupno na mrežnoj adresi: <http://www.newadvent.org/cathen/01585b.htm> (pristupljeno 13. 9. 2021).
- Micalia, Jacobus / Mikalja, Jakov. 1651. *Blago jezika slovinskoga / Thesaurus linguae Illyricae* (Lauret: Apud Paulum, et Io.[annem] Baptistam Seraphinum, 1649; In Ancona: Per Ottavio Beltrano, 1651).
- Mihanović-Salopek, Hrvojka. 1992. *Hrvatska himnodija od srednjeg vijeka do preporoda* (Split: Književni krug, 1992).
»XIV. Barokno razdoblje hrvatske himnodije – rad Paskoja Primovića«, pp. 73–77; o Primovićevu prepjevu posljednice *Dies irae* i njegovim izdanjima u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614, 1703), p. 73.
- Mikalja, Jakov. 2011. *Blago jezika slovinskoga (1649./1651.): transkripcija i leksikografska interpretacija*, autorica koncepcije i popratne studije Darija Gabrić-Bagarić, priredile Darija Gabrić-Bagarić, Marijana Horvat, Ivana Lovrić Jović i Sanja Perić Gavrančić (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2011).
- Miller, Fred. 2017. »Aristotle’s Political Theory«, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-politics/> (pristupljeno 26. 9. 2021).
O Aristotelovu razumijevanju žene u poglavlju »Political Naturalism«.
- Murko, M.[atija]. 1927. *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (Prag: Druck der Česká Grafická Unie; Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1927).
»III. Die kulturellen Wirkungen der Gegenreformation auf die Kroaten, Serben und Bulgaren. Der Panslavist Jurij Križanić.«, pp. 24–58; o Kašiću na pp. 27–45. O Kašiću kao »najtipičnijem i najplodonosnijem predstavniku književne protureformacije u Južnih Slavena«, pp. 27–30, s osloncem na Stojkovićeve ocjene, napose uz Kašićevo pismo meceni Sladojeviću 1613. godine o pripremanju Orbinova *Zrcala duhovnog* za tisak, p. 38.
»IV. Fortschritte der Gegenreformation in der Schrift und in der Begründung einer gemeinsamen Schriftsprache. Bartholomaeus Kašić. Namen für die Schriftsprache. Verschlechterung der Sprache der Kirchenbücher.«, pp. 59–119; o Kašiću osobito na pp. 60–85.
Popis Kašićevih tiskanih djela na p. 76; o Kašićevim prilozima u Orbinovu *Zrcalu duhovnom*, ali s pogrešnom godinom izdanja, očitom zatipku: 1641. umjesto 1614., p. 76.

- Nanus Mirabellius, Dominicus. 1546. *Polyanthea* opus suavissimis floribus exornatum, auctore Dominico Nano Mirabellio, cive Albense, artiumque doctore, ad communem Reipublicae literariae utilitatem, longe quam antea auctius factum, et ab innumeris erroribus vindicatum. (Coloniae: Ex officina Iasparis Gennepaei, 1546). Natuknica »Mulier«, ff. CCIIra–CCIIvb.
- Napoli, Maria C. 1990. *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento: La bottega di Marco Ginammi* (Napoli: Guida editori, 1990).
O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* na p. 63, s uputnicom na članak Artura Cronie iz 1939. Autor prijevodnog predloška za Orbinovo *Zrcalo duhovno*: Angelo Nelli [sic].
»Catalogo per Autori«, pp. 91–133, donosi podatke za 175 izdanja, ali u popis nije uključeno ni jedno izdanje Marca Ginammija na hrvatskom ili nekom drugom slavenskom jeziku.
»Prefazione«, pp. 5–7, koje potpisuje Miguel Batllori, naznačuje na p. 7 da su »izdanja na slavenskom jeziku« (*edizioni in lingua slava*) ostavljena po strani, »jer su već proučena od slavistâ«.
- Novak, Slobodan Prosperov. 1997. *Povijest hrvatske književnosti 2: Od humanističkih početaka do Kašičeve ilirske gramatike 1604. godine* (Zagreb: Antibarbarus, 1997).
»Literarizacija povijesne memorije u Orbinijevom naraštaju«, pp. 646–653, o Orbinovu *Zrcalu duhovnom* i Kašičevu odnosu prema njemu na pp. 651–652.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2009. »Izdanja [Držićevh djela]«, *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), pp. 340b–342a; dostupno i na mrežnoj adresi: <https://leksikon.muzej-marindrzcic.eu/izdanja/> (pristupljeno 12. 8. 2021).
- Orbini, Mavro. 1968. *Kraljevstvo Slovena*, preveo s italijanskog Zdravko Šundrica (Beograd: Srpska književna zadruga, 1968).
Napomena redakcije »Čitaocu«, p. VII, o djelomičnom izdanju Orbinova djela počevši od p. 242.
»Don Mavro Orbin čitaocima«, pp. 3–6.
Don Mavro Orbin, »Presvetlom gospodinu mom prepoštovanom gosparu Marinu gospara Andrije Bobaljeviću«, pp. 7–11.
- Orbini, Mavro. 1999. *Kraljevstvo Slavena*, prevela s talijanskoga Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek (Zagreb: Golden marketing; Zagreb: Narodne novine, 1999), s grbom Bobaljevića na naslovnici.
Mavro Orbini, »Sa smjernošću mnogo poštovanom gospodaru mojemu gosparu Marinu gospara Andrije Bobaljevića«, pp. 58–61.
»Dum Mavro Orbini čitateljima«, pp. 62–64.
Franjo Šanjek, »Povijesni pogledi Mavra Orbinija«, pp. 7–54; priložena »Literatura o M. Orbiniju«, pp. 46–54; u njoj nedostaje i Armellinijeva bibliografija i konačna inačica Pantićeve studije o Orbinu iz 1984. godine.
U dodatku priloženi: »Orbinijevi izvori«, priredili Franjo Šanjek i Marinko Šišak, pp. 535–576.

- Ostojić, Ivan. 1964. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, Sv. II: *Benediktinci u Dalmaciji* (Split: Benediktinski priorat Tkon, 1964).
»Dubrovačka Republika«, pp. 417–486, o benediktinskim samostanima u Dubrovačkoj Republici.
Položaji benediktinskih samostana u Dubrovniku i njegovoj okolici, pp. 420–421.
O samostanu sv. Mihajla u Pakljenoj na otoku Šipanu, ali bez spomena Mavra Orbina, pp. 456–459.
- [Palikuchia, Petar.] 1614. *Kratko skafovanye xivota, i Zamiernih dielà fvetoga Karla Borromea Rimskè çarqvé Ka[r]denala Arhibiskupa od Milana*. (In Roma: Appresso Bartolomeo Zanneti, 1614).
Fabio Tempestiv po Milosti Boxyoi, i fvetoga ftolla Apostolskoga Arhibiskup Dubrovacki, »*Draziemi ù Izukarftu finovom popovom, i puku od grada Dubrovnika, i nneggove darxave blagoslov, i poftavaglienye*.«, pp. 5–6, s datacijom na p. 6: »Iz Dubrovnika na parvi Giugna. 1614.«
Tiskano Kašićevim slovoispisom.
- Pantić, Miroslav. 1968. »Mavro Orbin – život i rad«, u: Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, preveo s italijanskoga Zdravko Šundrica (Beograd. Srpska književna zadruga, 1968), pp. XI–CVIII.
O Orbinovu djelu *Zrcalo duhovno* na pp. XC–CVIII; o Orbinovu odnosu prema talijanskom predlošku *Specchio spirituale* Angela Ellija na pp. XCVIII–CIV.
O dubrovačkom trgovcu Radi Sladojeviću, književnom meceni, u bilješci 84 na p. XLVIII.
- Pantić, Miroslav. 1983. »I Bobali ed i Gozzi da Ragusa e l'Italia nel Seicento«, u: *Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*, a cura di Vittore Branca e Sante Graciotti (Firenze: Olschki, 1983), pp. 107–130; članak bez bilježaka.
O Marinu Andrijinu Bobaljeviću na pp. 108–113 i 121.
- Pantić, Miroslav. 1984. *Susreti s prošlošću: ogledi i studije* (Beograd: Prosveta, 1984).
»Mavro Orbin«, pp. 75–158; s ispravkom u transkripciji Orbinove pjesme na p. 155.
Prvi opis Orbinova rukopisa *De ultimo fine humanae vitae vel summo bono*, danas pohranjenoga u Biblioteca Universitaria di Padova, sa signaturom M₅ 1239.
- Pavličić, Pavao. 1995. *Barokni stih u Dubrovniku* (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 1995).
»Manji pjesnici«, pp. 87–117, napose o Oraciju Mažibradiću, pp. 90–96, i Paskoju Primoviću, pp. 96–101.
- Pavlović, Augustin. 1990. »Aristotel i Toma Akvinski o ženi«, *Obnovljeni život* 45/6 (1990), pp. 560–566.
Članak u cijelosti posvećen Aristotelovu poimanju žene i njegovu preoblikovanju u skolastici (*mas occasionatus*).
- Pavlović, Augustin. 1992. »Toma Akvinski o ženi – I. dio«, *Obnovljeni život* 47/1 (1992), pp. 3–34.
O *mas occasionatus* na p. 13, u bilješci 24.

- Pavlović, Augustin. 1992. »Toma Akvinski o ženi – II. dio«, *Obnovljeni život* 47/3–4 (1992), pp. 231–255, o *mas occasionatus* na pp. 245–247.
- Pavlović, Augustin. 2001. *Pariške rasprave Tome Akvinskoga*, Filozofska biblioteka Dimitrija Savića 62 (Zagreb: Demetra, 2001).
Sadrži »Treći kvodlibetum (Quodlibetum tertium)«, prvi hrvatski prijevod treće knjige Tomina djela *Quaestiones de quolibet*, pp. 513–600.
»Pitanje X. Čl. 1. Može li duša trpjeti od tvarnog ognja?«, pp. 583–584.
»Pitanje X. Čl. 2. Raduju li se osuđenici u paklu mukama svojih neprijatelja koje vide da trpe skupa s njima?«, pp. 584–586.
»Pitanje XI. Čl. 1. Da prvi čovjek nije sagriješio, bi li bilo rođeno toliko muškaraca koliko i žena?«, pp. 586–587.
- Pavlović, Dragoljub. 1960. »Horacije Mažibradić – dubrovački pesnik XVII veka«, *Glas SAN* 240 (1960), pp. 1–47.
O lazarinu Radi Sladojeviću, književnom meceni početkom 17. stoljeća, i o Kašićevim *Pjesnima duhovnim* (1617), ne i o Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614), p. 18.
- Primović, Paskoje. 1617. *Euridice* tragicomedia Pascie Primovicchia Latinicchia Dubrovčanina priniesena po gnemu u iefik Dubrovacki i iefika Latinskoga. (Sctampana u Bnezieh po Ivanu Salis, 1617).
Primjerak iz British Library dostupan na međumrežju pod adresom:
<https://books.google.hr/books?id=9exoAAAaAAJ&pg=PA52&dq=Euridice&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwj6s7Pg8uX1AhWBraQKHeF2AHgQ6wF6BAGJEA#v=onepage&q=Euridice&f=false> (pristupljeno 22. 9. 2021).
- Primović, Paskoje. 2013. *Euridiče*, transkripcija Ivana Vrtič (Dubrovnik: Matica hrvatska, 2013).
Slobodan Prosperov Novak, »Paško Primović i njegovo mjesto u hrvatskoj književnoj povijesti«, pp. 63–70; o žanrovski trodijelonom opusu na p. 70.
Ennio Stipčević, »Kako je pjevala hrvatska Euridice?«, pp. 71–77; o prvom tiskanom hrvatskom prijevodu nekog talijanskog libreta, ali prijevodu neprikladnu za pjevanje.
Ivana Vrtič, »Jezik Primovićeve *Euridiče*«, pp. 78–91; o odnosu Primovićeva i Kašićeva slovoписа samo u bilješci 6 na pp. 82–83.
- Putanec, Valentin. 1991. »Tekstološka analiza rukopisnoga hrvatsko-talijanskoga rječnika rkp. 194 (Franjevački samostan u Dubrovniku)«, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik* 17 (1991), pp. 153–209.
- Radojčić, Nikola. 1950. *Srpska istorija Mavra Orbinija* (Beograd: SAN, 1950).
»Iz života Mavra Orbinija«, pp. 5–11; o dataciji Orbinove smrti na pp. 5, 8 i 9, s osloncem na Radonića.
O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* u hrvatskih biografa Cerve i Ljubića, pp. 8–9.
O Makuševu, Jagiću i Ravi kao istraživačima Orbinova života i djela, pp. 9–11.

- Radonić, Jovan (sabradio i objavio). 1939. *Dubrovačka akta i povelje*, knjiga III, sveska I (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1939), pp. 1–544.
Dokumenti, transkribirani u prvom svesku, nn. I–CCXXXVI, odnose se na razdoblje 1600–1665.
»Predgovor«, pp. I–XXVI.
Dokumenti koji spominju Orbina od 1606. do 1611. objavljeni između p. 164 i p. 211.
Orbin spomenut i u dvama pregledima dokumentacije uz Veliku zavjeru, p. 277 i p. 302.
- Radonić, Jovan. 1949. *Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku* (Beograd: Srpska akademija nauka, 1949).
»Slovenske štamparije u Rimu, Mlecima i Loretu«, pp. 5–88.
Napomena u bilješki *) na p. 7: »Materijal iz Arhiva Kongregacije za propagandu upotrebljen je prema ispisima u zbirci pok. D-ra Mihaila Gavrilovića, bivšeg poslanika Srbije pri Vatikanu. Ovi ispisi čuvaju se sada u Arhivu Srpske akad. nauka.«
S obiljem signaturā iz Arhiva Kongregacije za širenje vjere za razdoblje od 1627. do 1641. godine, pp. 28–52.
O izdanjima Orbinova *Zrcala duhovnog*, pp. 45–46.
- Rapacka, Joanna. 2000. »Orbini (Orbin), Mavro«, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, uredili Dunja Fališevac, Krešimir Nemeć i Darko Novaković (Zagreb: Školska knjiga, 2000), pp. 542b–543a.
Natuknica bez spomena jedinoga Orbinova hrvatskoga tiskanoga djela *Zrcala duhovnog od početka i svrhe života čovječanskoga* (1614).
- Rava, Luigi. 1913. »Mauro Orbini primo storico dei popoli slavi«, *Memorie della R. Accademia delle Scienze dell' Istituto di Bologna*, Serie I, VII (1912–1913), pp. 27–44.
Isključivo o Orbinovu djelu *Il Regno de gli Slavi* (1601).
Oslanja se na Crijevića i Appendinija, ali *Zrcalo duhovno* spominje samo prema natuknici u Ljubićevu *Dizionario biografico degli uomini illustri di Dalmazia* (1856), u bilješki (3) na pp. 32–33, na p. 33.
- Rava, Luigi. 1913. *Mauro Orbini primo storico dei popoli slavi* (Bologna: Tipografia Gamberini e Parmeggiani, 1913), posebni otisak s paginacijom: pp. 3–20.
- Ravlić, Jakša. 1972. *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti 11 (Zagreb: Zora – Matica hrvatska, 1972).
»Mavro Orbini«, pp. 129–136; uvodni esej na pp. 129–130; s pogrešnim podacima o izdanjima djela i autoru talijanskoga predloška, na p. 129.
Transkripcija odlomka iz drugoga razgovora *Zrcala duhovnog* (1630 [sic]), pp. 133–136.
- Rešetar, Milan. 1920. »Bibliografski prilozi II.«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 9 (1920), pp. 42–63.
»5. K dubrovačkim izdanjima XVI. vieka.«, pp. 42–54.

- O prvim dvama izdanjima Orbinova *Zrcala duhovnog* i o zabludi glede postojanja njegovog izdanja iz 1595. godine, pp. 53–54.
- Rešetar, Milan. 1928. »Orbini, Mavar«, u: Stanoje Stanojević (ur.), *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* III (Zagreb: Bibliografski zavod d.d., 1928), pp. 260–261.
- Bez spomena jedinoga Orbinova hrvatskoga tiskanoga djela *Zrcala duhovnog od početka i svrhe života čovječanskoga* (1614).
- Robinson, Paschal. 1913. »St. Bonaventure«, *Catholic Encyclopedia* (1913), dostupno na mrežnoj adresi: [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/St._Bonaventure](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/St._Bonaventure) (pristupljeno 15. 10. 2021).
- Rusconi, Roberto. 1980. »Cherubino da Spoleto«, *Dizionario biografico degli Italiani* 24 (1980), https://www.treccani.it/enciclopedia/cherubino-da-spoleto_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristupljeno 4. 8. 2021.).
- Sabra, Abdelhamid I. 1971. »al-Fargānī«, u: Charles Coulston Gillispie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography* 4 (New York: Charles Scribner's Sons, 1971), pp. 541–545.
- Sabra, Abdelhamid I. 2008. »al-Fargānī«, *Complete Dictionary of Scientific Biography* (2008), <https://www.encyclopedia.com/science/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/al-farghan> (pristupljeno 15. 10. 2021).
- Schabel, Christopher (ed.). 2006. *Theological Quodlibeta in the Middle Ages: The Thirteenth Century*, Vol. 1 (Leiden: Brill, 2006).
- Christopher Schabel, »Introduction«, pp. pp. 1–16.
- Jacqueline Hamesse, »Theological *Quaestiones quodlibetales*«, pp. 17–48.
- Kevin White, »The *Quodlibeta* of Thomas Aquinas in the Context of His Work«, pp. 49–133.
- Sylvain Piron, »Franciscan *Quodlibeta* in Southern Studies and at Paris, 1280–1300«, pp. 403–438; o Rikardu iz Mediaville na pp. 426–431.
- Schmitz, Werner. 1977. *Südslavischer Buchdruck in Venedig (16.–18. Jahrhundert): Untersuchungen und Bibliographie*, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas 15 (Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1977).
- »Chronologisches Produktionsverzeichnis (Bibliographie)«, pp. 28–199.
- Unutar popisa izdanja Marca Ginammija, pp. 73–77, nn. 160–178, uvrštena su četiri izdanja Orbinova *Zrcala* pod nn. 160, 162, 165 i 178. Prvo, rimsko i Zanettijevo iz 1614. godine, pogrešno je pripisano Ginammiju; za treće bosančicom naveden je samo skraćeni naslov *Ogledalo duhovno* i godina izdanja (1628); četvrto, Occhijevo izdanje iz 1703. godine, ponovo je pogrešno pripisano Ginammiju, čija tiskara tada nije ni djelovala!
- Singer, Peter N. 2021. »Galen«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, dostupno na međumrežju: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/galen/> (pristupljeno 5. 10. 2021).
- Slade, Sebastijan. 2001. *Fasti litterario-ragusini / Dubrovačka književna kronika*, preveo i bilješkama [sic] popratio Pavao Knezović (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001).

- Pretisak izdanja: Sebastiano Dolci a Ragusio, *Fasti litterario-ragusini sive virorum litteratorum, qui usque ad annum MDCCLXVI. in Ragusina claruerunt Ditione, alphabetico ordine exhibitus, et notis illustratus*. (Venetiis: Excudebat Gaspar Storti, 1767) i hrvatski prijevod Pavla Knezovića, pp. 73–147; redaktor prijevoda Darko Novaković; Knezovićeve bilješke uz prijevod na pp. 148–270.
- Natuknica »185. Mavro Orbini, mljetski benediktinac«, p. 127, popraćena bilješkama 946–949; o Orbino *Zrcalu duhovnom* (1614), ali bez spominjanja Kašića, samo u bilješci 949 na p. 235.
- Spera, Lucinda. 2001. »Ginammi, Marco«, *Dizionario biografico degli Italiani* 55 (2001), na mrežnoj adresi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/marco-ginammi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/marco-ginammi_(Dizionario-Biografico)/) (pristupljeno 12. 8. 2021).
- Stabile, Giorgio. 1969. »Bonardo, Giovanni Maria«, u: *Dizionario biografico degli Italiani* 11 (1969), dostupno na mrežnoj adresi: https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-maria-bonardo_%28Dizionario-Biografico%29/ (pristupljeno 2. 10. 2021).
- Stipčević, Aleksandar. 2005. *Socijalna povijest knjige u Hrvata 2: Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda* (Zagreb: Školska knjiga, 2005). Poglavlje »Venecija kao knjižarsko središte«, pp. 88–106, bilješke na pp. 452–456. O Marcu Ginammiju, tiskaru dvaju izdanja Orbina *Zrcala duhovnoga* (1621, 1628), i njegovu popisu tiskanih hrvatskih knjiga na pp. 90, 92–93, ali bez spomena Orbinih izdanja.
- Stojković, Marijan. 1913. »Karakteristika života i djelovanja Bartula Kašića iz Paga (1575.–1650.)«, *Nastavni vjesnik* 22/1 (1913–1914), pp. 1–9.
- O Kašićevoj poslanici Radi Sladojeviću 1613. godine, objavljenoj u Orbino *Zrcalu duhovnom* (1614), s navodom, p. 2.
- Transkripcija Kašićeva pisma Radi Sladojeviću u Orbino *Zrcalu duhovnom* (1614), s nadnevkom 20. studenoga 1613., pp. 4–6.
- O Radi Sladojeviću kao književnom meceni, u bilješci 1 na p. 2.
- Stojković, Marijan. 1913. »Rimska papinska protivureformacija u južnoslovenskim zemljama.«, *Nastavni vjesnik* 22/3 (1913–1914), pp. 184–200.
- Da je »štampano samo malo hrvatskih knjiga duhovnog sadržaja prije god. 1580.«, a izdvaja poimence samo Marulića i Bazilija Gradića, p. 196.
- O Kašićevim i Sladojevićevim priložima u Orbino *Zrcalu duhovnom* (1614), uključujući i Kašićevu pjesmu *Čtivnikom*, u bilješci 5 na p. 198; napose o Kašićevu jadanju »na nestašicu duhovnih knjiga« u poslanici Radi Sladojeviću 20. studenoga 1613., pp. 198–199.
- O Kašićevoj književnoj produkciji na p. 199: »On je marljivo radio i pisao u Biogradu na Dunavu, u Dubrovniku i u Rimu te napisao do 18–20 knjiga duhovnoga sadržaja.« Loreto izostavljeno!
- Stojković, Marijan. 1919. »Bartuo Kašić D. I. Pažanin (1575.–1650.): Prilog za njegov život i književni rad«, *Rad JAZU* 220 (1919), pp. 170–263.
- Studija je objavljena ili dotjerana inačica Stojkovićeve doktorske disertacije obra-

- njene 15. veljače 1908. na Sveučilištu u Grazu pod vodstvom Matije Murka.
O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614) na pp. 259–263.
- Stojković, Marijan. 2005. *Hrvatske jezične i pravopisne dvojbe*, pripremio i pogovor napisao Marko Samardžija (Zagreb: Pergamena, 2005).
Prvi dio knjige, naslovljen »I. Vrijeme i djelo Bartula Kašića«, pp. 7–131, sadrži četiri Stojkovićeve rada o Kašiću:
»Bartuo Kašić D. I. Pažanin. (1575. – 1650.): Prilog za njegov život i književni rad.«, pp. 9–102;
»Rimska papinska protiv[u]reformacija u južnoslovenskim zemljama«, pp. 103–119;
»Karakteristika života i djelovanja Bartula Kašića iz Paga.«, pp. 120–128;
»Prva Kašićeva hrvatskosrpska knjiga«, pp. 129–131.
Pogovor: Marko Samardžija, »Filolog Marijan Stojković«, pp. 323–327; o Stojkovićeveu istraživanju Kašićeva djela na p. 324; da je Stojković na Sveučilištu u Grazu 15. veljače 1908. obranio doktorsku disertaciju o životu i djelu Bartola Kašića, p. 323.
O Orbinu još na p. 158.
- Stulli, Joachimus. 1801. *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*. Pars prima, Tomus II: Lit. L. – Z. (Budae: Typis et sumptibus Typographiae Regiae Universitatis Pestanae, 1801).
»Kazalo knjigocfinaca slovin[s]kieh, koiem|fam|fe u ovomu djellu upotrebio [corr: ex uporetbio]«, ff. Kkkkk4v–Lllll2r.
Orbinovo *Zrcalo duhovno* i Kašićeva »duhovna složenja« uvršteni su među hrvatska vrela Stullijeva trojezičnoga rječnika, f. Lllll1v.
- Stulli, Joakim. 1806. Joakima Stulli Dubrovcsanina svechenika reda S. Francesca Serafinskoga *Rjecsoslòxje* u komu donosu|se upotrebljenja, urednia, mucsnia istieh jezika krasnoslovja nacsini, izgovaranja i prorjecsja A – O. Illir. Ital. Lat. Csast druga, Razdjeljak pàrvi. (U Dubrovniku: Po Antunu Martekini, 1806).
- Stulli, Joakim. 1806. *Rjecsoslòxje slovinsko-italiansko-latinsko* Joakima Stulli Dubrovcsanina misnika malobranchanina S. Francesca P – Z. Csast druga, Razdjeljak drugi. (U Dubrovniku: Po Antunu Martekini, 1806).
»Kazalo knjigocsinaca slovinskieh, koiem|sam|se u ovoj radnji upotrebio.«, pp. 671–674; Orbinovo *Zrcalo duhovno* uvršteno na pp. 673.1–673.2.
- Šafařík, Pavel Jozef. 1865. *Geschichte der südslawischen Literatur II: Illirisches und kroatisches Schriftthum*, aus dessen handschriftlichem Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček (Prag: Verlag von Friedrich Tempsky, 1865).
U poglavlju »XVII. Jahrhundert.«, pp. 23–47, o Mavru Orbinu na p. 23, ali bez spomena *Zrcala duhovnog*.
- Šanjek, Franjo. 1999. »Povijesni pogledi Mavra Orbinija«, u: Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prevela s talijanskoga Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek (Zagreb: Golden marketing; Zagreb: Narodne novine, 1999), pp. 7–54.
O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* na pp. 15–16.

- Šanjek, Franjo; Šišak, Marinko. 1999. »Orbinijevi izvori«, u: Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prevela s talijanskoga Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek (Zagreb: Golden marketing; Zagreb: Narodne novine, 1999), pp. 535–576.
- »1. Izvori koje Orbini navodi u svom popisu«, pp. 536–570.
- »2. Izvori koje Orbini ne spominje u popisu«, pp. 571–575.
- Šoljić, Ante. 2016. »Francesco Maria Appendini kao povjesničar kulture«, u: Francesco Maria Appendini, *Povijesno-kritičke bilješke o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana*, prijevod i uvodna riječ Ante Šoljić (Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, 2016), pp. 5–37.
- Appendinijev odnos prema Orbini i ostalim dubrovačkim povjesničarima u »Proslovu«, p. 21.
- O Orbinovu *Zrcalu duhovnom*, napose o njegovu jeziku, p. 32.
- Štefanić, Vjekoslav. 1941. »Bellarmino-Kašićev 'Nauk krstjanski kratak' po izdanju od g. 1633.«, *Vrela i prinosi* 12 (1941), pp. 38–68.
- Uvod, pp. 38–44.
- Transkripcija Kašićeva katekizma *Nauk krstjanski kratak* (1633) prema primjerku u Bibliothéque nationale de France u Parizu, pp. 45–68.
- Transkripcija upute »Štiocu za lašnje prošiti ovaka pisma« na početku Kašićeva kratkoga katekizma, pp. 47–48.
- O Kašićevoj uputi *Nauk za dobro pisati slovinski i lasno pročiti ovo libarce* u Orbinovu *Zrcalu duhovnom* (1614), p. 40.
- Šurmin, Đuro. 1898. *Povjest književnosti hrvatske i srpske* (Zagreb: L. Hartman, 1898).
- O Orbinovu *Zrcalu duhovnom* na pp. 85–86. Kašić nije spomenut.
- Valerio, Adriana. 2015. »Introduction – The Bible in the Center: The *Renovatio Ecclesiae* and the Emergence of Female Autonomy (Twelfth – Fifteenth Centuries)«, u: *The High Middle Ages*, edited by Karl Elisabeth Børresen and Adriana Valerio, u: *The Bible and Women: An Encyclopedia of the Exegesis and Cultural History* 6. 2. (Atlanta: Society of Biblical Literature; Leiden: Brill, 2015), pp. 1–31. Dostupno na mrežnoj adresi: <https://books.google.hr/books?id=9MAhCwAAQBAJ&pg=PA21&lpg=PA21&dq=bestiale+baratrum&source=bl&ots=VSNCfvf1cJ&sig=ACfU3U0db2eRQ2bbFwRRmrMEDMw45Cu9cg&hl=hr&sa=X&ved=2ahUKEwiG36vOp53yAhWNAXAIHRfEBJAQ6AF6BAGOEAM#v=onepage&q=bestiale%20baratrum&f=false> (pristupljeno 7. 8. 2021.).
- Vanino, Miroslav. 1932. »Kašićevo izvješće o Don Šimunu Matkoviću (1613)«, *Vrela i prinosi* 1 (1932), pp. 80–99.
- [Bartol Kašić], »Relatione della vita, e costumi di Don Simone di Giovanni Matcovicch.«, transkripcija Kašićeva izvješća o biskupskom kandidatu Šimunu Matkoviću, pp. 84–99.
- O Kašićevoj misiji 1612.–1613. zajedno sa Šimunom Matkovićem, pp. 83–84, 94–99.

- Vanino, Miroslav. 1937. »Le P. Barthélemy Kašić S. I., écrivain croate (1575 – 1650). Étude bio-bibliographique«, *Archivum historicum Societatis Iesu* 6 (1937), pp. 216–258.
Posebni otisak s autorovim ispravicima u primjerku pohranjenom u NSK sa signaturem 167.466.
O izdanjima Orbinova *Zrcala duhovnog*, Kašićevoj poslanici sastavljenoj od 49 aleksandrinaca, Radi Sladojeviću i Kašićevoj apologiji vlastitoga slovoписа protiv dubrovačkih Aristarha, pp. 229–230.
- Vanino, Miroslav (za tisak priredio i bilješkama popratio). 1940. »Autobiografija Bartola Kašića«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 15 (1940), pp. 1–144.
»[Uvod]«, pp. 1–11; dvije dopune vlastitoj bio-bibliografskoj studiji o Kašiću u *Archivum historicum Societatis Iesu* na pp. 8–10.
Popis Kašićevih rukopisa u Nappijevim *Annalima* (1646), p. 1.
»Vita P. Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, et dono data a P. Raphaelo Prodanello Ragusino P. Raphaeli Thudisio, ex sorore filio.«, pp. 12–140.
Vaninove bilješke 1–193 uz transkripciju Kašićeve autobiografije.
»Imena osoba i mjesta«, pp. 141–143.
Sadržaj i Errata na p. 144.
Poglavlje »V. De reversione P. Cassii Ragusium et D. Simonis in Urbe«, pp. 56–62; o Kašićevu boravku u Dubrovniku i na Koločepu tijekom ljeta 1613. godine, pp. 56–58.
- Vanino, Miroslav. 1987. *Isusovci i hrvatski narod II: Kolegiji Dubrovački, Riječki, Varaždinski i Požeški*, [priredili] glavni urednik Mijo Korade i urednik Josip Rožmarić (Zagreb: Filozofsko-teološki Institut Družbe Isusove, 1987).
»Dubrovački kolegij«, pp. 1–128. Tekst dovršen do 1950.
O Bartolu Kašiću u poglavljima: »Postaja ili misija«, pp. 3–10; »Rezidencija (1619–1639)«, pp. 11–36, na pp. 11–14, 16–22, 26–35; o razlogu Kašićeva ostanka u Dubrovniku nakon 1623. godine, p. 14.
O Kašićevu doprinosu »duhovnom preporodu Dubrovnika«, napose o književnom radu u Dubrovniku na pp. 26–35; najrazvedenije o *Načinu od meditacioni i molitve* (1613), pp. 26–29; o *Zrcalu nauka krstjanskoga od ispovijesti i od pričestjenja* (1631), pp. 29–32, o *Perivoju od djevtva* (1625), pp. 32–34; kratko o prijevodu Svetoga pisma, prepjevu crkvenih himana rimskoga brevijara i o tragediji *Venefrida*, pp. 34–35. Orbinovo *Zrcalo duhovno* nije spomenuto!
- Vekarić, Nenad. 2009. *Nevidljive pukotine: dubrovački vlasteoski klanovi* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009).
- Vekarić, Nenad. 2013. *Vlastela grada Dubrovnika 4: Odabrane biografije (A – D)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2013).
»Marin Andrijin Bobalio (*oko 1555, Dubrovnik, +25.11.1605, Pesaro)«, pp. 39–42; o Bobaljeviću kao Orbinovu i Lukareviću meceni na p. 40.

- Vekarić, Nenad. 2014. *Vlastela grada Dubrovnika 5: Odabrane biografije (E – Pe)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2014).
»Frano Franov Gondula (*10. 1539, Dubrovnik, +15. 8. 1589, Dubrovnik)«, pp. 146–148; glede točnoga datuma Gundulićeva ubojstva vidi bilješku 14 na p. 148.
- Verantius, Faustus / Vrančić, Faust. 1595. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, et Ungaricae.* (Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595).
- Vodnik, Branko. 1913. *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I: *Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća* (Zagreb: Matica hrvatska, 1913).
Poglavlje »7. Andrija Kačić Miošić.«, pp. 328–339; na p. 328 o dvama velikim djelima »naše historiografije«: *Il Regno de gli Slavi* (1601) Mavra Orbina i *Illyricum sacrum* Danielea Farlatija.
Orbinovo *Zrcalo duhovno* nije spomenuto u Vodnikovoj povijesti.
- Vrančić, Faust. 1992. »Hrvatsko-latinski rječnik (1595)«, postupkom obrata izradio i pogovor napisao Valentin Putanec, u: Faustus Verantius, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, et Ungaricae.* (Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595; pretisak Zagreb: Novi liber, 1992), pp. 141–198.
- Zani, Sofia. 2009. »Ginammi, Marco«, *Leksikon Marina Držića* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), p. 249b; dostupno i na mrežnoj adresi: <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/ginammi-marco/> (pristupljeno 12. 8. 2021).
- Zlatar, Zdenko. 1992. *Our Kindom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs* (New York: Columbia University, East European Monographs Boulder, 1992).
Deseto poglavlje »Mauro Orbini and His Kingdom of the Slavs«, 361–381.

Philosophical topics in Mavro Orbin's *Zrcalo duhovno* (*Spiritual Mirror*, 1614)

Summary

Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovječanskoga (*Spiritual mirror of the beginning and end of human life*, 1614), Mavro Orbin's translation of the work *Specchio spirituale del principio et fine della vita humana* by Angelo Elli, a Franciscan of Milan, is the only book that this famous Dubrovnik Benedictine wrote in Croatian. It owed its publication to the efforts of the commissioner and patron Rade Sladojević, translator Mavro Orbin, and editor Bartol Kašić: Orbin signed his dedication to Sladojević on 20 April 1606 during his abbacy at St. Michael Monastery in Pakljena on the island Šipan; on 20 August 1613, almost three years after Orbin's death, Sladojević prompted

the Jesuit Kašić to make arrangements for the publishing of Orbin's translation in Rome, whereupon in November that year Kašić wrote a censure and edited the text of Orbin's manuscript for print according to his own instruction for Croatian writing system "Nauk za dobro pisati Slovinski i lasno pročititi ovo libarce" ("Instruction for the correct writing of Croatian and easy reading of this booklet"); lastly, the Jesuit of Pag appended to the edition his own poem entitled *Čtivnikom (To the readers)*, which thus became his first poem to be printed, bearing the date 25 March 1614.

According to the evidence presented here, Orbin based his translation on the edition of Elli's work from 1601, which is essentially augmented and revised in relation to the 1600 edition.

Orbin's *Zrcalo duhovno* features three genre characteristics: 1. a series of dialogues; 2. a collection of quodlibetal questions; 3. an ascetic handbook on "the last things" (*de novissimis*). Due to the third genre feature Elli and his Croatian translator often refer to the second and fourth book of *Sentences* by Peter Lombard.

To the philosophical layer in *Zrcalo duhovno* the reader's attention is first drawn by the index of "valuable authors" at the beginning of the edition. Listed here are two philosophers, Aristotle and Seneca, physician Avicenna, along with the leading figures of the high scholastics, all equally prominent as both theologians and philosophers, and a succession of Franciscan commentators of Peter Lombard's *Sentences* from Alexander of Hales to John Duns Scotus. Yet the presence of philosophical topics may only be fully revealed by a comparative study of Elli's original text and Orbin's translation.

The first dialogue, which discusses the questions on the creation of the world, provides basic philosophical insights on God, world and man. This dialogue is also noted for the fact that it dwells on the question: "What is a woman?" without previously discussing the question: "What is a man?" or "What is a human being?", whereby Orbin adopts the tradition of misogyny in Christianity imbued with Aristotelianism. The second dialogue, focused on the original sin of Adam and Eve, exposes four 'definitions' of death: 1. "one nothing;" 2. "privation of life," whereby he evidently leans on one of the three principles of a physical body in Aristotle's *Physics*: *privatio*, in Elli's original *privazione*; 3. "separation of the soul from the body;" 4. "the last of all the terrible things" in Aristotle's sense according to Chapter 6 about bravery in Book 3 of Aristotle's *Nicomachean Ethics*. The third dialogue centres on the concept of life (*vita brevis*). The fourth dialogue discusses immortality of the soul, the major thesis of Christian anthropology, as well as pain and fear incorporated in the topic of human mortality. Thus concluded is the discussion on "the first things."

Fifth dialogue provides the topography of "the last things" from the perspective of the Venetian cartographer Giuseppe Rosaccio. Dialogues six and seven discuss two gnoseological topics: the use of senses as the feature of human knowledge and comparison between the knowledge "in this world" and the knowledge "beyond" where condemned souls dwell, whereupon Orbin in his translation omits Elli's valuable explanation of human knowledge *per mezzo de fantasmi*. Dialogue eight proves the corporality of fire, and at the same time aims to justify the difference between the fire

in the world and that in hell, based, therefore, on elementary knowledge in natural philosophy about the process of combustion. In addition to the understanding of the suffering in hell, the dialogue also touches upon the desire for non-existence, for which Orbin coins the term 'nebitje' (non-being). Dialogue nine on the relationship between God and man, i.e. about freedom and grace, mercy and justice, also leans on philosophical insights on God and man, whereby Orbin coins the term 'slobodna vlast' (free power) for Elli's *libero arbitrio* (free will).

Discussion on the end of the world in the tenth dialogue relies on Aristotelian natural philosophy, according to which the 'course of heavens' has its natural cause. Dialogue eleven, which discusses the resurrection of the dead, is dominated by the topics in social and natural philosophy beyond time. Augustine vs. Aristotle – a debate that leads to the conclusion in support of the ontic status of the woman in resurrection: the woman will resurrect as woman. The second focus of this dialogue concerns heavenly occurrences at the end of time, viewed from the standpoint of natural philosophy. Dialogues twelve and thirteen deal with two topics with philosophical background: the concept of the divine justice and Aristotle's world picture after the Last Judgement. Dedicated entirely to paradise, dialogue fourteen questions four topics which presuppose philosophical consideration: senses, beatitude, (un)equality and friendship. Dialogue fifteen offers eschatological anthropology constructed on three notions: dowries of the soul, dowries of the body, and deeds of glory, whereby in accordance with the then philosophical anthropology the features of the soul, body and actions for the inhabitants of paradise are introduced, that is, a comprehensive philosophical anthropology of 'the world beyond' is constructed.

Orbin's *Zrcalo duhovno* is therefore marked by a wide range of most diversified philosophical topics, owed largely to its source text – *Specchio spirituale* by Angelo Elli, but equally so to Orbin's capacity to translate such a work into Croatian. In his attempt to present complex philosophical issues to Croatian readership, the Benedictine of Dubrovnik often simplified Elli's text, omitted sentences or fragments even, and made rare additions to the Italian original. The philosophical value of his translation Orbin clearly depreciated by omitting the 'geometrical' definition of God from *Liber XXIV philosophorum*, Avicenna's view on heart, Augustine's definition of a woman: "The woman is nature.", Elli's reference to Aristotle's *De anima*, and Elli's Aristotelian explanation on the knowledge *per mezzo de fantasmi*.

For the purpose of his translation, Orbin insisted on coining Croatian terms for many philosophical and theological notions. He used fundamental metaphysical terms: 'bitje' for *essentia* and *existentia* (essence and existence), 'nebitje', 'narav', 'stvoren'je' for non-being, nature, and creature, 'stvorom' for *actu*. While expounding the doctrine of the Triune God, he introduced the synonyms 'sobstvo' and 'kip' for the notion of person. While expounding the creation of the world he used numerous terms from the field of natural philosophy: 'djelo od razlučenja' for *opus distinctionis* (work of the distinction), 'prva materija' for *materia prima* (first matter), 'tvrdina' for *firmamentum* (firmament), 'četiri elementi' (four elements) for Aristotle's elements, 'razčinjen'je' for *corruptio* (corruption), 'naredba' for *ordo* (order). While describing

man's free will he introduced the term 'slobodna vlast' (free power) for *liberum arbitrium*. While discussing hermeneutics he employed the term 'zlamenito' in order to describe an allegoric meaning. For Elli's three Italian terms describing the love between Adam and Eve – *amore*, *concupiscenza* and *amicitia* – he came up with three apt terms in Croatian: 'ljubav', 'požuda' and 'prijazan' ('love', 'concupiscence', and 'amiability'). Aristotle's notion *philia* he translated by using two terms: 'prijateljstvo' ('friendship') and 'prijazan' ('amiability').

Comparative study of Elli's work and Orbin's translation has resulted in another two important findings. With the exception of Aristotle and Thomas Aquinas, among Elli's references thirty-six works and twenty-six authors have been identified, which has been contextualised in the text and documented in the section of bibliography entitled "Elli's (and Orbin's) sources." In addition, the Franciscan of Milan refers to Aristotle's six works: *Nicomachean Ethics*, *De generatione animalium*, *De anima*, *De caelo*, *Politics*, and, under Pierozzi's influence, *Physics*, as well as three works by Thomas Aquinas: *Quodlibet tertium*, *Scriptum super Sententiis Petri Lombardi* and *Summa theologiae*. In order to elucidate the influence of Antonino Pierozzi on Elli and indirectly on Orbin, examined are the sources that Pierozzi used while composing the chapter "De diversis vitiis mulierum" ("On different vices of the women"), notably the definition of a woman in *Liber Secundi philosophi* and Cicero's *Paradoxa*.

Though a translation, Orbin's *Zrcalo duhovno* is the first collection of quodlibetal questions printed in Croatian. Further, it is the first ascetic handbook »on the first and last things« in Croatian, because the first edition of Orbin's *Zrcalo* was printed fourteen years prior to the work *Četiri posljednja človiaka t. j. od smarti, suda, pakla i kraljestva nebeskoga* (*Four last things of man i.e. on death, judgement, hell, and kingdom of heaven*, 1628) by Franjo Glavinić. Therefore, four editions (1614, 1621, 1628, 1703) printed by Bartolomeo Zanetti, Marco Ginammi and Bartolo Occhi, one Roman and two Venetian printers, have secured two centuries to Orbin's translation and thus helped the more demanding Croatian readership to be introduced to the Christian doctrine on »the first and last things« of man in a very refined form, to become acquainted with the major views of Augustine and Thomas Aquinas, as well as with the centuries-long commentary tradition of the *Sentences* by Peter Lombard, to encounter 'the pictures of the world' by the late-Renaissance cartographer Giuseppe Rosaccio and Ptolemy's follower Ahmad al-Farghāni from the ninth century, to propose or choose numerous new Croatian terms in philosophy and theology, to recognise in the interpretations of the Biblical message how Catholic theology coupled with Aristotelianism, particularly with Aristotle's world picture and Aristotle's concept of a woman. By reading Orbin's *Zrcalo duhovno*, Croatian reader was able to advance methodologically, that is, he could learn: how to pose a question; the necessary content of the answer; correlation between question and subquestion; how to determine one's position when the authorities differ in opinion. For Croatian literature the emergence and the two centuries of the presence of Orbin's *Zrcalo duhovno* is even of greater importance because this work differs significantly from the rest of the religious literary production aimed mainly for broader Croatian readership with the purpose

of acquiring brief Christian teaching. Four editions of Orbin's *Zrcalo duhovno* from 1614 to 1703 prove that the book furnished with a most sophisticated philosophical-theological apparatus, structured in 150 questions or dilemmas, has clearly earned a very popular status among Croatian readers in the seventeenth century, notably among those in Dubrovnik.

Therefore, Orbin's *Zrcalo duhovno* belongs to Croatian philosophical heritage from different standpoints:

1. It introduces Croatian readership to the key topics in various philosophical disciplines, mostly in natural and social philosophy, but also in metaphysics, philosophical theology, philosophical anthropology, ethics, and gnoseology;

2. In the Croatian linguistic fabric it reveals a lasting influence of Aristotle's views on the interpretation of the Christian doctrine;

3. It enables early reception of the classical authors of Christian philosophy in Croatian, particularly of Augustine, Thomas Aquinas, Bonaventure, and Richard de Menneville;

4. It mirrors philosophical topics within the development of the Franciscan School from Alexander of Hales to John Duns Scotus, from François de Meyronnes to Pelbartus de Temesvár;

5. It facilitates early reception of the Renaissance theological summa of Antonino Pierozzi in Croatian;

6. It teaches on the method for conducting philosophical dispute;

7. It exemplifies the translator's systematic effort for the development of Croatian philosophical terminology.

Key words: Mavro Orbin/Mauro Orbini, Rade Sladojević, Bartol Kašić; Aristotle, Augustine, quodlibetal questions/*quaestiones quodlibetales*, *Sentences* by Peter Lombard, Bonaventure, Thomas Aquinas, Ricardus de Mediavilla/Richard de Menneville, François de Meyronnes, Antonino Pierozzi; Giuseppe Rosaccio, Aḥmad al-Farghāni; natural philosophy, social philosophy, philosophical theology (*theologia naturalis*), philosophical anthropology (*psychologia rationalis*), ethics, gnoseology; God, world picture, woman; *Liber Secundi philosophi*, *Liber XXIV philosophorum*.

